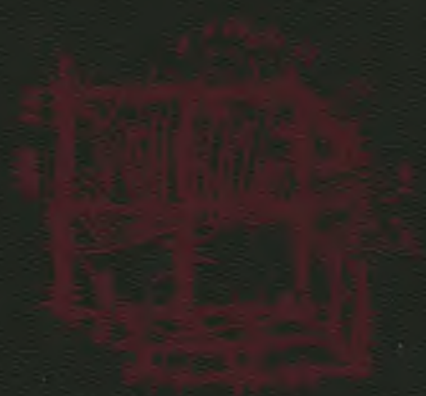

ЧУЛПОН

ЯНА ОЛДИН

СОЗИМИ

ЧЎЛПОН

ЯНА ОЛДИМ СОЗИМНИ

КЕЧА ВА КУНДУЗ

РОМАН

№ 159

ЁРҚИНОЙ

ПЬЕСА

ШЕЪРЛАР

Тошкент

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1991

Тахрир ҳайъати:
ЭРКИН ВОҲИДОВ, ТОҲИР МАЛИК,
БАХТИЁР НАЗАРОВ, ШОИР УСМОНХУҶАЕВ,
ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ, БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

Тўпловчилар.
НАИМ КАРИМОВ,
ШЕРАЛИ ТУРДИЕВ

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи —
ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

4702620200 — 123
Ч ————— Доп. 90
М 352 (04) — 91

ISBN 5-635-00840-2

© Чўлпон, 1991 й.
© Н. Каримов, Ш. Турдиев
(тўпл.) 1991 й.
© О. Шарафиддинов (сўзбоши).
1991 й.

«КУЛГАН БОШҚАЛАРДИР, ИЙЛАГАН МЕНМАН...»

*(Чулпон таржимаи ҳолига
дастлабки чизгилар)*

«Чулпон», «Қалаандар», «Мирзақалаандар», «Андижонлик» каби тахаллуслар билан ижод қилган Абдулҳамид Сулаймон бизга замондош бўлса-да, унинг таваллуд йили ҳозирга қадар ҳужжатлар асосида узиликсиз аниқлангани йўқ. Сўнгги йилларда пайдо бўлган мақолаларда Чулпоннинг туғилган йили 1883, 1893, 1896, 1897, 1898 йиллар деб ҳар хил кўрсатилади. Бу саналар ичида ҳақиқатга яқини 1898 йилдир, чунки бу санаи Чулпоннинг сингиси, 1908 йилда туғилган, ҳозир Андижон шаҳрида истиқомат қилаётган Фоиқа Сулаймон қизи келтиради. Унинг ўғли Ҳ. Мирзахўжаев ёзади: «Онамининг гувоҳлик беришича, акаси Чулпон 1898 йилда туғилган, унинг йили сак — ит бўлган. «Андижон аилласи пайтида (1902 йил), деб эслайди онамиз, тоғанг гурт ишар бола экан. Аммо ҳужжатларда печанчи йил деб ёзилгани менга маълум эмас»¹. Кўриниб турибдики, бу фикр анча ишонарли. Шунга қарамадан, ҳозирча мен Чулпоннинг таваллуд йилини 1897 деб белгилан тарафдориман, чунки бу сана 1934 йилда, яъни Чулпон ҳаётлик вақтида нашр этилган Катта Совет Қомусининг 61-жилдида (684-саҳифа) келтирилган. Қомусдаги Чулпон ҳақидаги мақолани атоқли ёзувчи Василий Ян ёзган. Маълумки, Ян билан Чулпон ўртасида дўстона алоқалар бўлган, улар ижодий ҳамкорлик қилишган. Ян Катта Совет Қомусининг буюртмаси билан Чулпон ҳақидаги мақоласини шоирнинг узидан тасдиқлатиб олган. Шундай қилиб Чулпон 1897 йили Андижонда Қатортерак маҳалласида туғилган десак, бу фикр ҳақиқатдан узоқ бўлмайди. Унинг отаси уй бекаси бўлган, отаси Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғли беа (1874—1929)² деҳқончилик ҳам қилган, ҳунарманд ҳам бўлган, базозлик билан ҳам шуғулланган. Ҳ. Мирзахўжаевнинг ёзишича, Чулпоннинг отаси замонасининг пешқадам зиёиларидан

¹ Ҳ. Мирзахўжаев. Шоир ҳоли ва бисотида. «Коммунист» газетаси, 1988 йил 17 июнь.

² Уша мақола.

булган, «Расво» тахаллуси билан газаллар ёзган, ҳатто ўз асарларидан ва севган газалларидан таркиб топган девон ҳам тузган, кейинчалик эса Чўлпон билан шеърний мактублар ҳам ёзишган. Сулаймонқулнинг маданий савияси юксак булган, айни чоқда, унинг одаминавандалиги, меҳмондустлиги, миллий тараққиёт йўлида жонбозлик кўрсатгани бошқа манбалардаги маълумотлар билан ҳам тасдиқланади. Чўлпончи, ўз даврининг кўзга кўринган маърифатчиси, таниқли журналист ва ўқитувчи Мўминжон Муҳаммаджонов «Турмуш урнинишлари» деган хотиралар китобида ёзади: «Андижонга бориб, «Қатортерак» деган маҳалладаги Абдулҳамиднинг ҳовлисига тушдим (1916 йилда — *О. III.*). Кенг бир ташқарида ўрта ёшли, йўгон гавдали киши билан кўришдим. Бу одам Абдулҳамиднинг дадаси экан... Унинг дадаси эски мадрасани битирган, ҳар кунги газета ўқиб, олам ишларидан хабардор бўлиб турадиган бир киши экан»¹. Табиийки, оқу қорани таниган, олам ишларидан хабардор, илғор фикрли, тараққийпарвар бу одам фарзандининг ҳам яхши таҳсил кўриши, ҳар томонлама баркамол эъди бўлиб етишмоғи, ишшиқ билимли, тирак фикрли одам бўлмоғини чин кўнгилдан истаган ва бунинг учун ҳамма тadbирларни кўрган. Абдулҳамид аввал эски мактабда ўқийди, яхшилаб хат-саводини чиқаргач, Андижон ва Тошкент мадрасаларида таҳсил кўради араб форс, турк тилларини мукаммал эгаллайди. У ёшлигидаёқ шарқ адабиётини, айниқса, форс ва турк адабиётини шу қадар севиб қоладики, шу меҳр сабаб бутун умри давомида Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Умар Хайём, Ҳалолддин Румий, Алишер Навоий, Тавфиқ Фикрат, Ўмиқ Камол, Абдулла Тўқай каби буюк суз санъаткорларининг асарларини мутозаа қилишдан, ёд олишдан тўхтамайди, улар ҳақида ҳаяжонли мақолалар ёзиб, шарқ шеърятининг ҳудудсиз бойликларини муттасил тарғиб қилади. Аммо даврининг шиддати зўр эди, ҳаёт тез суръатлар билан ўзгариб бормоқда эди. Янги пайдо бўлаётган ижтимоий муҳитда самарали фаолият кўрсатмоқ учун анъанавий билим билан чегараланиб қолиш мумкин эмас эди. Замонанинг зайлини чуқур ҳис этган Чўлпон Андижонда янги очилган рус-тузем мактабига ҳам кириб ўқийди, у ерда бир қанча дунёвий илмларни, айниқса, рус тилини мукаммал ўрганади. Рус тили эса Чўлпон учун нафақат Россия, балки бутун Европа тарихи ва маданиятининг дарчаларини кенг очиб берди. Шундай қилиб, Чўлпон 16—17 ёшларидаёқ ҳам шарқона, ҳам европача ҳар томонлама нухта маълумот олган, илғор фикрли эъди бўлиб етишди. Унинг ўсиб-улғайишида, баркамол шахс сифатида шаклланишида 1905 йилдан сўнг Туркистонда кенг қанот ёйган маърифатчилик ҳаракати, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний каби демократик кайфиятдаги сиймоларнинг асарлари катта роль ўйнади. Бу ўринда Чўлпон биографиясидан яна бир фактни эслатиб ўтмоқ жоиздир. 30-йилларда ўзбек адабиётида фаол ижод қилган, кейинчалик Сталин

¹ Мўминжон Муҳаммаджонов. Турмуш урнинишлари. Т., Бадий адабиёт нашриёти, 1964, 129—130-бетлар.

истибодининг бегуноҳ қурбони бўлган Зиё Саид 1914 йилдан чиқа бошлаган «Садон Туркистон» газетасида Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Тавалло, Ҳамза Ҳакимзода, Нутфулла Олимов, Васлий каби муаллифлар билан бир қаторда Чўлпон ҳам мақолалари ва бадний асарлари билан қатнашиб турганини маълум қилади.

Чўлпон тахминан 16 ёшидан ижод қила бошлайди. Шоир ҳақидаги мақолаларда унинг дастлабки асарлари «Садон Туркистон», «Садон Фарғона» каби маҳаллий газеталарда, шунингдек, Оренбургда чиққан «Шўро» журналида босилгани қайд қилинган. Аммо Чўлпоннинг илк илбоддан аввалги ижоди деярли ўрганилган эмас, унинг мақолалари, очерклари, ҳикоя ва шеърлари тула тулланган ҳам эмас. Ҳозирча бизнинг ихтиёримизда унинг «Ватанимиз Туркистонда темир йўллар» «Адабиёт наdur?» каби мақолалари, «Ўш» деган очерки, «Қурбони шайхонат» фелъетони, «Доктор Муҳаммаддиёр» ҳикояси бор, холос. Буларнинг баъзи бирлари адабиёт даргоҳига дадил қадамлар билан кириб келаётган ёш истеъдод эгасининг қарашлари ҳақида анча тасаввур беради.

«Адабиёт наdur?» деган мақоласида Чўлпон адабиёт баҳонасида Туркистоннинг истиқболи ҳақида қайгуради, халқнинг келажагини таъминлайдиган омиллар тўғрисида мулоҳаза юритади. Чўлпон ёзади: «Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган вужудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маинат йўлида ҳар хил қаро кирлар ила хираланган руҳимиз учун шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса, миллат янада адабиётни қўлламаган ва адабиётнинг тараққийсига қоллимаган ва адаблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётидан, ўйдан фикирдан маҳрум бўлиб, секин-секин илқироз бўлур. Буни илқор қилиб бўлмас».

Бу мулоҳазалар бугун ҳам қимматини йўқотган эмас. Чўлпон ўша даврининг адабий муҳитидаги етакчи анъаналарга амал қилиб, ижодида маърифатчилик гонларини тарғиб ва танивиқ этишга катта эътибор беради. У халқ бошига тушган кулфатларнинг бош сабаби жаҳолат деб билади ва жаҳолат ҳамда хурофот ботқоғидан қутулишнинг бирдан-бир омилни илмга, маърифатга интилиш деб ҳисоблайди. Тўғри, чоризм истибдоди шаронтида, мустамлака исканжалари остида илм-маърифатнинг ўзи билангина ҳаётини тубдан ўзгартириб бўлмас эди, лекин шунга қарамай, Чўлпон ва бошқа маърифатчиларнинг бу чақириги XX аср бошларидаги Туркистон шаронтида прогрессив аҳамиятга эга эди.

Чўлпоннинг илк ижоди ҳақида гапирганда «Доктор Муҳаммаддиёр» ҳикоясини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Бу ҳикоя XX аср бошларидаги ўзбек маърифатчилик адабиётида ўзига хос ўрнни тутди. Тўғри, у ҳам ҳали бадний жиҳатдан бекаму кўст эмас, унда ҳам тасвир урнига

¹ Бу парча М. Ҳасанов ва С. Аҳмедовнинг «Эрк куйчиларидан бири» деган мақоласидан олинди. Қ а р а н г «Адабиёт ва санъат» Мақолалар тўлими. Тошкент, 1988, 135-бет

баёичлик устун, қаҳрамонлар жонли характер касб этмаган. Аммо шунга қарамай, бу ҳикоянинг аллапечук меҳриғиёси бордай туюлади. Бу — адибнинг Туркистон тақдири ҳақида куйиб-ёниб ўйлаши, халқни жаҳолат ботқоғидан, подонлик исканжасидан қутқарувчи самарали омилни излашидир. Ҳикоя қаҳрамони етимликда ўсган йигит. У аввал татар муаллимининг қўлида ўқийди, кейин Бокуда озарбайжон зиёлилари кўмағида гимназияни тугатади, шундан сўнг Муҳаммаддиёр Петербург дорилфунунининг тиб бўлимига ўқишга киради, уни тугатгач, Швейцарияда олган билимларини мустаҳкамлайди. Таҳсилни тугатгач, Туркистонга қайтиб, халқини маданиятли, маърифатли қилиш йўлида курашмоқчи бўлади. Ёзувчи ўз идеалини Муҳаммаддиёр тилидан шундай ифодалайди: «Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Овруно дорилфунунларига болаларини юборса, доктор, адвокат, муҳаррир ва хунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса, буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туриб, ишларини тартиб ила юргизсалар, халқимизнинг фойдасини кўргазсалар нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди». Аммо бу орзулар реал заминга эга бўлмагани учун хом ҳаёлиғича қолаверади. Муҳаммаддиёرنинг ўзи эса, орзуларини рўёбга чиқариш йўлида бирор муайян фаолият билан шуғулланиш ўрнига пул топишга киришиб кетади, кейинроқ эса ҳовлисида нефть чиқиб қолиб, саноатчи миллионерга айланиб кетади.

Кўринадики, «Доктор Муҳаммаддиёр» ҳикоясининг қаҳрамони ҳали тўлақонли бадий образ даражасига кўтарилган эмас. Лекин шунга қарамай, асарнинг икки жиҳати эътиборни тортмай қолмайди. Биринчи жиҳат шундаки, Чўлпон ҳикояда Туркистон ҳаётидаги жаҳолат ва подонлик ҳолларини кўрсатиб, халқни Европа маданиятидан ўрганишга чақиради. Иккинчидан эса, ўзбеклар, татарлар, руслар, озарбайжонлар ўртасидаги ишқлик, ўзаро ҳамкорлик тараққиётининг зарур шартидир, деган гояни олга сураётгандай бўлади. Албатта, шу асосда Чўлпонни шоша-пиша халқлар дўстлигининг куйчисига айлантириб қўймаслик керак. Аммо бу факт ёш адибнинг миллий маҳдудликдан узоқ эканини, фақат ўзбекни кўкка кўтариб, идеаллаштириб, бошқа халқларни камситиш ва пастга уриш йўлидан бормаганини кўрсатади.

Чўлпон ёш бўлишига қарамай, фақат ижоди орқали эмас, амалий фаолияти билан ҳам ҳаётда маърифат нурларини кенгроқ ёйиш учун ҳаракат қилган. Бу ўринда яна Муминжон Муҳаммаджоновнинг хотираларига мурожаат қиламиз: «Абдулҳамид ҳар куни хусусий равишда русча ўқир эди. Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистонда чиқадиган ҳамма газета ва журналларга муштарий бўлиб, русча газеталарни ҳам ўқиб турарди. Қариндош-уруғларининг болалари ва маҳалла болалари унинг тарғиботи орқасида Андижонда очилган янги усул мактабларига кириб ўқий бошлаган эди. Отасининг бу яккаю ягона ўгли ўша вақтдаги кўп аҳмоқ бойваччалар сингари кайф-сафога берилмасдан, кўп вақтини маърифат ишлари билан ўтказар эди. Ўша вақтдаги тўсқинликларга қара-

масдан, ҳатто етти яшар синглисини ўз маҳалласининг бир четида очилган янги усул татар қизлар мактабига берган эди»¹.

1916—1917-йилларга келганда Чўлпоннинг сиёсий-ижтимоий қарашлари анча шаклланиб қолган эди. У ўзининг ҳаётдаги ўринини, мақсад ва ниятларини белгилаб олиб улгурган эди. Шунинг учун ҳам у 1917 йилдаги буржуа демократик инқилобни қувонч билан кутиб олди, подшоҳнинг тахтдан ағдарилиши билан ҳамма миллатлар, шу жумладан ўзбеклар ҳам эркинликка чиқади, ҳаммаёқда адолат ва эзгулик байроғи ҳилпирайди деб астойдил ишонди. Орадан кўп ўтмай, Октябрь тўнтарилиши юз беради ва Туркистонда ҳам совет ҳокимияти ўрна-тилади. Афсуски, икки инқилоб оралигида Чўлпоннинг ҳаёти қандай кочгани, у қасрларда бўлиб, нималар билан шугуллангани, совет ҳокимиятининг ilk паллаларида қандай фаолият кўрсатгани ҳақида ҳозирча қўлимизда аниқ маълумотлар йўқ. Келгусида Чўлпон ижодиининг тадқиқотчилари шонр биографиясининг ана шундай кемтикларини ҳуж-жатлар ва фактлар асосида тўлдирмоқлари керак бўлади. Ҳозирча бир нарсани қатъий айтиш мумкин: кўп йиллар мобайнида Чўлпони ёмо-ноғлик қилиб келган одамлар зўр бериб, «Чўлпон Октябрь инқилобини душманлик билан кутиб олди, совет ҳокимиятига қарши фаол курашди, ҳатто аксининқилобий ташкилотларга аъзо бўлди, у янги воқеликни тушулмади ва тушунишни истамади ҳам», деган даъвои олга суриб, унга сиёсий айблар қўйинди. Аммо ихтиёримиздаги фактлар бу даъво-нини бутунлай асоссиз ва нуч эканини кўрсатади. Ҳарҳолда, қўли-мизда Чўлпоннинг совет тузумига душман бўлганини ёхуд биров аксил-инқилобий ташкилот сафида уни юритганини тасдиқловчи ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Аслича, революция йилларида ҳам, граждaнлар уруши даврида ҳам Чўлпон муттаҳид совет идораларида хизмат қилган. Шонр-ининг ўзи 1927 йилда ўзбек зиёлиларининг қурултойига ёзган аризасида 1920 йилга қадар Туркroстада ишлаганини, «Иштирокиюн», «Ўқизил байроқ», «Туркистон», «Бухоро ахбороти» газеталарида масъул лавозим-ларда хизмат қилганини ёзади. Шу йилларда эълон қилинган айрим шеърлари ва мақолалари эса Чўлпоннинг янги тузумга ижобий муно-сабатда бўлганини, шўро ҳукуматининг халқпарварлиги, саное нафисага гамхўрлиги, адолатпарварлигини тарғиб қилганидан гувоҳлик беради. «Ўқизил байроқ», «Виринчи май», «Октябрь қизи», «Хукм кунида», «Халқ» каби шеърлари, «Шўро ҳукумати ва саное нафиса» деган мақоласи шундай асарлардан. Мазкур мақоладан олинган бир парча Чўлпоннинг шу даврдаги гоёвий мавқеи ҳақида тугал бир тасаввур беради: «Ҳозир бир Туркистонда, Туркистоннинг Тошканд шаҳридаги ишларини кўз олдига келтирганда ҳам Шўроларнинг саное нафисага қандай зўр аҳамият билан қараганликларини кўрмоқ мумкиндир. Ту-зуккина бир труппаси бўлмагон эски Тошканд бу кун яхшигина икки

¹ М у м и н ж о н М у ҳ а м м а д ж о н о в. Турмуш уринишлари. Т., 1964, 130-бет.

труппага молиқдир... Шуёролар ҳукумати — ишчилар эғалиги саное нафисанинг энг сузукли, муҳтарам бобосидир. Ул бобонинг тарбияси саное нафисани осмонларга чиқаргусидир, бироқ жабр йўли билан эмас, инқ, беришув ва севги йўли биландир»¹.

Шу парчанинг ўзбек Чўлпонининг гўё янги тузумни тап олмагани ва тушулмагани ҳақидаги гаплар куруқ сафсатадан бошқа нарса эмаслигини рўй-рост кўрсатиб турипти. Бу ўринда яна бир фактни алоҳида таъкидлаш керак: инқилобдан кейинги дастлабки йилларда Чўлпон жуда фаол ва самарали ижод қилди. Унинг хилма-хил асарлари вақт-ли матбуотдагина эмас, айрим тўпламларда ҳам чоп этила бошлади. Масалан, 1920 йилда ўзбек шеъриятидаги ilk тўпламлардан бири — «Ўзбек ёш шоирлари» нашр қилинади. Шу тўпламда Чўлпоннинг ун учта шеъри берилган. Улар орасида «Гузал», «Сўнгги чоқларда», «Қаландар инқи», «Уйқу» каби мазмунан гоят тира, бадний жиҳатдан баркамол шеърлар бор. Бу даврда Чўлпон ижоди билан ҳам, жамоатчилик фаолияти билан ҳам элу юрт пазарида каттагина обрў орттирганини шу фактдан ҳам кўрса бўладики, 1920 йилда уни Туркистон вакиллари қаторида Бокуга Шарқ қурултойига юбордилар. Қурултой Чўлпоннинг гоявиш ўсишида муайян роль ўйнайди — шу қурултойдан кейин унинг шеъриятида маълум шарқ мавзун, мустамлакачилик сибсатига қарши кураш мотивлари кучаяди, эркин куйлаш янада тирапроқ мазмун касб этади.

Гражданлар уруши тугагач, Чўлпон театр соҳасида ишлай бошлайди — ўзи катта-кичик драматик асарлар ёзади («Халил фарағ», «Ўршининг исёни», «Ёрқиной» каби), рус ва гарб драматургларининг асарларини таржима қилади («Маликан Турандот», «Ревизор» каби), адабий эмакдош сифатида театрга келган кўнгина асарларни тахрир қилади, айрим музикали драмалар учун кўшиқлар ёзиб беради, сахна асарлари ҳақида, режиссёрлик санъати тўғрисида, ижрочилик маҳорати ҳақида мақолалар ва тақризлар ёзлон қилади. 1924 йилда Москвада Маориф уйи қошида ёш ўзбек артистларининг профессионал маҳоратини ошириш учун драматик студия ташкил қилинади. Бу студияда кейинчалик Ҳамза театрининг шон-шухратини таъминлаган бир гуруҳ истеъдодли санъаткорлар таҳсил кўради. Чўлпон бир неча йил мобайнида шу студиянинг раҳбарларидан бири бўлган ва айни чоқда, адабий эмакдошлик қилган. СССР халқ артисти Сора Эшонтўраева ва Ўзбекистон ССР халқ артисти Замира Ҳидоятваларининг олашича, ёш артистлар Чўлпондан жуда кўп нарса ўрганган. У студияда рус ва гарб театри ҳақидаги лекцияларни маҳорат билан таржима қилган, ўзи ҳам театр санъатига доир, машҳур драматургларнинг ҳаёти ва ижодига доир лекциялар ўқиган. У, айниқса, Гоцци, Шекспир, Мольер каби драматурглар ижодини чуқур билган ва улар ҳақида мароқланиб гапирган. Шу билан бирга, Чўлпон ёш артистларга ўзбек тилининг нормаларини

¹ «Иштирокиюн» газетаси, 1920 йил, 7 ноябрь, 226-сон.

ўратишда, уларга нутқ санъатининг сирларини сингдиришда ҳам кўп ишлар қилган. Афсуски, Чўлпоннинг Москвадаги ҳаёти ҳам ҳали дуруст-роқ ўрганилганича йўқ. Шундоқ бўлса-да, мен айрим фактлар асосида бир тахминни айтмоқчиман. Рус тилини мукаммал билган, савияси кенг, билими тираи, қизғин демократи ҳудуден бўлган Чўлпон Москвадаги ҳаёти давомида у ердаги адабий муҳитга яқин бўлишга, ундан имкони борича тўлароқ баҳра олишга интилан бўлмоқи керак. Менимча, у Маяковский ва Есенинлар билан учрашиб, суҳбатлашган ҳам бўлиши мумкин. Менинг бундай тахминга келишимга Комиз Икромовнинг «Отанинг тергов иши» деган ҳужжатан романидаги бир лавҳа сабаб бўлди.

«...Ботунинг рафиқаси... Валентина Петровна деган жуда соҳиб-намол рус аёли эди. 1922 йилда бу аёл Москва дорилфунуниининг қонлиенда икки ўзбек йигити билан танишиб қолади. Уларнинг биттаси кейинчалик бу аёлга уйлашади. Унинг исми Маҳмуд. Иккинчиси эса менинг отам эди. «Маҳмуд ётоқда турарди. Акмал «Метрополь» меҳмонхонасида ишарди. Бахтимизга, у тез-тез Осиёга бориб келар ва хона-сининг қалитини бизга қолдириб кетарди. Унинг хонасида меҳмонларининин кутардик. Маяковский меҳмонимиз бўлган, палов еган. Бир гал Есенин келди. Бизга уни ийённста дейинган эди, бироқ у қадахга қўл ҳам ургани йўқ. Паловдан еди ю, ароқ ичмади».¹

Маълумки, Боту Чўлпон билан яқин муносабатда бўлган, унинг шеърларини таҳрир ҳам қилган. Шундай бўлгач, Москвада икки мусофир бир-бирини илаб тонматгани, бир-бирининг ҳолидан хабар олмагани эҳтимолдан анча узоқ. Асосича, Боту билан унинг рафиқаси Валентина Петровна «Метрополь» меҳмонхонасидаги шеърини оқшомларидан Чўлпонни ҳам баҳромид қилишга интилинлари мантқиққа мосроқ. Борин-ин, менинг мулоҳазаларимнинг бари хомхаёл бўлени, Чўлпон Маяковский худ Есенин билан меҳмонхонада учрашмаган ҳам бўлақолсени. Аммо, барибир, бу ишларининг 20 йиллар ўртасидаги дояругидан, қизғин баҳсларидан беҳабар бўлиши, Иллитехника музейдаги адабий кечаларга лоқайд қараган бўлиши кинини ишонтирмайди. Нима бўлганда ҳам шуниси факти, Чўлпон худди шу йилларда, яъни 25—30 ёшлари ўртасида жуда баракали ижод этди. У «Уйғонин», «Булоқлар», «Тонг сирлари» деган учта тўнлам эълон қилди. Улардан ташқари, «Ўзал ёзғичлар» ва «Адабий парчалар» деган китобларда унинг анчагина шеърлари босилди. 1926 йилда «Ерқиний» драмаси алоҳида китоб тарида чон этилди. Шунингдек, бу йилларда бир қатор ҳикоялар ва мақолалар ярағишдан ташқари, улаб шеърини ва насрий асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Улар орасида Эжен Потьенин «Байналминал», Робин-дранат Тагорининг «Хой, йўловчи қиз», Леонид Андреевининг «Етти осил-ган қиссаси» асарлари бор. Буларнинг ҳаммаси Чўлпонни элга машҳур

¹ К. И к р о м о в. Отанинг тергов иши. Ҳужжатли роман. «Знамя» журнади, 1989 йил, 5-сон, 62-бет. (Таржима меники — О. Ш.)

қилди, обрўйига обрў қўшди, адабиётнинг ўша вақтдаги пешқадам намояндаларидан бирига айлантирди. Натижада унинг шеърлари оғиздан-оғизга ўтди, китоблари қўлма-қўл бўлди. 20-йилларда Чўлпон шеърларидан лоақал бир жуфтини иштиёқ билан ёд олмаган адабиёт мухлиси йўқ эди десак, муболага бўлмас. Абдулла Қодирий билан бирга Чўлпон ҳам ўша йилларда халқнинг тафаккурини уйғотишда, эстетик дидини шакллантиришда катта роль ўйнади. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, 20-йилларда Чўлпон шеърлари ўзбек поэзияси ривожига янги саҳифа очди. Ўша пайтларда адабиёт оламига эндигина қадам қўяётган Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир каби ёш шоирлар Чўлпонни ўзларига устоз билиб, эстагидан маҳкам тутишди. Шеърини эгаллашда, маҳорат пиллаояларидан кўтарилишда Чўлпон шеърини улар учун чинакамига дорилфунун бўлди. Бироқ бу довруқ бебақо эканини, шону шуҳратлар бошига етаганини ҳали Чўлпоннинг ўзи ҳам билмас эди, қисмат унга қандай фожиялар тайёрлаб қўйгани шоирнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Орадан кўп ўтмай, Чўлпоннинг ёруғ кунларини қоронғи зимистонга айлантириб, унга ўн-лана олмайдиган қақшатғич зарба бериб, даҳшатли момогулдирак гулдирди.

1927 йил 14 февраль куни «Ўзбекистон» газетасида «Ўзбек шоири Чўлпон» деган мақола эълон қилинди. Мақола муаллифи адабиётшунос Олим Шарафиддинов эди. Сарлавҳадан кўришиб турганидек, мақола Чўлпон ижодига бағишланган бўлиб, унда шоир асарлари кескин танқид қилинган. Умуман айтганда, бундай мақолалар Чўлпон учун янгилик эмас эди. 20-йиллар мобайнида матбуот саҳифаларида унинг тўп-ламлари ҳақида ҳам, ялпи ижоди тўғрисида ҳам анча-мунча мақолалар эълон қилинган эди. Табиийки, бу мақолаларда мақтовлар билан бир қаторда, турли-туман танқидий мулоҳазалар ҳам айтиларди. Лекин бу галгиси бутунлай бошқача бўлди — бу гал муаллиф шунчаки танқидий мулоҳаза айтиш билан чеклангани йўқ, балки жўш урган нафратини яширмаган ҳолда, Чўлпонга бири биридан даҳшатли айблар қўйди, уни совет тузумининг ошкора душмани деб эълон қилди. Тўғри, мақола муаллифи Чўлпоннинг «баъзи бир хизматларини» тан олишга мажбур: «Унинг тили содда, ҳар турли фикрларни ифода қилишга ярарли ҳам нуқсонсиздир. Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир». Лекин шунга қарамай, унинг асарларининг гоявий мазмуни бутунлай зарарли ва бизга ётдир: «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир», деб ёзади Олим Шарафиддинов. Аммо бир оздан кейин бу ҳукм ўзига старли эмасдай кўринади-да, баъзи шеърларни ўта бир томонлама таҳлил қилган ҳолда, «халқни ҳеч қандай қатламга ажратмасдан «халқ учун ёнаман» дейиш «мен миллатчиман» дейишдан иборатдир» деганга ўхшаш ўта тутуриқсиз фикрга асосланиб, узил-кесил ҳукм чиқаради: «Чўлпон бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурачиси, шуларнинг шоиридир. Шуларнинг иштаҳасини келтиратургон руҳий озик беради. Асарлари шуларнинг

қарашларини, манфаатларини, мафкурасини акс эттирган ойнадир. Ўн миллионларча йўқсулли унутадир!» Догматик тафаккур асоратига тушиб қолган мақола муаллифи «сифийлик», «гойвийлик» тушулчаларини ўта бир томонлама, гойта тор кўламда талқин қилгани учун, бутун олам, бутун адабиёт, жаъмики ижодкор фақат икки рангга — оқу қорага аж-ралади, оқи — яхши, қораси ёмон деб ҳисоблагани учун ҳам Чулпонга шундай тамгалар босди. У ҳатто мақола сўнггида шундай маслаҳат беришдан ҳам тоймайди: «Чулпоннинг асарлари бостирилар экан, уш қаттиқ таҳлил қилиб, кучли цензурадан ўтказиб, мувофиқларини бо-сши керак».

Табийки, Олим Шарафиддиновнинг йирик шоир ҳақидаги бундай бир томонлама қарашлари эътиборсиз қолиши мумкин эмас эди. 1927 йилда матбуот ҳали узил-кесил бир қолинга тушиб улгурмаган эди. Шунинг учун «Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 17 май сон-ида 22 ёшли Ойбек «Чулпон шоирни қандай текшириш керак?» деган мақола эълон қилиб, унда Шарафиддиновнинг мақоласи методологик жиҳатдан марксизмдан узоқ эканини, муаллиф бадний ижоднинг ўзига хос хусусиятларини эътибордан соқит қилганини исботлаб беради. У Чулпон шеърини айрим қусурлардан холи эмаслигини эътироф қилган ҳолда, уш Пушкин билан таққослайди ва Пушкин ижодини қандай принциплар асосида текширсак, Чулпон ижодига ҳам шундай ёндашни аарушлигини таъкидлайди.

Чулпон атрофидаги принципиал баҳс шу билан туггани йўқ. «Ўзбекистон»нинг ўша йилги 22, 23 ва 27 июнь кунларидаги сон-ида Усмоҳоннинг «Мунаққиднинг «мунаққиди» деган мақоласи эълон қилинади. Усмоҳон — Усмоҳон Эшонхўжаев бўлиб, ўша давр-нинг атоқли журналистларидан эди. Эътиборга лойиқ бир фактни келти-раман. Туркистонда ҳукуматнинг расмий органи сифатида 1918 йил 20 июндан чиқа бошлаган «Иштирокиюн» газетаси 1920 йил 19 декабр-дан «Ўзбекистон» номи билан давом этади. 1922 йилнинг 13 сентябри-дан эса унинг ўрнига «Туркистон» газетаси нашр этилади. Шу газета-нинг биринчи муҳаррири Усмоҳон Эшонхўжаев бўлган ва у Қосим Сорокин, Муҳаммад Ҳасан деган ўртоқлар билан бирга Чулпонни ҳам редакцияга ишга олади.¹ Бу фактдан маълум бўладикки, Усмоҳон Чул-понни бир неча йил давомида яқиндан яхши билган, унинг мақола-лари, очерклари, шеърлари билангина эмас, ички дунёси билан ҳам, гойий мавқеи билан ҳам таниш бўлган. Лекин шунга қарамай, Усмоҳон ҳам «Мунаққиднинг «мунаққиди» мақоласида Ойбекни кескин тап-қид қилади ва Олим Шарафиддиновнинг Чулпон устидан чиқарган ҳукмини тўла маъқуллайди. Афсуски, тажрибали журналист ва иқтидор-ли партия ходими бўлмиш Усмоҳон Эшонхўжаев адабиёт масалалари-да РАИШчилар марқеида турган ва Чулпонни баҳолашда вульгар социо-логизм принципларига асосланиб иш юритган эди.

¹ Зиё Саид. Таълиқ асарлар. Т., 1974, 67-бет.

Ойбек бу мунозарада яна бир марта суз олишга мажбур булади. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг ўша йилги 28 август сониди унинг «Мунаққидининг «мунаққиди» мақоласининг эгасига» деган жавоби чиқади. Ойбек бу мақолада яна бир қарра чуқур изчиллик билан «адабий асарларни текширганда шахсий орау ва тилакларни бир томонга йиғиштириб қўйиб», ҳолислик билан иш юритиш зарурлигини таъкидлайди. Ойбек мақоласида ижодий эркинлик масаласи ҳам қўйилган, шоир шахсиятига зўравонлик қилиб бўлмаслигини, унинг ички ишларига аралашиб, нималариндир ёзишга ва нималариндир ёзмасликка мажбур этиб бўлмаслигини уқдиради. Тўғри, Ойбек мақоласида ҳам келишиб бўлмай диган ўринлар йўқ эмас. Афтидан, шоирнинг гоёвий мавқеини аниқлашда Ойбек баъзан ўз муҳибларининг таъсирига тушиб қолади, шекилли, ёзади: «Чулпон — шоир. Фақат тарих саҳнасига буюк амаллар билан чиққан йўқсул меҳнаткашларининг шоири эмас». Қўрнидики, «исталган шоир ё йўқсуллар шоири, ё бойлар шоири булади» деган қатъий ҳукм шаклидаги «қонулар» Ойбекни ҳам ўша кезларда бир қадар гангитиб улгурган. Лекин шунга қарамай, яхлит олганда, Ойбекнинг иккала мақоласи ҳам адабиётшуносликдаги догматизмга ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни беҳуда калтаклашлардан, ўринсиз зугумлардан асраб қолнишда дурустгина замиш бўлиши мумкин эди. Аммо бундай бўлмади. Афсуски, расмий доиралар О. Шарафиддинов билан Усмоҳон позициясини қўллаб-қувватладилар. 1927 йилининг 4-5 октябрь кунларида Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурултойи булади. Унда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромов «Мафқуравий жабҳадаги кураш ва маданият ходимларининг вазифалари» деган мавзуда доклад қилади. Докладнинг «Матбуот ва адабиёт» деб аталган сўнгги қисми тўлалигича Чулпон атрофидаги баҳсга бағишланган бўлиб, унда шундай мулоҳазалар бор: «Бизда Айининг (Олим Шарафиддиновнинг тахаллуси — О. III.) Чулпон ижоди ҳақидаги таъкиддий мақоласи баҳонасида қатор мунозаралар бўлиб ўтди. Айин Чулпон ижодининг гоёвий тутуриқсизлигини тўғри таъкидлади. Бу тақризнинг адабиётшунослик жиҳатидан қандай қимматга эгаллиги ҳақида гапиришга журъат этмайман, фақат шуни такрор айтаманки, мафкура соҳасида шундай соғлом таъкид бўлиши зарурлиги шак-шубҳасиздир».¹ Докладда Ойбек мақолаларига ҳам кенг тўхталинган, улар кескин таъкид қилинган: «Ойбекнинг мулоҳазалари бизнинг мафқуравий ишмииз фойдасига хизмат қилмайди, улар бизни беихтиёр орқага тортади». Акмал Икромов Чулпон ижодига баҳо берар экан, унинг асарларида бизнинг воқелигимиз таҳқир қилинади ва буржуа тузуми кўкларга кўтарилиб мақталади, деган мулоҳазани айтади. Энг ачинарлиси шундаки, Акмал Икромов Чулпоннинг истиқболига ҳам қора чиқиқ тортади, унинг келгусида «совет шоири» даражасига кўтарилиши

¹ Акмал Икромов. Избранные труды. Том. 1. Т., 1972, стр. 331-332. (Таржима меники — О. III.).

мумкинлигига шубха билдиради. Докладдаги куйидаги жумлага эътибор беринг: «Шунингдек, Чўлпонни қайта тарбиялаш мумкинлиги ҳақидаги масала ҳам баҳслидир». Акмал Икромовнинг бу гаплари Чўлпон устига ёпирилиб, уни тилка-пора қилишга ишорадай бўлди. Чўлпон қурултой ҳаётига арзнома билан мурожаат қилади ва унда сўнгги йиллардаги баъзи бир шеърларида «миллатпарастлик» кайфиятлари борлигини таъ олган ҳолда, ўзига қўйилган сиёсий айбларнинг ҳаммасини рад этади. Арзномада у иккилоб йилларидан бери совет идораларида бақадри имкон ишлаб келаётганини, ҳеч қачон шўро ҳукуматига қарши бирои хатти-ҳаракат қилмаганини таъкидлайди. Аммо шоирнинг адолатга чақирган бу хитоби, ҳақиқат умидидаги ҳақиқирини беҳуда кетади. Қурултой ортиқ қурултой бўлмай қолган эди — у қонсираган оломондай на мантқини таъ олади, на инсоф ва диёнат йулини тутати. Чўлпонни қурултойдан ҳайдаб чиқарадилар. Ўша пайтларда маъмурий фармонбардор тузумнинг раҳбарлик методлари адабиёт соҳасида ҳам жорий қилина бошлаган эди. Сталин барпо этаётган «социализм»га мустақил фикрлайдиган, халқ ҳаётининг паст-баландини таҳлил қила оладиган, бошига қилич келганда ҳам ҳақиқатни айтидиган ёзувчилар керак эмас эди. Чўлпон шу сиёсатнинг дастлабки қурбонларидан бўлди. Уни қурултойдан ҳайдаб чиқариш учун қўл кўтарган «маданият ходимлари» эҳтимол ўша кезларда партия манфаатига, халқ манфаатига хизмат қилишимиз деб ўйлашгандир, лекин аслида улар мафкура жабҳасида, адабиёт ва санъат соҳасида Сталин диктатурасининг қарор топишига хизмат қилишган эди. Улар Чўлпонни қоралаб чанак чалганларида, аслида ижод эркинлигини кўмиб, унинг гўри устида мотам маршини чалишган эди.

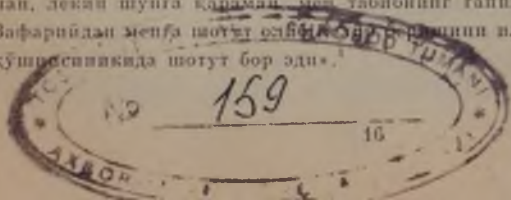
Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, драмалар, ҳақоратларга, хўрликларга тўла йиллари бошланди. Булар оз эмас, кўп эмас — ун йил давом этди. Ун йил мислсиз руҳий изтироблар шоир жисминини кемирди, асабларини қақшатди. У қанд касалига мубтало бўлди. Унинг асарларини босмай қўйишди, номлари рўйхатлардан ўчирилди, ҳатто ёру дўстлари кўришиб қолганда кўчанинг нариги бетига ўтиб кетадиган бўлиб қолишди. На совет ёзувчиси деб таъ олинган, на буржуа ёзувчиси деб узил-кесил қораланган Чўлпон аросатда қолди, қисматиининг поаниқлиги унга тўхтовсиз азоб берарди. У бугун бўлмаса эртага қамалишини сезиб, муттасил хавотирлик ичида ҳаёт кечира бошлади. Лекин шоирнинг бардошига, асабларининг метнелигига, ирода кучига қойил қолиш керак — аиа шундай даҳшатли муҳитда ҳам у меҳнат қилишдан, ижоддан тўхтамади. Аввал Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советида, кейин Москвада СССР Марказий Ижроия Комитети аппаратида таржимон бўлиб ишлади, бир қатор йирик асарларни, шу жумладан, Шекспирининг «Ҳамлет»ини маҳорат билан таржима қилди, роман ёзди, шеърлар ижод қилди. Бироқ буларининг ҳеч қайеиси шоирга ҳужумни тўхтата олмади. Аксинча, уни қоралаш, унинг шаънига тўхмат ва бўҳтонлар ёғдириш, бўйига тавқи лаънатлар осиш, пешонасига тамгалар босиш шиддат билан кучайгандан кучаяверди. Аввалига профессор

Абдурахмон Саъдий «Ўзбек буржуа адабиёти» деган дарслигида Чулпонни буржуа ёзувчиси сифатида тақдим этди. Кейин Уйғун ва Ҳамид Олимжонлар қатор мақолалар ёзиб, уни жадиждан олиб жадидага солишди, зўр бериб унинг миллатчи эканини исботлашга уринишди. Сунгра, машҳум 1937 йил яқинлашгани сари Чулпонни «фош қилувчи» мақолаларининг сони ҳам ортади, улардаги таҳдид ва нўписа ҳам кучаяди. Бу ўринда у мақолаларини таҳлил қилишнинг зарурати йўқ. Уйлайманки, сарлавҳаларининг ўзиёқ уларнинг чиркин мазмуни ҳақида тасаввур бера олади: «Едгоров. Олақаргалар (Чулпончилик ҳақида)», «Ёлқин. Қора доғлар (Чулпоннинг миллатчилик руҳидаги шеърлари ҳақида)», «Олтой. Чулпончилик кайфиятлари билан курашайлик», «Туракулов. «Ҳамлет»га туҳмат», «Акбаров. Распутать до конца», «Туйғун. Разоблачать до конца», «Туйғун. Душманин битта ҳам қўймай фош қиламиз», «Туйғун. Жўшқин лирика ниқоби остида зараркуандачилик», «Уйғун. Поэзияда сиёсий ўткирлик бўлсин», «Ш. А. ва Ғ. Ш. Совет ёзувчилари қаторини душман унсурлардан тозалаймиз», «Шаринов Ж., Акбаров Б. Акселинкйлобий миллатчиларини охиригача фош қилайлик».

Ниҳоят, Ватанимиз тарихининг; адабиётимиз тарихининг энг мудҳиш, энг қора йили — 1937 йил етиб келди. Бошқа юзлаб ёзувчилар, адиблар, санъаткорлар, олимлар каби Чулпоннинг ҳам бошида қора булутлар беҳад қуюқлашди. Энди уни «миллатчи» дебгина эмас, очиқдан-очиқ, «халқ душмани» деб атай бошладилар. Чулпон Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ҳар хил учликлар, зўрма-зўраки комиссиялар ҳузурида соатлаб тик туриб, бўлар-бўлмас сўроқларга жавоб беришга, куракда турмайдиган «айб»ларни рад этишга мажбур бўлди. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида Ёзувчилар уюшмасининг 1937 йил 6 апрель куни бўлган йиғинида Чулпон сўзлаган нутқнинг стенограммаси сақланиб қолган. Стенограмма жуда уқувсиз, саводсизларча ёзилган, айрим лавҳаларидан ҳеч нарса англаб бўлмайди. Унинг бир қисми рус тилида, иккинчи қисми ўзбек тилида. Рус тилидаги қисмида Чулпон қўли билан киритилган тузатишлар бор. Сунгги саҳифанинг орқасида Чулпоннинг дастхати мавжуд. Чулпон ўзбек тилида ёзилган саҳифаларини ўзиники деб эътироф этишдан бош тортган. Дастхатнинг тагида Чулпоннинг имзоси қўйилган ва «1937 21.IV», деган сана кўрсатилган. Мана, ундан айрим нарчалар:

Чулпонга «халқ душмани» сифатида қамалган Ғулом Зафарий билан алоқада бўлгансан» дея айб қўйишади. Чулпон изох беради:

«Мен қанд қасалига чалинганман. Ҳар хил шаҳарларда муолажа қилдим — фойдаси бўлмади. Бу ерда менга табиблардан бири шотут ейини кераклигини айтди. Мен ўзимни маданий одам деб ҳисоблайман, лекин шунга қарамай, мен табибнинг тапига ишондим ва Ғулом Зафарийдан менга шотут олиб берганини илтимос қилдим. Унинг кўширсинида шотут бор эди».

Чулпонга «сўнгги йилларда ҳеч иш қилмади, саботаж билан шуғулланди» деган айб ҳам қўйилган. Бунга шоир шундай жавоб беради:

«Менинг Москвадан қайтганимга икки йил бўлди. Шу вақт мобайнида Горькийнинг «Она» романини, «Егор Буличев» пьесасини, «Дубровский»ни, «Борис Годунов»ни, яна 25 та шеърни, Лохутийининг «Европа сафари»ни таржима қилдим. Яна бошқа майда ишлар ҳам бўлди».² Булардан ташқари 1935—37-йиллар мобайнида Чулпоннинг «Кеча ва кундуз» романи, «Соз» тўплами босмадан чиққанини ва «Жўр» тўплами тайёрланиб, нашриётга топширилганини айтиш керак.

Чулпонга «романини муҳокама қилдирмай, бостириб чиқарди, ҳеч кимни менсимайди, кибрланиб кетган» деган айблар ҳам қўйилди. Чулпон унга қуйидагича жавоб беради:

«Менинг романим сотилиб бўлди, лекин ҳозирга қадар унинг тўғрисида «Еш Ленинчи»да босилган кичик бир хабардан бошқа ҳеч қандай мақола берилгани йўқ... Муҳокама учун роман ўқиладиган бўлганда биринчи марта бор-йўғи 11 киши, иккинчи марта 7 киши, учинчисида эса 4-5 киши тўпламни, ҳолос. Раҳбарийетдан ҳеч ким йўқ эди. Фақат Ойдин бор эди».³

Худди шу кезларда «Хамлет»нинг таржимаси ҳам кескин танқид қилинди ва шу баҳонада босилган мақолаларда Чулпон шахсияти яна бир карра таҳқирланди. Бу масаладаги тарафкашлик ҳам Чулпоннинг эътиборидан соқит қолмайди:

«Хамлет» Ўзбекистонда ҳам, Москвада ҳам катта муваффақият билан ўйналгандан кейин ўртоқ Тўрақуловнинг мақоласи чиқди. Мен «Хамлет»ни русча насрий таржимасидан ўғирган эдим, у бўлса, Лозинский таржимасини олиб, мени сўкади, «таржима ҳеч нарсага ярамайди, Чулпон таржимон эмас, у отбоқарлик қилмоғи керак», дейди.⁴

Иқтилобдан олдинги форс шоирларини ўқини ҳам Чулпон зиммасига катта айб сифатида юкланган.

«Мен классик асарларни кўп ўқийман, — деб ўзини оқлашга уринади Чулпон. — Форс шоирларининг энг гузал нарсаларини ёзиб олганман. Шунинг баъзи бир жойларини ўқиб бераман. Агар шу зарарли бўлса, мен буни бўйнимга оламан. Мен Ҳофиз ва бошқа шоирларнинг асарларидан ўқийман».⁵

Буни қарангки, Чулпон водопровод тузатувчи чилангарлар йиғинида эмас, шоирлар ва адиблар мажлисида форс классикларининг шеърларини ўқини зарарли эмаслигини тушунтирмоқда!

Умуман, Чулпон интиқнинг оҳангига эътибор беринг — унда яли чоклик, ялтоқланиш йўқ, унда мантиқ излаш бор, адолат ва ҳақиқатнинг қарор тонинига умидворлик бор. Ахир, у бу гапларини бегона ҳузурида эмас, ўз ҳамкасблари, дўстлари, издонлари, шоғирдлари орасида айтилган. Чулпоннинг додига шулар етмаса ким етади, шулар адолат

1 2 3 4 5 — Центральный Государственный Архив УзССР. Фонд 2356. Опись V. Дело 29, стр. 2,3,8. Сўнгги парчадан бошқалари рус тилида («Таржима мантиқ» О. III.)

қилмаса ким адолат қилади? Ахир, шулар эмасми ҳақиқатнинг биричи посбонлари?! Аммо мажлис ахлидан лом-мим дегап садо чиқмади. Бирон-та одам ўридан туриб: «Биродарлар! Нима қилишимиз, ахир? Бу гапларнинг ҳаммаси ўта бемаънилик-ку! Ахир, қўлашиб, ўзбекининг энг асл шоирини, энг садоқатли фарзандини гўрга тикишимиз-ку! Биз ёзувчимиз, гўрковмиз?» деб бонг урмади. Эҳтимол, бу гаплар кимларнингдир қўнғилидан ўтгандир, лекин ҳеч ким журъат этиб, Чўлпон ҳимоясига бир оғиз ҳам гап айта олмади. Ҳамдардлик излаган Чўлпоннинг адолат ва ҳақиқат илмижидаги илтижолари саҳрода ёлғиз адашган кимсанинг фарёдидек бир янградию совуқ қумлар бағрига сингиб йўқ бўлди.

Орадан кўп ўтмай, 1937 йилнинг куз ойларида Чўлпон қамоққа олинади ва 1938 йилнинг 5 октябрида «акселинкүлбобий фаолияти» учун отишга ҳукм қилинади. Шу нуқтада Чўлпон биографиясига сўнги нуқтаи қўйиш мумкин эди, аммо, афсуски, Чўлпон теварагидаги можаролар буздан кейин ҳам тўхтагани йўқ. Чўлпон оламдан ўтгандан кейин унинг номини адабиёт тарихидан бутунлай ўчириб ташлаш учун ҳаракат бошланди. На мажлисларда, на тадқиқотларда, на тарихларда унинг номини тилга олиш мумкин эмас эди. Мабодо бирон ўрида унинг шеърларидан мисол тариқасида икки мисра келтириб, танқид қилинса ҳам, бу «миллатчи шоир шеърини тарғиб қилиш» деб баҳоланарди. Буни қараингки, янги замон инквизиторлари ҳатто китобларин ҳам ҳибсга олишни ўйлаб топинди. Чўлпоннинг китоблари кутубхоналарнинг энг ичкари хужраларида темир панжарали қутилар ортида сақлапар ва ҳеч кимнинг қўлига берилмас эди. Фақат партиянинг Йигирманчи съезидан — Сталин шахсига сиғиниш кескин танқид қилингандан кейингина аҳвол бир оз ўзгарди — Чўлпон ҳеч қачон ҳеч қандай жиноят содир қилмагани учун бутунлай оқланди. 1958 йил 31 январь кунин Ўзбекистон Ёзувчилар уюммаси Чўлпоннинг адабий меросини ўрганувчи комиссия тузди. Аммо салкам 30 йил мобайлида давом этган Чўлпонни қоралаш компанияси кўпчилликни қаттиқ заҳарлаб улгурган экан. Чўлпон гражданин сифатида оқланганидан кейин ҳам унинг ҳақида ҳадиксираб гапириш, унинг асарларини тарғиб қилишдан қўрқиш давом этди. Чўлпонни адабиётга қайтариш учун, унинг асарларини халққа қайтариш учун яна 30 йил керак бўлди. Бугун унинг номини қўрқув билан, ҳадик билан эмас, ғурур билан тилга оламиз, уни адабиётимизнинг энг порлоқ сиймоларидан бири сифатида таърифлаймиз. Энг муҳими шундаки, оғир қатагонларга қарамасдан халқ Чўлпонни унутмаган экан — бугунги кунда у Чўлпонни номи унутилган бегона одамдай эмас, ўзининг ардоқли фарзандидай қарши олди.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

КЕЧА ВА КУНДУЗ

РОМАН

КЕЧА

Биринчи китоб

Ҳамал келди, амал келди.

Халқ мақоли

I

Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...

Толларнинг кўм-кўк сочпопуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. (Биринчи кўринган кўклам) қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бўлтур экилиб кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларининг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуклари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.

Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?

* * *

Зеби (Зебиниса)нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига ноҳол тўналган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди. Қиш ичи ҳам кети узилмаган совчилар бир-икки ҳафтадан бери келишдан тўхтаганлар, энди ташқари эшикнинг «ғийт» этиши — бир-икки аёлни астагина босиб, паранжисини судраб кириб келишига далолат

қилмас, ҳали эндиғина ўн бешга қадам қўйган бу ёш қизнинг гўдак кўнглини унча чўчитмас эди.

Кўк терини баҳонаси билан бир-икки марта кенг ҳовлиларга, шаҳар ичида бўлса ҳамки, дала-тузларга чиқиб келганидан бери кўнгли қирларини, далаларини, ишқилиб олин-олин жойларини яна кўпроқ тусай бошлаган эди.

Отаси бомдоддан кирмаган, онаси енгир соғини билан овора, ўзи кичкина саҳнини суғуриб турган вақтида таниқари эшикнинг бесараижом очилиши Зебининг кўнглини бир қур сескантириб олди. Бир қўлида суғурғиси, бир қўли тиззасида — ерга эгилган кўни эшик томонга тикилиб қолди. Отасининг одатдаги томоқ қириши ва йўталанишлар билан, катта эшикнинг оғир заңжирини шарақ-шуруқ қилиб тушириб, намозга чиқиб кетганига ҳали кўн утмаган эди. Ҳалол-ҳаромни кўн ҳам фарқ қилмай турган бу одамнинг авродда ўтириши одатлари, ҳатто ҳаммадан кейин қолиб мачит шамларини нуфлаб чиқини расмлари бўларди.

Айтгандек, эшикдан шовилиб кириб келган — ёшгина, ўзи тенги бир қизча бўлди. Ҳали тузук-қуруқ одам қаторига кириб етмаган бу қизчани катта хотинларнинг орият паранижисига буркаганлар, паранижининг узун этаклари катта бир тугундек унинг қўлтиғини тўлғазарди...

Ураган қиз ичкари эшикдан ҳатлар-ҳатламас паранижини иргитди ва ўзининг болалик руҳи билан югурганича бориб Зебини қучоқлади. Иккаласи қувона-қувона кўришдилар. Суғурғи етган жойидан нарига ўтмадан ерга ёнбошлади... Иккала ёш — юзлари кулган, кўнгиллари ёзилган — қўлтиқланиб айвонга бордилар ва Зебининг отаси туриб кетган сўрининг чеккасига ўтиришдилар.

Салти (Салтанат) эрта саҳарда мунақа ҳаллослаб келишининг сабабини ҳали айтгани йўқ эди, улар кўришган ҳамон, ёш қизларнинг ўз ораларида ўтатурган маҳрам гапларини гаплашиб, тикаётган кашталари, шилтага кирган дўнчилари тўғрисида бир-бирларига калта-калта маълумот беришган эдилар. Салти энди гап очди:

— Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас...

— Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди...

— Нимага, ўртоқжон?

— Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.

— Менам безганман, жоним қақа... Шунинг учун бир қишлоққа чиқиб келсаммикан деб эдим...

— Нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам музнинг тағидан чиқди-ку.

Зебининг юзини, шу топда, бутун қиш ичи тўпланиб қолган ҳорғиниликнинг асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса, кўрнанинг катта-катта қавиғига тикилган андишалик кўзлари ҳовур босган ойнакнинг бетига ўхшарди. Аксинча, Салтининг юзлари чарақлаган юлдуздай, серпантга, қувноқ ва ҳар қандай андишадан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттирарди. Шу учун у Зебининг сўнг сўзларидаги огир ва маъюсликни пайқай олмади. Унинг кўзлари Зебида бўлса ҳам, назарлари бошқа ёқларда эди.

— Энахонни биласиз-а? Ёйилма сойдаги ўртоғим бор-ку?

Зеби бошини кўтариб ўртоғига қаради, шу қараш унинг нечикдир Энахонни эслолмай турганини кўрсатарди. Сўнггра Салти таъриф қилди:

— Ўтган куз бизникига меҳмон бўлиб келишди-ку — келинбибиси билан бирга? Ўшанда неча марта киши юбориб чақиртирдим, бормадингиз, отангиз жавоб бермади...

Зеби бош тебратди:

— Ҳа, ҳа... билдим, билдим. Ўзини кўрганам йўқ-ку, эшитиб биламан.

— Ана ўша қиз ўша сафар келганида мени айтиб кетиб эди. Баҳорлашиб бир бориб келаман, деб юриб эдим. Яқинда яна айтиб юборибди. Шунга тенг-тўнларим билан бир бориб келмоқчиман. Сизни ҳам олиб бораман...

— Қачон?

Зебининг бу калта саволидан Салти кўп нарсани англади. Бу савол Зебининг иложи бўлса шу кун паранжисини қўлига олиб (ёшениб ҳам ўтирмасдан!), шу ердан узоқлашмоқ учун талпинганини кўрсатарди. Шу учун Салти:

— Мен сизни олиб кетгали келдим, айланай! — деди.

Ва икки ёш бола ниҳоясиз қувончлар ичида яна бир-бирларига чирмашдилар...

* * *

Одатда онанинг кўнгли юмшоқ бўлади. Зебининг онаси — Қурвонбиби Салтидан халиги чақирикни эшитгандан кейин дарҳол розилик берди:

— Майли, ўйнаб, ёзилиб келинглар. Қиш ичи юракларинг ғаш бўлгандир... Ёш нарсалар, — деди.

Зеби онасининг берадиган жавобини илгаридан биларди. Бу она қизининг саодатидан бошқа нарсани билмайдирган оналардан эди. Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди. Лекин...

Онанинг розилик сўзларига бу биргина «лекин» элчиб келганидан, бечора қизлар севишиш тўлқинларини яна бир қўр кўтаришга фурсат тополмадилар.

Ҳамма жим қолди. Ҳар ким ўз олдида бир нарса топиб шунга кўз тиккан ва у нарсада Зеби — ўз отасини, Қурвонбиби — ўз эрини, Салти — қовоғидан доим қор ёғиб турган совуқ бир сўфини кўрарди.

Бу булутли ҳавони очмоқ фақат онанинг вазифаси эди:

— Отаси бомдоддан кирсин, — деди у Салтига қараб, — мен ўзим ётиги билан айтиб кўрай, йўқ демас, — сўнгра Зебига юзланди: — Сен, қизим, уйга жой қил, ўртоғингни ўтқиз, дастурхон сол. Биз, отанг билан, чойни сўрида ичиб, ҳалиги гапини гаплашамиз.

Иккала қиз ҳам огиз очмай жим қолишди. Чунки Раззоқ сўфининг миждзини уларнинг иккаласи ҳам яхши биларди. Сўфига энг маъқул бир масалани бўлса ҳам уқтириб розилигини олмоқ учун ё ўзининг пири, ёки катта бир давлатга эга бўлиш керак эди. У одам ўз тенгларидан ҳеч бирининг ҳеч қачон ҳеч бир гапини тинглаган эмасди. Аёллардан маслаҳат, айниқса, ўз хотинидан бир таклиф эшитмоқ учун Раззоқ сўфининг қайта бошдан бунёдга келиши керак бўларди...

Шунинг учун Зеби кўзлари андиша билан кенгайиб очилгани ҳолда индамасдан жойларини йиға бошлади.

У ўринларни йиғинтириб, нонушта жойларини тайёрлаб бўлгандан сўнг ўчоқ бошида чойнакларга чой ташларкан:

— Отамдан дарак йўқ-ку? — деб сўради онасидан.

Қурвонбиби бир кўча эшигига, бир ёнбошдаги дарахтлар орасидан кўтарилиб келаётган қуёшга, бир ўчоқ-бошидаги қизига қарагандан кейин:

— Билмадим, аврод чўзилиброқ кетдимикини? Сен чойни жиндек қўйиб туриб чала қолдирган ерларингни супиратур, келиб қолар, — деди.

Зеби шу топда яна қайтиб қўлига супурги олишни истамаса-да, ўртоғининг «бу қиз онасининг гапига кирмас экан» деган ўйга боришини ўйлаб, индамасдан супургини қўлига олди ва бир қўлини бир тиззасига қўйиб, саҳн бетини супура бошлади. Зебининг чой дамлаб келишини кутиб уйда — дастурхон бошида ўтирган Салти иккала

қаноти очиқ турган эшик орқали бу ҳолни кўрганидан кейин ўрнидан туриб ўртоғининг ёнига чиқди. Зеби уни уэр айтиб қарши олди:

— Ўртоқжон, — деди, — отам авродда ўтириб қолди, шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?

Бу сўнгги калта жумланинг айтилишидаги самимият бир-бири билан яқин ўртоқ тутишган ёш қизлардагина бўлади. «Хафа бўлманг-а?» деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди, бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, севинч... булар ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отилади, уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади! Зебининг юзларидаги — ойдай тиниқ ва қуёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очиқ кўринарди.

Ўртоғининг бу самимиятини Салти ҳам кўз билан кўрибгина эмас, кўнгил билан сезиб англаган эди. Шунинг учун у Зебининг сўзига жавоб ҳам бериб ўтирмасдан бирданига унинг қўлидаги супургига ёпишди. Ўз кўнглида, супургини олиб бир оз супуришиб берса ҳалиги самимиятга яраша жавоб берган бўларди. Зеби супургини қўлда олдирди, лекин ўртоғи супура бошлагандан сўнг:

— Вой, бу нимаси! Қўйинг, ўзим супураман! — деб яна супургига ёпишди. Салти бермади, бу олмоқ истади, Салти қочди, бу қувлади, шундай қилиб саҳни супуриш ўрнига бу икки ўртоқ бутун ҳовлини бошларига кўтариб, шовқинлар ва қийқиришлар билан дунёни бузиб бир-бирларини қувлашиб кетдилар...

Ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хонақоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва ҳўмрайган бўлишини истаган Раззоқ сўфи худди шу ола-тўполон устига кириб келди!

Эшикдан кирар-кирмас овозининг борича:

— Бу нима қиёмат!!! — деб шовқин солиши иккала ёш қизни чақмоқ теккан дарахтдай турган жойларида қотириб қўйди. Йўқса, сўфи эрининг диндор хотини бўлган Қурвонбиби ҳам «бас энди!» деб озмунча қичқирмаган эди... Агар бу совуқ сўфи кириб келган бўлмаса, икки ёш қизнинг қиш бўйи тўпланган кўнгил гашликлари бир оз шўхлик билан анча ёзилган бўларди. Зотан, уларнинг ўзларини унутар даражада бир-бирлари билан бу хилда ўйнашувлари ўша гам-гашлар пуржинасининг бўшалиши, сиқинтилар оқимининг тўғонини бузиб олдинга томон йўл солиши эмасмиди? Бундай телбаларча кўпириб-тошувлар-

ни тўхтатмоқ учун ҳам, албатта, телбаларча ҳайқиришлар, чақмоқ қадар қувватли зарблар лозим бўларди.

* * *

Раззоқ сўфида ундай қувват ортиги билан бор. Бу одам, жадиднамо бир ҳамшаҳрининг деганидек, «кўргазмага қўйилатурган антиқа махлуқлардан эди». Айтишларича, уни она қорнидан сиҳат-саломат туширтирган ва биринчи дафъа йўргаклаган камшир ҳазилканшлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасида доғ чиқарган Ҳамро энаймиш. Болани йўргаклаганидан кейин ҳали у қадар одам кенатасига кирмаган юзларига тикилган ва мана бу сўзлар билан эркатланганмиш:

— Айланай меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Қим озор берди сизга? Айтинг! Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдингиз! Шукр қилинг! Севининг! Мундоқ бир кулинг! Қулимсиранг! Илжайинг!

Ўшанда кулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам кулмай ўтди. Қулиш билан йиғлаш орасида катта фарқ бор. Қулиш билан кулмасдан теккина жиддий саклаб турин орасида ҳам анчагина масофа бор. Шу учун Раззоқ сўфининг кулишларини кулиш деб бўлмайди.

Кулмасдан чидаб бўлмайдиган мақомларда у ҳам кулади, лекин у кулиш — касал одамнинг кулишидай оғир, бир хил совуқ ҳазиллардай малол келтирувчи, ёлгон хушомадлардай кўнгилга урувчи бўларди. Бир кун Зебининг жуда жиддий бир чеҳра билан:

— Отам кулмаса экан-да! — деганини эшитиб, Қурвонбиби койиб берган эди. Шу ҳақиқатни айтгани учун қиздан алайна-ошкор койинган Қурвонбиби, бу ҳақиқатни ўзи ўз кўнглида неча марта такрорлаган бўлсайкин? .. Тил билан бировнинг айбини айтиш осон, ўз тили билан ўз айбини айтадиганлар жуда кам. Қурвонбиби ҳар қанча сўзга энчил хотин бўлса ҳам, уни бу камлар орасига қўшиб бўлмайди.

Қурвонбиби сўзга қанча энчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камган, индамас, дамини ичига солган, зикна одам эди. Ташқари оламда, яъни ўз ҳовлисида таниқарида унинг доимий ва бирдан-бир вазифаси: ўзидан улуг ва кучлилар ганирса — «ҳовва-ҳовва» демак, ўзидан паст ва кучсизлар ганирса — «йўқ, йўқ» деган маънида бош чайқаш бўларди. Уйда вақтида унинг оғзидан одам болалари ўртасида юратурган тузук, маънилик ва «гап» деса бўладиган бир сўз чиқмас эди. Умуман, сўфининг бу

бобда ўзига кўра асосли бир маслаги бор: у ўзи мақтаниб айтганидай, хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни раво кўрмайди. «Бу тил,— дейди сўфи,— доим худонинг зикри билан қалдирайди. Бу оғиз ҳаммавақт худонинг зикрига очилади. Оғиз билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай наст махлуқ олдида хор қилинадими? Бўлмаса, ҳақ таолонинг бандалари ит билан ҳам гаилана берсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, у тоифа билан зарурат юзасидангина гаиланилади. Ваасса-лом!»

Ўзбекда ахир ҳар бир эркак ўз хотинини — ўз ҳалол жуфтини қизи ё ўглининг номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақирини ярамайди. Хотинининг исми Марям, қизининг исми Хадича бўлса, мўмин-мусулмон — шарму-ҳаё юзасидан бўлсамикан? — хотинини «Хадича» деб чақиради. Аксар она-бола барабар «лаббай!» дейди, шундайда онанинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: «каттангни айтаман, каттангни!» дейди. Ҳатто шунда ҳам «Марямни» демайди...

Бизнинг сўфи мўмин-мусулмоннинг бу урфига ҳам амал қилмайди, у ўз ҳалол жуфти Қурвонбибини ҳаммавақт «фитна» деб чақиради: «Фитна, салламни бер!», «Фитна, қиз ўлгуриг қани?», «Фитна, нулдан узат!»

Қурвонбиби, сўфига аччиқ қилиб бўлсам ё ўзининг яратилиш ҳамрида шу нарса борми, ҳар қалай фитналикдан, яъни макр ва фирибдан холи эмас. Эрининг хотин-халаж олдида гапирмаганига унча хафа бўлмаса ҳам, лекин ўз ҳалол хотини олдида гапирмаганига куяди ва шу куйиш орқасида фириб, йўли билан сўфини гапиртиради, баъзида тилларини бурро қилдириб сайратади. Бунинг учун сўфининг аччилигини келтирадиган эмас, унинг бир оз гашини кўзғататурган бир гап айтиб қўяди. Ана шунда хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни сўфидан кўринг! Бай-бай-бай!

— Эшон бобом сиздан дилгир эмишлар,— дейди бир кун Қурвонбиби сўфига.

Сўфининг тошдай қаттиқ ва буюмдек ҳаракатсиз юзи бирданига турли-туман узгаришлар ва ҳаракатларга жавлонгоҳ бўлади:

— Нима дединг, фитна? Нега дилгир бўлибдилар?

— Илҳиз қилган кокилини кестиришга келган бир болага хушомад қилибсиз...

Шу бас! Энди, бизнинг сўфи сўзга уста бир хатибга айланади.

— Ишқ икки хил бўлади, фитна. Туиунмай гапирма! Ишқи маъжозий, ишқи ҳақиқий...

Қурвонбиби бу сўзларга тушунмаганлигидан эрини сайратиб қўйиб, ўзи дарров зерикади. Шу учун у:

— Ҳа, шундайми? Мен билмабман. Омиман-да, — деб тезроқ қочини ҳаракатига тушади.

Хотини бурилиб кетганидан кейин сўфи ҳам сўздан тўхтади.

Шундай қилиб, сўфи жойи келганда ва гашига тегилганда — гўрда ҳам гаширади. Ҳам гаширганда қандай!

Уйида вақтида Раззоқ сўфи ё ариқ бўйидаги кўкатларни юлиб, ё эшик ва дарвозаларнинг бўшалиб қолган занжирларини маҳкамлаб, ёки ҳовлида ўтин қирқиб, ё бўлмаса — икки қўли орқасида, дам ичкарига кириб, дам ташқарига чиқиб, дам ҳовлига ўтиб, лабларини ари чаққан одамдай оғиз очмасдан, индамасдан юра беради... Ёз фаслида, кўпроқ кундузи ухлайди, кечалари, тонг отгунча, ўзи ёлғиз, баланд овоз билан «Облоху!» айтиб ўз оиласини ва қўни-қўнинини ухлатмайди. Эшон бобо бўлмаган кунлари салқин хонақода жуда маза қилиб ухлайди, дейдилар. Баъзида бошқа муридлар уни кўрпа-тўшаги билан ҳовузга ташлар эканлар. Уйда бўлса, уни — хонақо сингари — салқин қилдириб, ундан кейин чўзилади ва пешинидан кейин уйқуга кетган бўлса, шомга бориб зўрга туради: шунда ҳам Қурвонбибининг қичқириншлари билан... Намозгар, аксари, уйқуга қурбон бўлади, шу орқада ўз хотинидан кўп таъналар ҳам эшитади. Аммо бу хусусда тили қисик, индаёлмайди...

Қини фаслида бўлса, кечаси ухлайди. «Бир сиқим кун бор, ухлаб ўтказсам, Қашқардан ҳам олис қини кечасини қандай ўтказаман? Уйқу умрнинг таъоби!» дейди; бу буюк фалсафа лойиқ ва муносиб кишиларга айтилади. Бечора оила аъзолари, умуман, хотин-халаж бу уйқу фалсафасини билишдан маҳрум!

Шаҳарда бўлса, ўз уйидан бошқа жойда бир кеча ҳам ётмайди. Эшон бобонинг қайси бир тўйида тонг отишга яқин уйига келиб ётган экан... Шаҳардан ташқарига юриши кам. Фақат эшон бобо билан бирга (фақат ўша киши билан!) тўйларга, катта зиёфатлар, қовун ва мева сайилларига боради. Унда, албатта, беш-тўрт кун уйидаги кўрпа-тўшаги совуйди, Қурвонбибининг сўзича, «дам олади», Зебининг таърифича — «яйрайди». Бир марта қайси бир тўй бир ҳафтага чўзилиб кетгач, олтинчи кун бизнинг сўфи эшондан сўрамай қочиб келган! Ўшанда

эшон бобо бир неча вақтгача сўфидан дилгир бўлиб юрганлар.

Шу муносабат билан Қурвонбиби яна бир марта олди:

— Ҳаст¹ эшон билан бирга бориб, у киши туфайли шунича иззат-икром кўриб, ноз-неъматга сероб бўлиб... ҳаст эшондан бурун қочиб келганингиз нимаси? Шаҳарда очилмаган дўконингиз ё тўхтаб қолган обжувозингиз бормиди?

Сўфи яна паст тонфа олдида муборак оғзини очиб, азиз тилини қалдиратмоққа мажбур бўлди.

— Бадбахт фитна! Қўясанми, қўймайсанми, ахир? «Хуббил ватани миналмон» деганлар — «ватанини севиш имондан», ахир! Билмасанг бекор-да. Ватани йўқ — дунёда бўли, холос. Мени беватан деб билдингми?

Сўфи бир оз қизиб ҳам кетди:

— Бу ҳовли-жой отангдан қолгани учун ўзимники дейсанми ё? Ундай десанг, бошинут олиб, ўрусвойининг релига² тушиб, «ҳайт!» деб... Маккатуллога жўнаб қоламан! Ҳовлинг бошингдан қолсин, фитна!

Бу сафар Қурвонбиби ялиниб-ёлвориб зўрга тинчитди.

Чиннакам, сўфида ҳажга бориш нияти кучли. Ҳар йили жаврайди. Бир-икки марта паспорт ҳам олди. Фақат, нима учундир, оёғини ўз шаҳрининг тупроғидан уза олмайди.

Бу тўғрида ҳам — «ватанини севиш имондан» деб — «ватани»дан кечиб кетолмайдими? Ҳар қалай, бир сири бор.

Унинг маълум бир касби, ҳунари йўқ. На савдо-сотиқ қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-ҳунарамандлик пешасини тутади. Шу билан бирга, дастурхони нонсиз, қозони пезиқсиз қолмайди...

Қайси бир йил олис бир кишлоқдан ўғай акаси келиб, уч-тўрт кун қўниб кетган эди. У ҳам ўзига ўхшаган мўмин-мусулмонгина чол бўлганидан жуда топиндилар. Ҳар кун хонақога бирга борардилар.

— Сўфи, бир касб пешасини тутмай ўтиб кетаётирсиз-а? — деди унга акаси хонақога кета туриб.

— Э-э,— деди сўфи чўзиб ва ўзидан хурсанд бир кулимсираш билан кулимсиради: — менинг давлатим ҳеч кимда йўқ, ака! Эшон бобо худойимнинг севган кули, нозу неъмат тўрт тарафдан сувдай оқиб туради. Дарё бўйидами-зу чанқайимизи? Ғалати экансиз!

¹ Ҳ а с т — «ҳазрати» сўзининг айтилиши.

² «Рельс» сўзидан олинган. Посзд демакдир.

Шу кулимсираш билан яна бир оз боргандан кейин, бу сафар жиддийроқ қилиб деди:

— Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукур. Ожизамиз ҳам дўни тикинга «фаранг» бўлиб чиқди! Рўзгорининг кўн-камларини ўзлари битиришади. Мен боҳузур тасбиҳимни айлантириб ётсам бўла беради!

Сўфининг ўша акаси ўтган йил кузакда яна келди. Аммо бу сафар жиддий бир масалани кўтариб келган эди. Бир-икки кун меҳмон бўлгандан сўнг гап очди:

— Сўфи, ўзингиз «ватан, ватан» дейсиз-у, ватанингизни билмайсиз.

Сўфи шу «билмайсиз» деган нарсага тутоқиб кетди:

— Нега билмас эканман, ака! Билиб гапирсангиз-чи!

— Жаҳлингиз чиқмасин. Билиб гапираётирман. Ватанингиз — ота-онангиз ўтган, ўз киндигингиздан қон тўкилган, ота-она арвойига шам ёқиладиган жой эмасми?

Сўфи жим қолди. Ҳатто, кўзларига ёш келгандай бўлди.

— Нимага индамайсиз? — деб сўради акаси.

— Ҳақ гапга нима дейман? Қизиқсиз...

— Бўлмаса, ватанингиз ўша ўзимизнинг қишлоқ.

— Ҳа, ўша қишлоқ...

Иккови ҳам бир нафас жим қолишди. Сўфи мисвагини қишидан чиқариб, яна секингина солиб қўйди. Чол тиззасига тушган хазон баргини сопида ушлаб илдиратаркан, деди:

— Мен сизни ўша қишлоққа олиб кетай, деб келдим. Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга келиб қолган эдингиз...

Сўфи хўрсинганидан овози қалтираб деди:

— Эски гапларини қўзиб нима қиласиз? Бўлар иш бўлиб ўтди... Ери ҳам қурсин, мероси ҳам...

— Йўқ, сўфи! Ундай деманг!

Аканинг бу сўзи кескин овоз билан, қўмонда сингари айтилган эди. Сўфи бошини кўтариб, акасининг юзига тикилиб қолди, акаси давом этди:

— Ердан азиз ҳеч нарса йўқ! Отамиз раҳматлик, боболаримиз, ундан наридагилар — ҳаммаси — бир шапалоқ ердан ризқини чиқариб келган... Ростми?

Сўфи эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Рост... — деди.

— Сиз нега ердан қочасиз?

Сўфи бу тўғри саволга бошқа жавоб эппай олмади.

— Ер қани менга? — деди. — Бир шапалоқ ерингиз бор, ўзингизга етмайди...

Акаси дадил жавоб берди: жавобга бошларкан, унинг юзлари кулган, тишсиз — кемтик огзи севиич билан очилган эди.

— Сойнинг нариги юзидаги дўнгини секин-секин олиб ташлаб ер қилдим. Яна бир шапалоқ сувлик ер бўлди. Энди, одамдану дастмойдан қийналаётирман...

— Нима қилай? — деди сўфи, овози жуда паст эди. — Қўлимдан нима келади?

Акаси бу сафар жиддийлашди:

— Шаҳарни ташланг!

Сўфи акасининг сўзини бўлиб, алланима демоқчи бўлган эди, у қўймади:

— Сиз шониманг! Гапни эшитинг!

Сўфи жим бўлди. Сўнгра акаси давом этди:

— Шаҳарни ташланг! Бу ҳовлини сотинг! Шаҳарда ҳовли-жойини яхши пулга олади. Қишлоқдан кичкина бир ҳовли оламиз — мунинг ярим пулга ёки учдан бирига. Қолганига асбоб оламиз. Ўз еримизнинг ёни-беридан бир нарча яна ер топамиз... Уни ҳам оламиз. Ҳали бардамсиз, биргаланиб ишлаймиз. Дурустми?

Сўфи индамасди, оқ дўпписини бошидан олиб буклаб ўйнардди...

— Қани, бир нарса денг!

Сўфи ҳеч нарса демай ўрнидан турди. Яна даминини чинармасдан, ичкарига томон бир-икки қадам босди. Кейин яна орқасига қайрилиб деди:

— Мен салла-тўнимни кийиб чиқай. Жумани хонақода ўқиймиз. Кеч қолдик...

Акаси хонақога кетаётиб, яна шу гапни қўзгатди:

— Хўн денг. Қишлоққа кетайлик! Ўлим — ҳақ! Ўлар вақтда бир-биримиздан йироқ тушиб, бир-биримизга ташна бўлиб ўлмайлик...

Сўфи бир улоқчи тойни кўрсатди:

— Жонивор-э, заб от бўлибдими? Бай-бай-бай!

Жимлик чўкди. Кейин яна гап бошланди:

— Нима дедингиз? Гапиринг? Камшир ҳам жон деб турибди...

— Ана у, Умарали шиговилнинг ҳаммоми... Юз етмиш йил бўлган эмиш... ҳали ҳам бир гишти кўчгани йўқ... Ичига кирсанг жаранглайди...

Акаси ўз гапини едиrolмагач — Қурвонбиби билан маслаҳат қилиб туриб — масалани эшон бобога арз қилди.

Эшон аввал:

— Сўфи ўзи қани? — деб сўради.

Сўфининг акаси:

— Уйда қолди... Сал тиши оғрибди... — деди.

Эшон кулди:

— Тиши оғрибдими? — деди. — Бай-бай! Тиш оғриги ёмон нарсас. Боринг, айтинг: каппонининг бурчидаги сартарошга борсин, омбир солиб дарров олиб ташлайди. Тинчийди-қолади... Боринг, омин оллоху акбар!

Шу билан сўфининг акаси ноумид бўлиб қишлоғига кетди. У отига отланиб, хайр-маъзур қилганда сўфи ичкарида «Ҳикмат» ўқиб ётарди. Локисини юзига тутиб, дарвоза олдиғача Қурвонбиби чиқди. Узун етги билан кўз ёшларини артиб қишлоқни меҳмонини узатди. Қурвонбибининг ёнгинасида туриб, тиниқ овози билан — «Хайр энди! Адолатхон онамлар келишсин. Тухфачани албатта олиб келинг», дея сайраган Зеби, меҳмон кўздан йўқ бўлгач, онасидан сўради:

— Нега отам узатгани чиқмади?

Қурвонбиби калтагина жавоб берди:

— Отангининг феъли қурсин, болам! — деди ва ичкарига бурилди.

Қурвонбибининг бундан бошқа ташвишлари ҳам етиб ортарди. Мана — бу қишлоқни меҳмонининг келиши яна ортиқча бир ташвишнинг кўзиб кетди. Чинакам, бечора Қурвонбиби, кийим-кечак, айниқса, ёлғиз қизнинг сени хусусида кўн ташвиш тортади. Шундай ташвишлар устида, у чидолмай кетиб, баъзи-баъзида сўфига хархаша ҳам қилиб кўради. Ундай хархашаларга сўфининг сира тоби йўқ: «худо етказадил!» деб, овози борича бақириб билан жавоб қилади.

Қурвонбиби ҳам одам эмасми — чидолмайди.

Бир кун у сўзланиб берди:

— Худо етказадил, албатта! Шунда ҳам бандаси ҳаракат қилса, қимирласа етказадил-да! Худо «сабаб»ни ҳал қилган эмасми, ахир? Эшонойим бир кун Эшон сўфидан¹ ўқиб бериб, касб-корнинг фарзлигини айтдилар-ку!

Бу куйинишларга Раззоқ сўфи жавоб ҳам бермади. Индамасдан, тескари бурилиб олди. Қурвонбиби сўздан тўхтамай, балки овозини яна ҳам кўтара тушган эди, сўфи ўзининг одатдаги калта сўзларидан биттасини аранг оғзидан чиқарди, лекин чиқарганга яраша бирақай қилиб — жаҳл билан, бақириб чиқарди:

— Бўлди, дейман, итвачча!

¹ Диний ахлоқ китобининг муаллифи Сўфи Оллоёрининг халқ орасидаги исми.

Отаси кириб келганидан кейин Зебининг кўнглида ўйнаган изтироб ва ҳаяжонлар Раззоқ сўфининг «нима бу қиёмат!» деган қиёматидан кўрқинчлироқ эди. Совуқ бир сўфининг наздида бу қадар ваҳимали бўлиб кўринган оддий ва табиий бир болалик ўйини қафас даричасининг очилишини кутган вақтида даричага каттақон бир қулф урилаётганини кўрган бир қўшнинг изтиробидан кам бўлармиди?

Иккала қизнинг, айниқса, Зебининг кўнглидаги изтироб, зотан, сўфи киргандан сўнг авж олиши керак эди. Чунки, қизлар шўхлик ва ўйинга берилиб кетиб ҳамма нарсани эсдан чиқарган эмасмидилар? Қоронғи қиш кунларидан қолган доғлар, тўрт девор орасида яшашдан келган сиқиндилар, оталардан ўтган зулмлар, совчилардан етган тапшишлар барҳам емаганмиди? Ёшликнинг қувватли тўлқинлари уларнинг барчасини бир баҳор ёмғири каби юшиб кетмаганмиди? Шундай ўртоқнинг шундай ширин муомилалари олдида шундай тескари, шундай ўжар ва қайсар отанинг борлиги ҳам унутилган эмасмиди? Уйдан «бир зумда бориб келаман» деб чиққан Салти ҳам берган ватчасини, ўйини ва ота-онасини унутиб, қўлида маймоқ ва тузлаган бир сунурги билан қолиб кетмаганмиди?

Ғафлатда қолганларининг бошига тушадиган таёқ ёмон зил кетади, дейдилар. Бу иккала қиз ўйин ва шўхлик ҳаваси билан ғафлатда эдилар. Сўфининг оғир зарби билан ўзларига келгач, олдиларида зўр бир тоғ турганини кўриб ихтиёрсиз чўчиб кетдилар. Бу тоғдан ўтиши керак эди, ҳолбуки, бу тоғ — мунақа ёш болалар ўта оладиган тоғлардан эмасди. Иккаласи ҳам изтиробнинг бу оғир юкни бир-бирларининг кўзларида ўқидилар...

Сўфининг бақирishiдан сўнг бир оз шошиб тургач, улар югурганча уйга кирдилар ва ўзларини эшикли деразанинг панасига олиб, Раззоқ сўфининг ҳаракатларини кузата бошладилар. Кўзлари сўфида бўлса, қулоқлари Қурвонбининг оғзида эди. Унинг гапирадиган гаплари уларнинг кўнглиларида тугилган оғир ва чигал тугунчакни ё ечиб юборажак, ёки яна баттарроқ чигаллаштириб, икки ёш нарсани — яна неча ой! — бир-биридан ажратиб ташлая-жақди.

Сўфи булар уйга кириб олгунча эшик олдида бўзариб-гезариб турди. Булар уйга кирганларидан кейин салласини Қурвонбигига узатиб, устидаги малла яхтагини олисдан туриб картга иргитди ва ўзининг оддий овози билан:

— Қанжиклар! — деб бақирди.

— Ёш нарсалар ўйнашса нима бўлибди? Мунча энди шабтига олдингиз? — деди Қурвонбиби.

— Гапирма, эшак!

Қурвонбиби жим бўлди. Сўфи карт томонга қараб юрди. Карт устига дастурхон ёзилиб, бир мистовоқ нон билан пиллада қиём қўйилган эди. Сўфи картга чиқиб ўтиргандан кейин Қурвонбиби ўчоқдан чойни олиб келди.

Сўфининг бу авзойини кўргандан кейин икки қизнинг борқадар умиди ҳам узилиб бўлди. Зеби бу умидсизликни яширолмади:

— Ўйнашмай ўлайлик, энди отам ҳеч қаерга чиқармайди...

Салти ҳам ўз ташвишини англатди:

— Нима қиламиз энди? Сиз бормасангиз, мен ҳам бормаيمان... Энахон тоза қойинди-да.

— Тек ўтирган бўлсак кўнгли юмшармидикан? — деди Зеби.

Салти индамади. Бир оздан сўнг яна ўзи илова қилди:

— Кўнгли ўлсин, юмшаган вақтини кўрганни йўқ! Катта-катта харсангтошларни сой бўйига девлар ташлашган, дейди... Энг каттасини отамнинг кўкрагига ташлаб қўйиб, «мана шу сенинг кўнглинг!» деганмикан, яшшамагурлар!

Бу гап Салтига таъсир қилди шекилли, «пих-х» эта кулиб юборди.

Зебининг мунга чинакам аччиги келган эди, қўлини узатиб ўртоғининг оғзини тўсди.

— Вой, анови қизини! Яна бешбаттар қиласиз ишини! — деди.

Салти зўр билан ўзини босиб олди. Иккаласи яна — кўзларини милтиллатиб — чол билан кампирга тикилдилар.

Боядан бери эрига қараб жим ўтирган кампирнинг энди астагина кулимсираши буларга жон киргизди. «Кўрдиргизми?» деганини қилиб иккаласи бир-бирига қараб олишди.

Чинакам, Қурвонбиби, сўфига ёқадиган бир сўз топгандай, дадиллик ва бемалоллик билан кулиб туриб гап бошлади:

— Мен Зебини бир жойга жўнатиб ётирман...

Сўфи бу сафар бақирмаса ҳамки, дагал бир овоз билан сўради:

— Қаерга? Нера?

— Ойдинкўлдаги Халфа эшонимизнинг кичик қизлари

бир-иккита ўртоғини «баҳорлашиб кетинглар» деб чақиртирган эканлар. Шуларнинг биттаси Зеби, яна биттаси унинг ўртоғи Салтанатхон экан. Салтанатхон аравани қўштириб қўйиб, ўзи Зебинини айтгани келибди. Йўқ десак қандай бўлади?

Хотини нима деса «йўқ» дейдиган сўфи бу сафар бирданига «йўқ» демасдан, хаёлга кетди. Қизлар Қурвонбибининг бу тадбиридан хурсанд бўлиб, яна умидлана бошлаган эдилар.

— Қурвон холам бошлади! — деди Салти.

— Энам ганга уста. Эшондан тушганини кўринг. Эшон десагиз отам ўлганини ҳам билмайдилар... Худо мунини эшонлар учун яратган.

Салти Зебининг бу гапларини эшитгандан кейин, сўфининг ҳўи деб жавоб беришига ишониб кетди. Бир қўлини ўртоғининг бўйига ташлаб уни қучоқлар экан:

— Бўлди, ўртоқ, энди! Жўнаймиз! — деди.

— Санамасдан саккиз демай туринг ҳали! Отам осонлик билан маъқул ганга қўнадиган одам эмас... Жим туриб қолишини кўринг: ҳали ҳам чўрқ этмайди.

Сукут узоққа чўзилгандан кейин Қурвонбиби энди бу сафар жиддий бир чехра билан:

— Нимага индамайсиз? Хўи денг! Катта одам, уят бўлади. Бир яхши хотинлари, бир отинча қизлари борки... Ўзларини бўлса ўзингиз биласиз, — деди.

Сўфи негадир:

— Биладан, фитна, биладан! — деб қўйиб яна жим бўлди.

Энди Қурвонбиби яна ҳам жиддийланди:

— Бўлмаса «йўқ» денг. Салтанатхонга жавоб берай, кетсин! Азонда келган эди.

Шундан кейин сўфининг тили айланди:

— Шонима, фитна, «йўқ» дема, майли, бора қолсин... Қачон келади?

— Индинга эрта билан ё кечқурун.

— Эшонийимнинг раъйларига қарасин.

Сўфи ўрнидан турди. Қартдан тушиб, кавинини кийаркан:

— Овозим бор деб ашулага зўр бермасин, — деди. — Номаҳрамларга овозини эшитдирса рози эмасман!

Бу сафар одамга ўхшаш гапириб Қурвонбибинини қувонтирган Раззоқ сўфи шу сўзлардан сўнг яна ўз жимлигига қайтди. Бир оз сўнгра салласини кийиб, яхтагини қўлига олгандан сўнг:

— Хуржиини бер, фитна! Бўлмаса, иккита қоп бер! — деб қолди.

Қурвонбиби қопни узатаркан, эрининг қўлига шу тонда бир оз пул тушганини, энди каттароқ харид қилиш учун бозорга кетаётганини ва ҳалиги зўр илтифотнинг ҳам пулининг кучи билан бўлганини англади...

Сўфи томоқ қириб эшикдан чиқаркан, уйдаги икки шўх қиз яна бир-бирига чирмашган эди.

* * *

Қафаснинг даричаси очилди!

Энди қўшларга қанотларини ростлаб туриб: «пир!» эга учмоқдан, кенг қўқларга, фазоларга парвоз қилмоқдан бошиқа парса қолмади. Паранжини ёпишиб ўтирмасдан, шундоқ бош устига танилаб, чимматни «хўжа кўрсин»га тутган бўлиб югуриш керак, халос...

Фақат унда даричанинг очилганига ким севилади? Шодлиқни ким қилади? Эркинликнинг лаззатини ким тотибди? Шу қадар қайсар бир одамни бу қадар усталлик билан йўлга солган онанинг ҳурматини ким ўрнига келтиради? Уни ким қучоқлаб, ким ўнади?

Иккала қизнинг уйдан югуриб чиқиб, баб-баробар Қурвонбибининг бўйига осилишлари ана ўша неъматининг шукронаси эди. Қизлар ўзларининг беҳад севишчларини юзага чиқармоқ билан бирга, онага бўлган миннатдорликларини ҳам тегинича изҳор қилмоққа ошиқардилар. Улар камширға шу қадар осилиб, эркалик қилиб, у билан шу қадар қаттиқ ўйнашдиларки, камшир ҳолдан кетиб картга думалади... Булар, қийқириқ солишиб, тобига келган чойдиндек шарақлашиб... камшир билан ўйнашаркан, у чарчаб энтикканидан зўрга-зўрга нафас олиб:

— Бас, қизи қўрғурлар... бас дейман... бўлди энди... Йўлингдан қоласан!.. — дея сўзланарди.

Камшир ёлворган сари булар авж олишар, бири қўйиб бири:

— Шунақа эканми? Вой товво-ей! Халфа эшоннинг қизи чақиртирган эканми? Вой товво-ей!.. — деб унинг энг қитиғи келадиган жойларига чанг солишарди.

Ниҳоят, ўзлари ҳам ўлгудек чарчаб, камширдан қўл тортдилар ва «ух!» деб иккаласи икки томонга ўтирдилар.

Булар тарақ-туруқ эшик очиб, шошилиб кўчага чиққан вақтларида, пахта заводининг ингичка товушли жинги роғи соат ўн икки бўлганини билдириб қичқирарди.

II

Салтиларникида кечгача сафарга тайёрланиб — бир озгина патири билан сомса ёниб, кўча эшигининг чан биқинидаги катта кундадан аравага хатлаган вақтларида кун ботиб борарди. Арава шаҳар ичидан чиқиб дала йўлига кирганда, кечанинг қора пардаси ер бетини ўраган эди. Қор остидан чиққан ерлар, баҳорининг салқин ҳавоси ва ёқимли шабадаси остида мудраниб ётардилар. Ой ҳали чиқмаган; фақат кечанинг қоронгисига ўчакишган сапоқсиз юлдузлар тепада туриб мангълаларини ёндирганлар, худди пешона олдида кўринган энг ёруғ бир юлдуз ниёз тўғраб ётган келинчакнинг кўзларидай ширпираб ёнарди.

Қизлар жим эдилар. Аравакани зерикди шекилли, астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи ҳам хиргойшдан нарига ўтмаганидан кейин Салти кўтарилди:

— Ўлмасхон, бормисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи!

Салтининг яна бир ўртоғи — Қумри унинг сўзини қувватлади:

— Ҳа, рост, шундай яхши овозингиз бор экан, шўх-шўх айтмайсизми? Кенг далада қанча чўзсангиз, шунча кетади варанглаб...

Йигитча кулди. У, қоронгида секингина орқасига қайрилган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматни кўтариб ўтирганларидан уларнинг юзларини сал-пал кўрса бўларди. Кулимеираб туриб қизларга бир оз қарагач:

— Орангизда донги кетган ашулачингиз бор туриб, менга осилганларинг қизиқ! — деди. — Биз, «сув бўлмаса таяммум»га ярайдиган ашулачилардан...

Қизлар ҳаммаси Зебига қарашдилар. Ҳар томондан ҳар хил овозлар чиқди:

— Ҳа, рост!

— Чинакам, нидамай ўтирганимизни қаранглар-а!

— Ашулачи орамизда-ку.

Зеби «чурқ» этмасдан ўтирарди. Унинг мундай қилиши ҳам шу хил таклифдан кўрққанидан эди. Албатта, ёш нарсанинг кўнглида ўйнаш, кулиш ва ҳушвақтлик қилиш майллари бошқа ҳар нарсадан кўра кучлик келади. Лекин Зеби шундай бир отанинг қизиким, унинг қўлида ҳар қандай кучли майлларини ҳам юганлаб тутмоққа, кўнглининг ҳар бир ҳавас ва тилагини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади ҳам. Зеби шундай қилишга ўрганиб қолган. Шунинг учун ҳам йигитнинг оғзидан ўз исмини эшитгач, бадани дуркираб кетди. Сўнгга қизлар томонидан айтилган сўзлар уни изтиробга туширди. Нима

дейинин билмас эди. Ўйлаброк жавоб бермоқ учун кўнгилининг талвасага тушмаслиги даркор. Ҳолбуки, кўнгили ташвишида ва шу сабабли талвасада...

Аравакаш у ёғдан туриб:

— Ҳа баракалла, бор экансизлар-ку! Ўртага олинглар ашулачини! — дегандан кейингина Зебининг тиллари қалдиради:

— Гаплашиб кетайлик, шундай қоронғида!..

— Йил урармиди? — деди биттаси.

— Йили эмас, шундай зим-зиё қоронғида... Гаплашиб кетайлик... Ширин-ширин гаплардан...

Аравакаш унинг сўзини илиб олди:

— Ширин-ширин гап ўрнига ширин-ширин ашуладан бўлсин, она. Таърифингизни эшитиб жигарларимиз лахта-лахта қон бўлиб кетган...

Салти тегишди:

— Вой товва-е! Лахта-лахта қон бўлганми? Жабр бўлган экан...

Аравакаш ҳам бўш келмади:

— Қон бўлган юракларни бир нафасда ёзин сизларнинг кўлингизда, оналар! Биз ҳам дунёга келиб бир яйрайлик-да.

Яна индамасдан ўтирган Зебига энди бу сафар Салти ялинди:

— Ўртоқжон, бир нарсa десагиз-чи. Ҳамма баравар ташна экан...

Зеби ўртоғини астойдил қойиб берди:

— Сиздан келган гап шуми, ҳали? Отамнинг айтганларини ўз қулоғингиз билан эшитиб эдингиз-ку! Эшитиб-печиб қолса нима бўлади? Билиб туриб...

Салти ўртоғини тўхтатди:

— Биламан, ўртоқжон, биламан! Отангизнинг гапларини бир эмас, икки қулоғим билан эшитдим. Одамлар ичида, кўнчилик орасида қистасам, мендан хафа бўлинг. Бу ер дала жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси — қоронғи бўлса, бир-икки жуфт айтиб бермайсизми?

— Номаҳрамга эшитдириб-а?

Зеби бу сўзини чин кўнгилдан чиқариб ва жеркиб туриб айтган бўлса ҳам, қизлар ҳаммаси бирдан/ кулишиб юбордилар. Яна ҳар хил овозлар кўтарилди:

— Шу ҳам номаҳрам бўлибдими?

— Шу Ўлмасжон-а?

— Номаҳрам ула қолсин...

Зеби чинакам ранжиган эди. Йиғламсирашга яқин бир овоз билан Салтига:

— Мунақа қилишингизни билсам келмас эдим... — деди.

Қизлар ишининг бу томонига айланганига ҳайрон бўлишиб жим қолдилар. Аравакаш:

— Эй, товба! Эй, товба! — деб ўз-ўзига сўзланиб, отни қаттиқ-қаттиқ беи-олти қамчилади. От қадамларини илдамлатиб аравани гулдур-гулдур гилдирата бошлади. Ҳамма жим бўлди. Фақат Салти билан Зеби иккови бир-бирлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Бу пичирлаш натижасида, Салти ўртоғини тинчлатишга муваффақ бўлган, бунинг устига яна, қизлар ёр-ёр бошлаганда унинг қўшилажаги тўғрисида сўз олган эди. Бир марта бошлангандан кейин ундан нарисси ўзи кета беради, деб уйларди Салти.

Дарров қизларга томон бурилди:

— Қани, қизлар, ўзимиз ёр-ёр бошлаймиз!

— Ҳа, балли! — деди аравакаш.

Қизлардан жавоб кутиб ўтирмасданоқ Салти ўзи бошлаб юборди.

«Ўзун-узун аргамчи бў...

Қизлар қўшилишди:

... Ҳалинчакка,
Чакал кўйнак яранар
Келинчакка.
Чакал кўйнак сингига
Тут қозайлик...»

Бир-икки байт ўтгандан кейин Зебининг тиниқ, губорсиз, жонон пилёдек жаранглаб чиқадиган чиройли ва ўткир овози қўшилди. Бу овоз нешона устида пилниллаган энг ёруғ юлдуз сингари бошқа овозлардан очиқ ажралиб турарди. Шу чоққача ёр-ёрга қулоқ бериб, индамасдан, аста-аста отини қамчилаб кетаётган аравакаш бу овоз чиқиши билан оғир бир «ух» тортди, қўлидаги қамчиси дарахтдаги кузги япроқ сингари зўрға-зўрға бўлмоқларига осилиб қолди...

Салтининг диди тўғри чиққан эди, энди, Зеби ёр-ёрни ўзи ёлғиз айтарди. Аравакаш билан бирга, қолган қизлар — ҳаммаси бир қулоққа айланган эдилар. От бу гузал овозининг ширин куйлари остида бошини қуйи солиб, бўйинини аста-аста ликиллатиб битта-битта қадам босарди...

Ёр-ёрлар ботиб бошиқа ҳар хил куйларга ўтилди, энди Зебини тўхтатмоқ мумкин эмасди. Зотан, унинг тўхташнинг ким истар эди, дейсиз? Далаларининг кенг қучоқларидан учиниб келган майин шабадалар қиз оғзидан чиққан унларни ўз қанотларига миндириб аллақасерларга, олисларга олиб кетардилар. Ҳов... йироқларда липиллаб кўринган қинилоқ чироғлари ҳам, таладаги юлдузлар сингари, шабада қанотлари билан келган чиройлик унларнинг завқи билан маст бўлиб ёнардилар...

Зеби юрагида тугилиб ётган зўр туғунини ечиб юборган эди. Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашганлар, насиҳат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган, совуқ сўфиларининг «ҳаром» деган даъволари синиб нарча-нарча бўлган, «номахрамлик» сафсаталари от оёқлари остида янчилган, тўрт деворнинг бу тутқун қизи ўзига ўхшаган тутқунлардан бошиқа ҳеч бир гувоҳ ва тилчи бўлмаган шу кенг даланинг қулоч етмас бағрида йиллардан бери тугилиб келган аламларини куйга айлантириб чексиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди.

Арава якка қанотли кичкинагина бир эшик олдида тўхтаб, аравакани бола қамчи сопи билан эшикни қоққанда ва ичкаридан бир кампирнинг ингичка ва жонсиз овози «ким у?» деб сўраганда одамлар бир уйқуни урган эдилар...

* * *

Кампирчанинг сўроғига аравакани ҳазиллашиб жавоб берди:

— Шаҳардан бир арава меҳмон олиб келдим, эна! Уйингиз куйди тоза! Икки кунда бор-йўнингиздан ажралиб қоқланасиз энди! Қани, бўлинг, эшикни очинг! Қорнимиз ўлгудек оч...

Қизлар кулдилар. Кампир қизларнинг кулишини эшитганидан кейин меҳмонларнинг кимлигини англади:

— Ҳа-а-а, Салтанатхонлардир? — деди у.

Шу сўз билан бирга кичкинагина занижирнинг шириқ-лаб тушгани ва эшикнинг гичирлаб очилгани эшитилди. Кампирча эшикни очар-очмас севинчиламоқ учун ичкарига югурган эди.

Аравакани:

— Қани, тушинглар энди, оналар! — деб музаффарона бир овоз билан қичқирди. Фақат унинг бу чақириғи фойдасиз эди. Чунки занижирнинг заиф шириқлаши қулоқларга кирар-кирмас, қизлар ўзларини аравадан

таппа-таппа ташлай бошлаган эдилар. Ёруғидан кўра тутуни ва буруқсаши кўп фонарчани ушлаган кампир билан бирга Зебилар тенглик бир қиз «вой ўлайин, ухлаб қолибман! Вой ўлайин, кўзим уйқуга кетибди!» деб, ҳў... аллақадардан узр айтиб чиқиб келди. Бу ёқдан:

— Вой, айланай! Энахон! Жоним ўртоғим! Бормисиз? — деб паранжисини қўлига олиб Салти югурди. Қучоқлашиб кўриша кетдилар. Бошқа қизлар билан наридан бери қўл учини теккизиб кўришгач, Энахон яна Салтига ёпишди ва иккаласи қўлтиқлашиб ичкарига томон юрдилар. Иккала ўртоқнинг шарақ-шарақ гаплашган, бир-бирларига севиinch билдиришган қувноқ ва баланд овозлари бошқа ҳамма унларни босиб кетди...

Фақат кўчада — арава устида бошқа хангомалар бўлаётган эдиким, булардан ҳалиги икки бахтлининг ҳеч бир хабари йўқ эди:

Салтининг онаси билан катта онаси уни ўзи тенглик ёш қизлар билан бирга олис жойга юбораркан, эҳтиёт томонини ҳам унутмаган эдилар. Унинг ойиси ўз қайнона-сига:

— Ёш қизларнинг ўзларини юбориб бўладими, қалай? Битта-яримтамыз биргалашмасак бўлмас? — деб ўзининг эслик хотин эканини билдирган вақтида, қайнонаси жуда кескинлик билан жавоб берган эди:

— Албатта, айланай! Ўзлари ёлғиз боришадиган бўлса жавоб йўқ!..

Тандир олдида куйиб-пишиб, шабнам доналаридай йирик-йирик терларга ботиб, Зеби билан бирга патири ёпаётган Салтига бу маслаҳат жуда ёмон қаттиқ теккан ва у ҳам дарҳол ўз овозини эшиттирган эди:

— Бизни бўри ермиди? Ёш нарсаларга қариларни аралаштириб нима бор? Сиқилиб ўлмайдимиз одам?..

Катта она неварасининг бу эркалигига фақат эркалик дебгина қараган, шу учун:

— Айланай болам, патирингни ёп! Кечга қолаётирсиз. Бу сиз аралашадиган иш эмас! — деб қўйиб, яна ўзининг «эслик» келини билан маслаҳатини давом эттирган эди.

Маслаҳат натижасида қайнона билан келини уйда қоладиган бўлиб, икки-уч ойдан бери буларникида яшайдиган қариндошлардан Саврибиби деган кампир қизларга кўз-қулоқ қилиб берилган эди.

Бу қари кампирнинг қўшилганига қизлар хафа бўлмаган, балки, аксинча, севишган эдилар. Бу кампир, аравага оёқ қўяр-қўймас, қизларнинг ўртасига жойланиб олиб, Зебининг тиззасига бош қўйгани ҳолда уйқуга кетган

ва шу бўйича қишлоққа келиб етганда ҳам кўзини очмаган эди...

Қизлар ўзларини таппа-таппа аравадан ташлаб, эшикдан ичкарига кираркан, Зеби секингина кампирни уйғотди:

— Энажон, туриг, келиб қолдик!

Энажондан жавоб бўлмади. Зеби ўша паст овоз билан яна бир уйғотди, энажон ҳали ҳам жим эди. Араванинг олди томонидан келиб аравакаш ҳам ёрдамлашди:

— Хў... хола, туриг, келиб қолдик!

Эркак кишининг кучлик овози билан кампир кўзини очди, лекин уйқусираб туриб:

— Ҳозир, айланай... хўп, тураман... — дегандан кейин, яна уйқуга кетди.

Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашининг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги таггриқини назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Аравакаш юмшоққина қулимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш ширин табассумини ой ёруғида алайна кўра олган ёш қиз бутун баданларидан мулоҳимгина дуркираш кечганини пайқайди ва қизариб тескари қаради... У қараш аравакаш йигитчага ҳам бошқача таъсир қилган бўлса керак, кампирни туртиб уйғотмоқ учун қўлини юқори узатди. Шунда кампирнинг бошидаги қўл бошқа бир қўлининг ўзига келиб теккашини боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сездди. Эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашган ёш қиз шу пайтда бир оз ганграган эди. Шунинг учун қўлини дарров тортиб олмасдан, ўзига келганидан кейин, бирданига жеркиб тортди. Фақат ёш йигитнинг кучли қўллари уни маҳкам ушлаб, кампирнинг бошидан пастроқ туширди ва иккала ёш шу бўйича, турган жойларида туриб қолдилар...

Ичкарида ўтирган бахтли меҳмон ўзидан бахтли измон билан бирга хў... анча вақт ўтгандан сўнг, йўқолган икки меҳмонни излаб, кўчага чиққан вақтида, кўчадаги икки ёш вужуд қўлларини бир-бирларидан хануз ажратиб ололмаган эдилар. Кампир эса икки ёшнинг бу талвасали учрашувига қуруқ гавдаси билан гувоҳ бўлиб, ҳали ҳам ширин уйқуда даг қотиб ётарди...

Қизларнинг бу «итдек» пойлоқчисини кўплашиб уйғотдилар, кўплашиб аравадан туширдилар. У Салти билан Энахоннинг қўлтиғига кириб, кўзи уйқуда, давдирай-давдирай ичкарига йўл солди. Зеби ҳам бошқа ўроқларидай, аравадан ўзини «тапп!» этиб ташламоқчи бўлди, фақат қамчили йигит келиб яна қўлини узатди ва шунинг учун шунча баланд аравадан ўзини ташлаган энг

сўнгги меҳмонининг оёқ товуши ҳеч кимнинг қулоғига қоқилмади...

Меҳмонлар ош-сув тараддудига йўл қўймасдан, сут-қатик билан қуруқ чой ичиб, дарҳол ўтирган жойларига узандилар ва аравада уриниб келганлари учун узанар-узанмас уйқуга кетдилар.

Аравакани ичкаридан чиққан икки пон билан бир шиёла қатикни ичиб олди-да, отни таниқарига боғлаб, ўзи арава устига чўзилади. Уйқуси қочган эди... Миёсида, умрида биринчи мартаба ўлароқ, ажиб ва ширин ҳасиллар айланарди. Кўкдаги ойга қараб ердаги оғини ўйлар ва бояғидай ширин-ширин қулимсирарди...

Ичкаридагилар ҳам донг қотдилар. Фақат, ораларида, худди кўчадаги ён йипитча сингари уйқуси очилган; кўкрагидаги янги, бегона ва ширин хисларни англа-ёлмасдан ҳайрон бўлган биров бор эди. У ҳам кўкдаги ойга қараб ердаги «той»ни ўйлар ва юзлари анордай қизарарди...

Шу тонда, қишлоқнинг дарбадар итлари авиғга келган, ҳар томондан ҳуришларини юксалтирганлар, тор кўчанинг тугалишидаги сой ҳамма ўхлаб жим бўлганда ҳайбатли овозини борича қўйиб юбориб, оч йўлбарсдай гув-гув бўкирарди...

III

Энахон йўқсул бир оиланинг қизи эди. Отаси мунинг ёшлигида ўлиб кетган, онаси иккови биргина аканинг боқимига қараб қолган эдилар. Акаси Холмат эсини танигандан бери меҳнат нешида чонарди. Ҳали энг ўйинқароқ бола вақтларида ҳам бутун қишлоқнинг подасини боқиб, оиланинг эҳтиёжларига бирор нарса қўшиб турарди. Унинг подачи бўлган вақтларини ҳали ҳам қишлоқ одамлари ҳавас билан эслашади. Кўча-кўйда унга йўлиққанлар:

— Подамизни етим қилиб қўйдинг-да! — деб бошларини афсус билан чайқаб ўтишади. Тез-тез бўлиб турадиган бу хил гаплар унинг юзини қулдириб, кўнглини кўтаради, тинмасдан ишлаш учун билағига дармон ва қувват беради. Унинг ўз бисотида бир паналоққина шолियोеси бор, у ҳам марҳум қайнатасидан теккан, бор кучини шунга сарф қилади, ҳаммадан бурун иш бошлаб, ҳаммадан кеч тугатади ва ҳаммадан кўн уринади. Шу билангина олти жондан бириккан катта бир оилани наридан-бери тебратиб келади. Онаси қариб, мукчайиб қолган, бир қизи билан бир

ўгли ҳали ёш гўдак, рўзгорнинг бутун иши хотини билан синглисининг бўйида. У иккови дала ишларида унга ёрдам беришдан ҳам бош тортмайдилар, уларнинг далада ҳам фойдалари кўп тегади. Холмат ўзи шунча тиришиб ишлаб, катта рўзгорни ёлғиз боши-ла тебратгани учун хотини ҳам, синглиси ҳам уни бошларига кўтарадилар. Ҳар тўғрида унинг талабларига хурсандлик билан кўниб, ҳеч бир ишда кўнглини қолдирмасликка тиришадилар. Меҳнатдан бошқа ҳеч нарсани билмаган бу йўқсил йигитнинг қандай зўр талаблари бўлар эди дейсиз? Бутун ҳаваслар, талаблар ва ўйлар — ҳар нечук бўлса ҳам шу онлани тебратиб ўтиш теграсида айланади... Албатта, келин ҳам, қиз ҳам — ёш нарсалар, ёшларнинг позлари, ипжиқликлари бўлмайди эмас... Уларнинг ипжиқликларини бутунлай ҳақсиз дейиш тўғри бўлмаса керак. Чунки улар ҳам ёшлар, бошқа ўз тенглари каби уларнинг ҳам орзу-ҳаваслари бор, кўнгиллари кўп нарсани тусайди... Зиндондаги бандини ҳеч бир ҳаёл сурмайди деб ким айтади? Гадой подшоҳ бўлмоқ истаса ёмонми? Баъзан шу хил кучли талаблар ё келинда, ё қизда кўрилиб салгина юзага чиқа бошласа, кўпни кўрган зийрак кампир дарров пайқайди ва олдини олади. Холматга сал оғир келадиган бир иш бўлса, унга еткимасдан, ўзи бир иш қилиб битиради, жойи келганда мулоҳим гапириб, жойи келганда пўниса қилиб, қизи ёки келинининг кўнглида кўтарилган ҳавас оловларига сув сенади, у оловларни авж олмасдан туриб сўндиради. Уларнинг талаблари жуда ўринли бўлса, ўзи иложини қилиб қондиради. Уларнинг кўнглини олади, Холматни ортиқча ташвишлардан қутқазади.

Шаҳардан Салтиларнинг бир арава бўлиб келишлари ҳам Энахоннинг шу хил ҳавасларидан бири эди. Салтанатлар онласи билан Энахонлар онласи орасида отабободан қолиб келган бир дўстлик, қадрдонлик ҳукм суради. Бу икки онла кишилари йилда бир-икки марта бир-бирлари билан кўришиб турардилар. Ўтган куз хирмонлар олингандан кейин, Энахон билан келин Салтанатлариникида бир ҳафтача туриб келган эдилар. Шунда Энахон ўз ўртоғини бир-иккита тенгдошлари билан бирга баҳорда қишлоққа чақириб кетган, баҳор келиб табиат жонлангач, шаҳарга тушган бир одамдан яна айтдириб юборган эди. Кампир қизининг бу талабини, албатта, ўринли толарди. Энахоннинг ёнида бола-чақаси билан бирга бир печа кун яйраб келган келин ҳам қизининг фикрига жону дилидан қўшилгач, кампирга ҳеч бир гап қайтариш ўрни қолмаган эди.

— Гаиларинг жуда маъкул! — деди у шу тўғрида маслаҳат бошланганда. — Бунинг иложини ўзимиз қилишимиз керак. Холмат бечорага ҳеч бир оғир тушмасин. Иложи бўлса, унга билдирмайлик. Меҳмонлар келганда билар.

Энахон келинга қаради. Келин Энахоннинг бу қарашидан «қани, гапиринг, нима дейсиз?» деганини англаган бўлса-да, қайнана олдида биринчи бўлиб гап очини эи кўрмасдан, жим қолди. Шундан кейин Энахон бир нарса демакка мажбур эди.

— Майли, сиз ўзингиз биласиз, ойи. Чақирини кераклигига йўқ демадингиз. Меҳмон деганини нон қоқига чақириб бўлмайди. Муни ўзингиз биласиз.

Келин шу ерга келганда, бир оғизгина сўз билан араланиб қўйди:

— Албатта, айниқса, шунча жойдан келадиган меҳмонни.

— Хўи яхши биламан! — деди кампир. У келинининг оғзидан гапини узиб олгандай тез гапирарди. — Кузда иккаланг бориб бир ҳафта туриб келдинг. Бечораҳол бўлсалар ҳам сенларни хўи хурсанд қилиб жўнатишди. Иккаланг ҳам анчагача гапириб юрдинг...

— Рост-да! — деди Энахон. — Унинг отаси ҳам, ниҳояти бир айрон-чи, ер-суви йўқ, дастгоҳи йўқ. Рўзгор катта... Шундай бўлса ҳам бизга деб нималарни қилишмади-а?

Сўнгги саволи келин бибиенга берган эди. У ҳам:

— Ҳа, нимасини айтасиз, — деб дарҳол тасдиқ қилди.

Шу билан ҳаммалари жим бўлдилар. Кампир илож ахтариб ўйга ботган эди. У секин-секин оғил томига ётқизилган шотининг иккинчи нағонасига ўтирди. Қиз билан келин ерга чўнқайдилар. Кампир шотининг ён ёғочини силаб ўйлар, Энахон оғзидан олган сақични қўлида эзиб «соққа» ясар, келинчак бўлса бир чўи билан ерни чизғалар, учаласи ҳам шу равинча ўйга ботган эдилар. Кампирнинг бутун ҳаёли ҳалиги тўғрида бўлса ҳам, икки кўзи буларда, булар эса дам бир-бирларига, дам кампирга қарар, дам бўлса ерга тикилардилар.

Сукутни кампир бузди:

— Камбағаллик ўлсин, камбағаллик! — деди у ва чуқур бир «ух» тортди. — Ҳеч бир иложини топиб бўлмайди...

Бир оз жим қолгач, бирданига овозини кўтариб:

— Шунча ердан бизнинг сўк ошимизни ичгали

кедишармиди? Уч-тўрт кун турнади. Дурустроқ бир нарса қилиб қўймасак бўладими? — деди.

Улар иккови ҳам уйғонгандай бўлдилар:

— Албатта, албатта! — дейишди иккаласи.

Худди шу вақтда сомонхонанинг ёнида Холмат кўринди. Булар унга қайрилиб қарагани улгурмасдан, унинг:

— Ойи, бормисиз? — деган овози эшитилди.

Кампир суҳбатни бўлиб ўрнидан тураркан:

— Шонманглар, бир оз ўйлайлик, эртагача бирор иложи топилиб қолар, — деди ва югуриб Холматнинг ёнига кетди.

Кечқурун ётар пайтда кампир икковини ёнига чақириб ўз фикрини айтди:

— Ўйлаб-ўйлаб қўлимдан келгани шу бўлдики, ўлим-лигимга аталган нарсалардан бир озроқ ажратдим. Энди, Эна, сен ҳам бисотингда борида бир-икки нарса ажрат, келин. сиз ҳам бир нарса қўшинг, эрталаб битта-яримтани бозорга туширайлик, шуларни сотиб ул-бул олиб чиқсин.

Кампир ўлимлигига аталган нарсалардан ажратгандан кейин гап тамом эди.

— Бўлибди, ойи! — деди Энахон. — Менинг бор-йўғим ўз қўлингизда, ўзингиз ажратиб оларсиз. Хайр, майли, ўзим ҳам бир ўйлаб кўрай...

— Мен эрта билан сизга топшираман, — деди келин.

Кампир туриб ётоғига кетди, икки ёш ўша жойда ўтириб қолиб, нима ажратиш ва нима бериш тўғрисида маслаҳатлашдилар. Бисотдагнинг мазаси бўлмаганлигидан бу маслаҳат анча узоқ чалди.

Хар қалай, эрта билан кампирнинг қўлида мўъжазгина бир тугунча бор эди. Тугунчани хуржуннинг бир кўзига солган бола яғир отни йўртдириб шаҳарга томон йўл солди. Ўша кун Салтанатларга иккинчи чақириқ етказилган ва катта хуржуннинг икки кўзи тўлиб қайтган эди.

* * *

Меҳмонларга қўлидан келганча яхши дастурхон солиб, қўни-қўшни қизлар ва келинчакларни чақиртириб, аллақайлардан тори узилган дуторларни топдириб келган ва уларни хурсанд қилмоқ учун тиришиб-тирмашган Энахон ўз кўнглида яна хижолат тортишдан қутулмади. Қадрли меҳмонларини яна аллақандай зиёфатлар, меҳмонгарчиликлар, тақаллуфларга кўмиб ташламоқчи бўларди. Унча нарса бўлмаганда ҳам, одамлар сингари тузукроқ бир сийлаб юборишни, албатта, лозим деб ўйларди. Ўз қўлида

бундай қудрат йўқлигини йўлаб ноумидликка тушар, бўғиларди... Юраги ёмон гаш бўлиб кетганидан кейин чидай олмасдан кампирга айтиб кўрди:

— Ўлганим яхши менинг! — деди у. — Кўнгилдагидек бир сийлай олмасам меҳмонларимни!

Одатда юмшоқ гапирадиган кампир бу гапга аччигланди...

— Бўлмаса, ўзингни бозорга олиб чиқиб сот! Кўнгилдагидек меҳмон қила оласан... — деди.

— Сизга одам кўнгилдаги ҳасратини ҳам айта олмас экан-да, — деди Энахон, кўзларига ёш олиб онасидан узоқлашди.

Худди шу ҳасратини томорқа ҳовличадаги ариқ бўйида ўтириб, келинбибисига айтганида у дарров бунинг фикрига қўшилди:

— Шундай яхши нарсаларки! Буларга қанча қилсангиз оз! Зебихонни қаранг, Зебихонни! Кўзда биз борганимизда кўрмаган эдик-а?

— Отаси ўлгур, совуқ сўфи, жавоб бермаган экан...

— Мунча ҳам овози чиройли бу қизнинг!.. Ашула айтса қулогинг маст бўлиб, ўлади одам... Нафаси бунча иссиқ, мунча мазалик! Шунча таъсирлик!

— Шуни айтаман-да. Суюқ ош қилдик, ошқовоқ сомса қилдик, палов қилдик... бўлди! Бундан ортигига мана бу камбағаллик ўлгур йўл қўймайди...

Шу ерда чуқур бир «ух» тортди Энахон. Сўнгра яна сўзида давом этди:

— Варақи сомсалар қилсак, оқ унлардан галати мантилар, чучваралар қилсак, бойларникида бўладиган димлама қўғурмалар қилсак...

Бирдан тажаангланиб ўрнидан турди:

— Ошқовоқ сомса! Ошқовоқ сомса! Камбағаллиги курсин, илоҳим! «Камбағал худойимнинг суйган бандаси» дейдилар, шуми суйган банданинг ҳоли?!

Боядан бери шу тўғрида ўйланиб, оққан сувга ҳашак ташлаб ўтирган келиннинг юзларида худди шу пайтда бир ёқимли кулимсираш пайдо бўлган эди. Ўрнидан туриб, ҳалиги ширин кулимсираши борган сари очилгани ва ёйилгани ҳолда Энахонга яқин борди:

— Хафа бўлманг, айланай! — деди. Мен иложини топдим. Бойларникига ўхшаган галати зиёфат қилиб жўнатамиз меҳмонларимизни!

Энахон бу иложнинг нималигини англаёлмаганидан ҳайрон бўлиб келинбибисига қарар, ҳали юзи кулмас эди.

— Нечук? — деди у ва келинбибисининг кўзларига

бақрайиб тикилгани ҳолда унинг иккала қўлини қўллари орасига олди.

Ўзимизнинг кучимиз етмаса, тенг-тўнларимиз, ўртоқларимиз бор. Уларга айтиб чақиртирамиз...

Энахоннинг юзи бирданига очилди. Лабларига кенг бир табассум ёйилди. У келинбибиси топган иложни англаган эди:

— Мингбошининг қизига айтмоқчимисиз? Ўша чақирсин дейсизми?

— Ё у, ё бўлмаса кичик хотини Султонхон-чи?

— Бўлармикин?

Шу ергача улар иккови бир жойда тўхташиб сўзлашмоқда эдилар. Кейин:

— Бўлдиришни менга қўйиб беринг. Ишингиз бўлмасин. Иш қилиб меҳмонларни хурсанд қилсам бўлдимми? — деди.

Шундан сўнг иккаласи бел ушлашиб уйга томон юра бошладилар.

— Яхши маслаҳат! Жон келинбиби, бир иш қилинг! — деди Энахон келинбибисини маҳкамроқ қучоқлаб.

Келин бирданига тўхтаб:

— Уларникидан ҳеч кимни чақиртирдикми? — деб сўради.

Энахон ҳам етган жойида тўхтаб:

— Йўқ! — дея жавоб берди. — Ким билади дейсизмуни? «Мингбошининг фалон-фалонлари бизни кўзига иладими?» деб хабар ҳам қилмабмиз. Энди қандай бўлар экан?

— Биз шу кечага мингбоши тоғанинг қизи билан кичик хотинини чақиртирайлик. Кеча чақиртирганимизда келмасалар, бугун чақиртирсак, албатта, келишади. Сиз нима деб ўтирибсиз! Зебихоннинг овози, ашулалари ундан каттароқларини ҳам судраб келтиради. Сиз хотирикам бўлинг. Мен ўзим физиллаб чиқиб келаман. Бу кеча битта-яримта ашула эшитиб суҳбатни кўришса, эртага, албатта, чақиртиришади.

Иккаласи юзлари юлдуздай чарақлагани ҳолда, даричадан ичкарига хатлаган вақтларида Зебннинг «Қора сочим» куйига айтаётган ашуласи қулоқларини ширин-ширин қитиқламоқда эди...

* * *

Бир томчи сув денгизга айланган бир кеча бўлди. Шу камбағал, бебузот оиланинг иссиқ ва ҳалол қучоғига

қишлоқ қизлари ва ёш жувонларнинг ҳаммаси деярлик тўпланди. Бевосита қўшни бўлган хонадонларнинг «ошиши ошаб, ёшиши яшаган» кампирлари ҳам чиқишдилар. Бу кеча, ҳатто, шаҳар қизларига пойлоқчи бўлиб келган уйқучи кампирга ҳам жон кирди. Унинг жонланганини кўрганлар ихтиёрсиз ёйилиб кулар ва чин кўнгилдан севинардилар. Бир эмас, икки дутор ва икки яхши дуторчи, бир нечта уйшчи, Зебиҳондан бошқа яна иккита овози дурустгина ёш жувонлар келишди. Дастурхонга қараган киши бўлмади, ҳеч ким бу фақир ва содда ҳашамат ичида такаллуф ахтармас, кўнгилнинг хурсандликларга бўлган кетсиз майлини қондириш билангина овора эди. Шунинг учун бўлса керак, дастурхон устида дув-дув гаплашиб, айвонни овозга тўлдириб ўтирган қиз-жувонлардан ҳеч бири ўнг қиқинида ёнма-ён ўтириб, зўрга дастурхонга қўл узатган мингбоши ойимларнинг «шу ҳам меҳмондорчиликми?» деган маънида бир-бирига қараб лаб буриштирганини найқамади. Дастурхон йиғилгандан кейин базм бошланди, шундан кейин ҳамма ўзини унутди, ҳамма ёш болага айланди.

Уч овозлик қизга яна бир нечаси қўшилиб ялла оҳанги кўкларга кўтарилгандан кейин қишлоқнинг наст-наст, йиқик-ёрик деворларидан осонгина ошиб ўтиб битта-яримта йигит-яланг ҳам тўплана бошлади. Улар хира ёнган чирочанинг ёруғи зўрга-зўрга етадиган жойларда — айвоннинг икки ёнида чўнқайиб ўтиришган, нафасларини ичларига олган эдилар. Улар орасида Холмат билан аравакаш бола ҳам бор, улар иккови катта тут ёғочига суяниб тикка турардилар. Холмат ҳавас билан қизикиб қараса-да, унинг кўнгли тамом бетараф эди, фақат аравакаш йигит шунча тўполон ялла орасида Зебининг овозидан бошқа овозларни, нечкдир фарқ этолмасди. У овозни эшитиш билан кўнглининг чуқур жойларидан хуруж қилиб келган аллақандай тотли бир севишни яширолмади:

— Зебинисанинг овозини айтаман. Холмат ака... — деди у ўзи, шу сўзини айтганидан кейин, негадир, бир оз қизара тушиб ерга қаради.

— Чакки эмас! — деди Холмат. Сўнгра сўради: — Оти Зебинисами?

— Ҳа, Зебинисахон!

Йигитчанинг шу «хон» деган қўшимчасида «менинг Зебинисам» деган маънода бир мақтаниш, бир гурур оҳанги бор эди. Бу оҳанг жуда очик эшитилган бўлса

керакки, Холмат дархол фаҳмига борди ва — «а, ҳаромии-ей!» дегандай қилиб унга қарагач:

— Юракдан урган экан-а!... — деди.

Йигитча бу сўздан ўнгайсизланди ва тона бошлади:

— Йўғ-е, овози соз дейман-да, овози! — деди, лекин тили гапиргани билан юраги «ёлғон, ёлғон» деб турганини ўзи ҳам билар, Холматнинг ишонмаслигига ақли етарди. Шунинг учун масалани чуқурлаштирмасдан сўзни бошқа томонгароқ буришини эп кўрди.

— Овозига нима дейсиз, чинакам қиёмат-а? — деди Холматга.

— Ҳа, овози жойида. Салтанатхонди ўртоғими?

— Энг яқин ўртоғи.

— Кимнинг қизи ўзи?

— Раззоқ сўфи деган бир одамнинг...

— Раззоқ сўфи?

— Ҳа, Раззоқ сўфи. Худо берган лекин сўфига!

— Харидори ҳам кўпдир?

— Совчининг кўплигидан оstonаси ейилиб кетган дейдилар... Билмадик, қайси толеи баландга насиб бўлар экан!

— Худодан тилаб туриш, «ноумид шайтон», деган гап бор...

Шу сўзларни айта туриб, Холмат ҳам йигитчага шайтон қараш билан қаради.

Бу вақтда ашулачи қизлар ялладан тўхтадилар, ингичка-йўғон аёл овозларидан иборат кучлик бир хорнинг:

— Бор бўлсинлар! — деган олқини юксалди. Эркаклар ўз олқинларини ичларида сақламоққа мажбур эдилар. Уларнинг тўпланганларини бир-иккита кампирдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Ялла битгач, баъзи қизлар ўринларидан туриб, у ёқ-бу ёққа жилишдилар, баъзилари ўчоқ бошига чой олгали кетдилар, баъзилари жойларини алмаштириб, яқин кўрган ўртоқларининг ёнларига ўтиб ўтирдилар. Энди эркаклар ҳам ўзларини орқароқ олмоққа мажбур эдилар, улар ҳам жилишдилар. Меҳмонлардан Қумрихон бирданига тутнинг тагига бориб қолиб, у ерда икки эркакнинг ўзига қараб кулиб турганини кўргач, «вой ўлақолай!» деб уялиб орқага қайтди. Яна Салтнинг ёнига бориб ўтиргач, пичирлабгина:

— Теварагимизни шундаққина қишлоқ йигитлари ўраб олишибди. Билмасдан тутнинг тагига бориб қолсам, иккитаси менга қараб бақрайиб турибди... Биттаси ўзимизнинг аравакашми...

Бу вақтда бу иккала қизнинг нималар деб пичирлашаётганидан вазвасага тушган Зеби секингина буйинини чўзиб, гапга қулоқ солди. У фақат Қумрининг сўзини — «биттаси ўзимизнинг аравакаш...» деган сўнгги сўзини эшитиб олди. Юраги ўйнади... ва дарҳол бурилиб ташқарига қаради. Чиронинг хира ёруғида кампирларнинг ивирсиб юрганларини кўрди. Бонқа ҳеч нарса кўринмасди. Юрак ўйнаши босилмади.

Лаблари тиграмоққа бонлаган эди... Бирданига ўринадан турди, қизлар йўл бўшатдилар, уларни оралиб ўтди. Айвондан чиқиб олгунча ҳамманинг кўзи унда эди, айвондан саҳига тушгач, қизлар яна ўз суҳбатларига машғул бўлдилар. Саҳида уни пойлоқчи кампир қарин олиб пешонасидан ўтди:

— Илоҳим, ёмон кўздан сақласин, болам! — деди. Иккала кўздан яна бир мартадан ўнгач, ичкари уйга томон бурилди.

— Ҳа, хола, уйда нима қиласиз? — деб сўради Зеби.

— Ухлайин, болам, мен қари нарса, ярим кечагача ўтироламанми? Сизлар, ёш-яланг, ўйнаб-кулиб кунгилларини ёзинглар. Мен ором олай...

Пойлоқчининг бу хислати ҳаммага маъқул эди. Айниқса, шу тонда кўнгил алақайларга тортаётган Зеби учун бир хил эзма кампирлардан кўра бу — камган, серуйқу кампир яхши эди.

Юраги урган ҳолда битта-битта босиб қоронғиликка кирди. У ҳам, тут тагига — катта сўрининг ёнига бораётир эди. Қоронғида турган аравакаш йигит ёруғ томондан келаётган қизни таниди, бирданига:

— Ана, ўзи келаётир! — деб қичқирди.

Унинг бу қичқириши ихтиёрсиз бўлган эди. Алақачонлар масаланинг фаҳмига бориб қолган Холмат шу тонда йигитчадан йироқлашувини эи кўрди. Унга маънолик қараш билан кулимсираб қараб, елкасига бир-икки ургач:

— «Ўмидеиз шайтон» дедим-ку, ука... Мана, биз кетдик... — деди ва қуюқ қоронғиликка кириб, йўқ бўлди.

Йигит эса Холматнинг бор-йўғини фарқ этолмайдиган ҳолдайди. Шундай пайтларда оғиздан ихтиёрсиз чиққини лозим бўлган «бор бўлинг», «ўлманг» каби миннатдорлик сўзлари ҳам эсга келмасди. У юрагини ҳовучлагани ҳолда, ихтиёрсиз қари тутнинг йўғон баданига ёпишди...

Зеби йигитчанинг «ана, ўзи келаётир!» деган сўзларини эшитган эди. Агар эси ўзида бўлса, у ҳам Қумри сингари «вой ўлақолай!» деб қайтиб кетини керак эди. Ҳолбуки, у ўзини билмасдан ва ҳеч нарса ўйлаёлмасдан

телба қадамлар билан битта-битта босиб илгари юрарди... Унинг оёқлари аллақандай ёмон бир кучининг афсуусига илашганлар, уша кучининг судраган томонига борардилар. Ёш қиз ўз кўнглининг биринчи марта ўзига бегоналанганини, ўзидан бошқа бир кучининг кўнглига эгалик қилганини сезарди...

Зеби теграсига бир кўз югуртиб олгач, қадам босишини секинлатиб катта тутнинг ўнг томонида тўхтади. Йигитча чап томонда эди.

Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлагани ва нима дейишни билмасди. Ниҳоят, йигитча бир гап тонган бўлди.

— Бугун саҳар... аравани қўшаманми?

— Нимага?

— Кетмаймизми?

Зеби жавоб беролмай қолди... Бу саволга жавоб бўлгундай бир сўз унинг — шу тонда жуда ёмон говлаб кетган миясига яқин келмасди. Сўзга-сўз қайтармоқ учунгина:

— Шонилтириб нима қиласиз? — деди ва сўзларининг ўз оғзидан ўзилиб тушиб борганини сизди. Шу тонда ўз овози ҳам ўзига ёт эди, шу сўзларни айтаётган овоз унинг ўз қулоғига сойининг нариги бетидан келаётгандай эшитиларди.

Йигитча ўзини тўхтатиб олган эди. Энди у дадилланиб ва кулиб туриб, қўлини тутнинг ўнг томонига узатди. Фақат иккаласининг ораси анча йироқ бўлганидан бошқа бир қўл унинг қўлига урилмади. Ҳолбуки, Зеби бировининг қўли узатганини пайқайдиган ҳолда эмасиди. Йигитча Зебидан муқобала кўрмагач, қўлини тортиб олди ва энди, бу сафар бўйинини эгиб икки кузи билан қизни ахтараркан, қувноқ бир овоз билан:

— Ҳали бир-икки кун ўйнаймизми? Отга дам берамизми? — деди.

Зебидан жавоб бўлмагач, илова қилди:

— Хайр, майли, сизлар қачон «қўш» десанглар, шунда қўшаман.

Зеби тутга суянган, ўзининг қайда турганини унут-ёзган, шунча гапга бир оғиз жавоб бермасдан оғир ўйларга толган эди. У шу тонда ўзининг яқин келаякдаги қора қушларини, қай рангда кўриниши маълум бўлмаган бахти, толенни ўйларди. Унинг бутун бахти Раззоқ сўфининг жоҳил вужудига боғли эмасми? Уша совуқ сўфи шу қувноқ жонни ва сайроқ қушчани истаган вақтида бахтли ёки бахтсиз эга олмайдими? Унинг бир оғиз «ҳа» ёки

«йўқ» дейиши қиз бечоранинг беҳад қувнаб яйрашига ёхуд, хазон япроғидай бир нафасда сўлиб побуд бўлувиغا ярамайдими? Қиз шўрлик, у бир умр қовоғи уйиглиқ ва юзи қулмас отадан ҳеч бир хайрият кутмайди. Отаси тўғрисида ўйлаган вақтида ўзини ўлимга маҳкум бир одам, отасини маҳкуманинг жаллоди каби кўради... ва титрайди! Бу қишлоқ саёҳати, аравакаш йигитча билан тасодифан танишиб қолиши, шу танишув орқасида кўнглида сезгани бесарамжонликлар бечора қизни ҳалигидек қора ўйларни ўйлашга мажбур қилган эди. У хил қора ўйлар унинг учун янги эмас, албатта. Ёши балоғатга етиб, ўйлари совчиларининг қатиов йўлларига айланганидан бери у шўрликнинг қора ўйларга ботмаган кuni йўқ! Фақат ширин бир умид билан, кўзда кўрилиб, қўлда тутилган — нақд бир умид билан бирга келган қора ўйлар қиз бечорани ёмон эзиб ташлайди! Бир-икки кундан бери ашула, ўйин деганда ўзини билмас даражада берилиб кетиши, шу изтиробларининг ҳордиғини чиқариш учун эмасми?

Кўнглига огир ташвишлар солган йигитчанинг шундай ёнгинасида жуда ширин хаёллар билан бирга жуда қора ўйларга ботиб турган вақтида бирданига айвон томондан бир овоз эшитилди:

— Ҳай, нима бу ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди? Зебинисахон қанилар? Салтанатхон айланай, ўртоқжонингизни топмайсизми?

Яна бир овоз эшитилди:

— Рост-а, ҳаммаёқ музлаб кетди! Ҳай қизлар, сизга нима бўлди?

Бирдан бир неча овоз кўтарилди:

— Зебинисахон, Зебинисахон!

Қизлар ўринларидан туриб у ёқ-бу ёққа юришиб қолдилар.

Бу қиққиринилар ҳар қандай огир уйқудан уйғотишга ярардилар. Зеби ҳам ярим мастлик ҳолатидан сесканиб уйғонди ва аниқ-таниқ жавоб қилди:

— Мана мен... Ҳозир бораман... ҳозир...

Фақат бу сафар унинг овози касал одамнинг овози сингари дармонсиз ва жонсиз чиқарди. Йигит буни англади ва тезгина:

— Боринг, бемалол ўйин-кулгингизни қилинг! Ҳеч нарсадан кўрқманг, ҳеч бир гам ея кўрманг! — деди. Сўнгра дарҳол ўзини тутининг панасига олди.

У ёқдан бир-икки қиз югуриб келиб, Зебини етаклаб кетишди, шуларнинг бири мингбошининг кичик хотини Султонхон эди.

Бу сафар фақат ўйин бўлди. Ёш жувоилар ва қизларнинг ҳаммасини деярлик тортдилар. Шаҳарликлардан яхши ўйнаган Қумри бўлди. Қишлоқ қизларидан икки-учтаси яхши ўйнадилар. Ҳатто камширларни ҳам тортдилар. Энахоннинг онаси ўзи нақана ва унинг устига букчайган камшир ўйин қилган бўлиб ҳаммани кулдирди. Энахонни кўндира олмадилар. У «мен хизматларинг-даман» деган баҳонани қилди. Мингбоинининг қизи бир-икки айланиб тўхтади, кичик хотини эса кўнмади, уни кўн ҳам зўрлай олмадилар. Зеби эса дуторчилар ва ашулалачилар билан бирга енгил-енгил яллалар қилиб турди.

Ўйин тамом бўлиб, палов дастурхони ёзилганда ой анча баландга кўтарилиган эди. Ондан сўнг қишлоқ қизларидан ўзига дурустроқ бир деҳқоннинг қизи ўридан туриб:

— Эртага меҳмонларни биз кутамиз, — деди.

Шундан кейин мингбоинининг кичик хотини Султонхон катта кундошининг қизи билан ганини бир жойга қўйиб ўридан турди ва Энахонга томон юзланиб:

— Бўлмаса, меҳмонларингиз индинга бизникида бўлишади, — деди, — тузукми? Энди бизга рухсат!

У кундошининг қизи билан бирга айвондан настга тушиб, кавинини кня бошлағач, бошқа қизлар ҳам битта-битта ўриларидан турдилар. Шундай қилиб бу қиёмат йиғин кеча ярим бўлганда гув-гув билан тарқалди.

IV

Кундошининг қизи билан аноқ-чаноқ бўлиб, уйига қайтган Султонхон, мингбоинининг шаҳарга кетган бўйича қайтмаганини билганидан кейин, ўз уйига кирди ва жой солиб, ечиниб ўтирмасдан, шундоққина тўшақчанинг устида биргина ёстиққа бош қўйиб уйкуга кетди.

Эрталаб уйқудан кўзини очганида бош томонида ён қўшини хотинлардан Умринисабиби ўтирарди. Тез-тез чиқиб мингбоини оиласининг рўзгор ишларига қараниб кўрна ва тўилари бўлса қавиб, пахталарини саваб берадиган ўрта ёшлардаги бу хотин бу йўл билан кичик қизига сеп орттирарди. Катта қизини бундан икки йил бурун чиқарган, энди бу қизи одам кўзига кўриниб келарди.

Султон кўзини очар-очмас:

— Яхши чиқибсиз, Умриниса хола, — деди, — ўзим ҳам чақиртирмоқчи эдим. Эртага Энахонлариникидаги шаҳарлик меҳмонлар чиқишади. Ош-сувга қараниб берма-

сангиз бўлмайди. Бугун бир-икки тандир патир ёпиб ол-
сак, дейман...

— Мен ҳам шу тўғрида сиз билан гаплашгани чиқиб
эдим,— деди Умринисабиби.

— Жуда яхши бўлибди. Нонуштани қилиб хамирга
урина берайлик бўлмаса. Бир-икки жойга бориб дутор-
матор сўраб келадиган ишларингиз ҳам бор ҳали.

Умринисабиби ўтирган кўйи суриниб Султонхонга
яқин келди:

— Мен сизга бонқача маслаҳат билан чиқиб эдим...—
деди.

Бу сўзлар ярим ичирлаш билан ва ҳам кўзлар икки
томонга алаңлаб туриб айтилганидан келинчакнинг
кўнгли дув этиб кетди. У ҳам Умринисабиби томонга
ўғирилди:

— Нимага ичирлаб гапирётирсиз? Нима демоқчи-
сиз? Яқинроқ келсангиз-чи! Импламай қолинг, ило-
ҳим! — деди.

Умринисабиби энди келинчакнинг худди қулогига
эгилди:

— Шаҳарлик меҳмонларни эртага чақирибсиз, эшит-
дим. Кеча кечкурун менинг Баҳрим ўша ердайдди...

Шу сўзни айтгач, у бир нафас жим қолди. Ке-
линчакнинг кичкина, қон-қора ва ўйноқи кўзлари кенг
очилиб қўшни хотиннинг оғзига тикилган эди. Умриниса-
биби яна бир қур кўзларини жалаңлатиб олгач:

— Қини деган ўз томирига болта чопадими? — деди. —
Кечаси билан ухлаёлмасдан шуни ўйлаб чиқдим...

Султонхоннинг ранги ўча бошлаган эди, икки бетдаги
шаралоқдай қизилига сўлғунлик югурди. Оғзи ярим
очилган, кўкраги бир ётиб-бир турмоқда, дармони танидан
узоклашиб борарди.

— Гапиринг тезроқ... нима демоқчисиз? — деди у хан-
сиран билан.

Умринисабиби бўйинини имкон борича чўзиб туриб
очиқ эшикдан ташқарига қаради. Сўнгра яна келинчакнинг
қулогига эгилиб деди:

— Келин бўлиб келганингизга энди беш ой бўлди.
Ҳалитдан бошингизга янги кундон орттирмоқчимисиз?
Эрингизнинг қайлиқбозлигини билардингиз-ку!

Султонхон:

— Вой, ўлақолай!.. Жинни бўлибман мен! — деб
кичқирди ва юзини ёстиққа қўйиб, чап қўли билан бошига
муштлади...

— Ешлик қилибсиз, айланай. Билмабсиз. У ашулачи

қизининг довраги дунёни босди... Ҳамманинг оғзида ўша. Эрингиздай учига чиққан хотинбоз у булбулникидай овозини ўз қулоғи билан эшитишга дарров совчи қўйма-син — бўладими, қалай?

Келинчак бирданига ётган еридан туриб Умринисаби-бининг елкасига осилди:

— Нимасини айтасиз, холажон? Мен эсимни ебман, эсимни!... Энди нима қилдик, энди? Айтсангиз-чи, нима қилдим энди мен?

Умринисабиби унинг бошини мулойим-мулойим сила-ди:

— Энди ҳовлиқманг, — деди у, — бўлар иш бўлди. Бир иш қилиб зарар етадиган томирини кесайлик!

— Энди иложи борми, қалай?

— Шониманг, ўйлайлик. Бир маслаҳат топилиб қо-лар.

Иккаласи жим қолиб ўйга ботдилар. Умринисабиби оқ дока рўмолининг учини тугимлаб ўйланар экан, келинчак эса қўлидаги тилла узугини бармоғидан олиб ўша билан ўйнарган, хаёл суларди. Бирданига тилла узукни ўз кўзи олдига олиб борди, у ёқ-бу ёғини айлантириб ҳўп қарагандан кейин секингина қўл узатиб уни Умринисабиби-нинг синчалағига кигизиб қўйди. Бу вақтда зўр бериб ўй ўйламоқда ва тadbир ахтармоқда бўлган Умринисабиби тилла узукни ўзга қўлдан ўз қўлига ўтганини икки кўзи билан кўриб турса-да, бу катта топинининг қимматини пайқаёлгани йўқ эди. Кейин узукка қараб туриб унинг қандай қимматли нарса эканини, қизи Баҳри учун зўр бир давлат қозонилганини эслагач, секинчадан юзлари алвоси товтаб кетди ва тезгина узукни бармоғидан чиқариб рўмолининг учига маҳкам туғиб қўйди.

— Қани, гапиринг, хола!

— Нима дейишимга хайронман... Меҳмонларни чақи-риб қўйибсиз. Энди, бир илож қилиб, қайтариш керак. Қундошларингизга билдирмасдан иш тутиш керак. Хайри-ятки, кундошингизнинг қизи чақирмабди. У чақирганда ёмон бўларди.

— Мен ўлгур, ўша кунни Зебихонининг овозига маст бўлиб, ҳеч нарсани ўйлаёлмабман-да! Қундошининг қизига «сиз чақирсангизмикан, мен чақирсаммикан?» деб маслаҳат солибман-а! Мани қаранг! Хайрият, у қиз эслилик қилиб: «Мен бувимдан берухсат меҳмон ча-қирмайман. Сиз каттасиз, ўзингиз чақиринг» деди...

— Аслини ўйлаганда у ҳам эсипаствлик қилибди. Лекин унинг бу эсипаствлиги сизнинг фойдангиз.

Умринисабиби бир озгина жим қолгач, яна келинчакнинг қулогига эгилди:

— Энди сиз, бир иш қилиб тобингиз қочган бўласиз-у, мен бориб Энахонга айтаман. «Бошини кўтариб қолса, мен ўзим хабар қиламан», дейман. Шу билан қолиб кетади... Меҳмонлар бугун-эрта қайтиб кетишар эмиш. Зебихон жуда сўфи одамнинг қизи экан. Отаси бир-икки кунга базўр ижозат берган эмиш...

Келинчак ҳали ҳам ўзига келмаган эди, яна Умринисаббининг бўйига осилди:

— Қандай бўлар экан? Жуда хунук бўлади-да. Бутун қишлоққа гап тарқалади... Бу кундошларим, деги, тарқатмай қўйишадими? Бошқа бир иложини топсак яхши бўларди.

Келинчак Умринисаббининг кўзларига бир оз тикилиб тургач:

— Шу тонда онам нотоб бўлиб чақиртирса хафа бўлмас эдим! — деди.

— Бўлмаса, онангизни касал қилайлик. У сизни жадаллатиб чақиртирсин. Сиз узр айтиб, жўнай беринг... Шу шаҳарлик қизлар кетгунча онангизникида турганингиз ҳам яхши.

— Буни қандай қиламиз?

— Бу осон. Мен ҳозир наранжимни ёнишиб сизларнингига жўнайман. Ҳамма гапни онангизга уқтириб тездан қайтаман. Орқамдан дума-дум одам келади, сиз кета берасиз. Кеч пайт мен ўзим кириб, Энахонга айтиб қўяман.

Келинчак бу маслаҳатга тамом қойил бўлган эди. Умринисаббининг кўзларидан ўнди:

— Бу яхшилигини бир умр унутмайман, хола, — деди. — Қизингизни, худо хоҳласа, ўзим тўй қилиб, ўзиб узатаман! Сиз дарров жўнанг! Ана, мистовокда пош, ликончада майиз бор, пошдан, майиздан олиб йўлга тушинг! Тез бўлинг, жон хола!

Умринисабиби ирғиб ўридан турди, пош билан майизнинг ҳаммасини рўмолчасига тугиб уйдан чиқди. Унинг уйдан чиқиб ўз ҳовлисига томон кетаётганини келинчак эшик олдида кузатиб турди.

Ташқарида кундошлардан бири Умринисабибидан шима қилиб юрганини сўраган бўлса керак, у кичкина даричани очиб, бир оёгини ўз ҳовлисига қўяркан, баланд овоз билан:

— Султонхон эртага меҳмон чақиртирмоқчи экан, шунга қарашиб берай деб чиқиб эдим! — деди.

Бу баланд ва кескин овоз Султонхоннинг қўлогига жуда
хуш ёқар эди...

* * *

Ашулачи қизнинг ўзлариникига меҳмон бўлиб келажак-
гини эшитгандан бери мингбошининг ўртанчи хотини
Пошшахон жуда хурсанд эди. Фақат эрининг шаҳарга
кетиб бедарак йўқолганига ачинарди. Шаҳарда бўлмасдан
шу ерда бўлса, бир иш қилиб, шаҳарлик қизнинг овозини
унга эшиттириш ва шу йўл билан кундошнинг устига
кундош келтириш қийин эмаслигини яхши биларди.
Эрининг хотинбозлиги эса бир унга эмас, бутун дунёга
маълум эди. Зебининг бир иш қилиб мингбошига олиб
бериш устида ўзининг бурунги душмани, яъни катта
кундош Хадичахон билан иттифоқ бошладан ҳам
тортинмасиди. Шунинг учун бўлса керак, бугунги по-
нуштани унинг уйида қилди, энг маҳрам сирларини айтган
бўлиб, уни ўзига мойил қилдиришга уринди.

— Эрингиздан шу чоққача дарак йўқ-а? — деди у ку-
либ туриб.

— Ҳа, эрингиз шаҳарда қолиб кетди. Билмадим, яна
битта-яримтага назари тушдимикин?

— Назарлари қурсин у кишининг? Ҳадеб туша берар
экан-да...

— Сиз-биз тушмасин деганимиз билан тушмай қолар-
миди? Худо ўзи тушадиган қилиб яратган экан-да.

— Худовандикарим бу эркакларни мушча яхши кўрар
экан, а...

— Ўзимиздан қиёс-да... Орамизда эркакни яхши
кўрмайдиган ким бор?.. Нондан олинг! Қиёмга қараб
ўтирсангиз-чи...

— Нон билан қиём ҳар кун бор... Бонқа дардлардан
гапиришайлик.

— Нон билан қиём ҳар кимникида йўқ. Бу ҳам
борникида бор. Шукур қилсак бўлади...

— Минг қатла шукурку-я... Ўз бошингиздан ўтган,
биласиз, кўнгилни тимталаган бир нарсая бор...

— Менинг кўнглим тимталаниб-тимталаниб адо
бўлган, айланай... Кўнглимдаги оловнинг қуруқ кули
қолган, холос. Энди худонинг тақдири билан, менинг
қуларим сизнинг бошингизга тушибди. Инсоф қилганда,
айланай, бу кунни худо ҳеч бир бандасининг бошига
келтирмасин. Нондан олиб ўтиринг...

Пошшахон ўз кундошининг бу гапларидаги аччиқ

кесатмаларни тўпла-тўғри ўз бағрига бориб санчиладиган найзалар билиб ва сезиб ўтирарди. Чинакам, бир замон ўзи шу бечора хотиннинг устига кундон бўлиб келиб, унинг юрагини тимчалаган, уни рашик ва кўр unmаслик оловларида ёндирган эди. У вақтда ўзи — кулди, очилди, қувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди... Хадичахон эса эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб аччиқ-аччиқ йиғлади. Фақат ҳали бўйида бўлмай туриб, ўзининг нешонасига ҳам кундон битди. Бўтун гурури сийди, гердайини паймол бўлди, севинчи сўнди, юзи сўлди, лаблари хазон рангига бўялди, умидлари узилди, оёқлари зўрга-зўрга судралиб жиладиган ҳолга келди. Сўлтонхон келгандан бери унинг лаблари икки тини орасидан чиқмас, кўзлари сал парсага ён олиб юборар, кўкрагидаги девлар ирғитган оғир тошлардан бири кўндаланг келиб ётарди... Дуруст, қорин тўқ, уст-боши жойида, қават-қават сариқ, оғир меҳнат йўқ... Лекин ёнгинасида бошқа бир юлдуз чарақлаб, кўзларини қамаштириб тургандан кейин бу давлатлардан нима фойда?

Хадичахоннинг бу ҳақли кесатишларидан кейин чўккан оғир бир жимлик ичида фақат оғизларгина қуруқ нонни чайнашдан чалаплар экан, Пошшахон бу парсаларни ўйларди. Бугун ўзининг эски душмани олдида душманининг ҳақ эканини иқрор қилиш, албатта, енгил эмасиди. Фақат нариги — кичик кундон, мингбошининг кумуш камарида энг аъло нақш бўлиб ёниб турганда, бу зарарсиз кундоннинг ҳақлигини иқрор қилиб ва унинг синиқ кўнглини овлаш, шу билан уш қўлга олмоқ, ҳозир иккала хотин учун баравар кундон бўлган кичик хотинга қарши ўт очмоқ лозим эди. Бўшалган пиёлаги чертиб узатаркан:

— Айтганингиз рост, — деди Пошшахон, — айтган гаиларингиз аччиқ бўлса ҳамки, рост. Бу тўғрида мен сизга ҳеч парса деблмайман, айниқса, мен келганда болалик эдингиз сиз... Биламан.

Кундонининг қўлидан совиброқ қолган бир пиёла чойини олди-да, бир-бир кетин икки-уч хўнлаб бўшалган пиёлани яна қайтарди. Сўнгра давом этди:

— Уёгини ўйлаганда, на сизда айб бор, на меида. Қайси биримиз бу одамга ўзимиз хоҳлаб тегибмиз? Ҳаммамизни ота-опаииз биздан сўрамай-нетмай узатган. Бизнинг кўз ёшларимизга ким қараган дейсиз?..

Шу ерда Хадичахон эътироз қилди:

— Йўқ, ундай деманг. Мен, ўзим хоҳлаб текканман. У вақтда куёвингиз ён эди, мунча катта амалдор эмасиди, ниҳоят элликбоши эди. Биринчи хотинидан бола бўлмаган

экан, икки-уч йил умр қилишганларидан кейин хотини ўлиб кетган. Мени олган вақтида — «сен кўз очиб кўргансимсан» дерди... Менинг ҳеч бир нолийдиган ерим йўқ эди. Толоимдан хафа эмас эдим. Бу орада мана бу Фазилат туғилди. Бола деган ота-онани бир-бирига боғлайди... Фазилат туғилгандан кейин мен жуда хурсанд эдим. Худди ўша пайтларда онам ўлди. Отам ҳаяжга кетиб, у ерда қолди. Шунча мусибатларни қийналмасдан ўтказдим. Нимага десаңиз, уйимдан кўнглим тўқ эди...

Шу ерга келганда Хадичахон кўзига ёш олди, шаналоқ гулли обиравон кўйлагининг узун елги билан кўзларини артди. Сўнгра ёшли кўзлари билан ташқаридаги сўрида очик-сочик ётган ва бошига офтоб тушиб қолган Фазилатга қаради. Чойнакдаги сўнгги икки ҳўплам чойни қўйиб, бир ҳамлада ичиб битириб, чойнак-пиёлани нариги ёнига олиб қўйганидан кейин сўзида давом қилди:

— Бунингиз амалдор бўлгандан кейин айнаиди. Мингбошилик ёмон ҳовлиқтирди. Ўз қишлоғини ташлаб бу ерга кўчди. Бу катта ҳовлини сотиб олди. Мана бу катта иморатларни солдирди. Боғ-роғ қилди, ер-сув кўнайтирди. Кўнгли бошиқа савдоларга, ўзга кўйларга тушди... Бола ҳам кўзига кўрилмади, хотин ҳам. Ёнига «хайбаракаллагчилар» киришди. Хотин тонадиган, маслаҳат берадиганлар кўнайишди. Бир ҳафтанинг ичида тўй қилиб менинг устимга сизни келтириб қўйди...

Шу ерга келганда Пошнахон чидаёлмади:

— Мен хоҳлаб келган бўлсам экан... Оёғимдан боғлаб, бир чўридай олиб келдилар... Туғилганимга, ёшлигимда касал бўлиб ўлиб кетмаганимга ўкина-ўкина келганман.

— Биламан, айланай, биламан... Уёғини сўрасангиз, бу аёл тоифасининг кўни ота-онанинг зўри билан эрга тегеди. Шундай бўлса ҳам сиз менга кундош бўлиб келгансиз-да...

— Келмай ўла қолай мен! Сизга кундош бўлиб неча йил, неча ойим роҳатда ўтди? Сиз-ку бени-олти йил роҳат кўрибсиз, армонингиз йўқ... Мен шўрлик бир йил ҳам яйраганим йўқ. Бир кечанинг ичида тўй овози чикди-ю, эртаси куни намозномда Султонхон кириб келди... Ўлганим яхши эмасми бу кунимдан? Отам ўлгур мунинг ер-сувига, давлатига қизикди, «ях» деб туриб олди. Бу давлатлардан унга нима фойда?..

— Давлати қурсин, давлати!.. Энахоннинг келинбибисига ранким келади... Давлат асари йўқ. Рўзгорлари зўрга ўтади. Қўзичокдай икки боласи бор. Эри ҳаминша ёнида... Кундош алами йўқ...

— Нимасини айтасиз...

Иккови ҳам жим бўлдилар. Бир оздан сўнг ганини яна Пошиахон бошлади:

— Мен чидолмайман асло, мен чидолмайман! Мен асло чидолмайман бу аламга!

Сўнгра жаламглаб теварагига қараб олгач, дастурхон устидан кундошига эгилиб, деди:

— Яна биттани олиб бериб, мана бу яншамагурни қонқора қақшатсам... Кибру ҳаволарини синдирсам... Шаштини қайтарсам... Ҳовлиқинини боссам... Ундан кейин сизнинг дастурхонингизни солиб, қўлингизга сув бериб, қизингизнинг чокларини тикишиб, хизматингизни қилиб ётардим! Хоҳ иншонинг, хоҳ иншонманг!..

— Шу тонда сиз аламзадасиз, ёлгон айтмайёсиз...

Кундошлик оловлари зотан сўниб битган бу болалик хотинга кечаги душманининг бу кунги ҳушомадлари ширин эшитилди. Султонхоннинг устига яна бири келса, демак, тўртинчиси бўлади ва кундошлик алами яна ҳам йироқлашади. Шунини ўйлаб, Хадичахон кечаги кундошининг бугун ёрдам сўраб узатган қўлини қабул қилишга йўқ демас эди. Фақат Пошиахоннинг яна ҳам очикроқ ва аниқроқ гапиришини, тўғридан-тўғри бирлик таклифида бўлишини кутарди. Кундоши кутдирмади:

— Қарс икки қўлдан чиқар экан! Иккаламиз бир бўлсак, Султонни тузлаймиз. Ундан кейин кундошлик алами, сиздан икки поғона, мендан бир поғона йироқлашади. Икковимиз ҳам хотирижам бўлиб она-сингил тутинамиз. Шу давлатни қанча керак ўз қўлимизга олиб ўртада баҳам кўришамиз. Ёшлитгимиз шамолга кетиб бўлди... Энди давлатдан бир нарсга олиб қолайлик. Қариганимизда асқотади...

Хадичахоннинг кутган сўзлари шу эди. Зотан, у сўзлар унинг ўз кўнглидаги сўзларнинг худди ўзи эмасмиди? Ўзи доим ёлғиз қолган вақтларида доим шу тўғрида ўйлаб, шу хил тилакларда бўлмасмиди? Демак, бугун иккала кундошининг юраги бир зарб билан урибди! Иккала кундош бугун бир-бирларини англаб, бир-бирларига қўл узатибдилар! Мундай яхши нима бор? Бир киши қилолмаган ишни икки киши қила олади. Икки киши қилолмаганини уч киши қилади. Ган, ўша уч кишининг бир-бирига қўл узатиб, маслаҳатни бир қилишида!

— Соз бир қизни тўғри қилсангиз, ҳали ҳам йўқ демайди у фосиқ! Ўйлашайлик бўлмаса... — деди Хадичахон.

Кундоши бирданга ўридан туриб унинг ёнига ўтди ва худди жонажон ўртоқлардай, қўлини елкасига ташлаб

бетларидан ўпиб-ўпиб олди. Бу ўшини риёкор ва алдамчи ўшишлардан эмасиди. Баяки аксинча, чинакам ва астойдил эди. Шу тонда Поиннахоннинг бутун вужудини кундошлик олови ўраб олган, кўзлари оловнинг алаңгалари ила чақнаб ёнмоқда, икки юзи унинг ҳарорати билан қин-қизил чўққа айланганиди...

Шу осилиш ва ўшишлар билан ўзининг астойдиллигини билдиргандан кейин, Поиннахон иргиб ўрнидан турди, югуриб бориб, эшик ва деразаларни қараб келди-да, деди:

— Ўйлаб ўтирини нега керак? Дунёнинг энг саз қизи ўз оёғи билан қишлоғимизга келиб ўтирибди... У қизнинг ўзини ҳам меҳмон қилиб чақирсак... тамом!

— Сиз кимни айтаётирсиз?

— Энахоннинг шаҳарлик меҳмонларидан Зебихон деган ашулачисини...

Хадичахон тап бергандай қилиб кундошлига қаради-да, деди:

— Тонибсиз-а!.. Эсингизга қойилман! У қизнинг таърифини мен ҳам эшитдим. Бало эмин...

— Шундай бўлгандан кейин бизнинг инимиз яна ҳам енгиллашади. У қизни эрингизга мақтаб эшитдирадиганлар биздан бошқа ҳам кўп топилади. Мен билан Султонини мақтаб едирганлар шундай қизни айтмайди, дейсизми?

Ташқаридан йўталган овоз эшитилди. Сўрида ётган Фазилат ўрнидан туриб келаётир эди. Иккаласи ҳам бу суҳбатни шу жойда узиб, майда-чуйда рўзгор гапларига кўчдилар.

Бир оздан сўнг бет-қўлини ювиб Фазилат кирди У останага қадам қўяр-қўймас онаси:

— Бет-қўзининг ювдингми? — деб сўради.

— Ҳа! — деди қиз.

— Бўлмаса, учокда кичик чойнакда чой бор, ола кир. Нонуштангни қиласан.

Қиз чойни келтириб қўйиб дастурхонга ўтирар-ўтирмас, ган бошлади:

— Кечаси чарчаб келиб ухлаб қолибман. Бўлмаса, сизларни уйғотиб кўрғайларимни гапириб берар эдим.

— Нималарни кўрдинг? — деб сўради онаси.

— Қани, гапириб беринг-чи. — деди Поиннахон.

— Нимасини айтасиз! Зебихон деган бир ашулачи келибди, овозини эшитсангиз маст бўласиз!

Булар иккаласи бир-бирларига қараниб, мийиғларида кулиб қўйдилар.

— Яна кимларни кўрдинг?

— Зебихон билан келган бошқа қизлар ҳам бири-биридан яхши, бири-биридан соз, бири-биридан очик, бири-биридан қувноқ...

Онаси, «них-х» этиб кулиб юборди ва эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Пағонани яна ҳам нарига чўзсак бўлар экан! — деди.

— Нима деб ётирсан, ойн? — деб сўради қиз.

— Ҳеч, — деди онаси. — Ўзимча бир нарсга дедим. Сен эшитмай қўя қол...

Бу ҳазилни ўртанчи хотин англаган ва қувониб кулиш билан муқобала қилган эди.

— Меҳмондорчилик қанақа бўлди? — деб сўради онаси.

— Ҳа, дастурхондан келинг, — деди Поишахон.

— Қамбағалнинг дастурхони нима бўларди? Нон, патир, майиз, ўрикқоқи... савзи қиём... Охирида зигир ёғи палов... битта-яримта гушт учраса бор, бўлмаса йўқ...

— Вой ўлақолсин! — деди Поишахон.

— Ҳа-я! — деди қизнинг онаси.

— Дастурхонга ким қарабди дейсиз? — деди Фазилат. — Ҳамманинг ақли-хуши ўйинида, ашулада, қизларда, ҳалиги Зебихонда бўлди. То йигини тугалгунча ҳеч ким жилмади. Ҳеч кимнинг жилгиси келмади. Ярим кечадан кейин қайтиб келдик. Биз келганда ҳаммангиз донг қотиб ухлаган эдингиз...

— Дастурхони мунча ёмон экан, сен чақирмабсан-да, меҳмонларини. Биз бу ерда қиёмат қилиб кузатардик...

— Шунинг айтинг-а! — деди Поишахон.

— Мен сиздан сўроқсиз чақирингизга ботинолмадим. Икковимиз маслаҳат қилишдик, эртаги кунга Султонхон аям чақириб келди.

Иккала кундошнинг кўзлари бирданига ўғил кўрганнинг хабар олган отанинг кўзларидай равшан бир олов билан чарақлади. Кўз ҳимоси билан бир-бирларига севинчли хабар узатишиб олдилар. Иккаласи бир-бирини кўз учида қутлади.

— Султонхон аянг? — деб сўради онаси.

— Ҳа, Султонхон аям.

— Мунча элик экан Султонхон аянг!

— Шунга ҳам эс керакми? — деди қиз.

Хадичахон кўзларини айёрлик билан ўйнатиб туриб кундошга қаради:

— Гапини эшитаётирсизми? — деди. — Эртага бизники-га шаҳарлик меҳмонлар келишар экан! Султонхон ойим чақирибдилар. Султонхон ойим...

Пошшахон азалдан айёр бўлган кўзларига беш баробар равишан бериб туриб, муқобала қилди:

— Мингбоши додхонинг сўйгулик хотинлари бўлганидан кейин нима қилса татби-да! — деди у. — Ким нима дея оларди? Ҳадди борми, қалай?..

— Мунча эслик экан бу Султонхон аянг! — деб такрор қилди Хадичахон. — Мунча эслик экан!..

Икки кундош ўша айёр кўзлар билан бир-бирларига қарашиб, маънолик-маънолик кулишдилар.

Қиз бечора, бу кулишларнинг нималигини англаёлмасдан ҳайрон бўлиб дам онасига, дам кичик бувисига қарарди...

* * *

Маълум базм кечасининг эртаси куни Энахон билан меҳмонлари қоронғи тушганда меҳмондорчиликдан қайтиб келдилар. Меҳмон қилиб чақирган хонадон қишлоқнинг париги чеккасида яшаганидан булар анча чарчаган эдилар. Зеби ҳаммадан орқада қолиб, кулидаги насибани аравакашига бериб киргач, Энахоннинг онаси ўз қизини холи топиб Зеби тўғрисидаги фикрини изҳор қилди:

— Бу Зебининга ўртоғинг топилмайдиган қиз экан, болам. Бир раҳмдил, бир оққўнгил, бир илинчакки, бу замоннинг ёш-яланги орасида кам топилади. Шунча жойдан олиб келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмайди, йўқламади: доим йўқлаб, хабар олиб турган Зебиҳон бўлди. Ўзининг қўшиниси бўлиб туриб Салтапатхон ҳам сира йўқламади...

Бу сўнги жумлани кампир наст ва бир овоз билан ярим пичирлаб айтган эди. Энахон:

— Рост, ойи! — деди. — Зебиҳон ўртоғим бу тўғрида топилмайдиган, лекин...

Бу сўзларни айтиб туриб Энахон ўзини тутолмайди ва кулиб юборди. Кампир ҳайрон бўлиб:

— Нимага куласан? Ё билмай гапирдимми? — деди.

— Йўқ, — деди Энахон яна кулиб туриб, — жуда билиб гапирдингиз. Мен бошқа нарсани ўйлаб кулаётирман...

Қоронғида паранжи ёпишиб ўтирмасдан, рўмолини напача қилиб, аста-секин кириб келаётган Умринисабибни энгилгари Энахон кўрди, юзларида хануз ўша кулишнинг алангаси ила товуш бергани ҳолда, уни қарши олгани югурди. Зотан, Умринисабибига Энахондан бошқа ҳеч кимнинг даркори ҳам йўқ эди. Қизнинг қўлтигига кириб:

— Юринг бу ёққа, айланай, сизга икки оғиз гапим бор, — деди.

Энахон уни айвоига таклиф қилиб, бир пиёла-ярим пиёла чой ичишга ва меҳмондорчиликдан келган қатламадан насиба олишга чақирса ҳам сира кўнмади. Иккаласи бирга хў... нариги, қўшни деворига яқинлашганларидан кейин Умринисабиби қизни тўхтатиб, деди:

— Айланай қизим, бу гапни сизга қандоқ қилиб эшиттиришга ҳайронман. Орага тушмай улайин мен...

Бу муқаддимадан кейин Энахоннинг кўнгли совуқ бир нарса сезгандай безовта бўла бошлаган эди.

— Нима гап ўзи? — деб сўради у, товушида очиқ билиниб турган бир талваса билан.

— Мени Султонхон юборди...

Шуни айтгандан кейин Умринисабиби сўздан тўхтаб қизнинг юзига қаради. Қизнинг юзи қоронғида унча очиқ кўринмаса ҳам, у ҳалиги сўзнинг қизга қандай таъсир қилганини англамоқчи ва шуни қараб сўз юритмоқчи буларди. Қиз, яна ҳам орта тушган талваса билан бояги саволини такрор қилди:

— Нима гап ўзи?

— Султонхоннинг онаси бирданига ётиб қолибди... Ҳали ҳозир отлиқ одам келиб, уни олиб кетди. Мен эрта биландан бери ўшалариникида ош-сувларига қарашиб юриб эдим, бирдан мунақа ҳол бўлиб қолгандан кейин мени чақириб олиб, «энди мен кетаётирман, поилокман, тезлик билан бориб Энахонга менинг узримни айтиб қўйинг», деди... Параникимни ҳам ёнимасдан югуриб, сизнинг ёнигизга чиқдим.

— Энди, эртага меҳмонларни чақиринг йўқми?

— Султонхон ўзи бўлмагандан кейин ким чақиради? У ҳовлида ундан бошқа одамшаванда ким бор? Ўзингиз биласиз-ку, айланай...

Бу совуқ хабар Энахонга ёмон таъсир қилди. У нима дейишини билмасдан ўйланиб қолди. Берган хабарининг ёмон таъсирини кўрган Умринисабиби у таъсирни камайтирмоқ учун сўз тўқиб кўрди:

— Ўртоқларингиз омон-эсонлик бўлса, яна келишар-ку. Ўшанда Султонхон эртанинг ҳиссасини чиқармай қўймайди... Яхши бола у... Ётиги билан Салтанатхонга айтиб қўйсангиз, эслик қиз, ўзи тушунади...

— Гапни чўзинг нима керак, хола? — деди Энахон. — Бўлар иш бўлибди, менинг шўр пешонам экан, майли!

— Унақа деманг, айланай! Ҳали ёшсизлар, талай суҳбатларини, талай базмларини, талай туй-тўмошаларини кўрасизлар. Султонхоннинг ачинганини айтмайсизми?

— Энди ачингандан нима фойда! Бўлар иш бўлибди... Майли энди.

— Бўлмаса, яхши қолинг, мен бораён. Супралар, ҳамирлар шуидоқ очик-чочик қолди. Бориб йиғиштириб қўяй. Қўйдошлари, ўзингиз биласиз, қайрилиб қарашмайди...

— Ўтириб кетардингиз...

Энахоннинг бу сўзлари лабининг учидан чиққан, муни Умринисабиби ҳам пайқаган эди.

— Яхши қолинг, бўлмаса! — деди Умринисабиби. Сўнгра айвон томонга бориб ўтирмасдан девор бўйлаб тезгина кўздан йўқолди.

Энахоннинг кечадан бери тортган режалари ва қурган хаёллари бузилган эди. Энди севгили ўртоқларини кўнгилдагидек хурсанд қилиб жўната олмасиди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, келинбисини чақирди ва бўлган воқеани унга аңлатди. У ҳам Энахоннинг хафалигига қўшилди, лекин бошқа бирор илож кўрсатишдан оғизлик қилди.

Иккаласи жуда узоқ гаплашдилар, ҳар хил йўллари ахтариб, ҳар турли маслаҳатни қилиб кўрдилар, ҳеч бири эпақайга келмади. Охирда, эртага эрта билан ҳалиги хабарни секингина Салтанатга билдирадиган, агар меҳмонлар ўзлари кетмоқчи бўлсалар, «йўқ» демасдан уларга ижозат берадиган бўлиб шу маслаҳатда тўхталдилар.

Фақат эрталабгача меҳмонларга ҳеч нарса демадилар. Улар борган жойларидан чарчаб келишиб, ўтирган ўринларида шуидоқкина узаниб қолган эдилар.

Эрта билан понушта чоғида Энахоннинг онаси қизига қараб:

— Қизим, бугун меҳмонларнинг Султонхонларникига олиб чиқарсан-а? — деб қолмасинми! Бу савол, қизни ҳам, келинни ҳам шошириб қўйди, чунки кечаги хабар ҳали ҳеч кимга эшиттирилмаган эди. Уни понуштадан кейин Салтанатхоннинг ўзигагина изҳор қилмоқчи эмасмидилар? Энди бу содда кампир у «дард»ни кўпчилик олдида очиб қўйди. Қиз, талвасасини беркитишга тиришгани ҳолда, келинбисига қаради. Келинбисини бу қарашнинг маъносини дарҳол аңлади ва кампирга жавоб қайтарди:

— Султонхонлариники сал чучмал бўлиб турибди... Энди, меҳмонларимиз қаерни хоҳласалар, уша ерга олиб борамиз-да... Бўлмаса, шу ернинг ўзида яна ёзилишиб ўтирамиз.

Кампир ўринсиз саволдан яна тўхтамади:

— Султонхонлариники нега чучмал бўлади?

Энахон билан келин энди ҳақиқатни очмоққа мажбур эдилар. Энахонга қараб ояғач, келин давом этди:

— Султонхоннинг онаси бирдан потоб бўлиб қолибди, қизини кеча олдириб кетган экан. Ўзи у ёқда, қандай бўлар экан, деб турибмиз...

Салтанат энди оғиз очди:

— Биз арабани қўштириб жўнасак ҳам бўлар эди.

Шаҳарлик қизлардан икkitаси бу фикрга қўшилишди. Фақат Зеби Салтанатнинг елкасига туртиб қулогига секингина шивирлади:

— Мунча шошиласиз? Нимангиз қолибди шаҳарда? Неча йилда бир келиб ҳам тузукроқ ёзилмайликми?

Шу вақтда салом бериб мингбошининг қизи Фазилатхон келиб кирди. Ёшлар уни ўринларидан туриб қарши олдилар-да, дастурхонга таклиф қилдилар. Қиз кўнмади, айвоннинг ёнгинасига келиб тўхтади-да, тик тургани ҳолда деди:

— Мен меҳмонларни айтгани чикдим. Султонхон аям оналари касал бўлиб, кетиб қолдилар. Ойим билан Пошшахон аям меҳмонларни ўзлари чақирадиган бўлишди. Бугун кечқурун, албатта, чиқасизлар!

Сўнгра хайрлашиб чиқа бошлади.

Уни то кўча эшигигача узатиб чиққан Энахоннинг бесараижом кўнгли яна ўрига тунган, ташвишлик юзларига севич қизилликлари югурган эди.

V

Акбарали мингбошининг белида кумуш камари, ёнида кумуш сопи қиличи, устида зарбоф чонони бўлмаса ҳеч ким уни амалдор демайди. Оддий кийимда кўрганлар ё оддий бир қишлоқ бойи, ё Ёттисув билан алоқаси бор қўйчи, ё бўлмаса яйлов томон билан иш кўрадиган туячи деб ўйлайдилар. Чакка суяклари туртиб чиққан, пешона — буйига тор, энига кенг ва ҳам узун-узун уч чуқур ажинга эга... Бурун ўртача, лекин қаншари наст... Кўз қисилibroқ келган, парда томирларидан икки-учтаси ва ҳам иккала кўзининг бир ёнида жиндак жойи ҳаммавақт қизил, бир кўзида ичча шапағлиқ асари ҳам бор... Ияк — кенг, жағ — серғушт. Жуда сиёрак бўлган соқол иякнинг ўртасигагина тўпланиб, эчкиники сингари, настга томон еангиллаб тушган. Узиқаророқ хотин учраб бир чапг солса, ҳеч нарса қолмайди! Мўйлов ҳам соқол сингари сиёрак. Уста Тўхташнинг «асирдийда» дукати икки кунда бир қириб турганлигидан лаб устидан қалта ва текис бўлса ҳам, умуман ўзи, ярмидан кўни йиқитилган дарахтзор сингари хунук кўринади, икки учда олтигидан ўн иккита узун

кил, сичқоннинг думидай, илгичка бўлиб настга чузилган... Дукат билан иккала томонга икки марта қўл тегизилса, у сичқон думларидан асар қолмайди, шу билан мўйлов масхарабоз кенатасидан чиқиб одам нуسخасига киради. Санъатига берилган уста Тўхташ таассуф деган нарсани йиғинтириб қўйиб, «санъат — санъат-учун» деган наздан қараб... Акбарали мингбошига мўйлов тўғрисида ҳазини таклифни қилган бўлса-да, шундай катта бир амалдор ҳам халқнинг таънасидан қўрқиб, уста Тўхташнинг таклифини рад қилди. Шу билан у масхара мўйловлар аянч бир кенатада сангиллаганча қолиб кетдилар... Мингбошини бу баланд даражаларга кўтариб, унинг воситаси билан ўз димоғларини ҳам чоғ қилиб турадиган шаҳардаги тўралар, унинг икки чаккасида сангиллаб турган у илгичка «қокил»ларни «икки осилганлар» деб ичинг қилардилар... Бу соддадил «сарт» амалдори мунигдек ичингларга тушунмаса ҳам, ичинг қилувчи тўраларнинг ўзлари манхур рус¹ адибининг¹ «Етти осилганлари»дан ҳам сўзда, ҳам ишда жуда яхши хабардор эдилар...

Акбарали мингбоши ўзи елғиз қолиб «виждони» билан қаринима-қарини келган вақтларида, Мирёқубнинг улуғ хизматларини инсоф билан эсга олар, унга ҳар тўғрида миннатдор бўлганини ўз «виждони» олдидан иқрор қиларди. Чинакам, бурунги мингбошига яхши бир улоқчи отни бекорга олиб бергани учун элликбошиликка истехқоқ қозонганидан кейин, роса олти йиллик умри ўз қишлоғи билан мингбошининг маҳкамаси ўртасида дафтар кўтариб от чонини қишлоқдан одам ҳайдаб чиқиб, катта йўлга сув сентирини билан ўтди. Бу олти йилнинг мобайнида бир улоқчи отнинг эмас, неча улоқчи отларнинг ҳиссаси чиқарилган, бурунги бени-тўрт таноб ерга яна бир неча бени-тўрт таноб ер қўшилган бўлса-да, элликбошилик, ҳар қалай, меҳнат, уришни ва югуриб-йўртинини талаб қиладиган амаллардан эди... Шу учун мингбоши бир йил куз фаслида Остонақул бойнинг катта бир қовун сайил қилдирганини сира эсидан чиқаролмайди, Мирёқуб билан ушша сайилда учрашиб танишгани учун сайилни эсдан чиқаришга «виждони» йўл қўймайди...

Бу орада кўп нарсалар мингбошининг хотиридан фаромуни бўлганлар... У, фақат, қовун сайилдан икки кун кейин Мирёқубнинг уйига икки арава қовун-тарвуз билан

¹ Леонид Андреевнинг «Етти осилганлар қиссаси» назарда тутиляпти.

икки замбар узум, икки чораккина қайроқи бугдой юборганини эслайди. Агар хотираси янглиштирмаса, шундан кейин бирор ой ўтар-ўтмас, бир кун эрта билан кумуш камар боғлаб уйдан чиққанини, уйдан бир кун бурун, кечаси дарвозаси олдида шоп-шалонли бир миршаб-нинг пойлоқчи бўлиб чиққанини билади. Мингбоши бўлганидан кейин оз фурсатда Мирёқуб турган қишлоқдан ҳозирги ҳовлини сотиб олиб, у ерга кўчиб борди. Ўшққа гаплар аллақачон эсидан чиқиб кетган...

Юртининг кекса одамлари узаро сузлашаркан, бу мамлакатда ҳеч бир хон ва хонваччанинг мунча узоқ юрт сурамаганини сузлайдилар. Маллахошлар, Худоёрлар, Насриддин беклар юрт устидан баҳор булутлари каби келиб кетган эдилар. Акбарали мингбоши мана, ўн уч йилдан бери шу маснадида ўтиради, давлати, обрўси, нуфузи тобора ошса ошадики, камимайди.

— Худо берган-да, худо! — дейишади кексалар. — Худо ол, қулим, деса, ҳеч гап эмас.

Шундайда баъзи бир ёш-яланглар:

— Худо ҳадеб шунақа инсофсизларга берар экан-да! Биз бечораларга ҳам бир нарсаси узатсин-чи! — деб қолишади.

Буни эшитган кексалар таёқ кўтариб ёш-яланг устига югуришади, бечора ёшлар таёқдан ўзларини олиб қочаркан, бир-бирларига қараб ничинг отишади:

— Нимага қочасан? Худо сенга ҳам бераётир, олмайсанми?..

Юртининг кексалари бутун бу давлат, ҳукумат ва улуглики — бир огиз ганини силлиқ ва ёқимли қилиб гаширолмайдиган содда ва тўнг одамга бирданига «насиб ва рўзий» бўлиб қолишида Мирёқуб аканинг катта ҳунари бор эканини яхши билишади. Шу учун Мирёқуб ака кўча-кўйда кўриганда унга бериладиган салом ва қилинадиган таъзимлар мингбошиникидан кам бўлмайди. Фақат шу қадариси борки, мингбоши у ёқ-бу ёққа жуда кам юради, юрса ҳам миршабларини орқасига эргаштириб, кечаси юради, кундузлари бўлса, фақат шаҳардаги улуглар чақиртирганда, зарбоф чононларини кийиб ва татти саманин йўргалатиб ўтади. Унга салом бериш ва таъзим қилишдан белларга огирлик келмайди: чунки ойда бир, ўн кунда бир эгилиб қўйиш ҳеч гап эмас. Аммо Мирёқуб аканинг юриши кўн! У, аксари, ишда юради, юрганда ҳам негадир шошилиб юради. «Лессалому алайкум» деб донадона қилиб салом берсангиз, шошилганидан бўлса керак, «васс...» дебгина қўяди. Шу билан бирга, сиз томонга бўйинини қийнайтириб жуда кичиклик билан алик олади,

доим-кулимсираб турган кўзларини сиз томонга қийина бир танилаб олиб, йўргалаганича кетади... Жинқарчадай ҳаммавақт ва ҳар қайда кўришиб қоладиган бу «аси мингбоши» та салом бермоқдан белларингиз толади...

Дўконидан ҳар нарсга топиладиган бир баққонга «фаранг баққол» деб ном қўйган кексалар ҳар ишда қўли бўлган бу одамга «Мирёқуб энақа» лақабини бериб хато қилмаганлар. Ўзлари ҳам бу лақабнинг тўғрилигини осонгина исбот қиладилар:

— У аралашмаган иш энақага келмайди...

Мингбошининг ер-суви шу қадар кўпки, ҳисобини ўзи ҳам билмайди. Лекин худо бу севғили қўлига давлатни икки қўлаб узатса-да, фарзанд тўғрисида бир оз ўқитиб қўйган. Дарҳақиқат, катта хотинидан бўлган қизи Фазилатдан бонқа унинг фарзанди йўқ. Мунича катта давлат қимга қолади? Етти ёт бегоналарга, зурриёти йўқ аёлларгами?... Мингбоши, маишу аманга илож ахтариб бўлса керак, бир-икки йил ишда ён хотин олди. Боладан дарак йўқ... Шу учун, баъзида, ўзи ёлғиз қолиб меҳмонхонага беркинганида ва ҳатто ўз соясининг ҳам эшитмоқ эҳтимоли қолмаганда:

— «Бу қиз уягур ҳам бонқадан бўлмасин...» деб қўяди...

Мирёқуб унинг ёни анчага бориб қолганда бундай хотиннараст бўлиб кетинишга шу фарзанд хусусидаги ноумидлик сабаб бўлмадимикан? деб баъзи-базида ўйлаб қўяди. Бир кун пойиб тўраникида (уезд ҳокимининг ўринбоғарииникида) ичкилик қилиб ўтиришган эдилар, ичкилик қўйилмасдан оддироқ пойибнинг онаси ўз неварасини олиб кириб қолди. У — тилла сочли, тарвуздай думалоқ, ўзи лўннигини ва ошноқ момикдай бир бола эди. Мингбоши болани дарҳол қўлига олди ва ўз ақидасича «кофир»нинг ва «ўруе»нинг боласи эканига қарамай, маҳкам бағрига босиб ўинди... Бола мингбошининг башарасидан кўрққан бўлса керак, жон аччиғида йиғлай бошлаган эди... Болани олиб чиқиб кетдилар. Шундан сўнг мингбоши бир-бир устуи қўйиб ича берди, ича берди... Мирёқубнинг имолари, ишоратлари, уй эгаларига эшиттирмай қилган танбехлари, ҳатто дўқлари... ҳеч бир таъсир қилмади. Мингбоши тамом маст бўлгач, «болани олиб келинглар» деб сўради. Боланинг онаси бу бадмаст одамга ўз тўқлисини бермоқ истамас эди. Ниҳоят, мингбоши ялиниб-ёлвориб сўрамоққа мажбур бўлди. Ҳатто кўзларига ёш олди... Сўнгра пойибнинг амри билан болани уйғотиб келтирди-

лар. Фақат бу вақтда мингбошии ўзидан кетиб диванга ағанаган эди...

Фарзанддан ва эсдан махрум, лекин ер-сув, пул ва бошқа бойликка кўмилган бу одамнинг бутун борлиги Мирёкубнинг қўлида эди. Ердан чиққан ҳосилининг қанчаси ўз қўлига кириб, қанчаси Мирёкуб оմборига тўкилганини мингбошии ўзи ҳеч қачон билган эмас. Керак бўлганда мингбошии Мирёкубдан пул сўраб олар, ун, гурунч, гўшт, ёғ ва рўзгорининг бошқа керакларини бўлса ичкарининг талабига қараб яна Мирёкуб тайёрлаб берар, шу учун жонининг роҳатидан бошқани билмаган мингбошии ундан нарисини суриштирмас эди.

Мирёкубнинг топиши ёлғиз шу мингбошии орқали бўлса, унга «эпақа» номини қўйиш тўғри бўлармиди? Мирёкубнинг қилмаган иши йўқлигидан шу номни берган эдилар. Қишлоқда иккита баққоллик, битта қассоблик дўкони, гузарда иккита самовар бор. Билган одамлар бу беш муассасадан тўрти Мирёкубнинг кучи билан айланганини сузлайдилар. Шаҳарда катта йўлнинг бўйига — кўрган ташқарисига бир янги пахта заводи тушди, заводнинг каттакон бир пахта саройи ҳам борки, пахта терим вақтида уч тарози билан пахта олади. Ана ўша заводга ҳам Мирёкубни шерик дейдилар. Воқеан, унинг икки гилдиракли сариқ файтончаси ва сариқ йўргаси, аксар завод олдида боғланган бўлади. Шаҳардаги катта башқалардан бирида «учёт кўмитаси»нинг аъзоси, ҳафтада бир мажлис ўтказади... Шу билан бирга, унинг бирор жойга бирор чақа солиқ тўлаганини, бирор касбга бирор марта «қизил қогоз» (патент) олганини ҳеч ким билмайди.

Мингбошининг бошига не қора қушлар келмади! Яхши адвокатлар томонидан битилган галати аризалар қандай терговчиларни келтирмади! Қандай зўр тўралар чақириб сўрамадилар! Ҳоким неча марталар газаб билан чақиртирмади! Ундай вақтларда мингбошии Мирёкубнинг таълими билан ҳамма саволларга «билмайман» деб жавоб берар ёки бирор айб-иснод қилинса, тоғиб тура берарди. Расмий сўроқлар бу хилда борганда, орқадан Мирёкуб ғайрирасмий йўллар билан сўроқ берар, бир-икки кун шаҳарда қолиб, қишлоққа қайтганида мингбошининг устидан ҳар қандай огир тоғ ҳам ағанаган бўларди. Мингбошии қайси бир тўраникига борса, Мирёкуб, албатта, биргалашиб боради, «бу нимага керак?» деб сўраган одам йўқ. Ахир, Мирёкуб амалдор бўлмаса, лоақал мингбошиига мирза ё тилмоч бўлмаса, ўзи ўрус тилини тузук-қуруқ

билмаса... нега мунақа мингбошининг кетидан элчиб юради? Нега?

Мирёқубнинг кўн умри мингбошиникида ўтади, ўзининг ҳовлиси ҳам шу қишлоқнинг ўзида-ку, лекин чеккароқ жойда. Кечалари унинг ҳовлисида бир-икки миршабининг пойлоқчилик қилиб чиққанини гапирадилар, фақат муни ўз кўзи билан кўрган киши йўқ, бўлса ҳам очиб гапирмайди, ё... гапиролмайди!

* * *

Бир кун Мирёқуб нойиб тўранинг уйида эди. Бу сафар олиб борган ҳадиси тўрага ниҳоят даражада ёқиб кетган бўлса керак, тўра уни узоқ олиб ўтириб, кўн нарсаларни гапириб берди. Тўранинг тили чарчаб, Мирёқубнинг оғзида биринчи эснаш асарлари кўринган эдики, ташқаридан бир одам кириб келди. Икки томон ёқасига тилладан болга сурати ўриятилган — новча бўйли, мош-биринч соқолли, хушмўйлов ва бир кўзи жиндак гилайдан келган бу кулар юзли одам маъруф инженерлардан эди. Нойиб тўра билан бетакаллуф кўришди, Мирёқуб билан кўришиб ўтирмасдан тўппа-тўғри столнинг тўрисиغا ўтирди ва юмшоқ курсини бир қўли билан қаттиққина қимирлатиб кўргандан кейин, аввал билагидаги тилла соатга қаради, сўнгра «да-да» деб чўзиб қўйиб, курсига ўзини ташлади.

Шундан кейин нойиб тўра Мирёқуб томонга ишорат қилиб ва янги меҳмонга томон бурилиб:

— Бизнинг Мирёқуб билан танишмисиз, азизим? Ноёб одамлардан! — дегач, у одам ўтирган ўрнида секингина бош силкиб қўйди. Мирёқуб гурурининг калтакланишидан келган бир заҳарханда билан кулди, инженер эса бурунги кулар юзини ҳам нўқталаб олди. Муни нойиб тўра яхши пайқади шекилли, Мирёқубга худди меҳрибон отанинг севимли боласига қарайдиган қараши билан илиқ ва мулоим кулиб қаради. Мирёқуб ҳам эрка ўғилдек муқобала қилди. Шу билан бу суҳбатнинг Мирёқуб аралашган кўринишларига нарда тортилди-да, иккала билимдон сўзга тушди. Инженер булбул сингари, сайрай кетди, сайрай кетди!

Мирёқуб адвокат халқининг маҳмадоналигини биларди, бу одамнинг адвокат эмас, инженер бўлганини ҳам ажрата оларди. Шу учун бошда уларнинг тобора қизишаётган суҳбатларига у ҳам қизиқиб қаради. Кейинча тўра ҳам, — меҳмондан юқдими нима? — тилларини бурро қилиб сўзлашга, меҳмоннинг кўп даъволарини акси даъволар билан синдирмоққа тушиб кетгач, бизнинг Мирёқуб

секингина қўя узатиб, столнинг бир четида турган катта бир китобни олди. Китоб сурат билан лик тўла эди, ҳеч шарна қилмасдан уни битта-битта варақлай бошлади.

Тўра Мирёқубни унутди, гўё у бу ерда йўқ каби... Инженернинг оғзидан, баъзи-баъзида сартларга оғир келадиган сўзлар чиқиб кетганидагина, тўра бойги қараш билан Мирёқубга қараб қўяр, лекин ундай фурсатларда унинг икки кўзи китобда бўлса ҳам икки қўлоти, авраига тушган илондай, диккайганини тўра билмас эди.

Узоқ чўзилган бу суҳбатда Мирёқубнинг қўлоти бир марта жуда галати диккайди, ҳатто унинг қон-қора чиройли кўзларида аллақандай сеҳрли оловлар ёнди. Унинг боши ҳам китобдан кўтарилиб, юзларидан енгил бир қизиллик ёйилиб ўтди. Ўша жойда сартларни камситадиган гап ўтмаганлигидан бўлса керак, тўра ҳам узр сўраган қараш билан Мирёқубга қарамади. Иккала суҳбатдош ўша жойда Мирёқубнинг қўлоқларини диккайтирган сўзларни унга ва у мансуб бўлган халққа алоқасиз бир нарса деб қарадилар, шекилли, худди Мирёқуб шу ерда бўлмагандай, ўз ораларидагина ўтказиб юбордилар...

Инженер туриб чиқиб кетгандан кейин Мирёқуб ўрнидан турди ва кетишга ижозат сўради. Тўра у билан хайрлашаркан инженернинг бойги камситишлари учун яна-тагини узр сўраган бўлди. Мирёқуб фақат кулибгина қўйди, бошқа ҳеч нарса демади. Тўра бу кулишнинг Мирёқубнинг хурсанд ва рози эканига йўйди ва кўнгли ўрнига тушди.

Фақат Мирёқубнинг кўнгли бир неча кунгача ўрнига тушгани йўқ. Бир инженернинг (у, ахир, нойиб тўра сингари катта амалдор эмас!), шўхояти бир инженернинг бир-икки марта сартларни камситиши Мирёқубни шунча безовта қилдимми? Йўқ, унақа камситишлар ҳар қадамда бор! Ҳаммасига безовга бўла берса, Мирёқуб бечора тўрт кунда сил бўлиб қолмайдими? Йўқ, йўқ! Камситишлар ўша ошнинг ўзидаёқ унутилган, ўтган йилги қордек эриб йўқ бўлган, баҳордаги ёмғир каби асари ҳам қолмаган...

Инженер ўша суҳбатда янги — ҳали сир бўлган бир хабарни айтиб эди: шу шаҳардан бошлаб фалон-фалон жойларга поезд йўли тушар экан. Бир ширкат планларини Петербургдаги катта маҳкамаларга топширган, улар тасдиқ қилишга ваъда берганлар. Аллақайси бир банкка пул бермоқчи бўлган, текшириш учун яқин орада инженерлар чиқар экан. Иморат — бино ишларига ўша инженерни чақирганлар.

Мирёқуб поезднинг қаерлардан ўтишини билиб олган

эди. Уша сухбатда унинг қулоғи бир диккайди, жуда ажойиб диккайди, лекин! Ана ушанда поезднинг ўтиш жойларини миясига жойлаштирган эди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас безовталиқ ҳаракатга ва ишга айланди. Бир ойга етар-етмас, уша келажак поезд йули бўйларидан Мирёқуб жуда кўп — бир неча юз десатини ер сотиб олди. Ерларнинг ҳаммаси деярлик сувсиз, нообод, ташландиқ ерлар эди. Шунча кўп ерга қанча оз пул кетди. Кўплар бу шошилиш савдони билмадилар, билганлар Мирёқубни «жинни бўлибди» дедилар...

Ширкат поезд йули солишга ижозат олиб тайёрликларга киришгандан кейингина, Мирёқуб қилган ишини пойиб тўрага айтди.

— Сен худди бир америкаликка ўхшайсан, Мирёқуб! — деди тўра. — Лекин кўпгилнга оғир олма, чакки шу сартия ичида тугилиб қолгансан!

Мирёқуб кўпгилга оғир олиш тугул, бу гапга севинди балки, юзларига яна уша енгил қизиллик югурди.

Янги йўlining аллақайси бир жойида кўз илгамас бир чўл бор эди. Чўл, қуш-қуруқ чўл... Сув — пастда... чуқурда. Атрофдаги деҳқонлардан баъзилари у ерни экин ерига айлантириш учун турли даврларда якка-якка урилиб кўрган, лекин ҳамма қилган меҳнатлари бекор кетиб, у ердан ҳафсалалари пир бўлганди. Хали ҳам у чўлда унумсиз қолган одам меҳнатининг асарлари, тўгриси ҳаробалар кўринади: ариқлар, экин поллари, марзалар, бир неча тун қуриган тут дарахтчалари...

Мирёқуб оз пул, кўп усталиқ сарф қилиб уша чўлни ўз номига ўтказди. Фақат бу вақтларда поезд йўlining режалари тортила бошлаганлигидан, одамлар Мирёқубни «жинни» демадилар, балки «бу — бир нарсани билиб қилади» дедилар.

Поезд йўли солиниб битмасдан туриб, у чўлга неча тегирмонлик катта сув чиқди. Аввало ўз чўнтагининг, қолаверса, отахон мингбошининг ёрдами билан чўlining ўртасидан катта бир ариқни ўтказиб кўйди. Шундан кейин ерсиз деҳқонларга чек бўлиб бера бошлади. Кўп ўтмай у ерда бир қишлоқ пайдо бўлди ва сув чиқарган одамнинг шаҳардаги отахони номига аталиб «Парни чеки» бўлди (нўйиб тўранинг номи Фёдор, сартлар «Парни тўра» дейдилар). Кейинча чўlining бир четига поезд станицияси тушди, ёни-берига чўйхоналар, дуконлар, саройлар солина бошлади. Поезд йўли очилгандан кейин уша жойдан пахта заводи учун ер таниладилар. Болгариялилардан иборат уч

кинилик бир-ширкат яна ўша жойдан анча ер сотиб олиб каттакон бир мевалик бог ва зўр бир еабзавот полизи нужудга келтирди.

Ҳар қалай, поезд ўтгандан кейин, бир печа йил орасида Мирёқубнинг қўлида жуда оз ер қолди, ҳаммаси ҳар кимга ўтиб кетди. Мирёқуб ерни унча севмайди, ер қўлдан чиқса хафа бўлмайди. Шунча ер қўлдан чиққан бўлса, унинг бараварига қанча давлат қўлга киргандир, муни худо биладию худонинг севимли бандаси қоракўз Мирёқуб билади!..

* * *

Мингбоши ўзининг руе мирзаси Соколов, инюк миршаби Мирзабоболар билан бирга саман йўрга устида ўз дарвозасига келиб тўхтаганда қоронги тушган, кўчада ўйновчи болаларнинг оналари эшик тагига чиқиб «бемахалда бас энди» дея тергай бошлаган эдилар. Мингбошининг оти тўхтар-тўхтамас, ташқаридаги миршаблар югуришиб бориб дарвозани очдилар, катта дарвозанинг бир қанотидан чиққан илгичка қийтиллаш овози муаззинларнинг хушук ва қўнол товушларига қоришди... Бу овозлар орасида болаларига қовушган сигирларнинг оғир мулашлари билан оналарини соғинган бузоқларнинг эрка маърашлари мунгли ва ёқимли эшитиларди. Мингбоши отдан тушар-тушмас сўради:

— Мирёқуб келдими?

Мингбошининг мусулмон мирзаси Ҳакимжон қўл қовуштириб туриб жавоб берди:

— Ҳа, шу ерда. Меҳмонхонада ухлаб ётибди.

Мингбоши ўзидан хурсанд, кулди:

— Ноинсофнинг кеч кирганда ухлашини қаранг! Бор, уйғотиб чиқ!

Икки миршаб мингбошини ечинтирмоққа бошлади. Мингбоши ҳали ҳам бояги кулишида давом этарди:

— Оббо бетавфиқ-ей. Намозиномда ухлаганини!

Меҳмонхонадан кўзларини уқалай-уқалай Мирёқуб чиқиб келди. У, ҳали айвондан тушмай туриб:

— Ҳорманг, хўжайин! — деб қичқирди.

Мингбоши яна ўша кулиш билан ўтирган жойида унга томон эврилди:

— Ҳа, худо беҳабар! Нима бу бемахал уйқу? Намозином пайтида-я?

— Ҳа, хўжайин, шунақа... Сизни кутиб ўтириб ухлаб қолибман.

— Қачон келиб эдинг?

— Кеч пещинда. Шундан бери йўлингизга кўз тутиб ўтирибман.

— Қани ўтирганинг? Уйқуни урибсан-ку! Қани, нима гаплар бор? Янги гаплардан гапир.

— Янги гапни сиздан эшитамиз. Шаҳарда эдингиз. Қимларни кўрдингиз?

— Қимни кўрардим? Нойиб тўрани кўрдим.

— Нима гап экан?

— Нима гап бўларди. Берироқ кел!

Мингбошининг бу амри билан унга томон бораётган Мирёқуб мириабларга ишорат қилди, улар узоқлашдилар. Шундан сўнг мингбоши овозини пасайтириброқ сўзлай бошлади:

— Қум ариқининг пайновидаги дехқонлар менинг устимдан ариза берганга ўхшайди. Афтидан: «Ҳамма сувни мингбошининг ерлари ичадию бизга тегмай қолади. Шунақа қилиб печа йилдан бери экишларимиз қуриб кетаётибди» деб арз қилишганга ўхшайди. Нойиб тўранинг сўзидан шу маълум бўлади...

Шу ерга келганда мингбошининг қовоғи солина бошлаган эди, қисик кўзларининг тез-тез юмилиб паршираётгандай бўлганини Мирёқуб ҳам пайқади.

— Хўжайин, — деди у, — хотиржам бўлиб, битта-битта гапириб бering! Ҳеч боқиси йўқ.

Мингбоши унинг бу сўзларига қунт қилмасдан забтлик бир овоз билан сўради:

— Қимнинг иши бу? Қани, айт-чи!

Мирёқуб мингбошининг ҳеч бир сўзини бирданига қайтарган одам эмасди. Шунинг учун бу сафар ҳам эски одатча айланма йўл билан жавоб беришга бошлади:

— Қимнинг иши бўлса ҳам билмай қўймаймиз. Илгари нойиб тўранинг муомиласини, сизга нималар деганини гапириб бering.

— Қайси хотин талоқининг иши дедим мен сенга!

Мингбоши овозини бир оз кўтара тушган эди.

— Нойиб тўранинг гапидан билинади ўзи, — деди Мирёқуб. — Сиз бўлган гапларни айтиб бering!

Мингбоши яна ҳовуридан тушмаган эди. Шундай бўлса ҳам ўша жоҳил овози билан Мирёқубнинг саволларига жавоб берди:

— Нойиб тўра айтади: мен сени яхши биламан, дейди. Сен фуқарони яхши кўрадиган одамсан, дейди. Башарти, аризада битилган гаплар рост бўлганда ҳам сени айблашга қўнглим бормади, дейди... Ерларингга қарайдиган мутасаддилар шундай қилса қилишгандир. Ўшаларни чақириб

тайинлаб қўй, сенинг ерингга икки-уч марта сув берганда, бир-икки марта уларшикига ҳам бериб қўйсин. Одамларнинг экинини қуритиб юборини яхши эмас, дейди. Билдингми энди ариза берганининг кимлигини? Қани айтчи?

— Бу гаилардан ҳали билиб бўлмайди. Бошқа гаиларини айтнинг!

— Бошқа гаи йўқ. Бўлса ҳам эсимда туради дейсанми?

— Ўйланг. Мен унинг ҳамма гаинини билишим керак...

— Билсанг билақўй: ўша тарафларда Ёдгорхўжа, Умаралибой деган обрўйли одамлар бор, дейди, уларнинг ҳам кўнгина ер-сувлари бор, яхши эмас, дейди. Қора фуқаро бўлса — иш бошқайди, дейди, фуқаронинг гаига қўлоқ соймайман... Аммо-лекин юртининг эсли, обрўйли одамларини хафа қилманглар, дейди...

— Ана, холос, кўришиб турибди: ариза берганларнинг бошида Ёдгор эчки билан Умарали пучуқ турар экан! Нойиб тўра он-очик айтиб берибди.

Мингбоши кулди:

— Эсингга қойилман, бетавфиқ! Шунча эсинг бор-у намоз ўқимайсан!

— Сизга эргашиб шундай бўлдим-да!

Мингбоши энди жуда ёйилиб кулди:

— Оббо, бепомоз-е! Гандан тоза берган сенга, худо! Шайлайсан, дейлайсан!

Яна овозини насайтира тунди:

— Ёдгор эчки билан Умарали пучуқнинг бир одобини бермасам, кўнглим тинчимайди. Бир иложини қил! Сенга айтаман!

— Хўн, хўжайини! Шонманг, мен яна бир суриштирай.

— Суриштиринининг нима кераги бор? Ўшалардан бошқа ким қилади?

— Эҳтиёт шарт, хўжайини! Одоб бериш қочмайди... Масаланинг тагига етайлик, балки бошқа гаилар ҳам чиқиб қолар...

Мингбоши бу сўздан шубҳага тушиди:

— Нима дединг! Бошқа гаи ҳам чиқиб қолади, деддингми? Бу нима деганинг?

— Эҳтиёт шарт, дейман мен! Эҳтиёт! Яхшироқ суриштирсақ, яхшироқ биламиз-да, ахир! Сизнинг ишингиз бўлмасин, мен ўзим икки кунда тагига етиб сизга араз қиламан.

— Ҳа, майли, суриштир! Судрама лекин! Ҳа!..

Мингбоши шу жойда узининг Мирёкубга эътимодини кўрсатмоқ учун унинг елкасига уриб-уриб қўйди.

— Бўлди хўжайин, хотиржам! — деди Мирёкуб.

Иккаласи ҳам жим бўлдилар. Бир оздан сўнг мингбоши миршабларга қараб бақирди:

— Ким бор, ҳой!

Ҳакимжон югуриб келди:

— Бор, овқатдан хабар ол! Қорин очди!

Ҳакимжон югуриб ичкари томонга кетгач, мингбоши Мирёкубга юзланди:

— Қани, гапир энди, сен нима хабар топиб қўйдинг?

Мирёкуб дарҳол жавоб берди:

— Тўй.

Мингбоши бу биргина, лекин кутилмаган сўзга бир оз хайрон бўлди.

— Тўй?

— Ҳа, тўй!

— Нима тўй? Қим тўй қилибди?

— Мен тўй қилмоқчиман...

— Сен? Қимга?

— Сизга!

— А, бенамоз-е! Менга?

— Ҳа, сизга.

Мингбоши бирдан гапнинг суръатини тортди:

— Қўй энди, битта-битта гапириб бер: нима гап ўзи?

Мирёкуб яқин утириб сўзлай бошлади:

— Шаҳарда бир худо бандасининг иккала дунёга арзийдиган бир қизи бор экан!

Мингбоши эркин-эркин кулди:

— Тавба де, бетавфиқ! Астагфурулло де!

Мирёкуб астагфурулло урнига уят бир сўз айтди. Мингбоши бешбаттар ёйилиб кулди.

— А, баттол-эй! О, баттол-эй! Худо урди сени! Худо урди энди!.. — деди у.

Мирёкуб аста-аста давом этди:

— Ўзи ўн беш-ўн олтида экан... Жуда етилган вақти...

— Унақа етилганлар қишлоқда ҳам куп.

— Унинг бошқа бир хосияти бор экан...

— Хўш?

— Жуда яхши, булбул сингари ашула қилар экан.

Овози Довуд пайгамбарники сингари дейдилар...

Мингбоши яна кулди.

— «Саллала» де, бетавфиқ! «Саллала» де!

— Қазосини айтаман бир йўла! — деди Мирёкуб, сўнгра давом этди:

— Шунинг сизга олиб берай дейман.

— Одамлар айта беради. Ўзинг эшитдингми овозини?

— Йўқ! Меннинг хотиним, қизим эшитиб ҳар кун макташади. Ҳамманинг оғзида шу...

— Одамларга ишонма, дедим-ку. Бу одамлар тегирмончи Шамсидинни ҳам яхши кўшиқчи, деб ер-кўкка ситдирмай мактайдилар. Овозини эшитгандирсан? Эшак ханграса ундан аъло...

— Хўжайини! Ўзингиз бир эшитсангиз эди...

— Бўлмайдиган гаини гапирма!

— Нимага бўлмасин? Қиз ўзи ҳозир шу ерда, қишлоғимизда. Катта хотиннингизга айтинг, меҳмон қилиб чақирсин. Эшитасиз...

— Қишлоқда? Қимниқида?

— Холматниқида.

— Шу Холматниқида? Шу ўзимизнинг Холматниқида-я? У бечора очидан ўлолмай юрибди, меҳмон чақириб нима қилар экан? Битини бериб боқадими!

— Шунинг учун сиз чақиртирсангиз, Холмат ҳам хурсанд бўлади, меҳмонлари ҳам.

— Ундай бўлса мен катта хотинимга айтийин, чақиртирсин. Эшитайлик...

Мирёкубнинг қулогига эгилди:

— Каттанинг рашки келмас-а? — деди.

— Энг кичигидан бошқа ҳеч қайсисининг рашки келмайди. Ҳар қалай, катта хотиннингиз эслироқ.

— Йўғаса,— деди мингбоши ўрнидан туриб: — мен бир ичкарига кириб чиқай. Овқатдан шу чокқача дарак бўлмади. Сен утиратур, кетиб қолма!

Ичкарига томон аста босиб юра бошлади. Ҳали ҳам, бояги одатича, хурсанд бўлиб кулар ва бирушта:

— Оббо бетавфиқ-ей!.. — деб сўзланарди.

Мингбоши ичкарига кириб катта хотинини чақирганда меҳмонлар Пошшахоннинг уйида сертакаллуф бир дастурхон устида эдилар. Дастурхон солиб хизмат қилишмоқ учун чиққан Умринисабибининг бир нарсадан гумонлануб Пошшахон қувиб чиқарган: у Зебининг бошига келажак фалокатни унга ёки унинг яқин ўртоқларига қандай қилиб айтишини билмасдан ўз уйида нарвона сингарин айланарди. Пошшахон билан Хадичахоннинг бошлари осмонда, Султонхоннинг катта, даранглаган уйлари бўм-бўш, ўзи бу хангомалардан хабарсиз, дуторчи қизлар ҳалитдан дастурхон йиғилмай туриб дутор созламоқда эдилар...

Мингбошининг чақиригига бирдан иккала хотин «лаббай!» деб югурди. Фақат мингбоши катта хотинига имо қилиб:

— Биттанг кел! — деди.

Пошшахон орқага қайтди, лекин бу суҳбатдан кўнгил узолмасдан яқин бир жойга беркиниб турди...

Мингбонин одатда хотинларга калта гапирар, улар билан эзилиб ўтиришни ўз эркаклик шаънига ситдиролмас эди...

— Холматникига келган шаҳарлик меҳмонларни чақиртириб яхши бир зиёфат қилинглар, — деди у. — Шаҳардан келиб Холматнинг қуруқ нониини еб кетса яхши эмас!

Сўнгра Хадичахоннинг жавоб беришнин кутиб ўтирмасданок:

— Овқатинг нима бўлди? — деб сўради. — Жадаллат! Қорин оч!

Хадичахон мулоийм кулимсиради:

— Меҳмонлар бизникида, шу учун овқатимиз бугун кечроқ бўлади. Мен сизларга нон-чой чиқараман.

Мингбонин меҳмонларининг ўз уйида эканини эшитиб ҳайрон бўлди:

— Меҳмонлар шу ерда? Қачон келишди?

— Намозшомга яқин.

— Яхши, яхши.

Бир оздан сўнг яна такрор қилди:

— Яхши. Яхши...

Сўнгра бирдан:

— Ашулачиси борми, йўқми? — деб сўради.

— Бор, — деди Хадичахон.

— Ашула қилганда мени чақиртир! Дурустми? — шу сўзини айтгач, хотинининг жавоб беришнин кутмасданок бурилиб ташқарига томон юрди.

Бутун умрларида деярлик бундай сертакаллуф зиёфатни кўрмаган ёш қизлар такаллуфга яраша бетакаллуфлик билан, ўлгудек қутуриб ўйин-кулги қилдилар. Ҳориб-чарчаб, зўрга-зўрга оёқ ташлаб қўнхоналарига қайтган вақтларида ярим кечадан анча ўтиб қолган эди. Уйда қолган икки кампирга — саҳар туриб аравани қўштиришга буюрдилар-да, ўзлари кўзларини юмарюммас огир уйқуга кетдилар. Булар ёшликнинг бепарво кучогида маъсум гўдаклардай, ҳар нарсадан хабарсиз тўлиб-тошиб ухларкан, сўри томон икки кампирнинг ташвишли бир кун билан, алланегга бесараижом бўлиб пичирлагганини эшитдиларди.

Уларнинг бири ўзимиз билган Умринисабиби бўлиб, сеvimли Зеббининг ёш умрига қасдланган ёмонлар тўғрисида гапирарди...

Тонг ёришмасдан йўлга тушиб қишлоқдан чиқар-
 чиқмас ашулатин баланд қўйган Зеби неча йиллик гам-
 ташвишлардан тўрт-беш кун ичида ортиги билан ёзилиб
 келаркан, ўз орқасида уйнаётган уйишлардан хабарсиз эди.
 Кечаси Умринисабибидан Зеби тўғрисидаги ташвишли
 хабарни эшитганидан кейин Энахоннинг онаси меҳмонлар
 жавдишган вақтда Салтанатни бир чеккага чақириб ҳалиги
 хусусда огоҳлантирган бўлса-да, Салтанат бу қадар ёйилиб
 ва қувнаб бораётган ўртоғини хафа қилмаслик учун унга
 ҳеч нарса демаслигини эн кўрди. Салтанат у тўғрида бу ёш
 қизга гап очиб, унинг ёруғ таъбини хира қилмасдан,
 ўз онаси орқали Зебининг онасига эшитдириб қўймоқчи
 бўларди. Мингбошиникида жуда сертакаллуф зиёфат еган
 бу ёш қиз зиёфат берган жувонлардан жуда миннатдор
 бўлмоқ билан бирга, шундай қари ва ниҳоят даражада
 хунук одамга яна кундош устига тушиб қолганлари учун
 уларга чин кўнгилдан ачинарди. Салтанат билан бирга
 Зебининг ўзи ва бошқа ҳамма қизлар мингбошининг
 давлати ва обрўси тўғрисида қанча мақтов эшитган
 бўлсалар, унинг бадбашараликда ҳам тенгсиз бўлгани
 тўғрисида ушанча ваҳимали сўзларни тинглаган эдилар.
 Қизлардан ҳеч бири мингбоши хотинларининг давлатига
 қизиқмаган, уларнинг толеларига кўз олайтирмаган,
 у давлатлар тўғрисида ўзаро гап очилганда очик жирканиш
 билан, «давлати бошидан қолсин!» дея қичқирган эди.
 Салтанат қизларнинг ашулаларига қўшилмасдан, ўз олди-
 га оғир-оғир ўйлаб бораркан, ўзини хаёлида — бир нафас
 учун мингбоши хотинларидан бирининг урнига қўйиб
 қаради... Устида гўё хонатлас кўйлак, Хитой товардан
 калтача, тоза беқасам камзул, қимматбаҳо шохи рўмол,
 амиркон кавиш-махси... Кенг ҳовлида, дараңлаган айвон-
 лар ва сўлум уйларда, одамни чиройли қилиб кўрсатади-
 ган қалин тошўйнакларнинг қаршисида... Тилла биллак-
 узуклар, ёқут кўзли узуклар, хиёла билан чўғдай довуллаб
 турган бармоқлар, сурмали кўзлар... Хонтахта устида
 анвойи поз-пеъмат, турли-туман мева-чева... Турган сари
 юмшариб, пиша борадиган ва пишган вақтида оғизга солса
 эрийдиган поклар... Қуванинг йирик донали ва нордон
 анорлари... Ҳали покнинг энг тўлганини олиш учун
 дастурхонга қўл узатар экан, қўлини бошқа бир қўл келиб
 ушлайди... Унинг ҳам қизлик ҳаваслари уйғонади,
 юраклари мулойим ва ёқимли бир талваса билан дук-дук
 ура бошлайди: икки юзи дастурхон устидаги анор сингари

қип-қизил бўлади... Энди у ўзининг «мингбоши хотини» бўлганини унутган, ёшликка ҳос кенг хаёл қучоғида бошқа оламларга ўтган эди. Унинг қаршисида ўткир ва серҳавас кўзларини ўйнатиб ёш бир йигит турган каби бўларди... Бу қўл, албатта, ўша йигитнинг оч ва қайноқ қўлларидан ўзга эмасди... Ниҳоят, ёш қиз ёш йигитга томон астагина қайрилади ва қайрилган ҳамон ўзидан кетиб қичқиради:

— Мингбоши!!!

Мунинг ҳолидан беҳабар ашула қилишиб бораётган қизлар бу қичқириқни ашитгач, чўчиб тушдилар.

— Вой, нима бўлди сизга, Салтанатхон? — деди Зеби.

Қизлар Салтанатни ўртага олдилар. У эса икки қўли кўксында, ранги ўчган, ўзини Зебининг қучоғига ташлади. Сўнгра аста-секин кўзини очгач, ҳаммага бир-бир қараб олди, унинг бу қарашларида оғир бир ҳорғинлик бориди... Кейин кўзлари Зебига тикилди, энди у кўзларда, айбини яширган бир гуноҳкорнинг қарашлари телмирарди.

— Нима бўлди сизга, Салтанатхон! — деди яна Зеби.

Салтанатхон жавоб ўрнига қўлларини кенг очиб, Зебига ташланди ва:

— Зебихон! Жоним Зебихон!! — дея уни маҳкам қучоғига олди...

Қизлар ҳайрон, ҳаммасининг кўзи уларда.

Салтанатнинг «мингбоши...» дея қичқириши билан баробар аравани тўхтатган Ўлмасжон от устида орқасига қайрилиб — қандай ҳодиса бўлганини англаёлмасдан — тангирқош назарлари билан қизларга тикилган эди. Икки қизнинг бир-бири билан қучоқлашиб «айланай, ўргилай» қилишлари ҳали-бери тугалмайдиган бўлгандан кейин елкасини қоқиб яна олдинга ўгирилди ва астагина «чўх» деб отини қамчилади. Сўнгра, у кичкина бир анҳорнинг кечигидан кечаркан, отини суғоришга тўхтаган вақтида Зеби билан бирга Салтанат ҳам шарақ-шарақ гапга тушган эди.

Шаҳарга киргандан кейин қизлар ўз уйларига яқин жойларда битта-битта туша бошладилар, шу билан сафар охирида Ўлмасжоннинг Зебидан бошқа йўлчиси қолмади. Кўнгилларидаги ажиб ҳисларни бир-бирига билдирмоқ учун ҳали фурсат тополмасдан энтиккан бу икки ёш энди ўн-ўн беш минут ҳоли фурсат топганларида ортиқча талвасага тушган юраклари дастидан нима дейишларини биллолмай энтикардилар... Униси ҳам, буниси ҳам бир оғиз гап айтолмади. Икки ёш кўнгилнинг шу топда кичкинагина бир тилаги бўлса, у ҳам — бир-икки маҳалла ўтгач етиладиган ҳовлининг яна бир неча маҳалла нарига

чўзилиши, ё бўлмаса, кексалар айтгандек, «ер тоноби»нинг пичагина чўзилмай туриши эди. Холбуки, шаҳарга, ўзига ошна жойларга, ўз отхонаси бор ерларга келганини пайқаган ва қорни очқай тушган от ошиқ-маъшуқнинг кўнгил тилакларидан беҳабар, қадамини илдамлатар, «ернинг таноби» ўзидан-ўзи тортилиб борарди...

Арава Зебилар масжиди олдига етганда, Раззоқ суфи бир печа киши билан бирга, бошқа бир аравада қарши томонга ўтиб кетди.

— Отам бирор жойга кетаётганга ухшайди, — деди Зеби қувонганини яширолмай.

— Йироқроқ сафарга ухшайди. Оқ йўл берсин! — деди Ўлмасжон ва юмшоққина кулди.

Шу чоғда Зебининг кўнглидан оғир бир тоғ кўчган эди!

VI

Салтанатнинг онаси Зеби тўғрисидаги ташвишини унинг онасига астагина эшитдириб кетганидан кейин бир кун ўтиб Раззоқ суфи қишлоқдан келди.

У эшикдан кирар-кирмас тўй тўққизини хотинига узатиб:

— Қизинг қани? — дея сўради.

Бу шошилиш савол шўрлик онанинг бағрига тикондек ботди. Ранги дарров олинди...

— Нимага индамайсан, ҳай фитна? Нима бўлди сенга? — деди суфи. Хотинининг бу аҳволига у ҳам қўнт қилган эди.

Қурвонбиби тутилиб, зўрга-зўрга гап эпледи:

— Шу ерда... шу ерда... қизингиз...

Уч бўлиб айтилган шу икки оғиз сўзда ҳам бесаранжом бир жадаллик бориди. Эрининг бирор нарса дейишини кутмасдан бечора хотин бояги бесаранжомлик билан қаторасига уч саволни чизиб ташлади:

— Нимайди? Нимага сўрайсиз? Чақириб берайми?

Бир-бир кетин ва шошилиш билан берилган бу уч савол бир онанинг қалбида ёлғиз боласига қандай зўр муҳаббат сақлаганини Раззоқ суфидай бир одамга ҳам керагича курсата олган эди. У ясама бўлса ҳамки кулимсирагандай бўлди.

— Қизим бўладую сўрамайманми? Қизик экансан... Уйга жой қил, жиндак ором олай! Туйга борган одам уйқудан қолади...

Қурвонбиби энди ўзига кела бошлади.

— Қим тўй қилибди?

— Бадавлат бир одам. Катта ош тортибди лекин! Ҳаст эшонимизни чақирган экан, ҳаммамиз бирга бордик... Қиёмат суҳбатлар¹ бўлди!

Лекин онанинг кўнгли ҳали ҳам тинчимаган эди:

— Зебини нимага сўраб эдингиз? — деди яна.

Энди бу сафар сўфининг аччиги келди ва бирданига:

— Ўз қизимни сўрай олмайманми! — деб бақирди.

— Ҳа, бўпти... бўпти... Бақирмай қўя қолинг! — деди кампир ва шошилганича уйга кириб кетди.

Ҳовлида — ҳовуз бўйида каштасини тикиб ўтирган Зеби отасининг келганини найқамаган эди. Фақат бу сўнгги бақирини унинг қулогига алайна бориб етди, ҳатто «ўз қизимни...» дегани жуда аниқ эшитилди. Шундан сўнг кўнгли безовта бўлиб, дарҳол ўрнидан турди. У бу ёққа чиққан вақтида чол-кампир уйда эдилар, шунинг учун у, астагина сўричага бориб ўтирди ва икки кўзи уйнинг эшигида, биллимаган бир кўнгли қоралиги билан онасининг чиқишини кута бошлади...

Уйга кириб эшикларни беркитдиргандан кейин Раззоқ сўфи сўз очди:

— Зеби қачон келди?

— Сиз кетган кун...

— Икки кунга деб кетган нарса неча кун юрди, биласанми?

— Эшонойим қўймабдилар...

— Эшонойим!.. Мендаки ихтиёр, эшон ойимдаки?

— Ўзингиз, ахир, «майли, эшонойимнинг раъйларига қарасин» демабмидингиз?

— Э, раъйлари қурсин, раъйлари! Ёш болани бир ҳафта — ун кун сақлайдимиз?

Кампир нима дейишин билолмай қолди. Кечагина бутун ихтиёрни эшонойимга бериб қўйиб, бугун эшонойимнинг табаррук раъйларини ҳам сўкиб ўтирган бу жоҳил сўфига нима деб бўлади? Ҳар нима бўлганда ҳам, боласини кўриш ўз зиммасига тушган кампир гап топиб жавоб қилмоққа мажбур эди.

— Шунча вақтдан бери уйда ўтира бериб юраги сиқилгандан кейин ёш нарса уч-тўрт кун яйрамайдими? Ўзингиз кўчадан кирмайсиз-ку!

— Мендай бўлганда юраверсин! — деб бақирди сўфи.

Кампир ҳам бўш келмади, овозини кўтара туриб:

— Сиздай бўлганда ҳам хотин киши бирор жойга чиқа оладими? — деди. — Бу рўзгор улгурга ким қарайди?

¹Эшонларнинг зикр мажлиси.

Танур қизитиб нон ёпадими эркак деган нарсa? Ё ёш нарсани сил қилиб ажамидан беш кун бурун ўлдирмоқчимисиз?

Аста-аста авж олаётган бу тажанг овозлар аллақачон Зебининг қулогига етиб, унинг талвасасини бешбаттар ортдирмоқда эди. У чидаёлмади: сўричадан туриб келиб уй дарпардаларидан бирининг таккинасига ўтирди. Энди уйда ўтаётган гапларнинг ҳар бирини унинг қулоқлари битта-битта овлаб борарди.

— Кўп валақламасанг-чи, фитна! Қулоқ-миямми единг-ку! Жаҳлимни чиқарма, ҳа!!!

Эрининг ўлгудек баджаҳл эканини Қурвонбиби яхши биларди. Бу сўнгги ташбеҳни эшитгандан кейин ҳатто Зеби ҳам ташқарида ўтириб, бир томондан онасининг ташвишини торта бошлаган эди. Кампир бирданига овозини пастлади ва мумкин қадар ўзини босиб туриб сўради:

— Хўп, мана, шовқин солмайин. Сиз ҳам ётиги билан гапириб беринг: нимага ташқаридан кирар-кирмас Зебининг сўрадингиз? Бир гап борга ўхшайди...

Бирдан бу қадар пасайган овоз Зебининг кўнглини онаси хусусида бир қадар тинчлатган бўлса-да, икки ўртада ўтаётган ва ўзига тааллуқли гапларни очиқ эшитдирмаганлигидан уни яна умидсизликка тушириб, икки кўзини эшик томонга телмуртмоққа мажбур қилган эди.

— Бериоқ кел! — деди Раззоқ сўфи.

Оддий овоз билан айтилган ва Зебига аниқ эшитилган бу икки оғиз сўздан сўнг уйдагиларининг иккови ҳам пичирлашга кўчдилар. Энди Зеби ҳеч нарсани эшитолмай қолди. Қанча эър бериб қулогини дарпардага қўйса ҳам, дарпарданинг секин гичиллаши билан бирга чол-кампирнинг пичирлашгани эшитилар, лекин нима деганларини сира уқиб бўлмас эди.

Қурвонбиби эрининг қаршисига бориб ўтиргач, сўфи давом этди:

— Жувонмарг Зебинг қишлоққа бориб, ашулани тоза қўйганга ўхшайди. Қишлоқ одамларидан кўп нарсани эшитдим... Аммо-лекин тутиб олиб ўлдирсам озлик қилади жувонмаргининг!

Шу ерга келганда она бечора бир нарса демоқчи бўлиб эди, Раззоқ сўфи бақириб берди:

— Гапни эшит!..

Сўфининг «тутиб олиб ўлдирмоқчи бўлганини» чала-пуча эшитган ва бу кейинги бақиршдан эса тамом хабардор бўлган Зеби отасининг айтадиган қўрқинч гапини

бир он аввал эшитмоқ учун ентикарди. Факат суфи яна пичирлашга тушди.

— Мингбошининг ён-верида юрадиган бир-икки киши мени ҳоли топишиб, қиз улгурининг тўғрисида эҳтиёт билан гап очиб кўришди...

— Кимга? — деб суради кампир ҳовлиқиб.

— Кимга бўларди, мингбошига!

— Қайси мингбошига!

— Акбарали мингбошига! Сен танимайсан уни...

Кампир² ўзини тутамади. Юрагининг ҳовлиқгани авзойининг кўтарилишига сабаб бўлди:

— Мингбоши бўлса хотини бордир? Худо уриб, кундош устигами?!

Бу бесаранжом саволлар қизининг қулогига жуда аниқ эшитилган эди. У иккала қўлининг қандай қилиб кўкрагига бориб қолганини ўзи ҳам пайқаёлмади... Энди унинг юраги нотоб бўлган каби жуда суст-урмоқда, ранги оқарган, бутун вужуди латта каби бўшашган эди... Деворга суялганича, беҳол ўтириб қолди.

Миясида уч-тўрт кун бурун ўтган воқеалар жонланди. Мингбошининг даранглаган уйлари... Сертакаллуф зиё-фатлар... Бир-бири билан бу қадар иноқ бўлиб кўринган кундошлар... Султонхоннинг бирданига орадан йўқ бўлиб қолиши... Сўнгра мингбоши тўғрисида ҳар кимлардан эшитган гаилари қулоқларида чинглай бөнлади: у — ўлгудек хотинбоз... У — уч хотин олиб, биргина қиз кўрган... Шунинг аламига чидаёлмасдан ўзини ҳар балога уради... Давлати, бойлиги, ҳеч нарсаи татимайди... Ўзи ўлгундек хунук, бадбашара... Одам кўрса кўрқади... Шундай бўлса ҳам қандай чиройлик ва момикдай қайлиқлари бор... Бечораларининг шўри...

Сўнгра бирдан унинг эсига аравадаги воқеа келиб тушди: Салтанатхон бирданига «мингбоши» дея бақирishi... шу баробар ранги ўчиб, ўзидан кетиб йиқилиши... Кўзини очгандан кейин ҳаммага бир-бир қараб олиб, бунга келганда узоқ тикилиб, кейин бирданига ўзини бунинг қучогига ташлагани... Сўнгра илгари кунигина Салтанатхоннинг онаси келиб бунинг онаси билан алланималарини пичир-пичир гаплашгани... Шундан бери ўз онасининг бунга ҳар дафъа алгандай бўлиб қарашлари...

Оҳ, шу топда Салтанатхон бўлсайди! Шу сирларни очиб бериб бунинг кўнглини тинчлатармидикин? Балки бу сирларни у ҳам билмас?.. Билса аравада айтмасмиди? Йўл бўйи гаплашиб келиб ҳеч нарса демади-ку. Е яширарми-

кин? Яширса унинг дўстлиги қаерда қолди? Одам дўст бўлармиди, қалай!

Бу ўйлар Зебининг жон ўртоғидан фарсахларча пирокларга олиб кетдилар. Энди у на Салтанатхоннинг кулар юзларига ишонади, на Энахоннинг... Шу топда у ожиз бир махлуқ, қўли боғлиқ бир қул, ҳеч бир ишонадиган кишиси йўқ, ёлғиз ва ғариб...

Фақат биргина кишининг уйда ўзи учун қуйиб гапирганини ўйлади, шу нарса унинг кўнглига таскин берди. Она, ёлғиз она... Жоҳил ва бағритош бир отанинг чегарасиз қайсарлиги ва тескарилиги олдида ожиз бир хотин... нимжон бир кўнгил...

Ичкарида суҳбат давом этмоқда эди. Сўзнинг кетишига қараб, овозлар дам кутарилар, дам босиларди.

— Сиз нима дедингиз, сиз? — деб сўради кампир.

Унинг бу саволидан очиқ бир безовталиқ сезиларди: «Бу сўфи ўлгур унаб қўймадимикан?!»

Раззоқ сўфи индамасдан мийиғида кулимсираб турарди. Бу кулимсирашда бир муғамбирлик асари, «мен бўламану индамай қоламанми?» деган ифодалар бориди... Кулимсираш билан яна ҳам хунукроқ кепатага кирган башарасини кампир томон кўтариб туриб:

— Ўша бетавфиқ, беномозга қиз бераманми, қалай? — деди.

Бу сўзлардан сўнг кампирнинг кўнгли бир оз ўрнига тушди.

— Хайрият... шундай дедингизми?

Сўфи бу дафъа подри хотинини масхара қилиб кулди.

— Аҳмоқ! — деди у. — Уларнинг аллақайлардан даромад қилиб келиб зўрга ишнинг учини чиқарди-ю, мен «йўқ!» деб «томдан тараша тушгандай» жавоб бераманми.

— Ҳа, нима дедингиз?

— Ишқилиб мингбоши билан қуда бўладиган жойим йўқлигини яхши билишди... Яна нима керак?

Суҳбат тамом бўлиб, кампир ташқарига чиққанида Зеби ҳолсиз ва дармонсиз дарпарда ёнига чўзилган, унинг ҳали жуда ёш ва жонли кўзларида кўп йиллик меҳнат ва қийналишларнинг оғир бир ҳорғинлиги кўринарди.

* * *

Раззоқ сўфининг бехуда тақводорликка суялган сўзлари ва Қурвонбибининг қайта-қайта ишонтиринлари ила Зебининг кўнгли бир қадар тинчланди. Ҳовуз бўйида, ёш толларнинг кўм-кўк баргчалари остида, ҳали ҳам алла-

қандай белгисіз бир ташвиш ва ҳадиксираш билан сизлаб ётган кўксини юмшоқ шабадага бериб каштасини тикаркан, унинг ғамли овози ғамли куйларни шабадага қўшиб олиеларга узатарди. Арава билан у ёқ-бу ёққа қатнайдиған Ўлмасжон ўша кундан бери йўлни бу тарафга солганлигидан бу ғамли овоз унинг қулоғига ҳам баъзи-баъзида кириб қоларди. Ёш йигит отининг қоринбоғисини маҳкамроқ боғлаш баҳонаси ила аравани девор ёнига тўхтатар, қўли от теграсида айланган ҳолда бутун вужуди девор ошиб ўтаётган қадрдон ва ёқимли унни овлашга тиришарди. Бир кун қамчиси белида бўлгани ҳолда, девор оша кўринган толдан хипчин синдирмоқчи бўлиб, арава устига чиқди, унда ҳам бўйи етмагач, тинч турмаган кегайларга оёқ қўйиб ғилдиракка тирмашди... Бир қўли билан деворга осилиб яна бир қўлини толга узатган вақтида кўз учи Зебига тушди: бу вақтда сайрашдан тўхтаган у тутқун қушча бутун меҳрини каштанинг иланг-биланг кунгураларига қўйган эди. Ўтган-кетганлар гумонсирамасин деб, йигитча кўз учи ҳамон ҳовуз бўйида бўлгани ҳолда, бир қўли билан кичкина бир тол новдасини синдиришга уринарди. Ниҳоят, кичкина новда қирс этиб сингач, Зеби ҳам бошини кўтариб қаради, деворда эркак кишининг қўлини кўрганидан кейин:

— Вой ўлақолай! Эркак киши! — деб кичқирди...

Ва ов еган қушдай, каштасини ташлаб ичкари томонга қочди. Бу хил натижани сира кутмаган ёш йигит, гаврони қўлида, хайрон бўлиб қолди. Фақат ўша топда кўчадан ўтаётган бир тақводорнинг:

— Ҳой бола, туш бу ёққа! — деган совуқ овози уни саросималикдан уйғотиб юборди...

Вилдирак устидан ўзини аравага ташлаган вақтида тақводор йўловчи ҳали ҳам сўйланмоқда эди:

— Қандай беҳаё боласан! Кап-катта тўнғиздай бўлиб қолибсану, шарму ҳаё қилмасдан, номахрам бор ҳовлига қарайсан-а! Сўфи кўргундай бўлса «гўшт кетти!» қилади. Ҳа!!!

Ёш йигит икки бети қип-қизарган ҳолда эшитилар-эшитилмас бир овоз билан зўрга-зўрга:

— Отимга гаврон синдирай деган эдим-да... — дея олди.

Сўйгра ноумид қараш билан яна бир марта девор томонга кўз югуртиргач, арава устидан отга ҳатлаб йўлига кетди.

Сўйгги хабар билан юраги сиқилганини баҳона қилиб, бир кун Зеби ҳам Салтанатхонларникига йўл олди. Зеби олдида ўзини айбдор санаган ва шунинг учун кўнглидан

хижолат тортган Салтанат ўртоғининг ортиқ даражада зўр ҳурмат билан қарши олди. Унинг ўз ўртоғига қилган муомилаларида ҳатто, «нистоқи таъзим» қабилидан бир турли ясамалик асарлари ҳам кўриларди. Қишлоқдаги воқеаларнинг тагидан беҳабар бўлган Зеби Салтанатнинг бу қадар меҳрибонлашганини ўз кўнглида бошқа нарсага йўяр ва... чин кўнглидан хурсанд бўларди. Нима учун хурсанд бўларди бу ёш қиз? У билардиким, Ўлмасжон Салтанатлар oilасининг ён қўшинисигина эмас, балки она томонидан бир қадар қариндоши ва бу хонадоннинг энг қадрдон боласи. Сўнгра Зебилар oilаси сингари бу oilада ҳам эркак бола йўқ, шу учун қўшини ва қариндош бўлган бу бола ҳаммавақт шу ҳовлида, у ҳовлидан кўра кўпроқ бу ҳовлининг дастёри ва югурдаги. У бола энди кан-катта йигит бўлиб қолган... Ҳозир уйлантириш тўғрисида айни оғиз соладиган вақтлари... Салтанат ўзининг бу севимли қариндошига бу севимли ўртоғини олиб бермоқ истамайди-ми? Салтанатда бу истак бўлгандан кейин, уни онаси билан катта онаси билмай қоладими? Онаси билан катта онаси Зебининг ёмон кўрадиларми? Ёмон кўрсалар ўз қизларининг унга мунча жонажон ўртоқ қилдириб қўярмидилар? Зеби Салтанатдан кўрган ихлосларини унинг онасидан ва катта онасидан кўрмаганими? Айниқса, шу сафар? Бу сафар Салтанат унинг теграсида гир-гир айланган бўлса, у икки кекса хотин ўз ёшларига яраша пирпирашган эмасми? Зебидай бир қизнинг келин бўлиб келишини ким истамайди? Қайси ҳовли Зебининг ўз қўлоғига олишдан тортинадиди? Учта хотин устига мингбоши ҳам талаб бўлибди-ку!..

Бечора қизнинг бутун бу ширин хаёллари шу биргина «мингбоши» сўзи келиб чиқиши билан бир варақасига парцшон бўлиб сочилади, тўкилган тариқ каби ҳар томонга тирқираб кетади. Ҳалиги ширин хаёллар билан кулиб, тўлиб, чўғдай қизариб турган юзлари гармсел теккан экин каби бир нафасда сўлиб, ўлиб, учугдек бўзариб қолади...

Ҳар қалай, севимли ўртоғидан ва унинг оналаридан кўрган ихлос ва ҳурматлари учун ҳалиги мулоҳаза орқасида Зеби хурсанд, унинг хурсандлигини кўриб, ўз гуноҳларининг кечирилганини ё бўлмаса, анча енгиллашганини ўйлаган Салти ва унинг оналари хурсанд... Иккала томон ҳам бир-бирининг кўнглидан беҳабар, шу ҳилда хурсандликка кўмилди.

Зебининг бу хурсандлиги, албатта, кузатган мақсадига эришмоқ билангина пойндор бўларди. У мақсад ҳам, довои ошув қадар зўр бўлмасдан, ниҳоятги деворга осилиб гаврон синдирган йигитин бир кўришдан иборат эди... Фақат

чорбозорчи билан аравакашни уйида учратмоқ осон нарсамиз? Ўлмасжоннинг аравакашликка киришганига фақат тўрт ой бўлди, лекин шу тўрт ой ичида тўрт марта бутун кеча-кундузни уйида ўтказа олдимиз? Сахар чиқиб кетади, ярим кечада кириб келади, агар олисга кетмаса! Олисга кетса, икки-уч кун ўтказиб келади. Боласининг дарбадарлигига ачинган она ўша кун — Зеби Салтанатларникига борган кун:

— Ҳунар бўлмай ўлсин! — дея сўзланди. — Болам бечоранинг юзини кун ёруғида қуролмайман! Ишлаб-ишлаб топгани нима? Топиб келтиргани нима? Рўзгорга юк бўлмайди... Қаймоғини карвонбоши ялайди, албатта. Бу шўрликлар югургани-югурган, қатнагани-қатнаган, карвонбоши — оғзининг ели билан топади... Шу ҳам инсофми?

Бунга отанинг гаши келди:

— Мунча жоврайсан, ҳай! — деди. — Шукур қилсангчи! Қиморбоз бўлиб, бор-йўғингни «гарткам» га берса, нима қилардинг? Аҳмадалининг катта ўғлидай бутун рўзгорини ичкиликка совурса нима қилардинг? Ишга кирганига тўрт ой энди бўлди. Ҳалигача оз топган бўлса, бундан нари кўп топар. Ҳали ёш, ишласин озроқ... Меҳнатсиз — роҳат борми, қалай!

— Ишга кирганига тўрт ой бўлди-ю, тўрт йиллик чарчади, болам! — деди она. — Тўрт йиллик қариди болам! Бола туғиш, катта қилиш осонми? Кўча-кўйда юриб гапира берасизлар-да! «Тўрт ой энди бўлди-я!..» Оғзингизнинг бир чекасидан чиқади!.. Йўқ, аравакашлиги қурсин! Бошқа ишга берамиз... бўлмади бу. Бошини есин карвоннинг!..

— Бошқа иш осон дейсанми? — деб эътироз қилди ота. — Дунёда осон иш борми? Пулинг бўлса, давлатинг бўлса оғзинг билан гапириб топсанг... қани энди... Бу давлатни худовандикарим, ҳаммага бермас экан! Берганга берар экан!

Она бўш келмади:

— Бермади деб ётаверасизми? — деди яна. — «Олма пиш, оғзимга туш!» билан бўладими? Ахтарган топади! Истасангиз, болангизга дурустроқ касб ҳам топилади. Қал мундоқ дам олиб яйрайдиган бўлсин-да!

— Кечагина қизлар билан қишлоққа бориб, бир ҳафта ўйнаб келди-ку!

Отанинг шу «қизлар билан» деган сўзлари Ўлмасжон тенглик йигитлар оғзидан чиқадиган даражада, ҳарорат ва илиқлик билан, туртиб айтилган эди. Она дарҳол пайқади:

— Ёшингиз элликка бориб қолса ҳам, «қизлар» га

қизиқмай ўлинг! «Қизлар билан» деб, бир мойлаб айтасизки! Шу афтингизга яна қиз олтингиз бөр! Бўйига етган ўғлингизни ўйланг аввал!

Ота у томонда қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Сен, — деди у, — қишлоққа бориб бир ҳафта яйраб келганидан гапир!

Она жавобни дарров тахлади:

— Беш кун яйраб келганига мен қанча нарсa сотиб бердим, биддингизми? — деди. — Уч кўйлақлик чит, икки белбоғ, Салтанатхонининг бир наранг рўмолини сотдирдим!

— Кимга бердинг пулини? Ўлмасинг, ҳали, шунча пулни еб келдимми?

— Қаерда Ўлмас ейди!.. Ўлмас бир чақа ҳам егани йўқ. От-араванинг ижарасига деб карвонбошига бердим. «Эйди, бир ойгача, бир чақа ҳам бермайман сенга!» деган экан, бола шўрлик йиғлагундай бўлиб келди. Унга жавр бўлмасин деб, Салтанатхон икковимиз, бисотимиздан нарсa сотиб тўғриладик. Ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ, гапира берасиз-да!

Кулишдан тўхтаб эйди жиддийлашган ота яна эътироз қилиб бир нарсa демоқчи эди, даричадан Салтанат билан Зебининг чиқиб келиши, уни бошини қуйи солиб кўчага чиқиб кетишга мажбур қилди.

Зеби Салтанатларникида туриб бу айтишувнинг баъзи жойларини эшитган, ўз бошига бало келтираёзган қишлоқ сафарининг бу йўқсил хонадонлар учун жуда қимматга тушганини эди билган эди. Шу инг учун дарров ўртоғидан койиди:

— Қишлоққа ҳаммамиз бирга бориб эдик. Оғирини ўзингиз билан Ўлмасжоннинг ойисига тортдирибсиз-да! Мен ҳам қўшилишардим-ку...

Салтанат ҳам ўртоғини дарров ўз қучоғига олди.

— Битта рўмол кетди, холос, — деди. — Уни ҳам минг бошиникидан ўраб келмадимми? Ўзиники ўзига бўлди, жоним!

— Ўлмасжоннинг опаси-чи? — деди Зеби. — Бечоранинг уйи куйибди-ку. Йўқ, ўртоқ, эртага мен сизга бир нарсa юбораман! Албатта, юбораман!

Салтанат бу тўғрида Зебидан ҳатто қуруқ сўзининг ўзини ҳам эшитмоқ истамас эди. Шунинг учун дарров сўзни бошқа томонга бурди:

— Юринг, бўлмаса! Ўлмасжоннинг ойисини юпатиб чиқайлик...

Бу сўз билан бирга ўртоғининг қўлидан тортиб дарча томонга бошлади.

Зебининг кўнгли яна ўксиб қолди. Ўлмасжон кечадан бери йўқ эди. Кеч пайтда келармикин деб қоронғи тушгунча қолса ҳам боладан дарак бўлмади. Салтанат билан оналари уни ётиб қолмоққа қистасалар-да, отасининг қаҳридан кўрқиб сира унамади. Қоронғи тушиб қолганлигидан, «ёш нарса ёлғиз кетмасин» деб бир кампирни кўшиб бердилар. Булар дарвозадан чиқиб муюлишга етганда у ёқдан Ўлмасжон кўринди: чарчаган отини ҳорғини-ҳорғини қамчилаб, аста-аста судралмоқда эди. Иккаласи бир-бирини кўришди, танишди... Зеби эҳтиётсиз тўхтаб қолди, Ўлмасжон ҳам ўзи пайқамасдан отининг бошини тортди... Фақат, на унисен бир нарса дея олди, на бунисен овозини чиқаришга ботинди. Улар ўрнига — «помахрамлар қасдидан кўриш» вазифасини устига олган кампир ух солди:

— Ҳай, нимага тўхтадингиз? — деди Зебига қараб. — Ўлмасжон, нимага тўхтадинг, болам? — деди унга томон бурилиб.

Ўлмасжон жавоб эплай олди:

— Сизни кўриб тўхтадим, хола! — деди у. — Йўл бўлсин кеч кирганда?

— Мен бу меҳмонни кузатиб бораётирман, — деди кампир. Сўнгра, бир-икки қадам босгач, орқасига қайрилиб:

— Тез боринг, ойингиз ташвини тортиб қолди! — деди... Ва Зебининг кетидан йўлга тушди. Зеби ҳам кампирдан кўрқиб орқасига қараёлмасдан, лекин кўнгли ўйнаган ва икки тиззаси енгилгина қалтираган ҳолда тез-тез юриб кетди.

Бу ёқда отига серзарда қамчи берган Ўлмасжоннинг ҳорғини вужуди бу қалтис учрашувининг гулдирама оловида ёнаркан, ўзидан бегона бўлиб кетаётган Зебининг кўзларинда йирик-йирик марварид доналари йилтирарди...

VII

Иккала ёш кўнгил қоронғи муҳитнинг оғир кишанларида боғланган ҳолда ноумид муҳаббат билан бир-бирларининг ҳасратида энтикар экан...

Акбарали мингбоши, кучли панжалари орасига олиб, янги бир газетни гўжимламоқда ва қиморбозларга хос оғзи маймоқлик ила газет ёзганларини сўкмоқда эди.

Жадидлар томонидан ҳафтада икки марта зўрга чиқариладиган бир газетада мана шу беш-олти оғиз сўз бориди:

«... бўлусининг ҳокими мутлоқи ўлан Акбарали

мингбоши бутун бўлусининг ягона усули жадида мактабинин боғлатиб, муаллимини ҳақ бермасдан ҳайдатдирди... Уч ойгига давом эта олмиш бу мактаб миллат болаларини оз-да бўлса оқ-қорани таинтирмоққа муваффақ бўлмиш эди. Мингбошининг ўзи эса ҳар сапа бир эвланмоқдан, хотин ялғиламоқдан бўшалмайдур... Уч хотини устига яна туртинчисини, ҳатто беш-олти-еттинчисини... ҳам олувга қарши эмас.

Муаллим М. М...

Қаршисида чой қуйиб ўтирган Ҳакимжон шу газетани тониб кўрсатганига айлақачон дунё-дунё пушаймон бўлган эди. У бир неча йил шу одамга мирзолик қилиб, унинг жаҳли келган ва тутоққан вақтларини кўп кўрган бўлса-да, бугун шу кичкина мактубчанинг бу даража ёмон таъсир қилганига ҳайрон бўларди. Мингбоши мирзанинг қўлидан дастлабки бир шиёла чойни олиб, ҳатто бир ҳўпламасдан ёнига қўйди ва шу бўйича уни тамом эсидан чиқариб юборди. Ҳакимжон совуқ чойни унинг олдида олмоққа ботинолмас эди... Чойпакдаги чой ҳам аллақачонлар совуб бўлди. Ҳакимжоннинг икки кўзи мингбошида, унинг қизариб-бўзарган юзларида, жаҳл билан, тажанглик билан қисилган панжаларида: гижилалиб бир мушт ҳолига келган газетда... Хўжайинининг мудҳиш овозини кўриб, сал нарида дарахтга суяниб турган Мирзобобо ҳам ҳайрон. Дарвозабонлик қилувчи миршабга: «Арзга келганларнинг ҳеч бирини қўймайсан. Хўжайинининг феъли айниб турибди...» деб Мирзобобо томонидан таълимот берилган, энди дарвоза орқали Мирёқубдан бошқа ҳеч кимнинг оёқ босиб ўта олиши мумкин эмас. Ҳайкалдай қотиб тура беришдан Мирзобобонинг, доим бир вазиятда қимирламай ўтира беришдан Ҳакимжоннинг беллари қайишиб кетди... Мингбоши дам газетни очиб, у ёқ-бу ёқни айлантириб қарар, дам бўлса панжалари орасига олиб уни гижимлар, тез-тез дарвоза томонга қараб:

— Мирёқубдан дарак йўқми? — дея сўраб қўярди.

Мингбоши бу саволни қайтарган ҳамон Мирзобобо югуриб кўчага чиқар, бир оздан сўнг қайтиб киргач, «йўқ» дегали ботинолмасдан мўлайиб жим қоларди.

Ниҳоят, мингбоши қўлидаги газетни бир томонга киргитиб ўрнидан турди.

— Мирёқуб қани дейман сенга, Мирёқуб?! — дея бақирди.

Бу ёввойи дарранданинг букириши эди! Мирзобободай одам тутила-тутила:

— Дарров... отини эгарлаб... уйига бориб келайми? Ё... шаҳарга чопайми? — деди.

— Энди эсингга келдим, итвачча!.. — деб бақирди мингбоши. Сўнгра асабий одимлар билан ичкарига томон юрди.

Ичкаридан ҳам унинг бақирган овози эшитиларди. Фақат учала хотин унинг нима учун кайфи кетганидан беҳабар эдилар. Ўзаро бир-бирларига назар ташлашгач, кўз ишорати ила катта хотинга ваколат бердилар. Хадичахон бир-икки қадам олдинга босиб келиб:

— Нима бўлди сизга? — дея сўради. Шу топда ўзи енгилгина қалтирамоқда эди.

Мингбоши ниҳоят даражада одобсиз бир сўз билан бақириб жавоб қилди. Иккала ёш хотин секин-секин орқаларига тисарилиб ўз уйларига кириб кетдилар. Хадичахон турган жойида қотиб қолди...

— Елкамда ўн путдан ўттиз пут юким бор... — деди мингбоши. Бу ҳам бақирингга яқин бир овоз билан айтилган эди.

Учала хотин ҳам бу юkning нималигини англаб етолмадилар. Хадичахоннинг фикрича, мингбошига «ирим» қилган эдилар. Энди уни «қайтартирмоқ»дан ўзга илож йўқ эди. Бу фикр бошқа кундошларнинг миёларидан ҳам ўтмади эмас... Фақат Хадичахоннинг бу фикри қатъий бўлса керакким, яширингга лозим кўрмади:

— Ғанимлар қасд қилганга ўхшайди. Қайтарма қилдириб берсамми? — деди.

— Аёлларнинг билгани ирим, билгани қайтарма, билгани азайимхон... Қовоғи учса ҳам азайимхонга чопади... — деди мингбоши. Ва шу сўзларни айтаркан, унинг булутли юзларида жиндаккина очилиш аломатлари кўринди. Шу очилишдан дадилланиб бўлса керак Хадичахон яна эътироз қилди:

— Ўзингиз, ўз оғзингиз билан «юк босди» дематингизми?

Мингбоши кулиб юборди:

— «Юк босди» деган бўлсам «қандай юк?» деб сўрагин-да, баччагар! — деди у.

Бу вақтда уйдагилар ҳам аста-секин ташқарига чиқиб яқин ўртага келган эдилар. Мингбоши давом қилди:

— Учаланг кам юкмисан менга?

— Нима огиримиз тушди сизга? — деди Хадичахон.

— Газетни ўқи, биласан... Сенларнинг туфайлигидан ёмон помим етти иқлимга кетди... Ҳамманг бир қора мўйимга арзирмидинг, қалай?.. Агар олмоқчи бўлса

хаммангни икки қўллаб тутардим ўша газетчи даюсга!.. Менга битта хотин бас эди... зурриётлик бўлса... шунча давлатни кимга ишониб қолдираман? Учта безуррётгами?..

— Нимага ҳаммани баробар аяблайсиз? Фазилатни оғизга олмайсизми?

— Фазилатнинг менга асқотармиди? Бир-икки йилдан кейин бировларнинг қўлига сув қуядиган бўлади. Қиз фарзанд бўлармиди? Қайси биринг ота-онанига асқотдинг!..

Бу маъқул гапларга эътироз қиладиган жойи бўлмаса ҳам, Хадичахон яна бир нима демоқчи эди, ташқаридан дарвозанинг хархаша билан очилгани эшитилиб, сўнгра «ҳа» дегунча ичкари эшик кетидан Мирзобобонинг йўғон овози чиқиб қолди.

— Хўжайини, Мирёқуб акам келдилар!

Мингбошин дарвоза очилган ҳамон ташқарига югурган эди.

У чиқиб кетгач, учала кундош бир ерга тўпланиб, куёвларининг авзойини муҳокама қилдилар. Анча нари-бери гаплардан кейин эртага эрта билан Хадичахонни чўлоқ азайимхонникига юборишга қарор берилди...

Мингбошини ташқарида Мирёқуб ҳам ўша совуқ хабар билан қарши олди:

— Хўжайини, сизни газетга урибдилар! Мана, кўринг!

«Салом» йўқ, «алик» йўқ, икки гилдиракли аравасидан тушар-тушмас, қўлидаги газетни мингбошига узатиб, кулар юз билан шу сўзларни айтган Мирёқуб мингбошининг кўзига шу топда итдан ҳам хунук кўриниб кетган эди.

— Тур-е, афтинг қурсин сенинг!.. Газетнинг бошинингни есин!..

Газетни олиб унинг юзига иргитди.

Мирёқуб эса қаҳ-қаҳ солиб кулди, ерга тушган газетни энгашиб ердан олди-да, қоқиб кўзига суртгач, тўрт буклаб чўнтагига солди, сўнгра тезгина мингбошининг қўлтигига кириб, апил-тапил уни сўричага келтириб ўтқазди.

— Ўтиринг, хўжайини! — деди ўзи ҳам қаршисига ўтираркан. — Нима бу тажанглик? Нима бўлибди? Дунё бузилибдими?

Ўзи учун Мирёқубдан бошқа чин кўнгилдан қуядиган одам йўқлигини мингбоши яхши биларди. Шу учун унинг бу кунги ҳаракатини сира англаёлмай қолди. Аравасидан тушмай туриб, «хўжайини, сизни газетга урибдилар!» деди, сўнгра ўша газетни (ўша газетнинг ўзини) узатди... Бу нима гап? Тушими, ўнгими? Ё ишонган тоғи ҳам ағдарилмоқчими? Ё Мирёқуб ҳам бошқа ёқадан бош кутармоқчими? Мирёқубсиз унинг кунни кун бўладими? Бу

давлатлар, обрӯлар, амаллар, катталиклар... ҳаммаси қаминининг тўзғоғидай бир нафасда тўзиб кетадими? Мирёқуб бурунги Мирёқуб бўлса, то мингбоши ўзи гап очмагунча, бу қора хабар тўғрисида гап очишга ҳам ботинолмаслиги лозим келарди... Албатта, кўнгилларида ҳеч гапни сақламайдирган оғзи буи одамлар бўлади. Лекин унақа одамларнинг номлари «Мирёқуб», айниқса «Мирёқуб эпақа» бўлмайди. Мирёқубнинг тишлари, ҳарҳолда, лабларидан кучлироқ-ку! Лабларини тишлари орасига олса, тили ўлгур, бир оз кўмилиб турарди-ку... Фақат Мирёқуб ҳеч бир ишни билмасдан қилмайди!

Ҳалигидек бемаъни ваҳималардан сўнг, ниҳоят, мана шу кейинги натижага келганидан кейингина, мингбоши эсини бошига тўплади ва Мирёқубнинг юзига газетани иргитгани учун ўз-ўзидан қойиди. Унинг тирриқ таъби ҳам тезгина ўрнига тушди, юзи кулди...

— Ҳазилингни қўй энди,— деди у оддий ва ҳатто бир даража мулойим овоз билан.— Менга бир маслаҳат топ. Етти иқлимга ёмон номим кетди...

Мирёқуб жуда тишчилик билан, кулиб туриб, бемалс гапирарди:

— Ҳа, балли, мана бундай денг! Жаҳл билан, газаб билан, тутоқиш билан бу тўғрида ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Бу маҳкамангиздаги қора фуқаро билан бўладиган иш эмаски, чақиртириб келиб, Мирзобобога буюрсангизу, ертулага олиб тушиб, қичиган ерини қашласа! Ёзган одам уша беркитилган мактабнинг домласи... жадид! У аллақачонлар ўз юртига етиб олди, газет бўлса газетчиси билан бирга Тошкентда... Сиз-бизнинг эмас, биздан каттароқларнинг ҳам бўйи етмайди. Газет ёзди-ганлар, одатда, закончи бўлади... Улар билан ярим пошшога ўхшаган улуг одамлар олишмаса, унча-мунча одамлар бакор келмайди. Жадидлар ҳаммаси маҳмадона келади...

— Жадиднинг нимаси? Нима деган гап ўзи?

— Мактабни ёптирган вақтингизда айтиб берган эдим-ку.

— Эса қолган дейсанми?

— Жадид дегани «янги» дегани бўлса керак. Юрт орасида янгиликни расм қилармишлар... Янги ўқиш, янги мактаб, янги урф-одат, янги кийим, қар чарса-янги...

— Эскича бўлса кимга зарари тегар экан?

— Унисини билмадим... Ишқилиб, жадидларнинг қасди шу эмиш...

— Янги мингбоши, янги қози ҳам десанг-чи!

— Арбатта, ўзига мос келадиган мингбоши бўлсин, дейди оиди...

— Дарвоқо Шамсиддин мингбоши билан Тўрақул булус тугрисида ҳеч нарса ёзишмайди-ку жадиidlаринг... Нимага менинг тугримда ёзишади?

— Абдусамат мингбошини осмонга кўтариб ёзганларидан хабарингиз йўқмиди?

— Ҳа, айтганча, бултурмиди?

— Ҳа, бултуриди. Қандай мақтаб ёзишди.

— Жадиdlарингизга тушунолмайд қолдим-ку! Мен бутун умримда тўртта хотин олибман. Унинг ҳам биттаси ўз акаси билан ўлгандан кейин... Абдусамат бир ўнтача хотин олди... Ҳади ҳам тўрттаси қўлида — нақд... Нега уни ёзмади жадиdlарингиз?

— Менинг жадиdlарим эмас, хўжайин! Шундай бўлса ҳам, менинг билишимча, жадиdlар янгиликни майл қиладиган одамни яхши кўрадилар.

— Ҳа, айтганча Абдусамат ўз қишлоғига янги тартиб мактаб очган эмасми? Дуруст...

— Абдусамат мингбоши ҳовлисида муаллим сақлаб ўғилларини ўқитади. Жадиd мактабига пул билан қарашади. Одамларнинг болаларини юбортиради. Ўзи жадиd газети ўқийди...

— Шунинг учун жадиdlарнинг кўзи унинг ўнта хотинини ҳам кўрмайди дегин.

— Шундай. Жадиdlар, янги мактабга қарашмаган бойларни, «подон, жоҳил, у-бу» деб сўкишади. Уларнинг мактабига озгина ёрдам қилган бойни «ҳамиятлик бойларимиздан фалон, фалон...» деб осмонларга кўтариб ёзишади... Сиз ҳам жадиd мактабини ёптирмасдан, оғиз учида, «ҳа-па» деб қўйсангиз, сизни ҳам мактаб ёзинарди.

Мингбоши шу ерда Мирёқубга томон эгилди ва пастрок овоз билан аёди:

— Нойиб тўра қўймади-да, қандоқ қилай.

— Нойиб тўра ҳам айёр одам. Ўзи буйруқ бериб ёптирса бўларди, ундай қилмади. Ўзи бир чеккада туриб сиз орқали қилдирди... Таёқ энди келиб, сизнинг бошингизда синди!

— Йўқ, шунча, мен нойиб туранинг ёнларига бораман «Иложини қилинг, ўзингиз айтгансиз», дейман. Қани, йўқ десин-чи!

— Йўқ дейишдан қўрқармиди? Йўқ, дейди, тоғиб тура беради...

— Нега, ахир? Нега?

— Бугун тонадиган бўлмаса, ўша вақтда ўзи ўз буйруги билан ёнтирмасмиди?

— Тоиганига қўяманми?

— Нима қилардингиз? Урармидингиз?

— Уриб буладими?

— Нима қилардингиз?

Мингбоши жим бўлди. Бир қўлини чаккасига олиб бориб бошини қанслади...

Иккаласи ҳам бир оз жим қолгач, яна мингбоши гап бошлади:

— Бир маслаҳатини тонамасак бўлмайди. Мен бу ишни шундай қолдириб кетолмайман... Шамсиддин, Туракул, Абдусаматлар қўшқарвай билан жар солинади... биласанми?

— Бу гапингиз рост, хўжайини. Улариникида кечадан бери тўй!

— Ўша мактабдор домлани топтириб келиб Мирзобобога топишсасан, ертўлада бир бурув солса деб эдим. Шунда, эҳтимол, кўнглим бир оз ўрнига тушармиди...

— Боя айтдим-ку, энди унинг арвоқини ҳам тополмайсиз.

— Нима қиламиз бўлмаса?

Мирёқуб жавоб бермади. У айтмоқчи бўлган сўзини фикр таровисига солиб улчамокда эди. Ниҳоят, мингбоши томонидан халиги савол яна қайтарилгандан кейин:

— Нима қилардингиз, тишини-тишга қўясиз, хўжайини! — деди.

Мингбоши ирғиб ўридан турди.

— Тишимни-тишимга қўядиган ҳезлардан булсам, ма, ол, бу шон-нашонларини! — деди у баланд овоз билан. — Менга паспорт олиб бер, Маккатуллога жунайини!

— Ўтиринг, хўжайини! — деди Мирёқуб, унинг овози ҳам бир оз кўтарила тулган эди. — Ўшқирини билан, зарда билан битадиган иш эмас бу. Ўйлайлик, бир чора топайлик!

Сўнгра ўридан туриб айвонга борди, у ерда чойнак билан шёла турган эди, совуқ чойни шёлага тўлдириб қўйгач, бир шимиринида тамом қилди. Сўнгра орқасига қайтаркан, одатдагидан қаттикроқ ва тезроқ сўзланди:

— Газетни шаҳарда кўрдим. Шундан бери тадбир ахтараман. Ҳеч бир тадбир тополмаганим учун, почорнонлож кўлгига зўр берган эдим. Катта ариқдан ҳатлаёлмаган вақтингизда кўлгингиз келади... биласанми?

— Биламан.

— Йиқилган полвон ҳам аччигини кулиб енгади, — деди яна Мирёқуб.

Мингбонни бир оз жим қолгач:

— Ишқилиб, бир чора тоимасанг бўлмайди, — деди.

Фақат бу кейинги жумла кутурган даррандашнинг эмас, суьга ишилган мушукнинг оғзидан чиқмоқда эди...

Ўйга ботган Мирёқуб боинини кутарди:

— Ўзимизнинг газетга келиштириб битта жавоб ёзамиз. Жаҳид газетда сизни сўккан бўлсалар, ўз газетимизда биз мақтаймиз, муаллимни ёмоқлаймиз. Шу билан тарозининг биз томон талласи босиб тушади. Абдусаматларнинг қарийи болалар чаладиган қамини панга айланиб қолади. Шу бас!

— Ҳа, майли!

— Дурустми? — деб яна қайтариб сўради Мирёқуб.

— Дуруст! — деди мингбонни. — Ўзинг ёзасанми?

— Билиб гапирасизми, хўжайини? — Мен газетининг ўзини тузук-қуруқ ўқиёлмаيمان-ку, унга хат ёзини қаёқда. Муни ўз аҳли, ўз устаси ёзади. Шаҳарга ўнганимда тўғрилаб чиқаман.

— Бунти, — деди мингбонни. — Ишқилиб, ўзинг эйла.

Сўнгра ўрнидан туриб Мирёқубга яқин келди ва унинг қулоғига эгилиб:

— Пул керак бўлса айма лекин! — деди. — Пул деган нарса топилиб кетади, обрў топилмайдди, обрў!

* * *

Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Мирёқуб сарт тилида чиқадиган ҳукумат газетасининг бир нусхасини келтириб, индамасдан мингбонининг қучоғига ташлади. У нусхада қуйидаги мактуб босилиб чиққан эди:

«Ҳурматли газет муаллифи тўрага саломдин сўнг андоғ арз қилинурким, жаҳид ном тоифанинг шаҳарларда чиқарилатургон газетида Акбарали мингбонни хусусида нолюйиқ иборатлар билан таъриф қилинган бир нома чоп қилинди. Шу хусусда ҳақиқат юзасидан изох қилиб айтурмизким, Акбарали мингбонни қарийи ўн тўрт йилдан буён оқ нодиоҳимизнинг азамат давлатларига садоқат билан хизмат қилиб, шунча замон мобайнида ҳеч қандай сарзаннига мустаҳиқ бўлмадилар. Шаҳар ва уезд ҳокими тўралар ва фуқаро ва боёнлар ва аҳли илм жалиблар ва мударрислар ва хонақаҳнишини шайхлар ва эшонлар ва ҳоказо ҳеч кимса мазкур мингбоннидан жиддий порозни бўлганлари йўқдур. Ва балки ҳаминша унинг ҳақида хайри дуодадирлар. Ул беодоб мактабдор бўлса ҳамма фуқаронининг пазарида паст ва ҳақир кўрилган эди. Ўзи намоз ўқимасдан ва мактабда гўдак болаларга ер мудаввардур,

яъни мисли тарвуз юмалоқдур деб, шариятга ҳилоф илмларни таълим бергани ваҳҳидан фуқаро безовта бўлиб, ҳар хил қилиқлар пайдо бўлиб, юртининг осойишига ҳалал келганидан мазкур мактабдорнинг мактабини жаноби Акбарали мингбоши беркитиб эрдилар. Бу ваҳҳидан тамом фуқаро ва алаҳхусус боёнлар, толиби илм муллабаччалар, мударрислар, имомлар, шайхлар ва зокирлар, суфилар бағоят мамнун бўлиб, ул шаҳаншоҳи жаҳон оқ подшоҳи-мизининг ва ҳам ул улуг мартабалик ярим подшоҳ жанобларининг ҳақларига дуо айлаб, шундай одил ва инсофлик фуқаронарвар амалдорларни қўйганлари учун уларга миннатдорлик изҳор қиладурлар, валлоҳи аълам биссаваб, таммат-таммат томон ёзгувчи камина холис фуқародин мулла Ривожиддин аълами мулк бадий».

Буни ўқитдириб эшитгандан кейин мингбоши жуда хурсанд бўлди. Энди тўй бу томонда бошланди. Энди бунинг карнайи дунёни бузажак, наригиларники бўғулажак эди. Энди етти кишвар, етти иқлимда Акбарали мингбошининг қандай яхши амалдор бўлганини билажакларди. Оқподшоҳ бўлсину, етмиш икки тоифанинг тилини биладиган тилмочлари бўлмасин! У тилмочлар томонидан таржима қилиниб берилгандан кейин, бу мактубни оқподшоҳ, албатта, ўқитиб эшитажак... балки ўзи ўқияжак... балки ўзи газетининг тилига тушунса... қўл остида шунча тоифа яшайдиган бир подшоҳ ўз фуқароларининг тилини билса ажабми? Мулла Ривожиддин ўзи ажиб бир хуштаҳрир одам! Ёзишини кўринг: сувдай раво! Ҳамма уқади, ҳамма англайди! Оқподшоҳ нега англамасин? Шундан кейин Петербургдан — Тошкентга — ярим подшоҳга телеграмма келса: «Менинг шундай яхши амалдорим бор экан, қадрига етиб, ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб турибсанми?» Ана, шундан кейин, Тошкентдан чопиб келадиган катта тўраларни айтинг! У вақтда шаҳардаги ҳоким ва приступ тўралар Акбарали мингбошига «час» («честь») берадиган бўлади! Унда наригилар мингбоши эмас, кеч куздаги чивиндан ҳам баттар бўлиб қолишади!..

Бу сафар газетни бағрига босиб шу хил ширин хаёлларга ботган мингбоши ирғиб туриб, қаршисида ўтирган Мирёкубни қучоқлаш ва бутун давлатини унга тутиб юборишдан ўзини зўрга тўхтатиб қолди. Бундай одамга қанча қилса ва қанча берса оз.

Шундай бир хурсандлик ичида сузган мингбошига Мирёкубининг яна бошқа арзлари бор эдиким, улар ҳам аҳамият жиҳатидан газетдаги мактубдан сира қолишмасиди.

— Хўжайини, кўнглингиз ўрнига тушди, шекилли? — деди у бир турли ғурур билан, лекин бу сўзлар ортиқча «мойланиш» ва хушоматдан йироқ эди.

Мингбоши бояги қайғини тўла аке эттириб жавоб қилди:

— Нимасини айтасан!

— Бўлмаса, нарёғини эшитинг.

— Нарёғини?

Мингбошининг кўнглига дарҳол изтироб тушиб улгурган эди. Шундай яхши бир хабардан кейинга қолдирилган арз, албатта, хайриятдан гапирмайди. Агар яхши гап бўлса, Мирёқуб уни газетдаги мактубдан бурун айтмасмиди? «Хўжайинининг бесаранжом кўнглини тинчитай, ундан кейин ётиғи билан бу хабарини эшитдирай» деган бўлса-чи?! Йўқ, амали ҳам курсин, обрўси ҳам! Мингбошилиқнинг шоп-шалопи оғир бўлмаса ҳам, ўзига яраша оғир ташвишлари бор... Катта одам бўлиш ҳам қийин!..

Мингбошининг ҳалиги сўнг саволида бутун шу изтиробларнинг мазмунини бор эди. «Эпак» лақабини ташийдиган тулки у саволнинг остида ётган беҳуда ташвишларни дарҳол пайқади. Шу учун дарров:

— Бугун сизнинг тўйингиз! — деб қўйди.

Ва сўзида давом этди.

Масала Қумариқ пайновидан сув ичадиганларнинг ҳокимга берган аризалари хусусида эди. Ариза берганларнинг бошида кимлар турганини ўтган сафар пойибининг мингбошига айтган сўзларидан англаб олган Мирёқуб Қумариқнинг этакларигача бориб келиб, ҳамма гапини билганини ва тегишли тадбирларни ўтказиб келганини гапирди. Ариза эгаларининг адабини бериш вазифаси унинг ўз бўйига юклатилганлигидан, ҳалиги «ўтказилган тадбирлар» билан у ўша вазифасини ҳам бажариб келган эди.

— Яхши. Ариза берганлар Ёдгор эчки билан Умарали пучук экан. Аниқ билибсан. Хўш, энди, қани гапир-чи, улар хусусига нима тадбир қилдинг?

Мирёқуб кулди:

— Нима тадбир қилдинг дейсизми?

— Ҳа, нима тадбир қилдинг дейман.

Мингбоши бутун диққатини шу нуқтага тўплаб Мирёқубга томон бир оз эгила тушган эди. Мирёқуб кулишида давом этиб:

— Болаларга тайинлаб келдим: пастдаги ерларга ҳам унча-мунча сув бериб туринглар, дедим.

Мингбоши яна овозини кўтара тушди:

— Шу адаб берганинг бўлдимми?

— Адаб берганим бўлмаса қилармидим, қалай? — деб Мирёқуб яна кулди.

— Печук яъни?

— Писоф ҳам керак ахир, хўжайин! Сизнинг ерларингизни сугориб бўлгандан кейин сувни яна Қумариққа очиб қўйса бўлади. Анча сув ортади. Ҳеч ким дод демайди. Айб чоракор болаларда. Сизнинг обрўйингизга таяниб бепарволик қилганлар.

— Нимага?

— Нимага бўларди. Улар ерларни сугориб бўлгандан кейин Қумариққа яна қайтиб сув очмас эканлар. Шунча сув ёндаги эски ариқларга, пастликларга тушиб, экинсиз ерларни кўллатиб ётар экан. Пастдагилар ўзларича келиб, сувни очгани кўрқинар экан. Мироб бўлса оғиз очолмайди.

— Ортиқча сув бўлса, майли берсин, — деди мингбоини. — Ҳеч нарса демайман. Лекин ҳалиги икковининг адабини бериши керак эди. Нимага менинг устимдан ариза ташлайди?

— Адабини бериши керак бўлса, тутиб олиб урамизми? Ё кўнчилик олдида хўрлаб сўкамизми? Ё бўлмаса...

Мингбоини Мирёқубнинг оғзидан сўзини узиб олди:

— Ҳар нима қиламиз! — деб бақирди. Сўнгра овозини пасайтира тушиб илова қилди: — Мен иккаласини чақиртириб олиб, Мирзабобога беришдан ҳам тоймайман!

— Бир марта ҳокимга ариза берган одамларни уриб бўлмайди. Кейин улар ҳокимга яна қайта арз қилсалар ё бўлмаса ҳокимнинг устидан арз қилсалар, ёмон бўлади. Адвокатларнинг аризасини биласиз-ку!

Мингбоини индаёлмаي қолди. Нафаси ичида эди. Фақат ўз фуқароларидан иккита бойга кучи етмаганига ҳеч чиндаёлмади. Йўғон оёқларидаги зўр-зўр кавишлари билан безовта бўлиб ер тепсинарди.

Мирёқуб бу ҳолини курганидан кейин уни тиқитмоқчи бўлди, мингбоинига жуда таниш бўлган қудимсираш билан унинг ёнига ўтди ва душман эшитса ишонадиган бир овоз билан:

— Уларнинг адабини деҳқонларнинг ўзлари беришди! — деди. Сўнгра мингбоинининг ҳайрон бўлиб ўзига тикилганини кўргач, Қумариқда қуриб келган дасисаларни сўзлаб берди.

Унинг сўзидан англангилардики, Қумариққа борган вақтида у ерга сув етмай аламзада бўлиб юрган оз ерли камбағаллардан билагини йўғон уч йигитни чақириб, уларнинг ерларига сув тегмасликда мингбоинининг ҳеч бир айби йўқлигини, ҳамма айб Ёдгор эчки билан Умарали

пучуқта эканини сўзлаган. Йигитлар бунинг сабабини сўраган вақтида Мирёқуб уларни «Садақайрағоч» деган жойга олиб бориб экинларни кўрсатган. Чинакам, ўша жойда мингбошининг бир шаналоқдина ери бўлиб, соя жойда қилиб кетганлигидан, гўзалари унча ўсмаган, кўн чигитлари чиқмай қолган экан. У ерининг ён-бегидаги кўн ерлар Умаралибой билан Ёдгорхўжага қарар экан. Уларнинг ерлари мингбошининг пайиновидан сувни жуда бемалол ичганлари учун экиннинг кўриниши нисбатан яхши бўлган. Ана ўша экинларни йигитларга кўрсатиб туриб, «мана, кўринг эди, кимнинг ери кўн ичар экан сувни!» деган. Шундаёқ йигитлар муштларини тугимлаб бойларнинг ерлари томонга ўқталганлар. «ҳаи сизинми!..» деганлар. Шундан кейин, Мирёқуб йигитларни ўтиришга даъват қилиб, уларга бир яширин ган айтмоқчи бўлганини сўзлаган. Улар юракларига талваса тушиб ва лаблари қалтираб унинг оғзига тикилгач, сирин ҳеч кимга айтмасликлари тўғрисида улардан қаттиқ ваъда олган, ундан кейин Умаралибой билан Ёдгорхўжа томонидан ҳокимга берилган аризадан ган очган. Мирёқубнинг ганидан йигитлар англаганларким, Умаралибой билан Ёдгорхўжа яқинда ҳоким тўрага ариза берганлар ва у аризада ўз ерларини печа йилдан бери сувсиз қолаётганини, Қумарикдаги сувнинг фақат мингбошига қарашли ерлар билан бошиқа баъзи бировларнинг ерларини суғорганини, буларнинг ерларига ҳеч бир сув ошмаганини ёзганлар... Шу ганини эшитгандан сўнг йигитларнинг бири иргиб ўрнидан турган ва муштини тугимлагани ҳолда «ўзим тутиб олиб ураман, занғарларини!..» дея ўнқирган... Сўнгга Мирёқуб туриб бундай деган: «мингбоши додхө, бўшаган сувнинг сиз томонга оқишига қарши эмас. Лекин ўша икковига ўчакишиб, пастга сув бергиси келмайди, «ўшаларнинг ери ичадиган бўлса, ҳамманики куриб кетгани яхши» дейди. Бари бир, пастга сув берганимиз билан сизга сув тегмайди, ҳамма сувни улар иккиси тўсиб олади!» Бу сўз йигитларнинг яраларига туз-қаламшир бўлиб тушган, улар учаласи бир оғиздан «мингбоши додхө сувни пастга ўтказа берсин, улар билан ўзимиз заплашамиз!» деганлар. Мирёқуб уларнинг ўз олдиларида мингбошининг чорикорларини чақириб, бўшалган сувни пастга ўтказмоққа буйруқ берган.

Мингбоши Мирёқубнинг бу арзини эртак тинглаган ёш боладай буюк бир завқ ва наъша билан тингламоқда ва эрта-индин иккала бойнинг бошига тушадиган хангома-ларни кўз олдига келтирмоқда эди. Унинг фикрича, ўсган

болага эски кийими тор келгандай, Мирёкубга ҳам энди «эпақа» лақаби камлик қиларди. Унга бошқа бир муносиб лақаб топиш лозим келардиким, ундай лақабни энди бу қишлоқ одамлари тополмасдилар, бунинг учун амир Навоий ёки Мавлоно Ҳомий ё бўлмаса Шомашрабнинг тирилиб келиши даркор эди.

Мингбоши Қумарикда човрилган у галати найранглар ва у найрангларнинг устаси тўғрисида шундай ширин ўйларга кетган, Мирёкуб эса мингбошининг хурсандлик ва кайф билан маст бўлган юзларига тикилган бир пайтда ичкаридан бир товоқ тўла манти чиқиб дастурхоннинг ўртасидан жой олди. Мирёкуб бу даргоҳда тез-тез кўриниб турадиган бу серқатик, семиз ва ёғлиқ мантиларга қадрдон дўстини кўргандай ширин бир кайф билан тикилди, сўнгра кўзларини товоқдан кўтариб, мингбошининг юзларига қарагач, шу топда товоқдаги манти билан товоққа томон эгилган юз ўртасида ҳеч қандай фарқ кўрмади: иккаласи ҳам шу қадар ёғлиқ эди!

Мингбоши қўл ювишни унутиб, «олинг-олинг»га қарамасдан, беш панижасини баробар ботириб товоққа хужум бошлаганини кўрганидан кейин, Мирёкуб ирғиб ўрнидан турди-да, қўл чайқамоқ учун ариқ томонга югурди. Лекин мингбоши додхонинг аждар кепатали иштаҳасини бир оз тўхтатмоқ лозим эди, шунинг учун Мирёкуб унинг ақлини ўғирламоқ мақсадида қичиқ масаладан гап очди:

— Тўйни нима қилдик, хўжайин? — деди у қўлини чайқаб туриб.

Мингбоши бошини товоқдан кўтармай оғзида бир манти, қўлида иккинчи манти билан шошилиб жавоб қилди:

— Ўзинг биласан! Мен қайдан билай!

Мирёкуб мингбошининг бу жавобидан шу топда унинг мантидан бошқа ҳеч бир масала билан машғул бўлолмаслигини англади. Чинакам, у қўлини чайқаб дастурхон бошига келганида товоқ яримлай деган эди. Шу учун улар иккаласи ҳам бир озгина жим қолишни эп кўрдилар. Айниқса, мингбоши, оғзига пахта тикқан каби жиддий сукутга толмишди...

Товоқнинг у ер-бу ерида уч-тўртта қатқисиз манти қолгач, мингбоши додхо товоқдан бошини кўтарди. Фақат икки кўзи ва қўлининг мўлжали товоқда эди.

— Ҳа, хўжайин, — деди Мирёкуб, — бўлдингизми?

— Бўлдим ҳисоб! Қани, ол сен ҳам! — деди мингбоши ва ўз олдидаги ёлғиз мантига қўл узатди... Унгача Мирёкуб

ҳам ўз томонидаги мантиларни бир жойга тўплаб олган эди!

Товоқ бўшалиб ўртадан кўтарилди, унинг ўрнига катта чойнакда чой келди. Шундан кейингина мингбошининг гап-сўзга кўчмак истагани маълум бўлди.

— Ҳани, қиздан гапир, энди, бетавфиқ! — деди у. — Отаси нима депти?

— Сиз илгари қизнинг ўзидан гапириб беринг. Қалай, овози маъқул бўлдими?

— Сўраб нима қиласан? Сенга бутун авлиё-анбиёларни шафе келтириб айтаманки, ўша қиз менга насиб бўлса, ундан кейин хотин олишни бас қиламан!

— Ҳеч кимни шафе келтирмай тура туринг, ҳали. Кейинги иккитасини олган вақтингизда ҳам, ҳар сафар «бас энди! Шу — охиргиси!» дердингиз. Бўлмайдиган ваъдаларни тил учига келтирманг, ичкарида тура турсин... Вақти келганда, ваъда бермасдан ҳам биттага таяниб қолсангиз бўлаверади...

— Ишонмаганингни қара, бенамбў! Мен астойдил гапираётирман. Худо битта, сўз битта!

— Ҳўх хў!.. Ҳали шу даражага бориб қолдингизми? Бўлган экан!

— Нимасини айтасан. У келса, учовидан ҳам кечмоқчиман. Учовига қайрилиб қарамай дейман... бор-йўгимни ўшанга берай дейман...

— Сизга нима бўлди, хўжайин? Ақлингиз жойидами? Ё йўқми?

Мингбоши кўзларида аллақандай бир изтироб бор эди. Унинг огзидан чиққан сўзлар, тилдагина айтиладиган сўзларга ўхшамасди. Мирёқуб бутун умрида кўрилмаган бу ҳол қаршисида шошиб қолди. Яна бир неча марта бошини эгиб «хўх-хў-хўх-хў» дея такрор қилди.

Орага жимлик чўкди. Фақат Мирёқубнинг чуқур ўйга кетиб, торта-торта чой ичгани эшитиларди. Мингбоши қўлидаги чойни ҳеч бир лузумсиз айлантириб совутмоқ билан овора эди.

— Хўх-хў! — деди яна Мирёқуб. — Отаси қургур яқин келмайди-ку.

— А? — деди мингбоши. Чойни ерга қўйиб бутун вужуди билан Мирёқубга тикилди.

— Сўфиси қургур ёмон тақводор экан, хўжайин.

— Нима депти?

— Айта берайми?

Мингбоши қичқирди:

— Айтмай нима қиласан! Яширармидинг?

— Умирида пешонаси сажда кўрмаган одамга қиз бераманми? — денти...

Мингбоши негадир қаҳ-қаҳ солиб кулди:

— Тоза авлиё экан-ку. — деди. — Бенамозга қиз бермас эканми? А, авлиёси тушкур-е!

— Ундай кейин, бетавфиқ, бузуқ юрадиган денти...

Мингбоши яна қаҳ-қаҳ солди:

— Сен билан юриб шундай бўлдим, бетавфиқ! Эпла энди ўзинг. Мен бир ин қилиб оламан қизини! Менга бермай кимга беради?

Шу чоққача зўр бериб аллапарсаларини ўйламоқда бўлган Мирёқуб яна чўнтагидан соатини олиб қаради:

— Ҳўх-хў, — деди. — ўн иккига яқинлашиб қолибди. Мен кетдим, хўжайини.

Ўридан турди.

— Шонима, — деди мингбоши, у ҳам ўридан турган эди. — Маслаҳат нима бўлди? Отаси бермайди деб кета бераманми?

Мирёқуб кавушини кийиб, салласини бошига қўндиргач, мингбошига яқинланди.

— Хотиржам бўлинг, хўжайини! — деди. Овозида жиддийлик, кескинлик ва ўзига ишонч тўлиб ётарди. — Отасини унатамиз, қиз сизиники бўлади. Мен ўзим бажараман бу ишни.

Мингбоши унинг орқасига бир-икки марта уриб қўйиб:

— Сенга ишонаман, сенга йўлворсим, йўлворсим! — деди.

Мингбоши кечанинг чуқур жимлигида каттакон кавушини тақиллатиб, эспай-эспай, ичкарига кириб бораркан, Мирёқуб Мирзобобони ёнига олиб дарвоза дарчасидан кўчага чиққан ва қишлоқ итларининг тўнолон вов-вовлари ўртасида кета туриб, жоҳил сўфининг қайсарлигини синдириш учун турли-туман тадбирлар ахтарарди...

VIII

Раззоқ сўфининг уйидагилар «мингбоши» деган сўзни ушутаёзган эдилар. Мингбоши тўғрисидаги доврўқ бир хил дайди шамоллардай тўсатдан келиб қолган, сўнгра сўфининг маълум сўзларидан кейин бутунлай жимиб кетган эди. Қурвонбиби яна қўни-қўшинисидан иш олиб, кўрпа қавишга ўтирди. Зеби бўлса ҳовуз бўйига тўшакчани солиб, каштасига берилди. Ўлмаскон ҳар ўтганида деярлик сўфининг баланд деворига осилиб хилчиси синдирадиган бўлди... Энди каштачи қиз «вой ўлақолай!» деб

ичкарига қочмас, фақат бетига рўмолини парда қилиб, икки бети чўғдай ёнгани ҳолда, кулмесиараган кўзлари ила ҳалиги парданинг ёнидан мўраларди...

Саратон яқинлашганга ўхшайди. Офтоб танурини қизита тушди. Кечагина кўкларда қанот қоқиб ўйнашдан туганмас лаззат олган қушлар энди дарахтларининг қуюқ кўланкали шохларида ўтириб олиб, иссиқдан жон сақлаётдилар. Кўча-кўйдан бирорта отлиқ ё арава ўтгундай бўлса дунё-дунё чанг кўтарилади... Одамлар, жонворларгина эмас, дов-дарахтлар, жонсиз махлуқот ҳам энтикиб, бўғилиб нафас олган каби.

Сўфи ҳам дайдишдан тийилди. Неча кундан бери суҳбатга ҳам бормайди. Дарнардларга чойшабдан пардалар тўстириб, уйни қоронғи қилдириб, битта кийгизчадан бошқа ҳамма налосларни олдириб ташлаб, қовланган ерларга қарши-қалин сув урдириб... эртадан-кечгача уйдан чиқмайди. Олдида яхначой, ёнида елпигич, ўзича зикр қилган бўлади. Бир қарасангиз, «Ҳикмат»дан¹ байтлар ўқиб, хўнг-хўнг йиғлайди... Дам бўлса, суҳбат ҳофизлари сингари аста-аста хиргойи қилади.

— Хонақодан кечиб юбордингиз, шекилли! — деди бир кун Қурвонбиби.

— Валдирама, фитна! — деб қичқирди сўфи. Сўнгра яна ўз ишига берилди.

— Эшон бувам хафа бўлмайдиларми? Қандай муридсиз! — деди яна бир кун Қурвонбиби.

— Шу иссиқда суҳбатга ҳафсага борми? Қизик экансан... — деди сўфи. Бу дафъа, тескари бурилиб уйқуга кетди...

Аллаким ичкари эшик кетидан «Сўфи! Ҳов сўфи!» деб чақирган вақтида, сўфи оғир уйқуга, Қурвонбиби эса қавиб бўлган кўрпани эгасига топширмоқ учун қўшинлариникига чиқиб кетган эди.

Бу чақириқни ҳовуз бўйида ўтириб эшитган Зеби рўмолини пана қилиб эшик олдига келди.

— Кимсиз? Нима дейсиз? — деб сўради.

У ёқдан солда ва бир оз дағал, лекин қувноқ бир эркак овози келди:

— Ҳа. Раззоқ сўфининг ожизаларимисиз? Қалайсизлар, омон-эсон бормисизлар?

— Худога шукур, — деб қўйди Зеби.

— Мен отангизни айтгани келиб эдим...

¹Хужа Аҳмад Яссавий асари.

— Ухлаб ётган бўлса керак. Уйғотиб берайми? Зарурми?

— Эшон бобом йўқлатдилар. Уйғотмасангиз бўлмайди.
«Тез, олдинга солиб кел!» дедилар...

— Хўп бўлмаса, уйғотиб берайин.

Зотан, жуда сергак ухлайдиган сўфи биринчи чақириқ-даёқ уйқудан уйгонган эди. Дарпарданинг бир қанотини очиб ташқарига ун солди:

— Ким у? Нима дейди?

Элчи сўфининг овозини эшитди:

— Менман, сўфи, менман. Худойназар!

Элчининг ким эканини билганидан кейин сўфи унинг нима учун келганини сўраб ўтирмади.

— Шошманг бўлмаса, ҳозир чиқаман,— деди.

Апил-тапил ҳовуз бўйига ўтиб таҳорат янгилай бошлади.

Қурвонбиби қўшниларникидан қайтиб чиққан вақтда, сўфи аллақачон кетиб бўлган, Зеби эса уйни йиғишти-раркан, биргина қизил олма учун довол ошиб боққа тушган йигитча тўғрисида ашулани данг қўйган эди.

— Ҳай Зеби, отанг қани?

— Эшон бувам олдириб кетдилар.

Ашуланинг бўлинишини истамаган қиз жавобни калта қилиб, яна сернашъа қўшиғини бошлади. Фақат кампир шу топда гапга ва гаплашувга жуда қизиқарди. Чунки кўрпақавиқ учун бу сафар пулни кўпгина тўлаганлар, боз устига «мунча чиройли ва текис қавигани» учун уни ўз юзига мақтаганлар, иккинчи томондан чолнинг «бир ҳафтадан бери уйда сасиб ётгандан сўнг» яна хонақо томонга йўл солиши кампирнинг бўғилган таъбини оча тушган эди.

— Худо умрларини берсин эшонбувамнинг! Мунча яхши қилибдилар! Эркак деган ҳадеб уйда ёта берса, сасиб кетади...

— Ҳали ҳам кўрпаларидан аллақандай ҳидлар буруқ-сайди...— деди Зеби.

— Офтобга олиб чиқиб ёй! Иложи бўлса, ҳовлига олиб ўтиб қоқ! — деди Қурвонбиби беш-олтита сийқа тангани қайта-қайта санаркан.— Яхши бўлибди, айланай, болам, отангининг оғир жуссасини эшонбободай одам кўтармаса, ким кўтара олади?

Бир оз жим қолгач, эски ҳасратини бошлади:

— Илоҳим, қовоққинаси ўчсин унинг... Юрагим лахта-лахта қон бўлди. Қовоғидан доим қор ёғади, важоҳати доим қиш, доим изғирин... Ё бир маслаҳатни айтиб бўлади, ё рўзгор ишини. Кошки, бошқа мўмин-мусулмондай бир

касб қилиб, беш-ўн танга топиб келса... Йўқ, йўқ! Ўзи тўй-мўйга бориб қоринини тўйгазиб келса бўлди, бошқа билан иши йўқ! «Уйда хотиним бор, қизим бор, улар нима ейди?» деб ўйламайди. Хонақонининг текин шовласини еб ёмон ўрганган-да! Меҳнат қилиб, пешона терисини оқизишга энди кўнгли ўлгури унамайди. Акаси шўрлик қанча ялинди — «қишлоққа чиқ, бирга ишлайлик!» деб. Қўнмади сира! Меҳнатга тоби борми, қалай? Оч қолса ҳам, бўйини ишга ёр бермасдан, шу бўйича ўтиб кета беради. Тагин ҳар йил бир қур ҳажга жовдиганига куяман! Ёнида бир чақаси йўқ, нимага ишониб бўлсайкин, ҳар йил бир қур «бошпут» олади. Чинакам жўнайдиған кишидай, бор пулига уни олиб, ёғ олиб — кулчалар ёптиради. Тараддуд битгандан кейин, ҳажга бориш қолиб кета беради-да, ёғлиқ патирларни хонақодаги текинхўр сўфилар ейди! Адо бўлдим мен мундан!.. Кўйдим мен мундан!..

Қўрпа-тўшакни ҳовлига ташиб ётган Зеби бу ҳасратларни тингларкан, шўрлик онанинг тоғдай бардошига қойил буларди. Онасининг жуда оғир юк остида энтикканини билганлигидан, эсини таниганидан бери унга ҳар тўғрида ёрдам қилишга тиришиб, бутун рўзгор ишини ўзи эшлаб келар, онасига ҳеч бир оғирини туширмас эди. Зотан, бу рўзгорни Қурвонбибининг қавиған кўрпа-тўшак ва гуप्пилари ила Зебининг чевар қўлларидан чиққан чорси ва дўшилари тебратиб келмайдими?

— Пешонамизга битгани шу бўлса қандоқ қилайлик, ойи! — деди қиз.

Бу вақтлар улар иккаласи ҳовличага ёйилган налосларни қоқмоққа киришган эдилар.

— Албатта, болам, қазога чора йўқ. Шундай бўлса ҳам кўнгли тўлиб кетганда, чидамай гапирасан-да, одам...

Иккови ҳам жим қолиб ўз ишларига берилдилар. Бир оздан сўнг кампир куйинишдан босилиб, оддий овоз билан сўради:

— Эшон бобом нимага чақиртирди экан? Келган одам айтмадими?

— Билмадим, жуда зарур, шекилли, «олдингга сояиб кел» деган эканлар. Отам ўзи ҳам апил-тапил таҳорат янгилаб чиқиб кетди.

— Яхши бўлибди. Бирор жойда тўй-мўй бордир. Отанг келмаса ҳам аҳтимол, болам, қишлоқ-пишлоққа чиқишадигандир. Бўлмаса, мунча жадаллатиб чақиртирмасиди.

— Қишлоққа чиқиб кетса яна яхши! — деди Зеби.

Шу топда унинг юзларига қувноқ бир кулиш ёйилган эди.

— Салтанатхонни чақиртирай деб эдим. Бир келиб ўйнаб кетса яхши бўлариди.

— Майли, бугун кечгача отанг келмаса, эртага чақиртирарсан. Қизнинг юзига ёйилган ва борган сари қуйилмоқда бўлган қувноқлик қумга тушган томчи каби бирданига йўқ бўлди, унинг жиддийлашган кўзларига энди ташвиш қулангалари чўккан эди.

— На унимиз бор, на гуручимиз. Яна нонқоқига чақирамизми? — деди қиз. Онанинг жавобини кутиб ўтирмасдан, ўртанган бир овоз билан илова қилди: — Йўқчиликдан қутулар кун бормикин?..

— Қойима, қизим, — деди она, — ўртоғингни қуруқ жунатмайсан. Ош-сувингга етгулигини эплаймиз.

Зеби кўзларини кенг очиб қаради:

— Рост айтасизми?

Қурвонбиби рўмолининг учидан бояги тангаларни олиб қизига узатаркан, овини йиқитган мерган сингари кўнгли севинч билан тўлгани ҳолда:

— Мана, болам, кўрпа қавиғидан пул тегди! — деди.

Зеби икки қўлини онасининг бўйига ташлади, она унинг сочларини икки-уч марта юмшоқ-юмшоқ силагандан кейин, оғзини у сочларнинг ўртасига қўйди. Шундай қилиб, икки аламзада кўнгил жуда қисқа бўлган қувончларга берилдилар...

* * *

Фақат бу тўрт девор орасига кирадиган қувончлари ўткинчининг назаридай бир нафасга кириб чиқадилар. Уларнинг кирганини зўрға пайқаганлар чиққанини пайқаёлмай қоладилар.

Ўша тўрт девор ичида туғилиб ўсган, ўша тўрт деворнинг тулд بازارларидан бошқа ҳеч нарса кўрмаган ва унга кўникиб қолган бечоралар ўз ҳолларининг мунча фожияларини пайқаолармидилар? Ҳар қандай қувончин ўзларининг ўша тор дунёларидан ахтармоққа мажбур бўлган шўрликлар ташқаридан адашиб кириб қолган орият қувончларига ишониб кўнгил қўярмидилар?..

Одатда хуфтон ўтар-ўтмас ётоғига кириб илк саҳар уйқудан уйғонадиган Зеби отасининг келиш-келмасини билиб, шундан кейин хотиржам ухламоқ учун анчагача онаси билан гаплашиб ўтирди. Улар иккаласи топган-тутган гапларини бир-бирларига айтишиб, уч чойнак чойни тамомладилар. Бутун эл бир уйқун уриб бўлганда ҳам сўфидан дарак бўлмаганидан кейин она-бола унинг

эшонбобо билан бирга бирор жойга кетганига ҳуём қилдилар. Зеби эртага ўртоқдонини чақиртирадиган бўлиб ширин хайллар билан уйкуга кетди.

Бир томондан, жуда кеч ётиб, иккинчи томондан, ниҳоят даражада тотли тушлар билан кўн роҳат ухлаганидиган у эртаси куни одатдагидан анча кеч уйғонди. Уйқудан кўзини очиб теварак-атрофга қарагач, ташқари эшикнинг карракдай очилиб турганига кўзи тушди. Демак, сўфи қайтган эди. Ўзининг бу қадар қаттиқ ухлаганига хайрон бўлди. Оғаси одатда дарвозани жуда қаттиқ тарақлатарди. Ичкаридан «лаббай» деб жавоб берилгандан кейин то биров чиқиб дарвозани очгулча, баднаҳл сўфи бардош қилолмас, кўзидаги таёқ билан зўр бериб дарвозани саварди... Демак, бутун шу тарақ-туруқни эшитмаган Зебининг ўлғудай қотиб ухлагани маълум бўларди. Энди, Салтанатхонини чақирини ҳаваси елларга учди... Энди яна ҳафталарча сўфининг боши уйдаги ёстиқдан кўтарилмайдди. Энди яна қанчагача ён қизининг гулдек умри ҳовуз бўйида игна санчиб ўтади.

Ўрнидан туриб бет-кўзини ювди, учоққа ўт ёқиб чойдишини кўйди, сунгра ташқари эшикни ёпиб кўйиб, секингина уй томонга борди. Бир жуфт дарнардан эшик бўлганидан уйнинг ичи бир оз қоронғи эди. Астагина қулоқ берди: бировнинг хўрсиниб йиелагани эшитиларди. Яна ҳам қуни қилиб тинглади. Йиелаган онаси эди. Кўнгли шув этиб кетди. Бир оздан сўнг сўфининг гудурлагани эшитилди:

— Хотин кишини йиеланига ҳақ қилган худо... Иитлай бер!

Шундан сўнг уй ичида оғир бир жимлик чўкди. Қурвонбибининг йиғиси хўрсиниш даражасига тушиб қолди. Кейинча у ҳам жимиб кетди.

Узоқ жимликдан сўнг сўфининг оғир бир томоқ қиргани эшитилди. Сўнгра у одатдаги амброна овози билан:

— Қани, бўл, чойингни бер! — деди.

Кампир эзиллиб мулоҳимланган овоз билан:

— Шу ерга берайми, ё эшикка чиқаёйми? — деб сўради.

Сўфи яна ўша дағал овоз билан:

— Дим уйда нима бор! — деб қичқирди.

Онаси ташқарига чиққач, Зеби бориб унинг бўйишига осилди. Қурвонбибининг кўзлари қизариб, қовоқлари кўкарган эди.

— Нимага йиғладингиз ойи? — деб сўради Зеби.

Онаси дарҳол жавоб беролмасдан бир оз ўйлашиб тургач:

— Ҳеч... — деб қўйди.

Жавобнинг бирданига берилмагани, сўнгра бу «ҳеч» деган маънисиз жавоб Зебининг ташвишга тушган кўнглини баттар ташвишлантирди.

— У нима деганингиз? Бекорга йиғлайдими киши? — деди у.

Қурвонбиби яна жим қолди.

— Ойи, бир ёмон гап борга ўхшайди. Мендан яшириб ётирсиз! — деди Зеби.

Унинг кўнглидаги ташвиш энди тилга, овозига ўтган эди.

Она энди бу сафар боласини қондиргундай жавоб бермоққа мажбур бўлганини пайқади. Фақат нима дейишини билмасиди.

— Сўраб нима қиласан, болам? Отангнинг феълини биласан-ку, бекордан-бекорга мени газаблаб ўтирибди...

— Нима дейди, ахир?

— Нима дерди? Бошимни олиб бир ерга кетаман дейди... тўйдим сенлардан дейди...

Зеби онасининг бу гапларига ишониб кўнгли анча тинчиган бўлса-да, онанинг ўзи ўз оғзидан чиққан бу ёлғонларга ишонаолмас, «ўзим ишонмаган нарсага қизим бечорани қандай ишонтираман» деб ўйларди...

— Отамнинг шунақа хулқи бор, — деди Зеби. — Баъзи-баъзида феъли айниса «кетаман»га тушади. Қўйинг, хафа бўлманг. Эрта-индин босилиб қолади. Илгари қилмаган бўлсайкан...

Зебининг бу муҳокамаси онанинг кўнглини дарров тинчитди. Қизининг бу сўзларида ва у сўзларни айтган вақтидаги овозида ёш болаларда бўладиган бир соддалик кўриларди. Қиз бечора ҳали кўп содда! У онасининг оғзидан нима чиқса дарров ишонади! Фақат она бечора ўз қизини қанчагача алдаб юра олади? Қизнинг бу соддалиги қанчагача давом этади? Бу алдашлар эрта-индин очиқ ҳақиқатлар қошида чилпарча бўлиб синмайдиларми? У вақтда алдамоқ учун сўз топиладими? Ёш қизнинг «қарс» эта ёрилиши мумкин бўлган кўнглил шишасини ямаш учун онанинг тадбир сандиғида ҳеч нарса топиладими? Содда қиз тил учуда айтилган бир-икки оғиз гап билан тинчланиб сўрига жой қилгали чиққан вақтида айвоннинг бир чеккасида ўрнидан жилолмай қолган онанинг кўнглида шу ташвиш ва шу андишалар айланарди. Кейинча қизнинг тамом тинчланганини кўргач, Қурвонбиби ҳам изти-

роблардан енгиллангандай бўлди. Сўрига келиб тайёр дастурхонга ўтиргач, Зебининг пешонасидан ўпиб-ўпиб қўйди.

Отасини нонуштага чақирмоқ учун кирган Зебига Раззоқ сўфи нимагадир:

— Чойингни ҳовлига чиқиб ич! — деб буюрди.

Бу буйруққа на она эътироз қилди ва на қиз. Айниқса, Зеби бутун бу нарсаларни отасининг феъли айниганидан кўрарди. Онасининг кўзларида шунча изтироблар қайнаб тошгани ҳолда ёш қизининг содда кўнгли уларни кўролмас эди. Онанинг кўнгли сир беркитиш орқасида гашидан ёрилай деганда, қизининг кўнгли дам Ўлмасжонни, дам Салтанатхонни эркалатиб ўйнарди. Ҳовуз бўйида яна ўша кўшиқ, яна ўша ёқимли овоз сувларнинг жимжимаси устида йўрғаларди. Яна ўша кашталарнинг, яна ўша кулар юзли ипаклари иланг-пиланг чизиқ устидан бориб, кунгираларнинг шаклини қавартирарди. Яна ўша девордан, яна ўша аравакаш бола мўралаб ёш қизининг мунгли қўшиғини бўларди...

Бир кун эрталаб иккита қўй билан бир арава ун-гуруч келиб киргандан кейин онасининг андишалик кўзларига қарамасданоқ, тунов кунги кўз ёшларнинг маъносига тушунди. Ёш қизининг кўнгил шишасига бир тош келиб теккан каби бўлди...

Нонуштадан бир оз кейин қўйлар келган бўлса, тушга етмасданоқ қассоб тайёр бўлди ва Раззоқ сўфи этагини белига қистириб, енгларини шимариб ташқарига жомларни, саватларни ташимоққа бошлади. Қўйларнинг қопқора қонлари ерларни бўямасдан туриб, ташқари томондан хурсанд овозларнинг:

— Тўй қуллуқ бўлсин, сўфи!

— Жуда саз бўлибди!

— Бундай давлатни кам бандасига беради^о худо! — деган хушомадлари кўтарилди.

Энди онага қўшилиб қиз йиғлар, қизга қўшилиб она йиғларди. Буларнинг йиғилари кучайган сари ташқари томондан келаётган хушомадлар ҳам кучаяр, бутун маҳалла-кўй Раззоқ сўфининг бахтини олқишлаб чапак чаларди!

* * *

Ўртароқ бир хонадоннинг орзу-ҳавасли каттакон тўйидан ҳашаматлироқ бўлиб ўтган фотиҳа тўйидан кейин Қурвонбибининг кўзларида йиғлайдиган ёш ҳам қолмаган

эди. Зебининг кўз ёшлари сира тинмади. Бу орада Салтанатхон икки марта келиб кетди. Қумрихон келди, бошқа ўргоқлари келишди, ҳар йўл билан Зебининг кўнглини олишга, уни юпатишга уриндилар. Бўлмади? Кўз ёшлари ариқнинг сувидай ўзлари келиб, ўзлари қуюлардилар. Илгарироқ кунда юз марта қизини юпатган, унинг кўз ёшларини енглари билан артган она энди у ёшларга кўникиб қолган, индамасдан ўз ишига машғул булар, тўй ҳозирликларини кўрарди.

Ҳар ҳафтада бир келадиган қўй, ун-гуручни ташимоқдан Раззоқ суфининг қўллари қабарди... Ғоза гуручлар билан бўрдоқи қўйларнинг наловларини емоқдан қуюқ ёғлар меъдасига урди... Ёғлиқ қўлларини арта бермоқдан унинг эски бедана маҳсири ойнадай ялтираб кетди. Бутун буларнинг орқасида она билан боланинг қайноқ кўз ёшлари қуйиларди. Бутун бу ноз-неъматлар ёш қизнинг кўнгил шишасини синдириш баҳосига тушган эди. Фақат суфи кўнгилдан ва унинг нозик шишасидан бир нареа англайдиган одам бўлмаганлигидан бу каттакон ишнинг оқибатини ҳаёл қилган вақтларида «келаси йилга (пишо-олло!) ҳажга кетиш насиб бўлади» деган умидлар билан хурсанд бўларди...

Биринчи марта қўй келган кундан бери бутунлай эсидан оғиб қолган Қурвонбиби фотиҳа тўйидан кейин бир оз ўзига келган эди. Бора-бора Зебининг кўз ёшлари ҳам қуриди. У ҳам худди суратдай жонсизгина судралиб юра бошлади. Бурунгидай онасининг ҳеч бир сўзини қайтармас, нима деса, оғзидан чиққан ҳамон бажарарди. Эс-ҳуши ўзида бўлмаган бу жонсиз суратнинг ёғочдай қотиб қолган қўллари ва бармоқлари ила рўзгор ишларини яна бурунгидай пухта бажаришлари — онанинг қуриган кўзларини ҳам яна ёш билан тўлғазиб юборарди. Зебининг оғзидан на бир оғиз сўз чиқар, на бир байт қўшиқ, на бир оҳ-воҳ. Бу ҳол онанинг изтиробини бешбаттар оширарди. «Бу кетишда, қизим шўрлик, тўйга етармикан, йўқмикан?» деган ҳаёллар онанинг бағрини тилардилар.

Эшоннинг чақиртириб кетган кунининг эртасида Раззоқ суфи уйига қайтиб келганидан кейин — «қизингни мингбошига бериб келдим, тараддудингни қил!» деган, шундан сўнг Қурвонбиби йиғлашга бошлаган, уни Зеби юпатган, шу билан иш фотиҳа тўйига бориб етган эди. Бу орада анчагина вақт ўтса ҳам Қурвонбиби ўз эридан — илгари рад қилган мингбошига кейинча розилик беришнинг сабабларини сўрамади. Гапнинг рости, юраги бетлаб сўролмади. Илгари Зеби ўз отасидан қандай кўрқиб

қочган бўлса, энди. Қурвонбиби ҳам ўз эридан шунча ўзини четга тортарди. Зебининг ҳалиги аҳволи кўнглига ташвини солганидан кейин чидаёлмади, бир кун Зебининг йўқ вақтини топиб туриб эрига сўз очди:

— Бошим гангуб, ҳеч нарса деёлмай ётибман...

— Ҳа, нима демоқчисан, фитна? — Сўфи аввалгидай қуруқ ва совуқ гапирарди.

Қурвонбиби хўрсинганидан бир озгача нафаси бўғзига тиқилиб, гапиролмай турди. Кейин нафасини бир оз ўнглаб, яна боягидай хўрсинини овози билан бўлиб-бўлиб сўзлади:

— Бу нима қилганингиз? Бу...

— Ҳа, нима қилибман, баччағар?

— Илгари... мингбонш ўлгурга... бермайман деб келиб эдингиз... кўрсайиб... мақтаниб гапириб эдингиз... «Бенамозга... қиз йўқ!» деган эдингиз... Қани у кўрсайишлар? Нима бўлди? Туинна-тузук сўфи одам бир бенамоз, бир бўзахўрга қиз бериб утирибсиз?

— Берсам нима бўпти, баччағар? Ўз қизим...

— Ўз қизингиз-ку... Тенгини топиб беринг-да... Эшонбувамнинг ман қилмаганларига ҳайронман. Ҳа... ҳа...

Шу ерга келганда Қурвонбиби бир оз дадилланиб, овозини кўтара тунди. Гўё эшонбобо унинг томонида бўлиб, Раззоқ сўфига қарши чиқажак эди:

— Ҳа... ҳа... энди билдим! Бу гандан, валлоҳи азлам, эшонбуванинг хабарлари йўқ! Бўлмаса, сизнинг бу беҳуда ишингизни қилдиртирмас эдилар.

У ёқда сўфи аччиги келиб бақирини ўрнига, бир нарсадан хурсанд бўлгандай, мийингида кулиб турарди.

Қурвонбиби давом этди. Унинг овози яна ҳам кўтарила тушган эди.

— Шошманг! Эшонбувамга бориб дод дейман! Ори рост, бир бўлга. Эчинини энди буздириниш мумкин эмас-ку-я, ишқилиб сиздан дод деб бир кўнглимни бўнатмасам бўлмайди...

— Э аблах, фитна! — деди сўфи кулиб туриб. — Эсинг йўқлиги шу-да! Шу-да эси настяинг! Шу-да хотинлигинг!

Қурвонбибининг аччиги келяди:

— «Эчкига ўлим, қассобга ёғ!» Мен ўлолмай гарангман, сиз ҳадеб куласиз. Ҳа, эшонбувамга айтоямай-манми?

— Ҳа, айт! Айт бориб! — деди сўфи яна кулиб туриб. — Аблахлигини қиримизга ҳам кўрсат, фитна!

— Оббо, ақлли-ей! Шошманг, ҳали! Эшонбувам ғазаб-

лагандан кейин эсингиз киради. Ҳали ёглиқ паловлар билан мастенз!

Сўфи кулишдан тўхтаб жиддийлашди.

— Бас дейман, аҳмоқ, бўлди! — деб қичқирди у. — Ҳеч нарсадан хабаринг йўқ, валақлай берасанми? Мингбошига бергин деб, қистаб юриб, мени кўндирган эшонбувамнинг ўзлари бўлса нима дейсан?

Қурвонбиби ихтиёрсиз:

— Вой ўлақолай! — деб бақирди. — Эшонбувам ўзлари бошми ҳали? Вой шўрим қурсин-ей!

Бечора кампир бошларига муштларди.

— Муштла бошингни, фитна! — деди сўфи яна ўша жиддий билан, — кўпроқ муштла, ёр ўша эси паст бошни!..

Иккаласи ҳам жим бўлишди. Сўфи ҳамон ўша жиддий билан бир нуқтага тикилган, Қурвонбиби энди бир оз ўзини тўхтата бошлаган эди. У оддий ва тинч овоз билан сўради:

— Эшонбувам қистаган бўлсалар, қаттиқ турсангиз бўлмасмиди?

Фақат кампирнинг бу сўзларида энди тақдирга тап бериш уйлари бор эди. Бу унни сўфи ҳам пайқади. У бугун нечундир бир оз юмшара тушган, хотини олдида ўзини оқламоққа тиришгандай кўринарди.

— Ҳовлиқмай гапирсанг-чи, фитна... Дунёни бузасан... — деди у. — Мен кўп олишдим. «Бенамозга қиз бермайман!» дедим. «Сен — бизнинг минг йил ибодатимизу, уларнинг бир кулик хизматлари — баб-баробар! Мингбоши қанча мўмин-мусулмонларнинг ҳожатини чиқаради, қанча аламзаданинг додига етади, қанча ўғри, кесавур, қароқчининг жазосини беради! Қанча ноҳақ бўлган ишларни ҳаққа қарор топқизади. Ибодат ҳам — ибодат, мўмин-мусулмонга хизмат ҳам — ибодат! Балки бу кейингиси — аъло!» дедилар. Нима дейин? Нима деб бўлади? Мен оми бўлсам, саводим бўлмаса, оқ-қорани танимасам, у киши мулла бўлса, забардаст бўлса, худонинг буйруғини тушунса, шариатни, тариқатни сувдай билса... нима дейман?

Сўфининг ўз хотинига астойдил куйиб-ёниб ўз қилмишларидан бунча дурув-дароз ҳисоб бериб ўтириши — мана шу эди. Буни Қурвонбиби тегишинча тақдир қила билди. Эрига иссиқ назар билан қараб, унинг аҳволига энди бир даража ачина бошлади. Шу учун анча оғирлик ва босиқчилик билан :

— Мен-ку ҳеч нарса демас эдим. — деди у, — мана бу қизингиз худди бир суратга айланиб қолди... Қўрқиб ётибман...

— Ўртоқларини чақиртир, фитна... Ўйин-кулги қилишсин... У тарафдан мен ҳам тўйини тезлатай... Тезроқ бериб қутулайлик.

— Салтанатхон ўртоғини ўзи ҳам чақирмоқчи бўлиб туриб эди, — деди кампир. — Сиз уйда бўлганингиз учун...

— Мен хонақога кетаман. Чақиртира берсин. Ун-гуруч бўлса сероб... Пул ҳам бор, орзу-ҳавас қиламан деса, мана пул. Бозордан олдирсин. Кўнгли хоҳлаганини қилсин!

Шу сўзларни айта туриб, ёнидан битта ўн сўмлик янги қоғоз олди, уни бармоқлари орасида увиб, шир-шираган овоз чиқарди, ундан кейин юзларида шу чоққача ҳеч бир кўрилмаган болаларча қувонини билан кампирга узатди.

Кампир умрида кўрмаган ўнталиқнинг нақшларига қараркан, шу нақш сингари жонсиз бўлиб қолган шўрлик қизини кўз олдига келтирди-да, кўзларига ихтиёрсиз ёшиб юборди...

IX

Зебини тушириб келиш учун шаҳарга борган хотинлар, уларнинг ўз тиллари билан айтсак «қудалар», бошларида Пошшахонга ўхшаган эслик ва айёр бир жувон турганига қарамасдан, негадир кичкина миттини назардан қочирдилар. «Кичкина митти, хон хўжани йиқитди» дейди ўзбек мақоли. Қудалар қофила¹си шаҳарга жунарган, Умринисабибини аравадан ўз қўли билан тушириб юборган ва унга қараб «агар тўйда ё тўйдан кейин мен сизни уйда кўргундай бўлсам, мингбоши додхога айтиб авақтага жунатдираман!» деган Пошшахон Умринисабининг қизини ё кўрмади, ё кўрса ҳам назарига илмади. Пошшахоннинг қўйган қизлари, яъни унинг ўз «одамлари» шаҳарнинг ўзида, йўлда ва ҳар ерда Зеби билан бирга бўлишиб, фаришта қиёфасидаги шайтон каби унинг ичига кириб, пистоқи таъзимлар ва серхушомад гаплар билан унинг кўнглини овлаб, мингбоши додхога уни «иситтираркан», ўзларининг муваффақиятларидан ҳеч бир шак-шубҳа қилмасдилар. Тезда-тезда уларни чақириб таълимот бериб турган Пошшахон ўз одамларининг маърузаларини эшитгандан кейин, боз устига ўзи ҳам чимилдиқ кетига ўтиб Зеби билан жонажон ўртоқдай гаплашгандан сўнг, қизнинг муқоваматини синдирдим, ўжарлигини енгдим! деб ўйларди. Ўзига кўп бино қўйганларнинг алданиши

¹ Қ о ф и л а — карвон.

ёмон бўлади! Икки қиз ва бир жувоннинг бутун меҳнатларининг Умринисабибининг кичкина миттиси бир неча оғиз ган билан юлиб ташлашига жуда осон муваффақ бўлди. Умринисабибининг ишига солиб қўйиб, ўзи аллақайларда таяккалигидан қокилсини юлиб юрган Султонхон эинди шайтон кулисини билан кулиб, қўли толгувча чанак чалса бўлади. Унинг кўнгли олдан сезини йўли билан бир нарсга сезган бўлса, ҳали ҳам жиртак чалиб кулаётгандир. Қим бўлади!

Шаҳарда бир неча минут, қишлоқда мингбошиникида ундан ҳам озроқ ҳоли фурсат топиб, кичкина митти Зебига айтиладиган ҳамма гаини айтиб олди. Мингбошининг шундай тасвир қилдики, эинди унинг ўрнига — куёв ролида — бир дев кириб келса, Зеби «жон!» дерди. Бунинг устига «бечора Султонхоннинг маъсум кўз ёшлари», «икки иттифоқчи» (Ҳадичахон ва Пошшахон)нинг минг бир «ҳилалари» ҳам (Хотинлар ўзлари худди шу шаклда — «ҳила-а» деб гаширадилар) ён ва маъсум бир қизнинг самимий тили билан бир-бир баён қилинди. Шу учун тўйга яқин ва тўй кўнларида ўз ўртоқлари билан кулиб гашиланган. Пошшахоннинг одамларига эса қиёматлик дўстлардай муомила қилиб, уларга «ғалаба» гурурининг берган Зеби қишлоққа жунаб қуни бирданига ўзгариб, ёнига ўз онасидан бошқа ҳеч кимни киргизмай, бирданига бурунги қуруқ «сурат» шаклига киргач, иттифоқчилар пошинлиб қолдилар. Зеби ўзи учун ажратилган катта уйга кириб, шакк чимилдикнинг кетига ўтган вақтида иккала иттифоқчи тўйчи хотинларини ҳам унутиб, дастурхон ва ош-сўв масалаларининг ҳам бировларга топишириб, ўзлари Пошшахоннинг уйига чекилдилар ва бу ўзгаришнинг сабабини текшириб, чорасини ахтармоққа бошладилар, қўн ўйладилар, қўн режаларини чизиб кўрдилар... Фақат, шу кичкина митти ҳеч бирисининг эсинга келмади. Шу учун ўзгаришнинг сабаби билинмади!

Улар бир чора топиндан ҳам ожиз эдилар, шу қалтис пайтда ақллари ҳеч нарсани олмасди. Бир тарафдан куёвининг қирар вақти яқин, иккинчи тарафдан ҳовли юзи тўла хотин-халаж, бола-чақа, етти иқлимдан одам бор, шовқин-сурон, қий-чув, мия айнайди... мия айнайди, ҳалос! Бир кучли овоз бўлсаю ҳовлига чиқиб ўқирса ва хотин-халаж бир нафасгина жим бўлса... Булар ўйлаб бир фикр чиқарсалар!

Ҳолбуки хотин-халажнинг қий-чуви авж олаётир.

— Пошманг, нима ган? — деди бирданига Пошшахон. Дарҳақиқат, ташқарида хотин-халажнинг умумий

хўри боиланган эди. Ховлидаги хотинлар ҳаммаси бирдан алланима деб бир сўзни такрорлаб, шовқин солардилар. Булар ҳам бирип-кетини ховлига чиқинди.

Кичкинагина бир воқеа бўлиб ўтган эди.

Зеби каттакон уйининг тўрисида очик дераза ёнидаги бурчакда чимилдиқ кетида онаси билан бирга ўтирарди. Унча бесараником бўлгани ҳам кўрилмасди. Ҳатто хотинларнинг қизиқроқ гапларини эшитса кулиб қўярди... Ховлида деразанинг таггинасида турган иккита хотин — ким эканликлари номаълум! — тик ҳолда ўзаро гаплашиб туриб гапни мингбоши додхо ва Зеби тўғрисида кўчирдилар. Зеби уларнинг суҳбатларини юраги ўйнаб туриб тинглар ва онаси суҳбатга моне бўлмоқ истаса йўл қўймасди. Иккала хотин овозларини нича кўтара тушиб, хотинлар қий-чуви орасида суҳбатда бемалол давом этдилар. Зебининг қулоғи ҳам гўё деразага осилиб қолди.

— Қизингиз етилиб қолди, мингбоши додхога бермайсизми? — деди уларнинг биттаси овозини кўтара тушиб.

Яна бири овозини анча баланд чиқариб бундай деди:

— Буватаваккал адирида одам сонидай йўғон илонлар бўлар эмиш. Шуларга берсам бўлмайдимми!..

Зеби. «оҳ» деб қичқирди-да, онасининг қучоғига йиқилди. Хотинлар чувиллашиб чимилдиққа томон югурдилар. «Вой, нима бўлди? Вой, нима бўлди? Вой, ўлақолай! Вой, шўрим!» Овозлари ҳар тарафдан юксалди. Чимилдиқ атрофини қуршаб «вой, нима бўлди?» деган хотинлар орасида ҳалиги иккови ҳам бор эди...

Бир оздан сўнг улар иккови орадан йўқ бўлишди. Уларнинг келиб келмаганини ҳеч ким билмайди. Шунча кўн хотин-халаж орасида иккита хотинга сон борми?

Пошшахон билан Хадичахон воқеани суриштириб кўрдилар. Ҳар оғиздан ҳар хил гап чиқарди. «Аллаким келинга эшитдириб куёвини ёмонлади» деганлар бўлди. «Ўз қулоғим билан эшитдим», деганлар бўлди. Фақат уйдаги хотинлар — «Таниқаридагилар гапирди!» дедилар, таниқаридагилар ичкаридагиларни айбладилар...

Зеби кўзларини мўлтиратиб, қўли кўксига бедармон ётарди. Оғзини очиб бир сўз демас, саволларга жавоб бермас, ёнига кирган Энахонни ҳам танимасди. Ранги пахтадек оқарган, қовоқлари буришта учиб тушарди.

Пошшахон Умринисабибининг эшигига қулф солдириб қўйиб, иттифоқчиси билан яна кенгашгали кирди. Бу сафар кенгаш жуда калта бўлди. Чунки вақт нозик, тезроқ чора кўрни лозим, куёв кирадиган вақт бўлган эди.

— Куёвингизни бугунча киргизмай турсак, — деди

Пошшахон.— Эртага Зебихонни алдаб-сулдаб йўлга солардик... Кейин, олиб кириб қўйсак, ундан нарисини эркак киши ўзи эплаб оларди...

— А-в-в...— деди Хадичахон.— Кошки эп деган нарса бўлса куёвда...

— Униси рост-ку-я... Ҳар қалай, эртагача худо пошшо, эгам... Бугуннинг маслаҳатидан келинг.

— Ҳалиги маслаҳатингиз дуруст... Бугунча турса турсин, ўлмас...

— Ўлмайди, албатта... Пеионасидан кўрсин... Ишқилиб, Султонхоннинг ошиғи олчи!

— Нимасини айтасиз. Умриниса фитна етказгандир бу чоққа...

— Қўяди дейсизми? Эрта қачон...

— Жиртак чаляпти десангиз-чи, яшшамагур...

Иккаласи ҳам бир нафас жим қолишди.

— Маслаҳат ҳалиги бўлдимиз? — деди яна Пошшахон,— бугунча кирмай турадимиз? Яхши маслаҳат.

— Бошқа иложи ҳам йўқ. Аммо у ўжар куёвни ким кўндиради бунга?

— Ғалати экансиз! Ким кўндиради? Мирёқуб акангизда...

— Ўзингизнинг акангиз...

— Ҳаммамизнинг акамиз...

— Чақириб айтинг бўлмаса.

— Йўқ, сиз каттасиз, сиз айтинг! Мен яқин йўламайман!

Хадичахон Мирёқубни чақириб гаплашгали ташқари эшик олдида чиқди. Пошшахон Зебидан хабар олгали югурди.

* * *

Султонхон тўйга бир неча кун қолганда онасиникига кетган эди. Кетаркан кимдан сўраб — ижозат олиб кетишини билолмади. Сўраганда кимдан ҳам сўрайди? Мингбошининг онаси ролида ҳозир Хадичахон. Унга кириб ялинадимиз? Ё Пошшахонга таъзим қилиб ундан сўрайдими? Улар нима дейдилар? Тил учида «вой айланай, вой ўргулай» қилсалар ҳам, кўнгилларида «ўла, ўлганинг яхши! Алам қилдимиз? Қочгинг келдимиз? Қоч, орқангга қарамай қоч, кавушингни қўлтиқлаб қоч!» демайдиларми? Мингбошидан сўраш керак эди, албатта. Унинг олдидан ўтмай бўлмайди. У — эр, эр — подшо, хотинининг инонихтиёри ўшанинг қўлида. Фақат шу топда мингбошининг

кўзига оқ-қора кўринмайди. Мингбоши шу кунларда ўз соясидан ҳам беҳабар... Беш-олти ой бурун бор эди унинг Султонхони. Энди йўқ! Бир йил бурун унча-мунча «Султоним» деб турарди мингбоши. Тез-тез бунинг ёнида бўларди. Бу даргоҳда эрта баҳорда Зебининг қадами теккандан бери Султонхон бутунлай нест-нобуд бўлди. Кечаги ботган қуёшдай... Унутилди!

Паранжисини ёпинди, Умринисабибининг дарчасига яқинлашганда бирдан тўхтади ва орқасига қайтиб, Хадичахоннинг уйига томон йўналди.

— Мен ойимларникига кетяпман. Уч-тўрт кун айла-ниб, кўнглимни ёзиб келай...

Хадичахон «ҳа, майли» деб қўя қолса нима бўларди? Жуда чидамай кетса — индамасиниди, бунга қараб мийиғида бир кулсиниди — шу ҳам етиб ортарди. Йўқ! Пошша афсунчининг бу ўргатма илони бир марта нишини ботириб олмаса бўладими?

— Вой, бу нима қилганингиз, Султонхон? Шундай яхши тўйлар бўляпти...

Тили зўрға-зўрға қалдираб:

— Тўйгача... келаман... — дея олди Султонхон.

Умринисабибининг дарчасидан хатлар-хатламас ҳўнгу-рак отиб йиғлаб юборган эди.

У ерда кўп ўтирмади. Бир оз ҳасратларини айтиб, кўнглини бўшатгандан кейин, «кичкина митти»дан фойдаланиш тўғрисида бир-иккита маслаҳат кўрсатиб, онасиникига кетди. Шу бўйича тўй куни ҳам қайтиб келгани йўқ.

Янги келин келган куннинг эртасига — худди нонушта чоғида Умринисабиби етиб борди. Ўпкаси оғзига тиқилиб, ўлгудай ҳаллослаб туриб, кутилмаган ютуқлардан гапирди. Кичкина миттининг катта ишлари, айниқса дераза олдида томоша берган икки хотиннинг ўйинлари ўлган Султонхонни тиргизди. Унинг беҳоллик ва уйқусизликдан юмилган кўзларини қайта бошдан очирди. Умринисабибининг буришган терида бармоқларида янги узуклар ялтиради! Иккаласи бир-бирини қучоқлаб ширин-ширин нашога ботдилар.

— Йўқ, хола, ҳали эрта! Эрта ҳали...

— Нима демоқчисиз, айланай?

— Маъракаи йиғиштиришга ҳали вақт эрта.

— Нима қилайлик, айланай? Мени у эшикка қадам бостиришмайди. Қизим кириб юриб эди, ҳалиги иккала хотиннинг ишидан кейин ўртадаги эшикка қулф солдилар.

— Йўқ, хола! Йўл топилади, топиш керак.

— Ҳўп, айланай, топамиз.

— Тонамиз!.. Тонамиз... тонамиз... тонамиз...

Ақли боңқа жойда бұлгани қолда Султонхон ҳадеб шу бир сўзни таврорларди. Бирдан сўраб қолди:

— Энахон қаерда? Уни киргизинадимми?

— У ҳаммавақт Зебининг ёнида.

— Бўлмаса, ўша билан гапланинг. Бугуноқ гаплашинг. Ҳозир бориб гаплашинг.

— Ҳозир жўнайман бўлмаса.

— Менга қаранг!

Икки қўли билан Умринисабибининг икки елкасига ёнибди. Юзини унинг юзига яқин олиб борди.

— Менга қаранг. холажон! Энахон Зебига дўст. Чинакам дўст. Мингбошига хотин бўлишини ҳеч хоҳлаган эмас. Ҳали ҳам хоҳламайди. Қўрқмасдан очиқ гаплана беринг. Гандан ган чиқади. Гандан маслаҳат чиқади!

Умринисабиби каттақон белбоғини ун-гурунч билан тўлгазиб, дарров йўлга чиқди.

Энахонлариникига бориб кирган вақтида Энахонларнинг бутун оиласи ёйилган қоннинг теграсида жугари укалаб ўтирардилар.

— Айланай. Энахон. Шошилиб турибман. Сизга икки оғиз ганим бориди.

Иккаласи бирга ҳовлига ўтдилар. Ариқ бўйига ўтиришган ҳамон Умринисабиби гап бошлади:

— Зебихоннинг аҳволи қалай. айланай? Жиндак гапириб беринг. ҳеч нарса биялмай. юрагимиз эзилиб кетди. Қўзимнинг қорачўғидай яхши кўрардим.

— Уни яхши кўрмаган ким бор, холажон? Ҳамма яхши кўради. Яхши кўрини боңқа экану. толе боңқа экан...

— Нимасини айтасиз, айланай? Ётти ухлаб, бир тушига кирмаган кўиларни кўрди шўрлик...

Бир оз тўхтади. Рўмолчасини ариққа солиб ҳўлланган юзини бир қўр артиб олди.

— Кўйиб кетдим, айланай... Бир жойда ўтиролмаيمان... Қўзим Бахридан сўрайман, бир оғиз гапни эплаб гапиромайди. Кеча кечаси ўша ердайдди. Шаҳарга ҳам бирга бориб эди. Гап сўрасам, худди тили йўқ соқовдай «и, и...» қилади халос... Юрагим «тарс» эта ёрилгундай бўлди. Шундан кейин бу ерга чопиб келдим. айланай.

Содда Энахон бу ёлгонларнинг ҳаммасига астойдил ишонарди.

— Зебихон энди нича дуруст,— деди у.— Кеча кечаси куёв киришга яқин аллакимдан бир ёмон гап эшитиб...

У шошилмасдан ҳамма бўлган гапларни айтиб берди. Бу гаплар ҳаммаси Умринисабибига маълум бўлса-да,

эшитмаган одамдай бируншта «вой, товба! Вой, ўлақолай! Вой, шўрлик! Шунақами?» деб турди.

— Энди ҳамма ҳайрон, холажон... Бугун кечаси нима бўларикин? Куёв кирмай туриб бу шунақа қилади. Куёв кирганда нима бўлар экан?

— Шунинг айтишга, айланай!

— Мен ҳеч чиққим йўқ ўша томонга. Чиқмасам, оқибатдан эмас. Бизни деб келиб тузоққа туниди, шўрлик. Менга шундай кўзларини мултиратиб қараса, юрагим «жигг!» этиб кетади...

— Рост, айланай, рост... Ҳамма деганларингиз рост...

— Бу ишни қилган кундонини ўлгурлар, энди ўзлари ҳам ҳайрон...

— Яшшамагурлар...

— Султонхон бўлса уёқда жиртак чалипти.

— Яшшамагур...

— Азайимхонларга катта-катта сарф қилипти, дейди...

Огаси бой эмасми? Орасида ҳам бисот каттаймиш...

— Яшшамагурлар...

— Бир ўйлаганда, у бечорада ҳам айб йўқ.

— Рост айтасиз, айланай...

— Ана у кундонларда ҳам айб йўқ.

— Албатта, айланай...

— Кундонлик ўзи бир бало.

— Нимасини айтасиз, айланай...

Энахон оғир бир ўх тортиб ўридан турди.

— Жиндак туриб яна чиқиб бормасам бўлмайди. Юрагим бўлса сира бетламайди. Бу кеча нима қиламиз энди, билмадим...

— Нима қиларингиз? — деди Умринисабиби. — Додвойига қарамасдан куёвга қўнасиз-да, айланай!

— Менга қолса, бир умр қўнамас эдим, — деди Энахон. Яна қайтиб жойига ўтирди.

Умринисабибига бор-йўғи шу ган керак эди. Дарҳол ўридан туриб ариқнинг у юзига ўтди ва Энахоннинг ёнгинасига ўтирди. Устозидан олган таълимини эслаб, икки қўлини унинг елкасига қўйди ва бошини ўз бишига томон тортиб туриб, кўзига маҳкам тикилгани ҳолда сўради:

— Зебихонга чинакам дўстмисиз? Йўқ, айланай. Худойимни уртага қўйиб айтинг: астойдил дўстмисиз?

— Ҳумоингиз ҳам борми? Жонимни беришгача борман!

— Бўлмаса, меннинг ганимга кириб, Зебихоннинг қулоғига секингина шиништиб қўйсангиз: ҳар кун

ёлгондан бўлса ҳам бир соат, ярим соат ўзидан кетиб турса...

Умринисабиби бирданига овозини пасайтирди:

— Биласизми, айланай, бу куёв шундай нарсани, ҳар қандай хотин ўзи хоҳлаб бориб бўйнига осилмаса... ўзича ҳеч нарса қилолмайди! Ўзи ҳам қариб дармони кетиб қолган... Нимага ҳадеб уйлана берар экан, ҳайронман.

— Пул қутуртиради! — деди Энахон.

— Рост айтасиз, айланай, давлат қутуртиради!

Умринисабиби яна овозини пичирлаш даражасига туширди:

— Биласизми, айланай, оқпоишо етти қирон билан уришайтган эмиш... Ҳамма фуқароси қирилиб тамом бўлипти... Юртида одам қолмабди. Бугун эмас, эртага мингбошиларнинг ҳаммасини урушга олиб кетармиш...

— Оғзингизга ёғ, холажон!

— Рост гап бу... Ҳакимжон айтипти... Мингбошининг мирзаси эмасми? Тил билади у... газет ўқийди...

— Сизга ким айтди?

— Бир жойдан эшитиб қолдим. Ҳакимжон бориб юрадиган жойдан. Сиз, айланай, Зебинисага сал учини чиқариб қўйсангиз бўлди. Уёғини ўзи эплайди... эслик қиз... Мингбоши уришга кетдим, ҳамма қутулади унинг дастидан. Ёвлашган қирон жуда каттаймиш... Индамасдан келиб ўлдирадиган ўқи бормиш... Осмондан қанот тақиб келиб уришармиш... Мингбошингиз ўқ тегмасдан туриб йиқиладиган одам... «Урушга борасан» дедими, тамом... юраги ёрилиб ўлади!

— Илоҳим, айтганингиз келсин! — деди Энахон.

Шу пайтда Холматнинг «эна!» деб чақирган овози эшитилди.

Иккала ҳамдард ўринларидан туриб ичкарига томон юрдилар.

Шундай қилиб, ўша кечадан бошлаб Зебининг тутқалоғи ҳар кун намозшом пайтида мунтазам тутадиган бўлди.

Х

Мингбоши ишнинг бу равишга киришини ҳеч бир кутмаган эди. Бошқа ҳамма кишилардай у ҳам Зебининг тутқалоқларини «қизнинг нози» деб билар ва тезда ўтиб кетишига ишонарди. Шу учун кундузларини жуда бесаранжомлик билан ўтказиб кеч кирганда, антика-антика ичкаридан севинчилик хабар кутарди. Беш кунгача ҳар оқшом бир хилда совуқ хабар чиқиб турди: «келинчакнинг

тутқалоғи тутиб қолди...» Бу беш кун ичида мингбоши ўз иккорича беш йиллик заҳмат тортган эди... Маҳкама ишларини Ҳакимжонга ташлаб қўйди, зотан тўйга икки кун қолганда ёнидаги муҳр ҳам Ҳакимжон киясасига тушганди. Мирёқуб бир жойда бир нафас ўтиролмайдиган парса — олти-етти кундан бери мингбоши ёнидан жилмайди. Жаҳли чиқиб тунини тескари киймоқчи бўлган мингбошини гап билан совутади ва йўлга солади.

— Ўзингиз айтасизки, — деди Мирёқуб, — сизга «гаҳ» деганда қўлга қўнадиган тайёргина қуш бўлса... Мунақа қўлга қўнмайдиган ёввойи қушларни овлашга ҳунарингиз йўқ экан. Шундай бўлгандан кейин тишини тишга қўйиб чидаш керак, хўжайини!

— Чидаб-чидаб шу ерга келдим.

— Оббо-о! Уч кун ўтмай туриб-а! Шунча бардошсизликми? Ёввойи қушни аста-секин алдаб-алдаб ўргатадилар. Қўрқитсангиз «пирр!» этиб учиб кетади.

— Учиб кета қолсин! Шу топда «бор, кет!» дегим бор.

— Эсингиз жойидами, хўжайини? Менга қаранг... бу нима гап? «Кет» десангиз, жон дейди. Шамолдай учади. Унга сизнинг «кет!» деганингиз ёввойи қушга қафас даричасини очгандай гап. Ким армонда қолади? Уми?

Мингбоши ўйлаб қолди. Сўнгра юввошланиб деди:

— Рост айтасан. Қариганда эсининг ҳам мазаси кетганга ўхшайди...

Мирёқуб билан Хадичахон шу беш кун орасида бир-бирларидан қочмайдиган даражага келдилар. Хадичахон уни кунда уч марта чақирса, бу уни беш марта чақирарди. Пичир-пичир гап, пичир-пичир гап... маслаҳат!

Тутқалоқ беш кун батартиб давом этганидан кейин, Мирёқуб мингбошининг жуда ёмон бўла бошлаганини пайқайди. Ўзининг икки гилдиракли сариқ фойтунини олдириди.

— Қани, юринг, хўжайини! — деди.

Мингбошининг эътирози ва баҳоналарига қарамасдан, етаклаб олиб бориб фойтунга ўтқизди ва орқаларида яроғли от қоровул, эрталаб йўлга тушдилар.

Шаҳарда мингбошини энг яхши ва обод самоварга туширди.

— Бошлаб нонушта қилинг, хўжайини, чой ичинг. Томоша қилиб туринг. Мен тезда келаман! — деди.

Яна фойтунга ўгириб кетди.

Мингбоши қаймоқлар ва ширмон нонлар билан нонушта қиларкан, шаҳарга нима учун келганини билолмасдан боши айланарди. Ўйлади, ўйлади, охири: «Бир

қалтис иш чиқиб қоганга ўхнайди. Бўлмаса бунча ишонилич келмас эдик. Бу Мирёқуб бир ишни уйламасдан қилмайди» деган қарорга келди.

Сўйгра яна ўйлаида давом этди.

«Шу қиронларнинг бир-бири билан урунгани ёмон бўлди... Кўп одам қирилди, дейди пойиб тура. Менинг мирзам Соколов ҳам дараксиз кетди. Уч ойдап бери дараги йўқ. Юрт ҳам, самовардай аста-аста қайнаб ётибди. Бир тошади бу! Ёмон тошади лекин. Одамларнинг юзига қарасам, ўрис-мусулмон ҳаммасининг кўзи бежо... «ютаман» дейди. Қимматчилик борган сари авик оляпти. Шундай окшошчионинг хазинаси қоқлаииб қолдимикин? Окшошио менинг гапимга кирса, юрт берса берардики, тезроқ яраш қилиб одамларни тиңчитарди. Аллақайлардаги юртларни деб бошини қазога тутадими киши...»

Бу ўйлар мингбошининг миясига биринчи келаётган ўйлар эди. У бунақа нарсаларни ўйлаб ўрганган одам эмас. Фақат юрт орасида ҳар хил гаплар юради. Ҳамма амалдорларни, шу қаторда мингбошиларни ҳам урунга жўнатармиш, дейдилар. Ҳамма юртни поездга солиб, Германияга қарини ҳайдармиш, деган гаплар эшитилади. Бу гаплар мингбошига таъсирсиз қолмайди. Мингбоши ҳам «замона охир» бўлишига ишонади эмасми? «Замона, чинакам охирга етган бўлса керак» деб ўйлайди; «йўл очиқ бўлса ҳажга кетардим» деб қўяди. Яна ўрқасидан «йўл очиқ вақтида қайда эдим? Тавфиқни ҳам жуда кечикиб бераётир худованди карим...» дейди ўз-ўзига.

Ўйлаииб ўтириб устунга суянганича ухлаб қолди. Кўзини очган вақтида Мирёқуб тепасига келиб, «қани, юринг, хўжайини!» деб турарди.

Бу сафар Мирёқубнинг ўз фойтуви эмас, киракани извом билан янги шаҳар қисмида бир қаватли эскироқ бишонинг ийишоили зинаси олдида тўхтадилар. Мингбоши хурсанд бўлиб кулди, бу жой унга таниш эди.

— Қани, юринг, хўжайини!

— Қишлоқда айтсанг бўлмасмиди? Худди зинасининг тагига олиб келгунча ҳеч нарса демайсан.

— Мен сизни ёмон йўлга бошлайманми, хўжайин? — деди Мирёқуб ва кулди.

Мингбоши ҳам маълум кулини билан кулиб, эски гапини тақрор қилди:

— Оббо, бетавфиқ-е!

Шаҳарнинг бузуқлик ила ном чиқарган машҳур номерларидан бири эди. Бу номерга келадиган кишилар фақат айшу ишрат учунгина тўхталардилар. Шу учун у бир

хонали айрим уйлардан иборат бўлиб, ярим қоронғи уйчаларда бир карт, икки-уч эски курси, бир овқат столи ва бир жавончадан бошқа ҳеч нарса бўлмасди. Одамнинг ҳайвонлик ҳирслари авж олган вақтда ҳар нарсадан гузал кўринадиган бу хоналарга у ҳирслардан озода бўлиб кирган одамни дафъатан белгисиз бир кўрқув ҳисси босарди. У хил ҳирслардан озод бўлиш билан кўпда мактанолмайдиган бизнинг мингбошидай одам ҳам бурун бир неча марта келган вақтида кутилган хотинлар киргунча, дераза олдига бориб — ифлос ва қуруқ саҳнанинг хунук манзарасига тикилар ва шу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келарди.

Бу дафъа мингбоши хона ичига кирганидан кейин ўз кўзларига ишоналмади. Хоналар яхшилаб тозаланган, деворларга ҳар хил гулларнинг ва яланғоч хотинларнинг суратлари осилган, деворда ликкагини ўйнатиб, катта бир соат чиқилламоқда, кундуз бўлишига қарамасдан хулёрангли қалпоқ остида ёруғ фонарлар ёниб туради. Қаторасига икки хона, икковини бир-бирига улайдиган эшиклар катта очик... Биринчи уй иккинчидан кенгроқ, унда катта бир стол, оппоқ дастурхон ёпилган, усти тула ҳар хил овқат, ширинлик ва ичкиликлар... Овқатлар орасида ясама гуллар... Ерда чиройлик бир гилам. Курсилар — янги ва тоза. Бир чекада ойнали, каттакон кийим жовони, унинг кетида оппоқ чойшаб ва қўш парқув болишли карт... Карт олдида — ерда пойандоз гиламча. Наринги уйда оппоқ чойшабли битта карт, қўш парқув болиш, битта жовонча — бошқа нарса йўқ. Факат бунда ҳам карт олдида пойандоз гиламча... Ҳар уйнинг фонари бошқа ранг берса ҳам, ранглар ҳаммаси одамнинг ҳирсини қитиқлайдиган аллақандай сирли ва ғалати... Девордаги яланғоч хотиннинг оппоқ ва текис танлари депсиниб тургандай, худди жони бордай жозиб... Кулимсираган кўзлари, юқорига томон бир оз керила тушган қилдай нигичка қошлари... ҳавас ва ўйнашнинг чопарлари! Кўкраклари олмадай кичкина ва таранг...

Мингбоши кирган ҳамон хурсандлигини очик билдириб кулди ва Мирёқубнинг елкасига қоқиб туриб деди:

— Ўлма, бетавфиқ! Боплабсан!

— Камарни ечинг, хўжайин, — деди Мирёқуб, — иккала уй сизники. Ҳеч нарсани ўйламанг. Ёнг, ичинг, кайф қилинг. Сассиқ сўфининг нозли қизи ахир бир кун

найтонлашлардан чарчайди. Қачон бўлса ҳам у сизники! Уни ўйламанг сира, ундан қолишмайдиганлар бор бу ерда.

Шу ерда мингбоши шодлигидан бўлсамикини очилмоқчи ва кўнглидаги бир сирни Мирёқубга очмоқчи бўлди:

— Биласанми, Мирёқуб? Мен у қизга қиз деб, хотин деб талабгор бўлсам экан...

Мирёқуб кўзларини кенг очди ва мингбошининг ёнига келиб ўтирди.

— Нима дейсиз, хўжайини? Нима, нима? «Эски оғиздан янги сўз?»

— Ўзим ҳам ҳайронман. Ашуласини эшитсам бўлди, дейман ўз кўнглимда. Ашуласига, овозига итқим бор, унақа итлик йўқ...

— Оббо! Итлик йўқ! Сизда-а? Э тавба...

— Нон урсин агар...

Мирёқуб иргиб ўрнидан турди:

— Бўпти бўлмаса! — деди у. — Итликни шу ерда қолдириб, унинг ёнига одам бўлиб қайтасиз. Унда қиз сизники! Бўлди, хўжайини! Мана бу ер ҳар қанча итлик қилсангиз кўтаради...

Шу топда ўзининг негадир «одамлаша бошлагани» тўғрисида ўйлаб кетиб, Мирёқубнинг сўнг сўзларини эшитмаган бўлса мингбошини айблаш керак эмас. Бу қабих одам сўнг вақтларда ўзининг ўзи эканига ҳам унча ишониб етолмайди.

— Мен бир айланиб келаман, хўжайини.

— Қаерга бормоқчисан?

— Сўраманг, хўжайини. Сиз айшингизга қаранг. Ҳамма итликни шу ерга кўмиш керак-а! Биласизми? Керак бўлса, ўзингиз биласиз, мана тугма, шунини босилади. Уёқдан одам кирганда тортирмай буюра бериш, ҳамма нарса бор...

Чиқа бошлади. Сўнгра эшик олдидан яна орқасига қайтди.

— Хўжайини, — деди унга томон эгилиб. — Ҳаммасига бир стакандан қуйиб берасиз. Ундан кейин биттасини тахлаб ёнингизга оласиз. Бошқалари чиқиб кетади... Тартиб шу!

— Биттасига кузим тўймаса-чи?

— Уёгини ўзингиз биласиз. Итлик ҳам тоза жойида экан, хўжайини!

У ердан чиқиб Мирёқуб номер эгасининг ўз уйига кирди. Хўжайини ўн битта хотинни унинг олдидан — ясов тортдириб тўрт мартадан ўтказди. Қизиқ: Мирёқуб биринчи сафарда уларни юзларига қаради. Иккинчи,

учинчи ва тўртинчи сафарда фақат юришларига назар солди. Сўнгра еттинчисини кўрсатиб туриб деди:

— Менинг номеримга юбор. Мен келгунча жилмасдан ўтирсин. Бировга кўрсатма! Ҳа! Ванна бор-а? Ваннага туширтир. Қолганлари нариги номерга кириб, бизнинг хўжайинига кўриниб чиқсинлар.

Мирёқубнинг ҳалиги икки хонали уйдан бошқа ўзига хос алоҳида бир хонаси бор эди. Унинг ички зийнати олдида нариги икки хонали уй ип эшолмаса бунга таажжуб қилиб бўлмайди. Чунки Мирёқуб — Мирёқуб, мингбоши эса — бир Акбарали, холос... Акбарали деган бир одамнинг ёнида ҳукумат муҳридан, зоти паст бир итликдан бошқа нарсаси йўқ. Мирёқубнинг каттакон мияси, ўткир ақли бор! Мингбоши ўйлайдики, Мирёқуб унинг қўйруғи.. Мирёқуб ишонадики, мингбоши — туя, бурнига ип ўтказилган, ипнинг учи — сарбонда, яъни туячида. сарбоннинг номини Мирёқуб қўйганлар... Ана, Акбарали деган одам мингбоши бўла туриб, арзимас хотинлар орасида итлик ролини ўйнаб ётади. Шу тонда юрт куйса ипни йўқ, парвойифалагига! Мирёқуб деган киши мингбоши ҳам эмас, савдогар ҳам эмас, деҳқон ҳам эмас, шундай бекорчи бир одам — ўн биттанинг энг аълосини танилаб қўйиб, ўзи мингбошилиқнинг ишлари, яъни юрт қайғуси билан пиёда ҳаллослаб нойиб тўраникига кетиб боради. Мирёқубга маъқул бўлмаган ўнта хотин кириб мингбошининг теварагини ўрайди... Мингбоши одам шаклидаги ит бўлгани учун бирдан ҳаммасига чанг солади, ҳаммасини бирдан чангаллари орасига олмоқчи бўлади, қутуриб терисига сигмаган шердай, ҳаммасини барабар парчаламоқ истайди... Ниҳоят, мастлик билан ва ҳам ўтакеткан ҳайвонлардагина бўладиган олчоқ, очкўз, мечкай ва ялмовчи ҳис билан кўзи кўр бўлиб, ҳўшёр вақтда қарасанг кўнгил айнайдиган биттасини илтитиради-да, ўзи ифлос, чангаллардаги ови ифлос, икки ифлос бир-бирига суйқаниб, тагсиз ботқоқ ичига ботиб кетишади! Мастликда хотин танилаб бўладими? Мастнинг кўзига мушук — фил, фил — мушук бўлиб кўринади... Кампирни — пари қиз қилиб кўрсатадиган тилсимли ойна ичкиликдан бошқа нарса эмас! Мирёқуб — ит эмас, одам! У ёш бир хотинни баззоз дўконидан ўзига тоза қўйлақлик танилагандай қилиб танилади. Еттинчиси чакки эмас... юзининг тозалиги биринчи қарашдаёқ барқ уриб туради. Мирёқубнинг ўша танилаш чоғида электрикнинг ўчиртириб қўйиши ва намоёнини дераза ёнига келтириши ҳикматдан ҳоли эмас.

Буни — белида кумуш камари борларгина тушунолмаса мумкин!

Номер эгаси Мирёқубни яхши танийди, унинг жуда мулкилигисанд гумашта, ийжиқ харидор, завқи қайралган ишаванда эканини яхши билади. Шу учун еттинчисининг танлаганини куриб оинаси Мирёқубнинг елкасига қоқди ва «Ўлма, Мирёқуб! Сарт боласи француз...» деб қўйди. Чунки уи бир хотин орасида еттинчиси бўлиб қўлга кирган Мария Острова ҳали ёш... Яқиндагина яхши ва пажиб бир оиланинг эрка қизи бўлган... Хўжайинининг айтишича, бир хиёнат уни бу қўйларга келтирган... Хўжайини ҳам уни куз қорасидай сақлайди... Мирёқубга кўрсатди, бошқа анча-мунча одамга кўрсатмайди... Хотин ўзи одам танлайди... Йўқ, одам эмас, пул танлайди! Унга бир ярим минг сўм пул керак, шуни топади, сўнгра йироқ бир мамлакатга кетади. У ерда турмушини бошқа асосларда қуради. Гуноҳларига аччиқ-аччиқ йиғлайди. Ҳозир мулжалланган сумманинг ярмидан кўпи бор. Уч киши билан «кўришиб» саккиз юз сўм тополди. Бирор ҳафта-ўн кундан сўнг мулжалланган сумма қўлга киражак ва ёш хотин янги турмушга қараб йўл солажак!

— Ана, ошнаниг ваннага кетаётир! — деди хўжайин айвондан ўтаётган ёш хотинини кўрсатиб.

— Битта яхши оқсочни тайин қил, ювинтирсин.

— Хотиржам бўл, Мирёқуб, унинг ўз хизматчиси бор.

— Мен сендан хафаман...

— Йўғ-е!

— Хафаман...

— Рост айтасанми, Мирёқуб?

— Рост...

— Сабаби?

— Ўзинг биласанки, бунақа хотинга пул аямайман.

— Биламан.

— Билсанг, нега бошқа хотинларга қўшиб кўрсатдинг?

Ҳатто уларнинг орасига қўйибсан...

Хўжайин хохлаб кулди:

— Завқингни ешамоқчи эдим, жинни! — деди. — Ўзим билардимки, ўшани танлайсан!

Мирёқубнинг меилик ҳисси қонган эди. Кулди.

— Саккиз юз сўм ишлади дегин?

— Саккиз юз сўм!

— Сен қанча ишладинг?

— Мен бир оз ортиқроқ...

Мирёқубнинг миёсига бир фикр келган эди. Бир нафас тўхтаб ўйлади ва дарҳол қарорини берди.

— Чакки эмас... У бир ярим минг сўм иштаганда, сен икки мингга еткизмоқчисан. Инсоф ҳам керак!

— Инсоф керакку-я. Лекин, бунақа фурсатлар ҳам кам учрайди. Бизнинг касбимиз шу, фурсатни қўлдан чиқариш уз касбига хиёнат қилиш демак...

— Мендан қанча оласан?

— Сендан юз эллик сўм халос!

— Унга қанчасини берасан? Эллик сўминими?

— Йўқ! Унга ўзинг билиб берасан.

Мирёқуб ўридан турди. Дўстининг елкасига қоқди.

— Шайтонсан, дўстим, шайтон! Етти дўзахга кунда бўладигансан!.. — деди ва тез-тез қадам қўйиб кўчага чиқди.

Нойиб тўра Мирёқубдан узр сўради.

— Мени ҳоким тўра чақираётир. Ҳозир бормасам бўлмайди. Кечроқ уйга келсанг яхши бўларди.

— Хўн бўлади. Ортиқча ишим ҳам йўқ. Қогоз-моғоз бўлса ола кетай деб эдим. Ундан кейин, сизга бир нарсани олиб келдим.

Ёнидан газетга ўралган бир нарсани олди.

— Жуда яхши, жуда саз! — деди тўра. — Уйда берарсан. Акбарали қаерда?

Мирёқуб ҳалиги нарсани яна қайтиб қўйишга соларкан жавоб қилди:

— Шу ерда.

— Шаҳарда?

— Ҳа, шаҳарда.

Телефон жиринглади. Нойиб телефон қулогини олди:

— Мен, менман, Александр Васильевич. Ҳозир бораман... ҳозир...

Телефон қулогини яна жойига қўйди.

— Шаҳарда дегин? Нима қилиб юрибди?

— Гап кун, тўра.

— Яхши, уни ҳам уйда айтиб берарсан. Хайр, ҳозирча.

Эшикни очиб саркотибини чақирди:

— Игнатюк! Акбаралига тегинли қогозлар бўлса бериб юбор!

Нойиб шонилиб чиқиб фойтунга утирди. Мирёқуб қогозларини олгандан сўнг битта-битта босиб ҳаммомга кетди.

Ювиниб, соқол-мўйловларини «фасон» қилиб олдириб, номерга қайтган вақтида мингбонни ичкари уйда ўзи ёлғиз ухлаб ётарди. Стоя усти, ерлар — эгаси кўчган уйдан иштон берарди. Уйнинг ҳавоси ҳам бузила тушган...

У ердан чиқиб номер хўжайинига учради

— Мингбошига овқат берилдими?
— Ҳалигача берилгани йўқ.
— Хайр, майли. Ўзи уйғониб сўраса берарсиз. Аммо уйни йиғиштирмасанг бўлмайди. Одам буюр!

У ўз хонасининг эшигини секингина очиб кирган вақтида ён жуvon кийимларини ечган, картда ухлаб ётарди. Боши ёстикдан тушган, сочлари тарқалган...

Мирёқуб яна секингина қайтиб чиқиб хўжайинининг ёнига кирди.

— Бориб уйғот, дўстим. Туриб, ювиниб кийимларини кийсин. Мен у билан тўппа-тўғри картда учрашмоқчи эмасман...

— Сенга нима бўлди, Мирёқуб? — деди хўжайин, кулди.

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Менинг одатим шу... мен ошначиликни картдан бошламайман...

Хўжайин кула-кула чиқди. Хотиннинг безаниши бир соатга яқин чузилди. Бу орада Мирёқуб бардош қилиб ўтирса ҳам, хўжайин тажаангланиб беш-ўн марта бориб келди.

Ниҳоят, Мирёқуб ўз хонасининг эшигини иккинчи марта очиб кирди. Ён жуvon ҳарир ва чиройлик кийимлари билан ювиниб-тараниб уйнинг ўртасида турарди. Электрикнинг билинар-билимас қалтировчи ўтқир ёруғида унинг оқ юзлари, айниқса, нарлоқ кўринарди. Мирёқуб кирган ҳамон салом қилди ва худди эски бир ошнаси билан куришаётгандай кулиб туриб кўришди. Хотиннинг қўл беришида шу хил хотинларда бўладиган бир лоқайдлик бориди. Совуқ қўл совуқлик билан узалади: «Ҳа, эски танимининг янги харидори» дегандай... Мирёқубнинг одатда ҳамма қўлини маҳкам сиқиб кўришадиган қўллари бу кичкинагина, ошноқ ва юмшоқ қўлларни ҳам куч борича сиқдилар. Фақат бу қисинлар ҳам оловсиз ва ҳароратсиз эдилар; «ҳа, чуқур чўнтагимнинг очкўз меҳмони!» дегандай... Бутун бу кўришувлар, қўл сиқишувлар ва кўз тутувларда, шунингдек, бу кўришувни ўраб турган шаронгда маъни деган нарса топиламасди. Бу иккала «савдогар»дан бир маъни излаш, айниқса, шу тонда беҳуда уриниш бўлади. Фақат иккаласининг икки жуфт кўзи бундан мустасно... Хотиннинг қовоқларига оғир бир алам ва изтиробнинг кўлагаси тушгани ҳолда ёшлик ва жуvonлиқнинг кучи билан беришмай, бўш келмай турган, ёз осмони каби тиниқ ва тоза мовий кўзларида кучли бир савол аломати бориди, «бонқаларига ўхшамаган харидор, кимсан ва нима қилмоқчисан?» дегандай... Мирёқубнинг

ҳар қандай хотинини лоқайдлик ҳолатидан чиқара оладиган қон-қора ва думалоқ кўзларига эса бир андиша ва ўйланши ҳоким эди; «тили кўнглидан жудо бўлган махлуқ, нега сен бу ердасан?» дегандай... Мирёқуб фонарни ўчириб унинг қаринсига келганда ва иккаласи бир-бирига ҳавонинг табиий ёруғида индамасдангина бир-икки минут тикилишганда, иккала томон ҳам бир-бирининг кўзида ҳалиги маъинини равишан кўрди ва ўқиди. Мирёқуб ҳали боя номер эгасининг уйида берган қарорини қувватлаш учун хотинининг мовий кўзларидан қувватли далиллар тонган эди. Хотин эса ҳозирга қадар қилган ишлари ва муомалалари билан ўзга «харидорлар»га кўп-да ўхшамаган бу Осиё одамининг, ўз ақидасича, айёр кўзларида оддий «харидорлик» доирасидан четкароқ чиқадиغان аломатларни муноҳада этарди: «Бу одам ҳам, — деб ўйлади хотин, — бошқалар каби чўнтагининг кучи билан мени олаётир... Бу ҳам бошқалар каби ёш гулбундан бир гулни сотиб олиб, дарҳол узажак, узган ҳамон яна ўша гулбунининг оёқлари остига — чапг ва тупроққа ташлаяжак, сўнгра совуқ қўлини узатиб лоқайд хайрлашажак, балки хайрлашиб ҳам ўтирмасдан, бурилиб кетажак. Бир умр учрашмаслик учун кетажак!.. Чунки... Лодзили ваяжор каби...» Шундан сўнг, бир онда, ўтган ҳафтадаги учрашувни кўз олдидан кечириб олди.

Шу номерининг шу хўжайини кечаси соат иккиларда бунинг эшигини чергиб очтирди. Бу ечиниб ётган эди. «Туринг, Мария Степановна, — деди, — учинчи номерга киришг. Тез! Айтган суммангизни тез тўлатадиган бир олижаноб киши бор. Сизни кутиб ётибди!» «Хўп, ҳозир кийиниб-тараниб бораман». «Йўқ, — деди хўжайин — йўқ! Айвонда ҳеч ким йўқ. Чойшабни ёпиниб ўта беришг. Кийимсиз ҳам гўзалсиз!» Кулди ва хайрон бўлиб турган хотинининг елкасига картдаги чойшабни ташлади-да, қучоқлаб айвонга олиб чиқди. Янги «касб»нинг мунақа дагал талабларига ўрганмаган ёш жувон ўшанда бутун танишинг дир-дир қалтираб борганини сизди. Унинг ёш ва тароватли танидан ҳали софлигини сақлаган, ейилмаган руҳидан порозилик фарёдлари юксаларди. «Ўвишдингизми?» деди хўжайин маҳкамроқ қучоқлаб! «Йўқ. — деди ёш жувон, лаблари титраган ҳолда. — Кўнглим айнийди! Бу қадар олчоқлик!..» Хўжайин дарров тўхтади, айвон устунисидаги хира чироқнинг шуъласида ёш жувоннинг кўзига тикилди. «Олчоқлик? — деб такрор қилди хўжайин. — Меҳнатсиз, осон пул топмоқчи бўлганлар менлик ҳисларини ўз оёқлари билан тенкилашга мажбурлар...

Дунёнинг устун — пул, пул тошин — қийин! Осон пул тошин олчоклик бўлса, мардикорлик қилишга нафенингиз кўнадими? Ана, кўчада Турсунбой деган сарт қоровул бор, хали ҳам кўча сунуриб юради. Олти сўм ойлик олади... Ўшанинг ишини қилишга ўзингизни кўндира оласизми? Хурсанд! Вақти чоғ! Қачон кўрсангиз, ашула айтади. Менинг оқсоч хотинларим билан ўйнашади. Тонганини ўшаларга сарф қилади. Ўзи доим оч...» Ёш жувод бошини қуни эгиб, юзини чапга бурган ва борган сари қалтирани кучайган лабларини уткир ва ошпоқ тишлари уртасида қисарди... «Беҳуда гаиларни ташлаш! Ярим соатдан сўнг қўлингизда банкнинг кун суммали чеки булади. Ўшани суриб-суриб ўзингиз (орқа томонини ўзинг, йўқса номери ўчиб кетмаги мумкин)! Она — боласини, ошиқ — маънуқини, булбул — гулни, бадавий — тевасини, сарланикар — қиличини унгаандай ўзингиз! Негаким, ҳамма гап — уша чекда, чек — банкада, банка — пулнинг маркази, пул, агар ҳақиқатга тобингиз бўлса «оллоҳ! Қозий алҳожат!..»

Эшикни очиб, бу ёш хотинни ҳатто бир даража кўюллик билан учинчи номерга киритиб юбориб, хўжайин эшикни астагина ёпди-да, «шунақа хотинларни қашқарлик мардикорлар билан бирга гуза чонингизга юборсанг айни саратон иссинида!» деб ҳудуранди...

Бу хотин шу тонда фақат бир нарсага муҳтож эди пенини! Ёзининг дим ва илик кечасида пайдо булган бу ғайритабиий титрамани тўхтатини! Бу — бир. Иккинчидан, ўхдага тушган «вазифани» наридан-бери бажариш... Бу ерда, «вазифа»нинг гузаллиги, мулойимлиги ва ёқимлигини суриштириб турадиларми? Бу ернинг қонуни қаттиқ, унга эътироз қиладиган, гап қайтарадиган кишиларини у ўз доирасига олмайди. «Қирдингми, бўйунсун!» дейди ва узича у ҳам — ҳақли!

Кўнгилни ғаш босадиган кичкина ва яланғоч хонанинг фонари ўчирилган, ҳеч нарса кўринмайди. «Қандай яхши! Кечанинг битта фазилати, қоронғиликнинг бир яхшилиги шу!» Айвондаги хира фонардан бир сиқимгина хира шуъла тушиб, эски ва бўёғи ўчган картини, карт ёнидаги курсини, курси устидаги босма айилли — тасмали шимий¹, курси оёғидаги бир жуфт ранги белгисиз ярим ботиқкани зўрга-зўрга ёритарди. Эшик очилиши билан картда яланғоч ётган эркак бошини кўтарди, бир қимирлади, ёнидан жой бўшатган бўлса керак... Ёш хотин картини кўрган ҳамон ҳеч

¹Босма айилли шим — тасмали (подтяжки) шим.

уйлаб турмасдан чойшабини ерга иргитиб ёт эркакининг бегона қўйиغا кирди.

— Буича совуқсиз! — деди эркак хирқироқ овоз билан. — Худди муз!

Хотин индамади. У ҳали ҳам лабларини тишларди...

Тонг отиб уй ичи ёринишганда хотин ўрнидан турди ва дарров чойшабини ёйиниб орқасига қайрилди-да, усти очилиб ётган эркакка куз ташлади: тарвуз сингари юм-юмалоқ, семиз қорни солиниб тушган, икки бети сергунит — бўртма, кичкина ва маъносиз кузларга эга бир махлуқ! Пишиллаб нафас олади, хуррак тортиб ухлайди! Ана, у ҳам уйғонди, жойидан турмасдан бошини бир оз кўтарди. Кулди. Буича хушук кулади! Иккита тилла тиши ўчаётган чўққа ўхшайди. Жуда сийрак бўлган сочлари чала ўрилган экинзор каби...

«Нечук мен бутун бир кечани шу билан ўтказа олдим?..» деди хотин ўз-ўзига, яна лабларини тишлади.

— Берироқ кел-чи! — деди эркак.

Хотин қоп чиқар даражада шиддат билан лабларини тишлагани ҳолда, уйлаб ўтирмасдан, қўмондага итот қилган солдатдай картга яқин борди.

— Эгил бир оз!

Хотин эгилди.

— Чакки эмас! — деди эркак, хурсанд бўлиб кулди. Сўнгра қўли билан дераза тоқчасига иншорат қилиб:

— Ана чек! — деди. Яна бошини ёстиққа қўйди.

Хотин тезгина чекни олиб, хайрланмасданоқ уйдан чиқди.

Ўз уйига келганидан сўнг дарҳол ойнага қаради, ўз афтидан кўрқиб кетдими, билмадим — ўзини картга танилаб ҳўнгур-хўнгур йиғлашга тушди... Уч юз сўмлик чек қўлидан тушиб аллақайларда тўнтарилиб ётарди...

Шу учув Мирёқубга бошқа «харидорлар» каби қараёлмаслигини бу ёш хотин ўзи ҳам билди. «Бу, ҳеч бўлмаса, олган молини қадирлай оладиган савдогар муомиласини қилди-ку. — деб ўйлади у. — Хотин кишига позик тарбияли бир француз каби яқинлаша билди-ку! Кошки ҳамма харидор шундай бўлса!» Бу хотин ўзича ҳақли, албатта. Қўлларини урмасдан яхши гапириб ишлатадиган, урганлар кунда ўн беи соат ишлатса, яхши гапириб кунда йигирма соат ишлатадиган хўжалар ҳам бўлади-ку...

— Ўтир! — деди Мирёқуб сенсираб. Фонарни яна ёқди. Столининг наст томонига ўзи ўтириб, тўри томонидан унга икки кўрсатди. Ўтирдилар. Хотин ўз «вазифа»сини яхши билганинидан, шу топда гап эмас, «иш» кутарди ва бу

тахқирланишининг сабабини англаёлмасди...» Ҳар қандай оригинал тип бўлса ҳам, мақсади белгили. Бу жойда ўзга мақсад бўлиши мумкин эмас!» деб ўйларди у. Мирёқуб бўлса нима дейишга ҳайрон бўлиб боши қотиб ўтирарди. Бу одам халқ орасида закончи ҳисоблангани билан рус тилини мақсад англатарлик билмайди. Қаршисида — Осие билан яқинда танишган бир нозик рус хотин, Осие билан яхши танишганда ҳам сарт тилини ўрганишга таназзул қилади-ми? Зоҳирда бу нарсага далолат қиладиган ҳеч бир асар йўқ! «Бу хотин, мен билан французча гаплашса, гаплашадими, сартча бир сўз ҳам билмайди» деди ўз-ўзига Мирёқуб... Ҳолбуки, айтадиган анча сўзлар, сўрайдиган анча гаплари бор. Бу хотинга бошқа шу хил хотинларга қараган сингари қараёлмаслигига унинг ўзи ҳам ишониб қолган. Бошида бошқача планлар айланади...

Ниҳоят ширин майдан бир қадаҳчага тўлдириб унинг олдига қўйди. Ўзи ярим қадаҳ ароқ қўйди.

— Ич! — деди Мирёқуб яна сенсирашида давом этиб.

Биринчи марта сенсираганида негадир кунт қилмаган хотин бу сафар ҳайрат аралаш ранжиб қўйди. «Бу Осиели ҳам «сен» билан бошлади» деди ўз-ўзига. Чўқиштириб ичдилар. Мирёқуб энди бир иш қилиб мақсадини англатишга бел боғлади. Русчага сира ўхшамаган бир тил билан, кўпроқ қўлларига ва юз-кўзларга зўр бериб, мақсадини англатишга киришди. Хотин қотиб-қотиб кулар, юзлари чўгдай ёниб қизарар, Мирёқубнинг қистови билан ширин майдан бир оз-бир оз хўплаб қўйиб, сўз тингларди. Сўзлар бошда Мирёқубнинг галати саволларидан иборат бўлди:

— Қачон жўнайсан? — деди у. Бу биринчи айтилган сўз эди.

Хотин англамади. Бошини чайқади. Сўнгра Мирёқуб қўл ишоратлари билан бирга ҳалиги сўзни яна такрор қилди.

— Қай ерга? — деди хотин.

— Мен билмайман. Ўзинг биласан.

Бу нарса хотинни бутунлай гангратиб қўйди. «Нима демоқчи бу севимли азиат?» Мирёқуб мақсадини англа-толмасдан саволни бошқача қилиб берди:

— Бир ярим мингга етдими? Ё, ҳали ҳам саккиз юзми?

Хотин тушунди, у шошиб қолди. «Нималар дейди бу галати азиат? Менга бир ярим минг сўм пул кераклигини, ҳозир фақат саккиз юз сўм йиғилганини қайдан билади? Муаммо, муаммо!...»

Бора-бора керакли сўзлар осонроқ топиладиган, бошқа-

чароқ сўзлар билан айтилган мавҳумлар ҳам икки томонга англашиладиган, қўл ва юз-кўз ҳаракатлари кўзга таниш кўринадиган бўлиб қолди. Хотиннинг ёқимли жаранглаб чиқадиган қувноқ овози Мирёқубнинг тап-ларига игна ботгандай ботар, лекин ниҳоят даражада кайфини келтирарди.

Мирёқуб номер хўжайинининг уйида берган қарорини мустаҳкамлади, яъни бу жувонни ўзи билан бирга, бир-икки ой ўйнатиб келиш учун Қримга олиб кетадиган бўлди. Қримдан сўнг қўлига икки минг сўм пул беради ва мумкин бўлса Петроградгача олиб бориб қўяди. Ундан нари бу хотин ҳалиги пулнинг кучи билан Германияга (душман мамлакатига!) қочади ва унда бадавлат акасига қовушади. Бу сирларни у Мирёқубга «кўнглининг яқинлигидан» айтди ва — «сирларининг очилиши унинг ҳалокатига сабаб бўлишини» ҳам қайд қилиб ўтди. Мирёқуб дераза тоқчасидан эски бир кулгили журнални олиб, ундан туя суратини топди ва «туя кўрдингми? Йўқ!» деган чучмал мақолни англаймоқчи бўлди шекилли:

— Кўрдингми? Йўқ! — деди хотинга. Бу сўз русчада «Видел? Нет!» шаклида чиққанлигидан хотин:

— Кўрганман (видела)! — деб жавоб берди. Хотин унинг жон куйдириб гапирган гапини англамаган эди. Мирёқуб қизиди, бармоғи билан туя суратини бир неча марта туртиб, яна ўша саволни такрорлади. Хотин бу дафъа:

— Ҳа, ҳа, кўриб турибман (вижу), кўриб турибман! — деб жавоб берди.

Мирёқуб тажанг бўлиб ўрнидан турди, тезгина хотиннинг ёнига ўтиб, туя суратини яна қаттиқроқ туртиб кўрсатди, бармоғини оғзига қўйди, бир оз шу кўйича жим қолгач, яна ўша саволни такрорлади.

Хотин Мирёқубнинг шу қадар зўр беришлари ила мақоланинг мазмунини англаёлмаса-да, унинг нима демоқчи бўлганини англаган эди: «Айёр, лекин, бу азиат! — деб ўйлади у. — Демак, сирни ҳеч кимга айтмайди. Туя каби доим жим қолади». Шу учун ўтирган жойида бошини кўтариб Мирёқубга қаради, кўзлари ўйнаган ва мулоҳим кулган ҳолда:

— Тушундим, тушундим. Раҳмат сизга! — деди.

Шу билан Мирёқуб ҳам тинчланиб яна ўз жойига ўтирди.

Бу хотин ўзи ёш бўлса ҳам эси жойида эди. Кўп эркакларнинг ширии тиллари... биринчи ётоққача қалдираганини, ётоқдан турар-турмас юзлари буришиб, ҳалиги тилнинг аксига айлана бошлаганини яхши биларди. Гимна-

зиянинг сўнг синфини битиролмай қолган бу қиз гимназияда француз тилини тузук-қуруқ ўрганиб, ҳаёда-сани дурустгина ўзлаштириб чиқмаган бўлса-да, ишқий романларини кўн ўқиган эди. Арцибашевнинг¹ тарақлаган даврларида уртоқлари билан бирга бутун кеча ухламай, ўша «севимли» ёзучини ўқир ва кечалари пойтахтнинг кенг паркларида ҳар бир учраган эркакини бир «ошиқ» ҳаёл қилиб, ҳар бир — онасути оғзидан кетмаган тентак гимназистини бир «озитқи» деб биларди... «Бу яна-тагин, ёввойи бир азиат... Ёунинг гаши, ваъдаси борми? Эртага унутади! Эртагаёқ ўзининг қирқта (!) хотиндан иборат ичкарасига (ўзича айтсак «гаремига») киради-кетади! Топиб бўладими уни — номи йўқ ва номери йўқ, бир-бирига ўхшаган иланг-иланг кўчаларда?» деб ўйларди хотин. Бир оздан сўнг бу фикрга ўзи қаршин бўларди: «Ёунинг мақсади қарт бўлса, ана — қарт, мен — амрига ҳозир, нима учун сўз қилади-ю, «ини» қилмайди? Йўқ, бу бошиқа эркакларга ўхшамайди!» Шундай бўлса ҳам қўлда бир дастак бўлиши керак. Хотин ўйлади ва деди:

— Сизнинг бу яхши гапларингиз мени қондирди. Фақат бу гапларининг эртага эрта биланоқ кул бўлиб учмаслиги учун бирорта дастак борми?

— Дастакми? Билмадим... Сиз кўреатинг, мен ё «хўн», ё «йўқ» дейман?

— Гапларингиз рост бўлса, мени ишонтиргунча... менга тегмайсиз!

— Бошқаларнинг ҳам тегмаслиги шарти билан!

Хотин. «Минг бир кеча»даги золим ҳукмдорларга ўхшаган бу «мутаассиб мусулмон»нинг шу қўйган шартидан шу топда жуда рози эди. Фақат бу жойда, бу бинода у шартни бажарини мумкин эмас.

Шу учун у эртаси куни — Мирёқуб ҳисобига — шаҳарнинг энг аъло номерига кўчадиган бўлди. Мирёқуб қаттиқ ваъда олди, ўзи ҳам қаттиқ ваъда берди. Бир ҳафтага қолмай, жунаб кетинига жазм қилдилар.

* * *

Кеч кирган эди. Кўча фонарлари ёқила бошлаган, уйларига қайтаётган извоичилар чарчаган отларини эринибгина қамчилардилар, отлар ҳам қуруқ аравани

¹ Арцибашев М. И. (1878—1927) — XX аср бошларида ахлоқий бу едик таниқ этилан асарлари билан машҳур бўлган рус ёзувчиси.

иноимасдан аста-секин гилдиратардилар... Мирёкуб битта-битта қадам босиб пойиб туранинг уйига томон юрди. Унинг миёсида аллақандай бесаранижом фикрлар айланарди.

«Мирёкуб — бурунги Мирёкуб эмас, нега бу қадар секин юради? Унинг шу чоққача санаб қадам босганини кўрган одам борми дунёда? Нима булди ўзи унга? Ўзи ҳам хайрон! Акбарали мингбошида бўлган итлик бунда йўқмиди? Бу қутурмаганми? Бу сувдан ҳам мулоҳим, сўтдан ҳам оқ, чумолидан ҳам беозор, мусичадан ҳам сўфими?»

«Йўқ! Бу ҳам Акбаралига ўхшаган мингларча итларнинг бири! Фақат бу билан Акбарали мингбоши ўртасидаги фарқ шуки, бу ўзини ундан юқори олади. Шу юқорилик ҳисси, шу ғурур — унинг ўзидан итликни тўсиб туради, ўзига кўрсатмайди, унинг ўзини алдайди...»

«Йўқ! Бу билан Акбарали ўртасида тоғ қадар фарқ бор! Ана, Петрограддан келган мовий кўзли дилбар бунга гувоҳ! Мирёкуб Акбаралига караганда фаришта! Буни Петроград гўзалли ҳам тили билан тасдиқ қилади. Мирёкубда итлик йўқ!.. Бўлмаса, шу топда ҳеч нарса қолмади... Ҳаммасини ана у мовий кўзли гўзалнинг билинмас кучи юлиб ташлади, таг-томири билан юлиб ташлади!..»

«Юлиб ташладими? Таг-томири билан юла олдими? Йўқ! Бекор гап! Печа йиллардан бери илдиз ёйган, шох тарқатган, қулочлаб ўсган нарсани бир қарашда юладиган куч йўқ ва топилмади! Унинг илдизлари Мирёкубнинг бадашида ҳали жуда кучли! Ана ўша куч эмасмики, уни кетаётган йўлида бирданига тўхтатди. Тўхтаган жойида бир уйнинг зинасига ўтиришга мажбур қилди. «Итлик» бош кўтариб келарди...»

«Нима беҳудагарчилик бу? Машхур бир номерда маълум «касб» билан шуғулланадиган бир хотинга йўлиқди. Ори рост: бу ўша жойдаги ўзи сингари хотинларга ўхшамасди. Бошқача кўринарди. Ёш, тароватли ва тоза эди. Нима буни? Ҳар қанча таниноз бўлса ҳам — яна ўша жойнинг ўшанақа хотини. Бунинг уйига нега кирди? Нега киргани маълум. Бу келганда ечинган кўйи мунинг картида ётиши — нега кирганини кўрсатиб туради. Очiq кўз билан ўйлаганда бунга нима қилиш керак? Белгиси, бориб эшикни очиб кириб, фонарни ўчириб, нидамасдан картга тортиш... У ўзи ҳам эрга биландан бери шуни кутиб ўтирмайдими? Шу учун ювилиб-таранмадими? У — Лайли, бу Мажнунидидики, «оҳ, оҳ» деб тоғ-тошларда, ваҳший ҳайвонлар билан улфат

бўлиб юра берса? Тоғ-тош қани? Бу — шаҳар... Маданий-лашган, «европалашган» шаҳар. Ҳар бурчакдан — ҳар минутда бир таънос бурилади ва сузгун кўзлари билан егундай бўлиб одамга қарайди! Шу замонда «мажнун» бўламан деганларни ўлганларидан кейин туғ кўтариб мазор қилмайдилар, «жинни эди, ўлиб қолибди» дейдилар ва бир кулиб қўйиб, ўтаверадилар, ўлиги ҳам кўчаларда қолиб кетади. Ўлигини итлар еса эгаси хурсанд бўлади. Бекор чириб, сасиб ётгандан кўра...

Итликнинг шу ҳилда осий ўйлари билан Мирёқуб қандай қилиб ўрнидан турганини ва номер зинасидан шошилиб юқорига чиқаётганини ўзи билмай қолди. Юзлари, кўзлари куларди ва бу кулиш қондирилмаган нафсининг бирданига хуруж қиладиган шўхликларидан ўзга эмасди. Ўз хонасига яқин етган, деразадан юққа тўр парда орқали айвонга тушиб турган мулойим шуълани кўрганидан кейин негадир юраги ўйнаб, қадам босишини бирданига сусайтирди. Итлик фикрлари яна орқага тисарила бошлаган каби бўлди. Эшик олдига етгач, қабзага қўл узатолмасдан, тўхталди... Ичкаридан ёш хотиннинг ширали бир овоз билан оҳистагина айтаётган ашуласи эшитиларди. Бу хотиннинг гапирганида жаранглаб чиқадиган ширин овози энди ашула айтаркан, чолғу торидай дарров кўнгилга таъсир қилди.

— «Бу қандай овоз? «Итлик» асари борми шу овозда? Шу овоз билан каравотга чақириб бўладими? Ўхшамайди-ку сира! Бояги бир туш эди... бир босирқиш келиб кечди... У оғир босинқирашдан уйғонмоқ учун шу қушчанинг сайрашига эҳтиёж бор экан! Ана, сайраётир! Ўзи билган, ўзи таниган, ўзига ёққан овози! Ўзига ёққани учун ваъда бериб, ваъда олган!..

«Ҳай, кет! Кет, шайтони малъун! Мен Акбарали эмасман! Менинг кумуш камарим, подшоҳлик муҳрим йўқ! Мен — Мирёқубман, Мирёқуб!..»

«Ҳай, Мирёқуб! Писмиқ Мирёқуб! Айёр Мирёқуб! Тулки Мирёқуб! Шайтон Мирёқуб! Нафсининг бандаси, бузуқ, шарманда Мирёқуб! Умрингда бир марта салгина, пичагина, қиттаккина итликни ташлаш, одам бўлиш фурсати топилибди-ю, шунда ҳам мағрур бўйинингни жиндаккина эгнинг келмайдими? Шунда ҳам-а! Сен ит бўлсанг, шошма, итлик қилишга ҳали улгурасан! Итлик топиладиган нарса. Пул бўлса — бўлди! Пул ҳар қайда ҳар қанча, ҳар қандай итликни амрингга омада қилиб бера олади. Пулинг бўлса, бутун умрингни итликларнинг бир-

бирига уланиб кетган запжирига айлантириш ҳеч гап эмас!..»

«Еттинчи сеники, ахир! Сеники! Сендан бошқага йўқ энди у мулойим махлуқ! Сеники у хотин! Ҳеч бўлмаганда, шу биттани фоҳиша каби тасарруф қилма! Ҳеч бўлмаса, унинг кўнглини ўлдирма! Умидини синдирма. У сенга одам деб қарайди, «харидор» деган фикрини ташлади, ташлата олдинг. Овозини эшитасанми? Бу овоз чўнтагида пули бор харидорни кутган бузуқ хотиннинг ўз ёзмишини қаргаб айтадиган аламлик ашуласидаги овоз эмас! Бу овоз бузуқлигидан завқ оладиган хотиннинг айнима қўшиғи эмас! Бу оқшом чоғи куёвини кутиб ётган ёш келинчакнинг маъсум ашуласи! Севганига қовушган ёш махлуқнинг севинч қўшиғи! Жуфти уясига қайтган она қўшининг шукрона куйи! Мирёқуб! Мирёқуб! Мирёқуб!..»

Мирёқуб иккита эди: бири қочди, бири қувлади, шу қочиш ва қувалаш суръати билан нойиб тўранинг уйига етиб бориб жингироқнинг тугмасини босган вақтида... чўзиб-чўзиб, ҳансираб-ҳансираб нафас оларди...

* * *

Уй бекаси хоним йўқ эдилар. Катта залда нойибнинг ўзи овқат столи кетида чой ичиб ва газет кўриб ўтирарди.

— Ҳа, келдингми, Мирёқуб? Марҳамат!

— Келдим, тўра. Қалайсиз! Омонмисиз? Бола-чақа?

— Шукур. Ёмон эмас. Қани, ўтир! Мана чой, марҳамат қилиб ўзинг қуйиб ич. Нондан ол. Мана сариёғ, нонга қўшиб е. Конфет, ширин кулча... булардан ол. Ўз уйинг, таклифни кутма.

— Қуллуқ, тўра,— деди Мирёқуб ўтираркан.— Ўзим қуйиб ичаман. Янги гаплар, янги хабарлардан гапириб беринг бизга. Каттакон газетларни ўқийсиз...

Тўра кўзидан тилла ойнагини олиб, стол устига қўйди ва ўз тиззаси билан стол ўртасида ёйилиб ётган газетага қараб деди:

— Катта газетларда катта хабарлар бор, бир-биридан ёмон...

Мирёқуб курсини яқинроқ жилдирди, чиройли бир чинаёққа самовардан қуюққина чой қуйгач, чинаёқ ликопчасига иккита конфет олиб қўйди. Сўнгра, қўйнидан газетга ўралган нарсани олиб оча бошлади.

¹Ч и н а ё қ — чашка, ликопчали кружка.

— Нима у? — деди тўра. — Боя маҳкамада айтган нарсангми?

— Ҳа, тўрт хат форсча байт экан. Шаҳобиддин домлага кўрсатиб эдим. Умархон замонида қози бўлиб ўтган Адо деган бир шоирнинг байти, ўз қўли билан ёзилган дейди.

— Ундай бўлса кўп ҳам эски нарса эмас, — деди тўра қўлёзмани олиб туриб. — Лекин чинакам мавлоно Адонинг хати бўлса, табаррук нарса. Раҳмат сенга, Мирёқуб.

Тўра яна кўз ойнагини кийди.

— «Лимуҳарририху...» Чиройлик хат... Мавлоно Адо шунича хушхат эканми? Шарқда, ислом шарқида сураткашлик дин томонидан ман қилингани учун ривож топмасдан, дин томонидан тарвиж этилган бу ҳаттотлик санъати яхши тараққий қилган эди. Хўп, қани... ўқиб кўрайлик...

«Гулрангли кўз ёшлари ва сарғайган юзлар ажиб гўзал бўладилар, худди зар юрганзилган ёқут каби гўзал бўладилар. Сен агар бодом сингари бондан-оёқ кўздан иборат бўлсанг, ҳеч нарса кўролмайсан, аммо севги сурмаси ила очилган кўз равшан бўлади.»

Тўра ерли халқнинг тил ва адабиётини жуда яхши биладиган маъмурлардан эди. Айниқса, форс тили ва адабиётини яхши билар. Туркистон тарихига оид қўлёзма асарларни ҳар йўл билан қўлга туширишга тиришарди. Унинг бу ҳавасини билгандан кейин Мирёқуб ҳар қаердан қўлёзма асарлар топиб келтирадиган бўлди. Ўзининг яқин ошмаси бўлган Шаҳобиддин мударрис орқали уч-тўртта қимматбаҳо нарсалар топиб берди. Нойиб тўра Мирёқубнинг бу хизматларини сира унутмайди. Буни Мирёқуб ўзи ҳам яхши билади. Иккови ҳам бири-бирининг катта-кичик илтимослари бўлса, қўлдан келган қадар бажарадилар. Шунинг учун совға-салом, тавсиқ қўлёзма асарлар ва баъзан оз-кўп пул хусусида тўра Мирёқубга миннатдор бўлиб туради, амалдорнинг қўлидан келадиган баъзи бир хил ҳимоят ишлари тўғрисида Мирёқуб тўрага миннатдор бўлиб туради. Ишқилиб қарс икки қўлдан чиқади ва ҳамма иш гўзаллик билан битиб боради. «Дунёда ҳамма одам болалари бизнинг иккимиздек бўлсалар, дунё жаннат бўларди» деб ўйлайди тўра. Мирёқуб ҳам шундай ўйласа керак: иккови бир жон, бир тан эмасми, ахир!

— Мавлоно Адонинг бу байтига ҳеч қайда дуч келмаган эканмиз. Бу жиҳатдан ҳам бу ёзманинг қиммати бор.

— Байтининг маъноси нима, тўра?

Тўра тушунтириб берди.

— Гўзал шетр... Умуман, Умархон, эслик подшо бўлган эди. Мулла одам, ўзи ҳам шоир. Вазирлари ҳам шоир эдилар. Ундан кейингиларининг мазаси бўлмади... Шаҳобиддин мударрис бунинг мавлоно Адодан бўлганини қайдан билган бўлса?

— Тагида қозининг муҳри бор, дейди. Ўша мавлоно Адо экан...

— Э, дарвоқе бунда муҳр ҳам бор... шойма... ҳа, мана, мана: «Қози Абдиллатиф»... «Сайидалмуслумин Амир Умар»... Чинакам, бу хат Умархон даврининг асари экани маълум бўлди. Аммо буни ёзган Адо бўлмаса керак. Мавлоно Адонинг номи Султонхон бўлса керак... Мен ўқиб эдим. Абдиллатиф эмас. Шаҳобиддин хато қилибди. Сизнинг домлаларингиз мунақа нарсаларни яхши билишмайди...

— Мен билмадим, тўра. Шаҳобиддин маҳсум шундай дедилар. Мен яна суриштириб юрибман, тоғсам олиб келиб бераман.

— Ҳали ҳам кўп қимматбаҳо нарсаларни бердинг, Мирёқуб. Сенинг маданиятга хизматинг катта... Ўтган йил бир тарих китоби берган эдинг, у тўғрида Петрограддаги каттакон мажмуаларга мақолалар ёздинг. Сенинг номингни ҳам кўрсатдинг. Ҳозир у китоб тўғрисида Англиястон, Фарангистон ва Ламса (немис) мамлакатларида каттакон мажмуаларга кўп нарсалар ёзилди. Раҳмат сенга Мирёқуб! Катта хизмат қилдинг.

Иккови ҳам жим бўлишди. Бир оздан сўнг Мирёқуб гап очди:

— Газет хабарларидан гапириб беринг, тўра.

Тўранинг бу чокқача кулиб турган башарасига бирдангина ғам чўкди. Қовоқлари солинди, лаблари безгакдай енгилгина қалтираб учдилар. Қўлёмани столга қўйди.

— Шунақа, дўстим, ишлар ёмон. Бизнинг, адади ҳамманикидан кўп бўлган мудҳиш ўрдумиз бир-бир устун енгилаетир... Энг уста ва эслик қўмондонларимизнинг бутун тадбирлари натижасиз қолаётир... Мустаҳкам қалъалар бир-бир кетин душман қўлига ўтмоқда, қанча вилоятлар, ўлкалар, шаҳарларни душман эгаллади...

— Оқподшо қаердалар? Бир чора кўрмайдиларми? Ҳаммамиз севган оқподшо...

— Бу саволи. Мирёқуб, биз ҳаммамиз бир-биримиздан сўраймиз. Ҳеч қайсимиз жавоб тополмаймиз. Ўз-ўзимиздан сўраймиз. Тажаангланиб, хафа бўлиб, қизиб сўраймиз, шонинмай, тааммул билан, ўйланиб туриб сўраймиз. На

ўзимиздан жавоб бор, на бошқадан! Бу — малъун савол. Мирёқуб!

— Унақа деманг, тўра... Биз сартия халқи, худодан кейин оқподшога ишонамиз.

— Ишонганларинг яхши. Биз ҳам ҳаммамиз сизлар сингари ишонамиз, фақат... оғзингга эҳтиёт бўл... фақат... ишониш бошқа, иш, амал, воқеа — яна бошқа. Бир-бирига зид! Биласанми, Мирёқуб, рус халқининг ўқиганлари орасида маъюслик бор, оғир бир маъюслик бор. Улар бутун бу бахтсизликларни оқподшонинг ўзидан кўрадилар...

— Оқподшодан? Ҳеч бир подшо ўз юртини ёвга бергиси келадими?

— Сенларнинг хонларинг билан бизларнинг подшоҳимиз юртларига кўп ҳам ачинмайдилар, шекилли... Сенларнинг Худоёрхонингга «ўруслар Оқмачитни олиб қўйди» деганлар. Худоёрхон «у юртим неча кунлик йўлда?» деб сўраган, «бир ойлик йўлда» деганлар. «Ундай бўлса, менга унақа олис жойдаги юртнинг кераги йўқ. Олса ола берсин!» деган... Бизники ҳам, валлохи аълам, ундан қолишмас.

Мирёқуб нима дейишини билмай қолди. Бунақа сиёсатларга сира аралашмаган ва бу тўғрида шу чоққача ҳеч бир бош қотирмаган киши бундай катта сиёсий масалалар олдида бирданига шошмасдан иложи ҳам йўқ эди. Қуруқ бўлмасин деб гапга аралашиб қўйди:

— Илгари бир ойлик йўл бўлса, энди поезд билан уч кунлик йўл бўлиб қолди...

— Ҳаво кемаси билан эртага уч соатлик йўл бўлади. Умуман, эртага — масофанинг аҳамияти қолмайди, Мирёқуб. Бизнинг катталаримиз асрнинг суръатини англамоқ истамайдилар. «Шошилмасанг етасан» деган мақол бошимизга бир бало бўлди. Германия нега кучлик?

— Сиз биласиз, тўра.

— Мен, албатта, биламан, сен ҳам билиб қўй. Германия суръат билан ютади. Суръат машина билан ҳосил бўлади. Германия биздан неча баробар кичик, одами бизнинг учдан биримизча ҳам келмайди! Аммо бир қарич ери темир йўлсиз, тош йўлсиз эмас. Бугун, айтайлик, Самарқандда бўлган аскарини эртага Оқмачитга олиб бориб тўка олади. Бизникилар бир излик темир йўл билан судралиб боргунча иш тамом бўлади... Нимага германлар Фарангистонда қаришлаб олдинга жиладилар? Чунки Фарангистон ҳам Германия сингари суръат деган нарсани билади. Техникага бой. Бизнинг шалдирама аравамиз, сизнинг анови девсифат араваларингиз бутун-бутун халқларни ухлатадиган нарса...

— Чора нима, тўра?

— Чорани ўйлашга ҳам қўрқаман, Мирёқуб, шошма биттадан ичиб олайлик.

Тўра ўрнидан туриб жовонга томон бора бошлади. Шундаги оёқ босишидан Мирёқуб унинг бир оз ширакайф эканини англади. Демак, бу қадар зўр масалаларни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, оғиз ели билан чиқариши ичкилик таъсири билан эди.

— Кел, ичайлик, Мирёқуб. Биз руслар ароқ ичишни ҳаммадан яхши биламиз... Сенлар ҳам истеъдодли халқ экансан, биздан ўтказа бошладинг...

Чўкиштирдилар. Тўра алланарсанинг соғлигига кутарди. Фақат Мирёқуб «... соғлигига» деганинигина англаб қолди. Сўзнинг бош қисми, ғолиба, ичда айтилан эди.

— Сен чора нима деб сўрайсан,— дея бояғи сўзини давом этгирди тўра,— чорасини топишдан биз амалдорлар ожизмиз. Дуруст, ичимиздаги душманга, қора халққа қарши бўлса — тадбир осон. Қозоқ ўрисимиз, миршабимиз, жандармамиз, аскаримиз бор... фюшт!.. Хориждан келаётган ёвга биз ожизмиз, нима қилишимизни билмаймиз. Биз билан бирга бизнинг томондан жанг майдонига тушган қиронлар ҳам бизга ишонмай бошладилар. Бу — ёмон, бу жуда ёмон ҳол, Мирёқуб. Кел, яна битта ичайлик...

— Чорани айтмадингиз, тўра. «Чорасиз дард йўқ» дейди бизнинг ҳакимлар... «Ўлим билан ишқдан бошқа ҳамма дарднинг чораси бор» дейдилар.

— Сафсата ҳаммаси, сафсата... Чорани бизнинг ички душманларимиз, яъни инқилобийон деган тоифа кўрсатади. Лекин ўзича кўрсатади...

— Қани, нима дейди у тоифа?

— Подшоһи ҳам ҳайда, амалдорни ҳам ҳайда. Миршабларни йўқот, жандармларни ўлдир, урушни тўхтат, бойлардан ер-сувни, фабрикачилардан фабрикаларни, заводчилардан заводларни тортиб олиб халққа бер,— дейди. Уларнинг халқ дегани қора халқ, ялангоёқлар... Юртни ўшалар сўрасин, дейди.

Мирёқуб хохолаб кулди.

— Номатқул отнинг тезагини епти ўшалар! Саводи йўқ, оми бир ялангоёқ келсину юртни сўрасин эмини... Бойлардан ерни тортиб олиб камбағал экар эмиш... Камбағал шунча сўкиб уришсангиз ҳам ерингизга бундай бир ҳафсала қилиб ишламайди-ю... хўжайини бўлмаса ишлар эмишми? Ўша урушни тўхтатсин дегани дуруст... Уруш чиққандан бери юрт қимматчилик бўлиб кетди. Ўзига яраша давлати, савдо-сотиғи бор одамларни жин ҳам

ургани йўқку-я... қайта, молларнинг нархи ошиб, бири беш бўлди. Аммо, шу қимматчилик бўлгандан бери одамларнинг кўзига қарасангиз, қўрқиб кетасиз, тўра.

— Хабаракалло! Бизнинг ҳамма хавфимиз ўша «кўзлар»дан... кўзлар кўп хунук қарайлар. У кўзларнинг сони-санови йўқ. Германия енгсак, кўзлар ювошланади. Худо сақласин, агар шу хилда кета берсак — у кўзлар бизни еб ташлаши мумкин...

Тўра жим бўлди. Мирёқуб ҳам жим қолиб унга тикилган эди. Тўра олис хаёлларга кетиб туриб, бошини чайқади. Сўнгра бошини оғир-оғир тебратиб туриб деди:

— Хулласайи калом, бу улуг кема... бу улуг кема... бу буюк «империя» даҳшатли тўлқинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир. Уни тўхтата оладиган ва қутқариб қоладиган ҳеч бир куч кўринмайди...балки, ундай куч аслида йўқдир ўзи...

— Бир сўз айтдингиз, тўра... «Импери»ми, нимайди?

— Ҳа, империя. империя.

— У нимаси, тўра?

Тўра бир оз ўйлаб тургач, подшонинг девордаги суратини, сўнгра ўзининг елкасидаги погонини кўрсатди.

— Мана шу империя...

Мирёқуб ҳеч нарса англамади. Сўнгра тўра оғир бир нафас олгандан кейин:

— Менга қара. Мирёқуб, — деди, — қўй энди бу гапларни!

— Ҳа, қўйинг, тўра, одамни хафа қиладиган гапларни гапирмайлик. «Эртанинг ғамини эшак ейди». Эртага худо ишончо эгам...

— Ҳали Акбарали шу ерда дединг. Уйланганига бир ҳафта бўлмай туриб нега тушди? Биронта иш биланми?

Шундан кейин Мирёқуб ўзининг ғамхўр отахонига бутун воқеани гапириб берди:

— Эҳ-ҳе, ҳали шунақа дегин!

— Ҳа, шунақа, тўра.

— Акбарали аҳмоқ! Эшшак!

— Рост айтасиз, тўра, бир оз эси пастроқ...

— Сизнинг шариятингиз тўрт хотин олишга йўл қўяди. Бу қонуи. аслида. чакки қонуи эмас... Ҳар бир эркак буни билади... Фақат, у бундан юз йил, эллик йил бурун дуруст эди, замон кўтарарди. Энди замонлар бошқа, Мирёқуб. Ҳозир тўрт хотин олиб, тўрт ташвишни елкага ортишининг ғима ҳожати бор. Одам дегани, албатта, биттага қаноат қилолмайди... бу маълум. Лекин бунинг учун уйланиб

ўтириши керакми? Бекорчи хархашани кўпайтириб нима қилади киши?

Тўра овозини пасайтира тушди:

— Ҳай-ҳавас учун мутлоқ уйланиб ўтириши шарт эмас. Сен ўзимизниқисан, сенга ишониб айтганда, менинг бир ошнам бор: урушга кетган офицернинг хотини. Ёш, чиройли парса. Яқинда, зиёфатда, бир савдогар бойнинг хотини билан танишдим... бу оқшом ўшаникига бормоқчиман... очиқ, дилкан парса. Мана холос! Аҳмоқ, Акбарали, аҳмоқ!..

— Рост айтасиз, тўра, рост. Мана, мен ҳам биттага «қаноат» қилиб ўтаётирман-ку... ҳай-ҳавасларим қолиб кетаётгани йўқ...

— Ҳаббаракатла, — деди тўра. — Хотиннинг битта, айининг жойида...

Кейин бармоғи билан «ҳан сени» қилиб туриб:

— Сен, Мирёқуб, ёмонсан лекин... — деди.

Мирёқуб аввал бир оз қизаринди, сўнгра кулименраб тўрага қарагач, жавоб берди:

— Худовандикаримнинг раҳмат дарёси кенг дейдилар. тўра. Шунга ишониб унча-мунча эркалик қиламиз-да. Унча-мунча...

— Тоғдай-тоғдай гуноҳлар ҳам унча-мунча булар экан-да.

Мирёқуб хохолаб кулди:

— Тоғдай-тоғдайини энди сиздан ўрганамиз, тўра, худо хоҳласа... Сиз, ахир, мулла одаменз...

Тўра ҳам қаҳ-қаҳ солиб кулди. Сўнгра девордаги соатга қаради: 8 дан 15 минут ўтган эди. Ўрнидан турди.

— Сен ўтириб тур, мен кийиниб олай. Биргалашиб чиқамиз.

Тўра кийиниб чиққандан кейин Мирёқуб ҳам ўрнидан турди.

— Қани, юр буёққа. Боқча томондан чиқайлик. Хоним келмаган, каминир ухлаб қолибди. Эиники беркитиб оладиган киши йўқ.

Айвонга чиқдилар. Саҳнга тушгач тўра тўхтади.

— Мирёқуб, янги гандан хабаринг борми?

— Йўқ, тўра.

— Тоғ томондан оломон қўзғалон кўтариб, бир-иккита амалдориникига ўт қўйибди. Эртага тушдан кейин, ёшимга аскар олиб, чиқиб кетаётирман. Бугун ҳам ўн етти кишини ушлаб келтирдилар. Оломон қутурган, дейди.

— Қачон келасиз?

— Икки-уч кун қолсам керак. Сен Акбаралига айт, тезроқ жойига борсин.

— Хўп, жоним билан. Биз ҳам эртага чиқиб борармиз.

— Ҳозир ҳар бир мингбошига яна еттигадан йигит бериш масаласини кўтардик, эҳтимол яқинда рухсат бўлиб қолса.

— Яхши бўларди.

Буларнинг овозини эшитиб, ошхона томондан тўранинг ошпази Зуннун келди. Мирёқуб билан кўришди.

— Мирёқуб ака, чиқиб кетаётирсизми? Бизникига бир кириб чиқинг. Битта чой дамлаб берай. Сизга бир гапим бориди...

Мирёқуб тўрага қаради.

— Жуда яхши! Бир оз чой ичиб, гаплашиб борарсан. Зуннунбой зериккандир.

Тўра кумуш бошли ҳассасини ерга ура-ура панжара эшикдан чиқиб кетди. Булар ошхона томонга бурилдилар.

* * *

Зуннун аканинг уйи ошхона билан дон омборининг ўртасида эди. Бу бир қаватли, тор деразали, хом ғиштдан ёпилган бостирмалар эса, саҳнининг тўрисида, нойиб тўранинг ўз уйлари ўрнашган пишиқ ғиштли яхши бинонинг қаршисида бўлинарди. Бу бостирмаларнинг кети боқча ва гулзор. Ошхонанинг деразаси саҳнга — олдинга қарагани ҳолда, Зуннун ака турадиган фақат боқча томондан бир кичкина дераза ва эшиги бориди. У уйга ошхона орқали ўтса ҳам бўларди. Ошхонадан — ҳам саҳн, ҳам боқча томонга эшик очиларди.

Зуннун аканинг уйига кирмасдан гулзорда бир скамейкага ўтирдилар. Мирёқуб тезроқ бориб ўзининг янги юздузини яна бир кўрмоқчи ва ўз бошига ёлғиз қолдирилган мингбошидан ҳам хабар олмоқчи эди. Мингбоши боладай нарса... уни кўп ҳам ёлғиз қолдириб бўлмайди. Шу учун Мирёқуб чой қўймоқ учун тураётган ошпазни тўхтатди:

— Зуннун, мен шошилиб турибман. Гапингни айт. Тезроқ бормасам бўлмайди.

Мирёқубнинг овозида аллақандай бесаранжомлик ҳам йўқ эмасиди. Буни Зуннун пайқади.

— Нима бўлди сизга, Мирёқуб ака! Овозингизда бир безовталиқ бор...

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, шошилиб турибман.

— Ундай деманг. Бари бир, мен биламан. Бизнинг тўра ҳам жуда хафа. Хоним бўлсалар тез-тез «Русияга кўчиб кетсакмикан?» деб қўяди. «Сен ҳам кетасанми?» деб

сўрайди. Улар дунёнинг ҳамма ҳолу аҳволини билиб турадиган одамлар, бир нарсани сезишгандир-да, мен бу ерда ҳар хил ўруслар билан гаплашаман. Ҳаммаси ҳар нарса дейди. Ўйлаб кўрсангиз ҳаммасининг гапи бор: «бир бало бўладиганга ўхшайди».

Мирёқуб бошини кўтарди.

— Ўруслар шунақа дейдими? Қани гапир, яна нима дейишади?

— Айтдим-ку, ҳамма ҳар хил гапирди. Лекин гапнинг таги бир жойдан бориб чиқади: «бир бало бўладиганга ўхшайди». Нима бало экан, бизнинг ақлимиз етмайди. Ҳар қалай, бир балоси бор.

Мирёқуб аҳволдан бу даража хабардор бўлган одамдан сир яширишни лозим кўрмади:

— Рост айтасан,— деди.— Тўра менга кўн гапларни айтди. Бири-биридан ваҳималик... Унинг гапларини эшитиб, мен ўз-ўзимга «замона охир бўпти. Қиёмат яқин шекилли» дедим...

— Шунинг учун мен сизни чақириб эдим.

Зунун Мирёқубнинг ёнгинасига ўтирди.

— Мен қирққа бориб қолдим. Ҳалигача битта бошим иккита бўлгани йўқ. Кенг кўрнада ёлғиз ўзим қалтираб ётаман... Менинг ҳам орзу-ҳавасим бор. Ўйлансам, болачақа кўрсам дейман.

— Жуда яхши. Ўзингга лойиқ бир қиз топилади, албатта.

— Қиз тайёр... қишлоқда менинг бир холам бор, ўша дарак солиб топган экан. Энди қистаб ётибди.

— Ўйланабер, нимаси бор? Тараддудингни қилабер, тўйни биргалашиб ўтказамиз.

— Мен хўжайинининг олдида бир ўтиб қўйсаммикан деб эдим.

— Тўғри, сенинг отахонинг бўлиб қолди. Сўраганинг яхши.

— Шуни айтаман.

Зунун кулди. Мирёқубга томон яна ҳам яқинроқ бурилди.

— Шу тўғрида хўжайин билан гаплашиб берсангиз деб эдим.

— Ўзинг-чи?

— Ўзим... бетлаёлмайман.

— Нега? Айта бер.

— Сиз айтсангиз дейман.

— Яхши, мен айтай.

Мирёқуб бирдан суҳбатдошига томон бурилди:

— Хоним билан қалайсан?

— Жуда қалин...

— Бўлмаса, унга айт. эрига ўзи айтади.

Зуннун қулиб юбориб, ўрнидан турди. икки қулини чаккасига қўйиб, суҳбатдошидан беш-олти қадам йироқ-лашди. Унга орқасини угурган ҳолда қўйнгароқ эгилган бошини қаттиқ-қаттиқ чайқаб, сўнгра бирданига югуриб Мирёкубининг ёнига келди. Ҳамон қизариб қулинишни давом этдиргани ҳолда, Мирёкубга эгилиб, деди:

— Сиз билмайсиз, хужайини!

— Албатта, билмайман. Сенинг кўнглингни мен қайдан билай? Ганир!

Мирёкубининг бу сўзларида бир оз қаттиқлик асари бориди. У, голиба, ўзига тенг бўлмаган бир киши билан ортиқча бачканаланишни истамас эди. Ваҳоланки, Зуннунининг қилиқлари бачканаликка қараб кетди. Зуннун суҳбатдошинининг овозидаги ўзгаришни пайқади ва дарҳол унинг ёнига ўтирди.

— Ҳамма бало хонимда-да! — деди у.

Мирёкубининг кўзлари олайди. Яна суҳбатдошига томон бурилди.

— Нималар дейётирсан?

— Хоним бўлмасалар эрта қачон уйланиб олардим, ака!

— Оббо худо урди! — деди Мирёкуб, иргиб ўрнидан турди. Бошини чайқади: иккала қулини Зуннунининг елкасига қўйди.

— Нима бало, сенга кўнгли тушиб қолганми?

Зуннун зўр бериб куларди.

— Ҳой тентак, ганир дейман! Нима бало бор ўртангиз-да?

Зуннун ҳали ҳам куларди.

Шу онда бирданига ҳовли томондан хотин кишинининг чорлаи овози эшитилди: «Зуннун! Зуннун!...» Бу хонимнинг овози эди.

Зуннун иргиб ўрнидан турди.

— Туринг, дарров менинг уйимга кириш! Чироғни ёқмасдан дераза олдида томоша қилишг...

Нафас ўтмай Мирёкуб дераза олдида ўтириб ташиқарини кузата бошлади. Зуннун гулзор ўртасидаги электрик фонарни учирди, ўзи югуриб ошхонага кирди. Ошхонадаги ёруғ фонарининг шуъласи эшик тирқашидан уй ичига тушиб турарди. Ташиқарида — гулзор томонда эса ола қоронғилик ҳукм суларди. Мирёкубининг ўткир қулоқлари ошхона томонини тингларкан, икки кишинининг иичирлашиб

гаилашганини аниқ эшитди, юраги обжувоз ликопидай ура бошлади:

— Шошма, Зунун, шошма, Зунун, дейман! Бу ерда яхши эмас...

— Бу ерда яхши эмас дейсиз... Уйимга киргали унамайсиз...

Хоним секин жавоб қилди:

— Мендан уш кутма! У тўғрида гавирма ҳам! — Сўнгра овозини бир оз пастлаб деди: — Ўзинг бир яхши менинг уйимга кела биласан... Шошма, Зунун! Сурсан! Шошма дейман сенга! Хўжайининг қани?

— Бир жойга кетди. Кеч келамади деди. Зарур иши бор экан...

— Бас дейман! Қармисан? Вақти бор ҳар нарсанинг! Хафа бўламан бекор! Яна ярим кеча-саҳарларда келади десанг-чи! Оҳ, бу эрлар!..

— Ҳа, кечроқ келамади деди.

— Бунча сур бўлдинг? Мастмисан, нима бало? Юр, боқчага ўтайлик. Дарранда...

Бирдан ошхонадаги фонарь ўчди.

— Ўчирма! Зунун, ёқиб қўй, хоним... Ёқ дейман!

Аввал «чўн» этган кучли бир ўғини эшитилди. Сўнгра фонарь ёнди. Ундан кейин ой қоронғисига қўлтиқлашган икки киши дераза олдидан бир-икки марта у ёқ-бу ёққа ўтдилар. Сўзлари эшитилмаеди. Зунун ўз ҳунарини кўрсатмоқчи бўлди, шекилли, худди дераза қаршисига келганларида хонимни маҳкам қучоқлади-да, деразанинг настига супчасига ўтқизди. Мирёқуб ичкарида юрагини ҳовучлади: тўранинг хотини лабларини оғиназ Зунунининг лабларига қўйиб унинг қучоғида ҳансирарди...

Бирор минутдан сўнг хоним иргиб ўрнидан турди, шу онда ошхонанинг эшиги очилди. Сўнгра ошхонанинг ҳовли томонидаги эшиги олдидан хонимнинг сўзлагани эшитилди:

— Ўзим айтаман... мана шу вақтларда... ўзинг биласан-ку...

Ошхонанинг у эшиги ҳам ёшилди. Бир оздан сўнг Зунун кириб ўз уйининг фонарини ёқди. Мирёқубнинг ранги ўчган эди...

— Теза бўлган экан бўлгулик! — деди у. — Ҳали гап шу дегин?

— Бир-икки йилдан бери аҳвол шу... Қани, юринг, гулзорга чиқайлик.

Гулзорга чиқиб яна скамейкага ўтиргач, Зунун давом этди:

— Мана шу аҳвол. Гапини эшитдингиз-а? Бугун хўжайиннинг чиқиб кетганини билмай қолди, ўзи уйда йўқ эди. Ўзи уйда бўлса, бундай ҳолларда, хўжайиндан сўрайди: «қачон келасан?» дейди. «Яна ярим кеча-саҳарларда келармикансан? Кутиб ўтирайликми? Самоварга бир қоп кўмир ташлайликми?» деб ўшқириб ҳам олади. Хўжайин — «бугун иш жуда муҳим. Гарнизон бошлиғи иштирок этади. Шунинг учун кеч келсам керак. Соат 2 дан аввал кела олмасман... Сизлар, бемалол ёта беринглар», дейди. Хотинидан узр сўрайди, бечора! У кетган ҳамон хоним мени чақиртиради. Онаси олдида буйруқ қилади: «хўжайиннинг келгунча залда ўтир. Келганда чиқиб эшикни оч. Секин юр! Бизнинг уйқумизга халақит берма!» дейди. «Хўп» деб залда қоламан. Залнинг бир ёнидаги эшик хонимнинг уйларига очилади, бир ёнидагиси йўлакка, йўлакдан — кўча эшигига. Онаси бўлса бола билан бирга, хў... нариги чеккадаги уйда ётади. У мана бу вақтларда данг қотиб ухлаб қолади. Бола ҳам ювош, мўмингина... Мен залда қоламан. Зал билан ётоқ уйи ўртасидаги эшикнинг бир қаноти очиқ... Хуллас, хўжайин чинғироқ чалганда секингина ўрта эшикни ёпиб йўлакка чиқаману, уйқусираб, эснаб, пайпаслашиб эшикни очаман. Хўжайин аксари, маст келади, ҳеч нарсани билмайди. Хушёр келганда «бор, энди, жойингга чиқиб ёт! Секин юр, хонимни уйготасан. Шу чоққача тахталик полда юришни билмайсан. Хўкиз!» дейди...

Мирёқуб ҳайратлар ичида қолган эди. Шунча гапни эшитишга вақти бўлмаса ҳам шошилганини унутиб, диққат билан қулоқ солди ва бирушга бошини чайқаб ўтирди. Бир оз ўйланиб турганидан сўнг бошини узун-узун чайқаб:

— Империяси тагин ҳам ботмасинми? — деди у. — Неча минг, неча лак фуқаронинг жони шуларнинг қўлида. Буларнинг жони эса мана шунақа манжалақилар қўлида экан!..

— Нима дейсиз энди, Мирёқуб ака?

— Қайси тўғрида? Сенинг уйланишинг тўғрисидами?

— Ҳа.

Хаёли бошқа томонда бўлган Мирёқуб:

— Яхши, уйлан! — деди. — Қайлиқ олиш яхши нарса.

— Уни биламан. Хўжайинга айтиш маслаҳатини сўраб ётирман.

— Ҳа, у тўғрини айтасанми? Яхши. Ўзим гаплашиб бераман. Лекин ҳали эмас, бир-икки ойдан кейин...

— Унгача қиш келиб қолади-да?

— Хотин деган қишда керак-да. Ёзда хотинсиз ҳам иссиқ ўзи...

— Бор бўлинг, топдингиз! Мен сизга ишониб тураман, бўлмаса.

— Эртагаёқ сўраб берардим. Тушдан кейин хўжайининг тоғ томонга чиқиб кетар экан. Икки-уч купсиз келолмайман, дейди. Ундан кейин бирор ҳафта ўтказиб ўзим ҳам Қримга жўнайман. Тўйни бизсиз ўтказма, Зуннун!

— Ҳа, албатта, албатта! Мингбоши тоғам билан сиз икковингиз бўлмасангиз тўй татийдими?

— Бўпти.

Зуннун яна кулди.

— Эртага хўжайин уйда бўлмас эканми?

— Шундай деди.

— Менга қаранг, Мирёқуб ака.

Мирёқуб бурилди. Зуннун эгилиб туриб сўради:

— Бизнинг хоним қалайлар? Тобингиз борми шу кишига?

Мирёқуб бирданига жавоб бермади. Ўйланиб қолди.

— Айтаберинг, ака. Мен ўз кишингизман...

— Ўзи қалай деб сўрасанг, чакки эмас, семизгина, лўппигина, бадани оппоқ, тароватини сақлаган, анча ёш кўринади... Ўзи ҳам, 27—28 дан нари эмасдир?

— 27 да бўлса керак.

— Ҳа, мен адашмайман. Энди «тобингиз борми?» деб сўрайсан. Нима дейишга ҳайронман... Биз эркак халқини ўзинг биласан. Итмиз! Шайтон ҳаммавақт слкамизда... Тизгинни доим чапга буриб туради... Лекин, Зуннунбой, икковингиз ҳам етиб ортасиз бечорага...

— Нега икки киши бўлсин? Бир киши, холос...

— Нима демоқчисан?

— Эри — номига эр. У бошқа хотинлар билан юради. Унинг ўйнашлари кўп.

— Сен қайдан биласан?

— Мен ҳаммасини биламан. Баъзи бирларини ўз хотини ҳам билади. Унинг менга бунча осилиши ҳам бесабаб эмас. Икки киши деманг, бир киши. Менман, халос! Эҳтимол, ташқарида бўлса... Йўқ, агар бўлса сезардим, албатта. Сиз менга қаранг, эртага хўжайин уйда бўлмаса, кечлатиб келинг. Аллақайси бир мингбоши тўрага бир тўққиз илварсин юборган экан. Учтасини алоҳида тузлаб қўйдим. Яхши палов қиламан. Хоним ҳам бўлади. Тобингиз бўлса, у ёғи осон...

Мирёқуб индамасдан ўридан турди. Ёнидан пул олиб Зуннунга узатди.

— Яхши. Шомдан кейин келаман. Мана бу пулга ичкилик ол... Кўрамиз.

Зуннун пулни олмоқ истамаса-да, Мирёқуб қўймаганидан кейин, поилож олиб стол устига ташлади ва ўна мақтапчоқ кулини билан кулиб туриб:

— Эртага кутаман,— деди.

— Хўп,— деди Мирёқуб. Яна боягидай бош чайқаб уйдан чиқди.

Номерга қайтиб бораркан, ҳамон бошини чайқаб ўз-ўзига сўзланарди:

«Империяси чирибди... Йиқилса ҳам ҳеч ким тангир қолмайди. Менинг миёмада шу бугун ғалати фикрлар қўзғалди. Нималигини ўзим ҳам билмайман... Илгари ҳеч бунақа гаплар йўқ эди. Аллакимдан айланималарни сўрагим, билгим, ўргангим келади. Бир пири топиб — тариқат сўрасамми? Бир закончини топиб — закон сўрасамми? Ё бир муаллимни топиб — масала сўрасамми? Ҳайронман...»

«Империяни кемага ўхшайди дейди... Йўқ, кема дейди, кема... Нималигини билсам эди! Империя нима десам оқнодшонни, ўзини, погонини кўрсатди. Оқнодшонинг нималигини ўзи айтиб берди, ўзининг кимлигини ўзим билмаман, бугун яна ҳам очиқроқ билдим. эртага жуда равшан билсам керак... Энди, елкасидаги погонни қолди. У бир латта. зардан тикилган бўлса ҳамки, бир латта... Машиначи тикади. «Эплагига яранча тушови» деган гап бор. Эгасига яранча — погонни... Демак, империя ботинга боради».

«Биз нима бўламиз? Фуқаро нима бўлади? Бизнинг тошган-тутганларимиз, ордирган давлатимиз нима бўлади? Азбаройи худо, кимдан сўрасам? Шошма, янги ошнамдан, мени занжирсиз боғлаб қўйган айёрдан сўрайман! У, ҳарҳолда, ўрус-ку... ўқиган-ку, билади. Йўқ, шошма, у ўзи нима бўлади? Ўзи? Шундай катта империя ботади-ю, у соғ қоладими? Нима, азбаройи худо, бу империя? Кимдан сўрайман энди? Кимдан?!»

* * *

Соат ўн бирларда номерга келиб мингбошининг ёнига кирди. У икки хотинни ёнига олиб, иккаласининг бўйига барабар қўл ташлаб, мудрамоқда эди... Кирган ҳамон баланд овоз билан қичқирди:

— Туришг, додхо! Хирмонга ўт кетди!!!

Мингбоши сесканиб уйғонди, ирғиб ўридан турди

— Қаерда қолдинг. Поинсоф? Мени ёлғиз ташлаб?

— Ким поинсоф? Икки танишнинг ўртасида ўтирибсиз-ку, яна ёлғизман дейсиз...

— Зерикдим буларнингдан... кўнглимга урди. Юр, кетайлик!

— Қўллуқ бўлсин, итликнинг йўқолиши! Худога шукур, минг қатла шукур, одам бўлибсиз.

— Ўтир! — деб бақирди мингбоши.

Иккала хотин чўчиб тушди. Мирёқуб ёйилиб-ёйилиб кулди.

— Қаерда қолдинг?

— Империяга ўт кетган экан. Ўчиришгали бориб эдим...

— Имага?

— Империяга... Империя...

Хотинларнинг бири унинг ёнига ўтди.

— Сиз империя дедингизми? — дея ган бошлады хотин. — Бизнинг шаҳримизда «Импернал» деган бир номер бор эди. Тоғнинг шундоққина тешасида, наstda — дарё. Номернинг олди — боғ, боғнинг олди — наstdик, жар...

— Империя ўзи ҳам жар бўйига келиб қолган эмиш. — деди Мирёқуб. Хотин унинг ёнига сўқилиб кириб:

— Имага дедингиз? Англамадим. — деди ва қўлини Мирёқубнинг елкасига ташлади. Мирёқуб унинг қўлини мулозимлик билан ўз елкасидан олиб қўйиб, ўридан турди-да, мингбошига юзланди:

— Мен кетаман! Эски шаҳарда ишим бор.

— Ишима! — деб бақирди мингбоши. — Мен ҳам бирга кетаман!

— Сиз бугунча шу ерда ётатуришг. Қорингиз тукдир, албатта?

— Қорним тўқ, аммо зерикдим. Қачон кетамиз?

— Индишга эрта билан, саҳар, худо хоҳласа. Зериккан бўлсангиз, эртага бошқа номерга кўчираман. У ер — яхши.

— Индишга кетадиган бўлсак, менга бир дутор чалиб, ашула айтадиганини топиб бер. Бу — тил билмасларнинг билан зерикиб кетдим...

— Хўи, хўжайини. Эртага кундузи хаммаси бўлади. Индишгача империяни бостирамиз...

— У имага деганинг?

— «Итликни ўлдирамиз!» деганим... Яхши туш кўриб ётишг, хўжайини! Хайр эйди, хонимлар!

Тез-тез ҳатлаб ташқарига чиқди. Айвонга ўтиши билан ўз уйидаги қизил фонарнинг шуғласи кўринди. «Демак, менинг уйимда».

Эшикни секингина очди. Ёш хотин стул кетида китоб ўқиб ўтирарди... Мирёқубнинг кўргач, ўрнидан туриб жой бўшатди ва тўрға таклиф қилди. Мирёқуб соддагина кўришиб, тўрға уни ўтказди ва ўзи иастга ўтирди. Аввал ёш хотинининг кўзларига қаради: ҳорғинлиги, уйқусираганлиги очиқ кўришиб турарди. Картга қаради: одам ётгани билинмайди. Шундан сўнг кўнглида бир секинч қўзғалди, бутун баданини бир завқ ўраб олди... Яна ёш хотинга тикилди: у бир бет қолган китобни охирига етказмоқ учун уринарди. Бу дафъа Мирёқуб худди ўзининг неча йиллик синоқта хотинини кўргандай бўлди. Бу хотин гўё неча йилдан бери ҳар кун шу равишда буни кутиб умр ўтказган... Империя эсидан чиқди. Хотин китобни битиргунча, эҳтиёт билангина эснаб олди-да, сўнгра бу ишдан ўзи уялди шекилли, юзини қўли билан тўсиб кулди. Юминоққина кулди... Бетларига қизил қон оқинлари югурган эди. Мирёқуб ҳам кулди ва секингина ўрнидан турди.

— Хўп, ётиб ухла, бўлмаса, мен эски шаҳарга тушиб кетаётirman.

— Яхши, бора беринг. Бугун хўжайини эшикни чертиб келган эди, «тобим йўқ» деб киритмадим.

— Нима дейди?

— «Бир сарт бойвачча келди. Беш юздан кам олмайсиз. Мақсадингизга етдингиз... Ўзи ҳам ёш, чиройлик, оригинал...» дейди. «Яхши, индинга келсин. Тобим қочиб турибди, ваннада совуқ олдирибман...» дедим. «Аттанг, аттанг...» деб қайтиб кетди.

Ўзи хоҳламасдан, бўлиб-бўлиб, оддий овоз билан бу воқеани сўзлаб берган хотин энди бу сафар худди ёлворинга яқин бир овоз билан деди:

— Эртага шу ердан кетармиканмиз?

— Албатта, эрта билан келиб ўзим тўғрилайман.

— Нарсаларни қандай қиламиз?

— Нарсаларнинг кўпми?

Хотин кулди.

— Бир чамадон, халос.

— Осон экан. Эрталаб шу уйга чиқариб қўяласанми?

— Эрталаб бўлмаса, кечаси бир иш қилиб эпларман.

— Ундай бўлса, хотиржам сен кийинингни кийиб чиқаверасан, тамом!

Мирёқуб чиқиб кетишга мўлжаллай бошлади.

— Йўқ, шошманг! — деди хотин. Мен бу паспортим билан у ерда турулмасман...

— Оббо! — деди Мирёқуб. — Ҳали бу масала ҳам бор экан.

— Нима қиламиз? — деб сўради хотин.

Мирёқуб ўйланиб туриб деди:

— Бир йўлини топармиз... шошма.

Бир оздан сўнг юзлари кулиб, кескинлик билан деди:

— Хотиржам бўл, паспорт топаман. Эртага эрта билан қўлингда бўлади.

— Ташаккур этаман.

Мирёқуб ташаккурга жавоб қайтаришни билмасди... Лекин у, шу тонда негадир ўзи ҳам хурсанд бўлиб алланечук чарақлаб очилиб кетди. «Мирёқуб эпақа ҳар ишни эплайди» деган хаёлга бордимиз, ё бошқа бир ёқимли хаёлга бордимиз, ҳар қалай таъбининг чоқлигидан бўлса керак, ёш хотинининг ёнига бориб пешонасидан бир ўпиб олмоқчи бўлди. Фақат яна дарров ўзини тўхтатди: «Йўқ, қизиган оловмиз икковимиз ҳам... Қанча йироқ бўлсам шунча яхши...» деди ўз-ўзига.

— Хўп, ёт, ором ол, бўлмаса. Эшикни ичидан беркитиб ёт!

Мирёқуб ўрнидан турди.

— Табиий,— деди хотин, у ҳам секингина ўрнидан туриб эшик томонга юрди.

Мирёқуб айвонга чиққач, ичкаридан калитнинг шириқлагани эшитилди. «Мен учун очиладиган эшик бошқалар учун ёпилди!» деди у ўз-ўзига. Хурсанд, кўнгли очилган, алланечик енгиллаган кўзлари, юзлари, бутун борлиги билан кулгани ҳолда илдам-илдам босиб кўчага чиқди.

Муюлишда ухлаб ётган извошчини уйғотиб, икки отни чоптиргалича ярим кечада, пойиб тўра маҳкамасининг котиби Игнатюкни қидириб кетди.

* * *

Кеча кечаси кўча эшиги зинасида арвоҳ Игнатюкнинг қуруқ чангалига қистирилган ўн сўмлик қоғоз ўз вазифасини бажарган эди: эрталаб соат 10 да маҳкамага келиб кирган Мирёқубнинг қўлига Игнатюк бир янги паспорт узатди. 24 яшар Евдокия Захаровна Кобилина номига ёзилган бу муддатсиз паспорт ёш хотинининг кечаги танивишини тамоман баргараф қила оларди. У ёзлик кийимини кийиб чиқиб, тўнша-тўғри биринчи класс номерга борди ва ўзи учун ажратилган кичкинагина

чиройлик ва соз уйига ўрнашди. Бир соат ўтар-ўтмас нариги номернинг йўгон тавдали, девсифат, узун соқол хизматчиси бир қоп ичига солиб, хотинининг чамадонини келтириб берди. Унинг нариги номердаги хонасида энди ҳеч нарсадан хабари йўқ хизматчи хотиндан бонка нарса қолмаган эди...

Мирёқуб мингбошининг ҳам бонка бир номерга кўчиргандан кейин, ўз номерининг ҳисобларини тамомлаб, номер эгаси дўстига қўл узатди:

— Хайр энди, мен қишлоққа жўнайман.

— Хайр, Мирёқуб, келиб тур, дўстим. Хотин қалай?

— Сўрама. Бир-икки кундан кейин яна келаман...

— Арзийди... арзийди, чёрт возьми! — деди хўжайини. Ўзидан хурсанд бўлиб кулди. Сўнгра сўради: — Қанча бердинг?

— Ишнинг нима?

— Айтабер... ҳимматингни билайин дейман. Кечадан бери ўзи ҳам сеникидан чиқмайди.

— Меникидан чиқмагани рост, фақат нотоб ўзи...

— Сен уни совуққа олдириб қўйгансан. Кеча бир бойвачча келган эди. «Нотобман» деб чиқмади. Сен менга катта зарар келтирдинг. Вагончи бойининг ўғли эди... Ваҳоб... Биласанми? Ана, пул деган нарса ўшанда! Бир қучоқ!

— Бу хотин шу ерда бўлса, вагончи бойваччалар кўн келади хали... Шошма!

— Албатта, албатта! Ҳарҳолда қанча бердинг? Айт!

— Кўн эмас, фақат... минг сўм!

— Минг сўм? Ростми?

— Нега ёлгон бўлсин? Минг сўмлик чек бердим. Банкага кетди.

— Чёрт возьми! Бир ярим мингдан олиб кетибди... «кетаман» деб қолмасин.

— Пул ширин... Қанча кўнайса, яна шунча кўнай-тиргиси келади.

— Рост айтасан. Бир иш қилиб ява бир-икки ҳафта олиб қоламан. Қўяманми мен?

— Сен қўймайсан, биламан. Хайр энди!

— Яхши бор!

Мирёқуб ўз дўстининг аҳмоқлигидан кулиб кўчага чиқди.

— Эртага эрта билан қишлоққа жўнайман, — деди у қўнгли илтиган хотинга. — Кўн бўлса бени кўн туриб қайтаман. Ўша кўн жўнаб кетганимиз керак.

— Мен сизга кўн ташаккур қиламан, азиз дўстим. Сиз

чинакам азиз дўстим бўлдингиз. Келинг, мен сизни бир сингил сифатида ўшиб қўяй...

Мирёқуб бу сўзларнинг маънисига тушунгунча ёш хотин келиб пешонасидан ўнди. Бу ўниш ҳар қандай ярамас ҳисдан узоқ ва эҳтиётли бўлса-да, хотин кишининг бу қадар яқинлашиб келиши Мирёқубни дир-дир титрашга мажбур қилди. Унга нисбатан хотин жуда тинч ва лоқайд эди. Ўпиб бўлгандан сўнг Мирёқубнинг ёнидан унча узоқлашмасдан унинг қоп-қора ва бесараижом кўзларига тикилиб турган хотини, голиба, унинг шу тонда кечираётган талвасаларидан хабардор эмасди. Мирёқуб бир-икки қадам орқага чекинди.

— Эски паспорт қани?

— Номерда қолди.

— У керак эмасми?

— Йўқ, йўқ, йўқ, ! Яхши бўлди, жуда яхши бўлди. Мен бутун қора кечмишимдан қутулдим. Раҳмат сизга, мен, бундан сўнг, Мария Степановна Острова эмасман, Евдокия Захаровна Кобилинаман. Хунук ном, хунук фамилия... ўзим ёқтирмайман. Лекин менга бундан нари шу номдан қадрли нарса бўлмаяжак! Йўқ, кечирингиз, бу номни менга берган киши, албатта, ундан қадрлироқ! Раҳмат сизга, азиз дўстим.

Яна келиб, Мирёқубнинг бир қўлини иккала қўли орасига олди ва силкитиб-силкитиб сиқди. «Қандай қизгини ва ёқимли қўллари!..»

— Раҳмат, азиз дўстим!

«Арзимаёйди» деб қўйишни билмайдиган бу гўл «азнат» бутун вужуди билан яна калтирай бошлаган эди. Тагин икки қадам орқага чекилди. Эшик олдига етиб қолдилар. Буни пайқаган хотин орқасига қайтди ва уни ўтиришга таклиф қилди.

— Йўқ, мен кетаман. Эшикни ичидан беркитиб ўтир, ташиқарига чиқа кўрма...— деди Мирёқуб. Орқаси билан эшикни очиб йўлакка чиқди. Эшик яна ичидан беркитилди... «Бошқалар учун ёпилди, мен учунгина очилади бу эшик!» деб ўйлади Мирёқуб яна. Ўзида йўқ хурсанд югурганича зинадан туша бошлади.

Ичкарида ўз ихтиёри билан камалган ёш жувоннинг кўзлари шу тонда севинч ёшлари билан хўлланган эди...

* * *

— Келинг, Мирёқуб ака. Кечикиб қолдингиз?

— Ҳа, эртага эрталаб қишлоққа жўнаймиз. Ишларини битиришим керак эди.

Осиҳонадан уйга ўтдилар. Зуннунинг уйи жуда чиройли қилиниб йиғиштирилган эди. Ерда катта янги гилам, деворларда суратлар, ўртада катта стол, оппоқ дастурхон, стол тула поз-позмат, ичкилик... Деразада чиройлик турпардалар. Стол теvaraғи тўла курси.

— Уйингни таниб бўлмайди, Зунну.

Зунну уша бурунги қилини билан қулди.

— Ҳаммаси хонимнинг ишлари...

— Бўлмаса, сен уйланиб нима қиласан?

— Бола-чақа, рўзгор кургим келади.

— Боласи йўқлар болага қизиқади. Лекин боланинг «бало» бўлгани ҳам бор...

— Йўқ, Мирёқуб ака. Мен болани яхши кўраман!

— Хун. Мен курортдан келай, дарров тўйингни қиламиз.

— Тезроқ келинг ишқилиб...

— Қани, ҳеч ким йўқ-ку?

— Келинади. Хоним келадилар...

— Бошиқа?

— Бошиқа йўқ. Хўжайини жўнаб кетди. Уни ҳам чақириб эдим, узр айтди. «Бизнинг кичкинагина бир ҳайтчамиз бор, хўжайини, Мирёқуб акамлар келадилар» дедим; «Менинг ўринимга хоним бориб бир пиёла чойингни ичиб, Мирёқуб билан гаплашиб келади», деди. Хонимга менинг ўз олдимда тайинлади. Хоним, мен сизга айтсам, эрининг олдида поз қилган бўлди. Пенюнасини уқалаб, бушанган бўлиб, «бошим оғриб турибди...» дейди. «Бошинг оғриси пирамидон ичиб жиндак ухла, кечгача ёзилиб кетасан. Зуннуни ўкситма!» деди хўжайини. Бўлмаса, ундан илгари хоним билан гаплашиб, гапни бир жойга қўйганмиз...

— Шошма,— деди Мирёқуб,— сени у яхши кўради... сеники бўлиб қолган. Мен нима қиламан бу ерда?

— Қизиқ экансиз, Мирёқуб ака. Мени севса, эрим деб севармиди? Ё мен уша билан умр ўтказармидим? Шунчалик гап-да... эрмак... Ана, келаетир. Жиндак кайф қилгандан кейин ёнига утиб, дадил-дадил тегиша беринг. Бу кеча мен бу ерда йўқман! Тузукми? — деди Зунну.

Чошиб чиқиб кетди. Хоним, унинг боласини кўтаргани ҳолда онаси кириб келдилар. Дераза, эшикларининг охирагина тарақлаб ёнилгани эшитилди.

Ҳаммалари Зуннуни қутладилар ва стол атрофига ўтириб, унинг соғлигига қадаҳ кўтардилар. Хўжайинининг йўқлигига ачиндилар. «Ундай олижаноб ва кўнгилчан кишининг бу замонда камёб эканини» сўзлаб ўтдилар. Хоним икки гапнинг бирида ўз онаси аъзоларининг одам

болаларига меҳрибон ва улфат бўлганини қайд этиб ўтдилар.

Хоним ҳирсли ва майлли кўзларини суза-суза Зуннунга қараб олиб:

— Биз ҳаммамиз Зуннунни яхши кўраммиз, — деди. — Бу бизнинг оилада энг қадрли киши. Бизнинг ҳовлимизга келган вақтида 12—13 яшар бола экан. Энди, мана, кап-катта киши бўлди. Яқинда уйлаб қўймоқчимиз... Шундай-а, Зуннун, азизим?

Зуннун уялиб қизарди.

— Валя, уялтирма Зуннунни, — деди онаси.

Зуннун тез-тез ичкилик қўйиб, уларни ичинга қистарди.

Хоним стол устидаги бир чиройлик шишани Мирёқубга кўрсатиб:

— Энг севган ликёрим, — деди. — Маст бўлгунча ича бераман... Жуда нафис нарса.

— Атайлаб сиз учун олдим! — деди Зуннун.

— Зуннун менинг завқимни яхши билади...

Хоним катта бир сир айтгандай қилиб, тоғ воқеасини айтди:

— Биласизми, биз бунда ичишиб ўтирибмиз. Хурсандмиз. Яхши дўстлар тўпланишганмиз. Федя шўрлик нима ҳолдайкин? Биласизми, юз элликта солдат билан, тўп-тўпхоналар билан кетди. Тоғ одамлари жуда мерган келади. Менинг Федям, сиз билмайсиз, жуда ёвюрак нарса. Солдатлардан олдинда ўзи чошиб кетади... қиличини суғуриб! Бирорта сартия қирғиз мергани отиб қўймасин деб кўрқаман. Хотя сартлар уни яхши кўришади... Ўзингиз биласиз, тилни жуда яхши билади. Сарт китобларини ўқийди. Сартча ёзади. Сартлар уни «Парпи тўра» дейишади... Биласизми, у ўзи ҳам сартларни жуда яхши кўради. Ювош, қўйдай халқ, дейди. Қанча жабр кўрса, қийналса ҳам «худо!» деб тура беради, дейди. Сартларнинг шу диндорлигини, айниқса, яхши кўради...

Зуннун хўжайиннинг соғлигига кўтарди. Қадахларнинг жаранглашидай мукаммал бир симфония ҳосил бўлди.

— Илоҳим, эсон-омон қайтиб келсин... Илоҳим. Юрагим узилиб кетаётир... Биласизми, сартлар ҳам энди айниб қолишди. Кўп ичкилик ичишади. Мастлик қилишади. Янги шаҳар бузуқхоналарида бир-бирига пичоқ солганлари кўп бўлар экан. Маст бўлиб қолса, сарт жуда ёмон ёввойи бўлармиш... Қани, кўтаринг, Мирёқуб, сартларнинг соғлигига...

Ичдилар. Хоним бир оз алжий бошлади.

Бирор соат ўтгач, хонимнинг ораси ўрнидан турди.

— Боза ухлаб қолди, энди мен кетай. Яхши қолинглар! — деди.

Хоним ҳам турди:

— Энди мен ҳам борай. Қундузи кўн юриб чарчабман...
Кечир, Зунну!

Зунну «йўқ, йўқ» деган маънода қўлини чайпиди:

— Сизга жавоб йўқ, хоним! Сиз хўжайин томонидан вақиласиз. Ўтирасиз бир оз. Ҳали кўн гаплашамиз. Эртага кундузи ухларасиз.

— Ҳа, шундай бўлсин! — деди Мирёқуб.

Камшир қизга юзланди:

— Сен ўтир. Вали, гаплашиб борарсан. Вақт ҳали эрта, уйга борганинг билан уйқўнг келмайди. Ўзинг ёлғиз зерикасан.

— Хайр, майли, — деди хоним, — бўлмаса, беш минутга рухсат беринглар. Уйларни беркитиб, эшикларни қараб келай.

Чикдилар.

— Бунча серган экан бу хотин? — деди Мирёқуб. — Грамафон-а!

— Энди билдингизми? Жуда очикқўнгил нарсаси. Ичиб қизигандан кейин ўзи ҳам очилиб кетди...

Мирёқубга яқин келди:

— Уйни беркитиб келаман дедими — бўлди? Энди ҳамма гап ўзингизда!

Мирёқуб ҳам ароқ қуввати билан қизишса бошлаган эди...

Хоним келиб кириб уйнинг калитини дераза тоқчасига қўйганда иккала эркак уни чапак билан олқишладилар.

Яна ичтин бошланди. Мастлик авж оларди. Хоним бир тўхтамай гапирарди. Мирёқуб ўзига таниш «империя»ни яна неча марта эшитди. Фақат энди ундан осонроқ бўлган гапини ҳам англайдиган ҳолда эмасди. Кўзлари чуққа айлانганди. Хонимнинг кўзлари эса сузилиб юмила бошлаган эдилар. Фақат айёр Зунну бошқаларни кўпроқ ичириб, ўзи камроқ ичар, хушёрлигини қўлдан бермасиди.

— Туринг ўрингиздан, Мирёқуб ака! — деди у. — Хонимнинг ёиларига утинг. Зерикмасинлар...

Мирёқуб бир оз довдираниб хонимнинг ёнига ўтди.

— Мумкинми, хоним?

Хоним кўзи билан ёнидан жой кўрсатди:

— Пожалюста...

Мирёқуб ўтирар-ўтирмас қўлини хонимнинг елкасига ташлади. Хоним ёғирлашган бошини буриб, маст кўзлари

билан эшик томонга қаради. Зунун уйда эмасди. Шундан сунг яна Мирёқуб томонига бурилиб, қўлини унинг елкасига ташлади. Яна ичдилар... Хоним, ҳамон сўзларди. Фақат сўзлари томчилаб томизилаётган дори сингари, битта-битта тўкилиб борарди. Хоним тамом маст бўлган кўзлари билан гоҳ-гоҳ эшик томонга қарар, Зунуннинг киришини кутарди. Зунун кирмади. Яна ичдилар... Яна ичдилар...

Мирёқуб шарпа сезиб кўзини очган вақтида, хоним ойна қаршисида сочларини тузатмоқда эди. Мирёқуб ўридан турмоқчи бўлиб ёстикдан бошини кўтарди. Хоним дарров орқасига бурилиб уни кўргач... қизариб кулди.

— Шошмай тур, Мирёқуб, азизим, — деди. — Мен чиқиб кетай, сунгра турарсан. Қарама менга...

Сунгра секин келиб картга ўтирди:

— Энди мен уйга борай. Кўп ичиб қўйибмиз, бошим оғриб ётир... — дея лабини Мирёқубга узатди.

— Кўришиб турайлик. — деди Мирёқуб.

Хоним очилиб кулди:

— Ҳоним билан... — деди эшикдан чиқа туриб.

Мирёқуб кийиниб ташқарига чиққан вақтида тонг ёришиб келарди. Ошхонадан Зунуннинг бесарапком хурраги, йироқлардан хўрозларнинг чўзиб-чўзиб чақир-ришлари, ҳовли томондан очилаётган эшикнинг шарпаси эшитиларди...

Ҳамма уйқуда...

* * *

Мирёқуб кўчага чиқди. Доим бир-иккита извош тўхтайдиган жойга — уезд маҳкамасининг нариги муюлишига — борди. Ўндан ортиқ извошчиларнинг қатор-қатор чизилиб турганларини кўрди. Тўғри бориб биттасига чиқди. Извошчи унга томон бурилиб:

— Тушинг, ака, биз бандмиз. — деди.

Наридан рус мириаб қичқирди:

— Ким у? Туш аравадан!

Мирёқуб извошдан тушди. Ҳайрон бўлиб у ёқ-бу ёққа қаради. Мириаб етиб келиб, извош фонарининг мазасиз ёруғида унинг юзига қаради. Таниган бўлса керак, сизлаб гапирди:

— Бу ерда турманг, ака. Бу извошлар банд. Ярадор солдатларни лазаретга олиб боришади.

Мирёқуб бошини чайқай-чайқай, эски шаҳарга — ҳаммомга томон пиёда йўл солди. Боши оғирлаган,

аранг, қовоқлари тошдай қотиб кетган, тиззалари ўз-
андан букилиб борарди. Унинг миёсида яна иккита
Мирёқуб пайдо бўлди: бири — терговчи, яна бири — жа-
нобгар.

Эки шаҳар билан янги шаҳарнинг ораси йироқ эди.
Уюшган мажолсиз ва бўшанг оёқларини судраб, энг яқин
ҳаммомга етиб боргунча тонг отиб кўча-кўйда одамлар
урмалаша бошлади. Лекин қанча эзилган бўлса ҳам
Мирёқуб йўлнинг узоқлигини сезмади. Чунки миёси ажиб
бир қувват билан ҳаракатга келган ва зolim терговчи
борган сари забтини ошириб тергарди:

— «Хўш, Мирёқуб, кайфинг қалай?»

— «Жойида... Кайфим жойида...»

— «Ёлғон гапирма, Мирёқуб. Сен терговчи қошидасан.
Биз кўнглингда эзилганларини барала ўқиб турибмиз.
Вексилдан ё ер васиқасидан сен қандай копия олсанг, биз
ҳам сенинг кўнглингдан ўшанақа копия олганмиз. Шунинг
учун ростини айта берсанг, ўз хайриятинг. Бари бир, бизни
ёлғон гапга ишонтиролмайсан. Хўш, гапир: кайфинг
қалай».

— «Кайфим унча жойида эмас...»

— «Ҳаббаракалла, гапир, гапир!»

— «Таъбим кир, кўнглим айниган, алланарсадан
жирканган кабиман...»

— «Алланарсаданми? Ё, аллакимданми?»

— «Билолмадим».

— «Яхшироқ ўйла. Аллакимдан бўлмасин?»

— «Аллакимдан десам ҳам бўлади. Лекин кимлигини
биллолмайман».

— «Билолмасанг биз ёрдамлашамиз. Менга қара,
кимдан жирканасан? Мирёқубдан эмасми? Нега индамай-
сан? Нега дамнинг чиқмай кетди? Биз тўғри айтган эканмиз,
бўлмаса? Шундайми?»

— «Тўғри айтдингиз, Мирёқубдан жирканамаман...»

— «Ҳаққинг бор, ҳаққинг бор! Мирёқуб, қанча
баландиарвоз бўлгани билан, ўз бўйидаи ортиқ кўтари-
лолмайди. Чунки, у бир ит! Олчоқ ва аялч бир ит!
У ўз-ўзини гоҳ арслон рангига, гоҳ қонлон рангига, гоҳ шер
ва гоҳ эр бўёқларига бўяб кўрсатади. Фақат оҳаққа ағанаб,
кантарлар орасига киргач, яна ўз овози билан «го-ог,
го-ог!» деб юборган гўнг қарға сингари унинг асил итлиги
барала кўриниб туради. Доим кўриниб туради. Мирёқуб
Акбарали мингбошини ҳақир кўради, хўрлайди, унинг
итланишидан кулади. Уялмайди Мирёқуб, хижолатидан
етти қат ер остига кириб кетмайди. А... уни ер ҳам ўзининг
махрам қўйнига олишдан тортинадди, чекинади!..»

— «Мен ўзимни терговчи олдида деб билиб, фақат, саволларга жавоб беришга тайёрланган эдим. Энди кўраманки, ўша терговчининг ўзи қораловчи сифатида чиқа бошлади. Мен нима қилдим энди? Қайси бирига нима дедим?»

— «Сен жим тур, Мирёқуб! Биз керак бўлганда сўроқ сўраймиз, керак бўлганда қоралаш нутқи билан ўртага чиқамиз. Сен чидаб тур, Мирёқуб! Сенга Мирёқубни ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Сен, ҳали сўз оласан, гапирасан. Шошилма! Шошма! Вақтини, соатини кут! Ҳар нарсанинг вақти бор!!!»

— «Мен бундай терговчи ва бундай қораловчига жавоб бермасликка ўзимни ҳақли санайман!»

— «Нима дединг, қаҳрамон Мирёқуб? Ҳали терговчи билан қораловчига эътирозинг, порозилигинг ҳам борми? Сабаб?»

— «Кўп одамлар, от билан хачирни ажрата олмайди-лар. Бунга ҳеч нарсa деб бўлмайди. Бу мумкин, чунки улар бир-бирларига ўхшаб кетадилар».

— «Хўш, хўш? Қани, гапир-чи!»

— «Аммо от билан эшакни ажратмайдиган одамлар адолат мансабига ўтириб бировни тергамасин ва қораламасинлар. Бунга уларнинг ҳақлари йўқ!»

— «Хўш, Мирёқуб, гапир! Бу хилда гапирининг бизга ёқади... Хўш, нима демоқ истайсан?»

— «Акбарали мингбоши билан тенглаштирилувимга, ҳатто у билан — қай даражада бўлса ҳам муқоляса қилинувимга қаттиқ норозилик билдираман! Ҳақорат бу, сўроқ эмас!..»

— «Кўнглингни тўқ тут, азизим: Мирёқуб билан Акбарали мингбоши ўртасида ер билан осмон қадар фарқ борлигига биз қаттиқ ишонамиз! Акбарали бошқа одам, Мирёқуб бутунлай бошқача одам...»

— «Бу изоҳдан сўнг мен қониқдим. Сўроғингизда давом этингиз!»

— «Сен қониққан бўлсанг, у — ўз ишинг. Қониқувингда бўл! Аммо биз ҳали қониққанамиз йўқ».

— «Яъни?»

— «Биз, Акбарали мингбошини Мирёқубдан кўра одамроқ деб биламиз...»

— «Нима, нима?!» — Мирёқубнинг нафаси бўғзига келиб тикилди.

— «Афсуслар бўлсинки, бу — шундай!»

— «Нега шундай бўлади? Нега!» — Мирёқуб шердай ўкирарди.

— «Мирёқуб! Сен шу кечани қайда ва кимнинг қўйида ўтказдинг?»

Мирёқуб тутилиб қолди. Қизарди, бўзарди... Қочмоқ истарди. Ўзидан-ўзи қочиб кетмоқчи буларди... Йўқ, киши узидан йироқлашолмайди!

— «Ғанир, Мирёқуб! Қўнглингдан олинган қония кўз олдимизда... Ғанирганинг, иқрор қилганинг яхши!»

— «... Мен бу кечани нойиб туранинг ховлисида ўтказдим... Унинг ойнаси Зуннуи ака зифатга чақириб эди».

— «Шу ҳолосми? Ё яна борми?»

— «Шу ҳолос... Эрталаб маҳкама олдига чиқсам тоғ томондан ярадор солдатлар келганини айтдилар...»

— «Раҳмат, Мирёқуб! Шу хабарни биз ҳали эшитишга улгурганимиз йўқ эди... Раҳмат сенга. Фақат, сен бизга айтиб бер: кечани кимнинг қўйида ўтказдинг?»

— «Мен англаёлмадим... Тонг ёринганда уйқудан кўзимни очсам... Ўзим картдайдим, яқинимда нойиб туранинг хотини турган эди. Кечаси кўп ичган эдик, нима бўлганини билмайман...»

— «Сен демоқчи буласанки, у ишлар ҳаммаси ихтиёрсиз бўлди, сен ўзинг истаганинг йўқ. Шундайми?»

— «Шундай!»

— «Сени — қилич яланғочлаган миршаблар ўраб келиб ўша хотиннинг қўйига ташилаб юбордиларми? Бечора Мирёқуб! Сенга жабр бўлибди. Зиндонга ташибдилар сени! Шундайми?!»

— «Йўқ! Ўзим — ўз оёғим билан келдим... Ўзим истаб отилдим у хотиннинг қучоғига!»

— «Ичкилик олин учун пул ҳам бердинг?»

— «Бердим!»

— «Хотин қийиниб чиқиб кетаркан, «кўришиб турайлик» деган ким эди? Билмайсанми?»

— «Мен эдим».

— «Хотин «жовим билан» деганда севинган ким эди?»

— «Мен эдим».

— «Мирёқуб! Адолат тилида шу феълни «босқинчилик» деб таъриф қиладилар; «ўзга кишининг хотинига босқинчилик қилиш!» Акбарали мингбоши бутун умрида шундай бир иш қилганми? Билмайсанми?!»

— «Қилмаган бўлса керак. Билмайман...»

— «Баракалла! Акбарали мингбоши сенга ким бўлади?!»

— «Отаҳон, Валинесъмат...»

— «Ўшанинг орқасида катта давлатга эришдингми? Қўнглингдан олиingan кония қўлимизда, гапир!»

— «Эришдим».

— «Хўи. Пошшахон деган номни эшитганмисан?»

— «Билмайман. Йўқ!»

— «Яхшилаб ўйла. Жуда яхши биласан!»

— «Ҳа, биламан!»

— «Қим у?»

— «Акбарали мингбошининг, агар янглишмасам, иккинчи хотини».

— «Тўғри айтасан. Энди сендан эшитмоқчимиз: у ҳам бировнинг хотини эди, унинг эри, ўз иқрорингча, ҳатто отахонинг, валинётматинг эди. Уни нега йўлдан урдинг?»

— «Сиз менга тухмат қиласиз! Мен уни йўлдан урганм йўқ!»

— «Қизимай гапир. Биз сенга қулоқ берамиз. Нечук сен уни йўлдан урмадинг? Сен билан ўйнашиб юрганидан топасанми?»

— «Топмайман. Ҳақиқатда мени йўлдан урган у ўзи бўлди...»

— «Нечик?»

— «Рухсат этсангиз, мен биринчи воқеани айтиб берсам».

— «Бизга ҳақиқатни билиш керак. Бўлган гапни айтиб бер!»

Мирёқуб, бир-икки йўталди, у ёқ-бу ёққа қараб олди, сўнгра сўзга бошлади:

«...Мингбошининг, бошқа ҳамма хотинлари каби у ҳам менинг оилам билан бориш-келиш қилиб юрарди. Ўзимизнинг сартия расми бўйича, ҳар бир зарурат кўрилганда, дастурхон қилиб келиб бир-бирларини йўқлаб турардилар.

Бундан, чамалаб айтганда, тўрт-беш ой бурун, эрта баҳор фасли эди, шекилли, хотиним менга — «мингбоши додхонинг иккинчи хотинлари Пошшахон бунча яхши жувон экан! Бизга шундай меҳрибонки, сира қўяқолинг. Тез-тез дастурхон қилиб келади. Ўтириб, гаплашиб, баъзи кунлари ётиб кетади» деди. Мен «мингбоши додхо бу бечорага жавр қилди. Ёш парса, эри ҳеч хабар олмаса... зерикиб сиқилганидан келади-да» — дедим. Хотиним бу фикримни тўғри тонди.

Бир кун кеч пайт — шомга яқин, бошида дастурхон, дарвозадан кириб келди. Мен- ташқарида — меҳмонхона ичида бўлганимдан тезгина деразага яқин келиб қарадим. Паранжисидан ва юришидан билдимки, уша эди. Мен

кавишимни кийиб ташқарига чиққунимча, у ичкарига ўтиб кетди. Орқасидан думма-дум кирдим. Ичкарида ҳеч ким йўқ эди. У ёқ-бу ёқни қаради.

— Вой, ҳеч ким йўқ-ку! Булар қасрга кетишиб қолдилар экан? — деди.

— Болаларини олиб онасиникига кетди, — дедим мен.

— Вой ўлақолай, сизмисиз? Мен билмабман, бир бориб, гаплашиб ётиб келай дебман. Эсизгина...

Ташқарига томон чиқа бошлади. Мен ҳам орқамга бурилиб, ундан бурунроқ, ташқарига чиқдим ва айвонча олдида тўхтадим. У ҳам ташқарига чиқиб деворга яқин бир жойда тўхтади.

— Эсизгина... Гаплашиб ётиб келай деб келиб эдим, — деди яна. — Зерикдим... Айтганча, қачон келинади? Эндиёқ келишиб қолмасмикан?

— Келса, эртага кечқурун келади. Ундан бурун келмайди.

— Қачон кетиб эди?

— Кеча кечқурун...

— Товба! Билмабман... аттанг... Яна қайтиб ўша уйга бораман экан-да. Ўлақолсин...

У ёқ-бу ёққа қаради.

— Вой ўлақолай, қоронғи тушиб қолди. Энди қандоқ қилиб уйга кетаман экан? Ёлғиз ўзим қўрқиб ўламам...

— Мен бирга олиб бориб қўйсам бўлмайдими?

— Вой! Кўча-кўйда кўрганлар нима дейди?

Шундан кейин бу хотиннинг тўғри ният билан менинг уйимга келганига гумонсираб қолдим. Шу гумон менга дадиллик берди. Энди гап бошлайман деб эдим, у ўзи сўраб қолди:

— Ўзингиз ёлғиз қолдингизми?

— Қандоқ қилайлик?..

— Бечора... Ёлғизлик қурсин! Ўзингиз биласиз, бошимдан ўтгани учун айтаман.

— Дастурхонингизда нима бор?

— Ҳиндак манти қилиб келиб эдим.

Бу хотиннинг бир ғарази борлигига борган сари ишончим ортди. Мен ҳам ўзларингга ўхшаган одамман... итлим қўзғалди.

— Мантига жуда устасизлар... биламан. Аттани, биз еёлмас эканмиз-да, — дедим мен.

— Нимага еёлмайсиз? Манг, меҳмонхонангизга олиб кириб енг. Ош бўлсин! Сизга деб пиширганман...

Дастурхонни олай деб унга томон бора бошладим. Бирдан:

— Вой, ўлақолай! — деди. — Дарвозангиз кап-катта очик! Кўчадан ўтганлар гаиланганимизни шундоққина кўришиб турибди. Беркитиб қўйсангиз бўлмайдимми?

Қолбуки, уни дарвозанинг бир қаноти тўсиб турар, кўчадан ўтганлар фақат менигина кўра олардилар. Бундан ташқари, ўша пайтда кўчадан ҳам ҳеч ким ўтгани йўқ. Мен кўриб турибман.

Шу гап, шу муомила, шу ҳимолардан кейин мақомига яраша жавоб қилмасам... ё фаришта бўлардим, ё — жинни! Дарвозанинг нариги қанотини ҳам ёпиб ичидан занжирлаб қўйдим. Шайтоннинг ҳам қўлидан келмайдиган бир кулиш билан кулди:

— Вой, ўлақолай, қамалиб қолдим-ку... — деди.

Бошидан дастурхонни олдим.

— Қани, юринг, — дедим, — чарчагандирсиз... жиндак дам олинг. Овқатни биргалашиб ейлик. Ундан кейин бирор маслаҳат топилиб қолар...

Бир-икки қадам босиб тўхтади.

— Хай, шошманг. Ўзингиз ёлғизмисиз?

— Ҳа, ёлғизман.

— Ростдан-а?

— Йон урсин!

— Қарганманг... ёмон бўлади. Ёлғиз бўлсангиз, сизга бир-икки ганим ҳам бор эди... Отахонингиздан дод демоқчи эдим...

Дадил босиб орқамдан кирди. Меҳмонхонада чирог ёқилмаган, қоронғи эди. Эшикдан киргач тўхтади.

Дастурхонни токчага қўйиб:

— Қани ўтиринг! — дедим.

— Вой ўлақолай! Эшигингиз, деразангиз катта очик... ўтириб бўладими бу ерда?

Дарров бориб деразани беркитдим. Меҳмонхона эшигини ҳам ичидан занжирладим.

Чирогни ёқиб эдим, яна қичқирди:

— Хотинингиз хотин эмас экан! — деди. — Дераза деган пардасиз бўладими? Шундай кўришиб турибди...

Деразага парда тўсдим.

— Мана, энди ўтиринг!

— Мана энди... Энди... энди...

Шу сўзни чўзиб-чўзиб уч марта қайтарди, сўнгра бирданига:

— Сиз ўз акамсиз-ку! — деди. — Сиздан қочиб ўтирмамми?

Тоза паранжисини ифлос абрезга иргитди.

Эртаси кунн тушга яқин дастурхонни кўтариб меннинг меҳмонхонамдан чиқиб кетди»

— «Пошшахоннинг мен билан биринчи учрашуви шу хизда бўлди. Мен бўлган гапни гаширдим».

— «Бу ҳикояда ёлғони йўқ. Биз унга ишонамиз. Биз...»

Бу «биз» сўзи терговнинг бошидан бери жуда кўп такрорланди. Бу ҳол натижасида Мирёқуб ўзини чинакам суд сўроғи олдида тўхтагандай сеза бошлади. Унинг хумор билан кўйиб ёнган мияси шошилиш поезднинг ўтхонасидай тез ва соат механизмидай мунтазам ишларди. Суд олдида тўхтаганига ўзи ишонган ва суднинг ҳарҳолда ўзига ҳайрихоҳ кишилардан, яъни бадавлат одамлардан иборат бўлганини билган Мирёқуб энди дадилланди, ҳар бир саволга очиқ ва ўзича тўғри жавоблар бера бошлади. Бадавлатлар суди бунга ёмон кўз билан қарамаслиги маълум, негаким бадавлат одамлар қанча кўп давлатга эга бўлсалар ҳам яна пул-давлат деган нарсага лоқайд қараёлмайдилар... Пул деган нарса Мирёқубда оз эмас. Ҳали бу терговчиларда ҳар бир бандада бўладиган «муҳаббат» (муллажирнинг муҳаббати) йўқ деб ким айта олади?

— «Биз Пошшахон воқеасида, шу биринчи кўришувнинг ҳозирланиши ва юзага чиқиши устида сени айбламаймиз. Худди шу бир парча воқеада сенинг айбинг йўқ! Аммо-лекин биз Пошшахонни ҳам айбламоқчи эмасмиз. У шундай қилишга мажбур эди. Бошқа иложини тополмади у ёш жувон... Сенга келмаса бошқа бировга борар эди. Ҳолбуки, сенга келиш осонроқ... Бу ерда айб бошлича мингбошига тушади. Шу билан бирга Пошшахон ишида биз сени бутунлай айбламасдан ўтолмаймиз...»

— «Нима, нима?»

— «Тинч бўл, Мирёқуб! Аввало, сен мингбошига, унинг машруъ хотинига хиёнат қилган бўлмасанг, ҳарҳолда, ўз хотинингга хиёнат қилгансан...

— «Бу фоний дунёда ўз хотинига хиёнат қилмаган эркак борми ўзи? Бизнинг сартия ўртасида ўз хотини, ҳатто икки-уч хотини устига «бола» асраганлар камми? Хотинимга хиёнат — биринчи эмас, мингинчи!.. Кўнглимнинг копиясини яхшироқ ўқингиз!»

— «Яхши, у жиҳатга ҳам кўз юмайлик. У тўғрида ҳеч биримизнинг пешонамиз оқ эмас... Фақат, Пошшахонни уша номашруъ муносабат йўлидан тўхтатиб қолиш, унга, мингбошидан чиқиб кетиб бошқа — ўзи тенг бир эрга тегиб роҳат яшов имконини бериш сенинг қўлингдан келарди... Сен шуни қилмадинг! Сен...»

— «Шошманг, тақсир, шошманг! Нечик менинг қўлим-дан келарди?»

— «Бизнинг саволларимизга калта-калта ва тўғри жавоб берсанг, масала ўз-ўзидан очилади. Бутун дунёда мингбошига гапи ўтадиган бир киши бўлса, у ҳам сенсан деб уйлаймиз биз. Тўғрими?»

— «Тўғри!»

— «Пошшахон бир одам орқали мингбошига ёлворди: «Менга жавоб беринг, бошқа эр қилай. Ҳали ёшман, кўнглимда орзу-ҳавасларим бор. Қолган умрим хазон бўлмасин!» деди. Уша одам шу гапни мингбошига эшитдирганда сен ҳам бор эдинг. Ёлгонми?»

— «Рост!»

— «Ушанда мингбоши нима деди?»

— «Эсимда йўқ!»

— «Кўнглимда ёзилган гапларни эшит бўлмаса: мингбоши жуда кескин жавоб берди: «Менга хотин бўлган киши бошқа бировга ҳам хотин бўлса, мен эл-халқ орасида қандай бошимни кўтариб юраман? Менинг қўлимга тушибди, тақдирга тап бериб утирсин. Мендан жавоб йўқ! Мендан бежавоб кетиб кўрсин, кани?» Жавобини тугатар-тугатмас келган одамни ҳайдаб чиқарди. Ёлгонми?»

— «Рост!»

— «Сен ушанда бирор оғиз бир нарса дедингми? Десанг мингбоши кўнармиди?»

— «Демадим, эҳтимол кўнарди...»

— «Нега демадинг?»

— «Очиқ айга берайми?»

— «Албатта!»

— «Пошшахон билан танишганимдан кейин мен уни мингбошидан чиқмасликка кўндирган эдим...»

— «Албатта, лоақал ҳафтада бир марта куришиб турар эдингиз. У сендан хурсанд эди. Фақат сен нима учун уни мингбошидан чиқмасликка кўндирдинг? Мақсадинг нима эди?»

— «Отахошимнинг кун узоқ яшаёлмаслигини яхши билардим. Юрагида касали бор... Сўнг вақтларда қийна-либроқ нафас олади...»

— «Биламиз, биламиз. Сўзингни калта қил!»

— «Қазо егиб улақолса Пошшахонга уйланмоқчи эдим... чунки, мингбошидан тегадиган мерос чакана бўлмасиди...»

— «Яхши, жуда яхши... Катта меросга эга бўлишни ҳаммамиз ҳам истаймиз... Бу машруъ ният. Фақат мингбошининг у катта давлатига, ҳарҳолда, беш меросхўр

бор. Биргина Пошшахонга теккани сени қаноат қилди-рармиди? Сен, ахир, ўзинг ҳам бадавлат одамсан!»

— «Менинг ҳеч бир касбим бўлмаса, савдо-сотиқ қилмасам, қизил қогоз олган бўлмасам... озгина ер-сув билан нечик бадавлат бўлайин?»

— «Бизни алдаёлмайсан, Мирёқуб! Биз сени ниҳоят даражада ҳурмат қиламиз. Бугун ҳузуримизга олиб келиб сўроқ қилганимиз учун сендан кечирим сўрашгача борамиз. — Сен — бизнинг оламимизда улкан кишилардан-сан. Ўрислар сенга ўхшаганларни китобларда мақтайдилар. Сенинг ҳамма ҳунаринг, енг ичида иш кўриб, шунча пул топишингда. Сен завод парракларини айлантираётган кишисан. Фақат бир жойга бир чақа солиқ тўламайсан. Шундай бўлгандан кейин, сендай улуг бир одам бир ишни чуқур ўйламасдан қилмайди. Ҳалиги масалада бизга ҳақиқий планингни айтиб бер!»

— «... Нима десам? Ҳайронман... Борингки, мингбоши улишга яқин унинг Пошшахондан бошқа меросхўри қолмаслиги керак эди. Ё бўлмаса васиятнома бўйича ҳамма нарса ўшанинг номига ёзиларди...»

— «Биз ишонамизки, бу нарса сенинг қўлингдан келарди! Яхши, Пошшахон масаласида биз сени айблашдан воз кечдик. Бизнинг оламда шундай дадил ниятларни қоралаш эмас, оқлаш керак!»

— «Раҳмат! Энди менга рухсатми?»

— «Йўқ. Жиндак шошма! Биз сени нойиб тўраанинг хотини тўғрисида чинакамига айбламоқчимиз! Биз...»

— «Йўқ, тақсир! Пошшахон масаласида мени оқлаган маҳкама бу масалада қоралаёлмайди. Мантиқ деган нарса бор...»

— «Ҳўш, гапир!»

— «Пошшахон масаласида хиёнатим катта эди, ҳам мингбошига, ҳам унинг тўрт меросхўрига... Унутмангизки, шу тўрт киши ичида Фазилатой сингари балоғатга етмаган қиз бола, умр бўйи мингбошига хизмат қилиб ўтган Хадичахон бор... Бу катта хиёнат эди! Бу ишда мени оқладингизми?»

— «Оқладик!»

— «Ундай бўлса иккинчи иш тўғрисида бир эмас, минг марта оқлашингиз керак! Нега десангиз, Империя — оқ подшодан, нойиб тўрадан ва унинг погонидан иборат экан. Шунча минг пуқаронинг ва ҳам биз сингари бебузот бечораларнинг ихтиёри, ўзингиз биласизки, нойиб тўрада, яъни «погон» эгаларида, уларнинг бутун инон-ихтиёри эса — хотинлари қўлида булар экан. Пошшахон — катта

меросга эга бўлиш учун бир қурол эди, мерос — давлат демак, давлат — пул демак. Имерия — «погон» демак, «погон» шундай нарсани, доним «пул, пул, пул!» деб туради. Кўплар унинг сўраганини, яъни пулни берадилар, қайтиб ҳеч нарса олмайдилар. Ҳолбуки, иш билган киши погон «пул» деганда беш сўм бериб, уни — ўша погон ёрдами билан — беш юз сўм қилиб олади. Мен шунақа ишларга ўзимни эпчил деб биламан... Кеча кечаси нойиб тўра хотинининг маст лабларига қундирилган маст унингнинг ёлғиз биргина маъносини бор эди, пул! Тақсирлар, мен нойиб тўранинг хотини билан айшу-ишрат қилмадим, улай агар! У, бизнинг иш устидаги биринчи учрашувимиз, ўз тилимизда айтсак, биринчи «бай очишимиз эди!..»

Шу сўзлардан сўнг бояги терговчи ва сўроқчилар гўё уз-узларидан эриб йўқ бўлдилар. Суд зали бўшаб қолди. Мирёқуб кўзини очди:

Ҳаммом миён хонасининг ён гумбазларидан бири. Ходмигарнинг бўз лунгиси танга дағал-дағал уринади... Бошида муштдай қаттиқ лунги-ёстиқча... Ёнида бир чойнак кўкчой... Миёда суд мажлисини, нойиб тўра хотини, номерда кутиб ётган мовий кўзли дилбар...

Аллақайда мунгли, ҳасратли бир ашула овози ҳаммом аксини садосини билан жарағлаб эшитилади:

«... Мусулмоннинг иши кофирга тушди-е, ёр-р, ёр-рларим...»

XI

Кун ботишга бораётган вақтда «отахон» билан «бола-хон» катта дарвозадан кириб бордилар. Айвонда ағнаб ётган Ҳакимжон мингбошини қўйиб Мирёқубга арз қилди:

— Юртда ҳали ҳозир тинчлик. Унақа зўр дегундай иш йўқ. Майда-чуйда аризалар кўп, албатта. Уларнинг кўпини ўзим тўғрилаб юбордим. Беш-тўртта каттароқ аризалар бор, уларни ўзимча ҳал қилишга ботинолмадим.

Ичкарида аҳвол тузукка ўхшайди. Янги келиннинг отасини икки кеча ётиб бугун саҳар жўнаб кетди. Қизи, афтидан, анча юмшарган, шекилли: катта кундошлари томонидан ҳам ҳаракат катта... Ҳар кун қорилар келишиб «чиллаёсин» ўқилиб туради... Хўжайин кетганларидан бери келинчак ўзи ҳам тинчиб қолганга ўхшайди. Тутқалоқ тутмас эмиш. Билмадим, хўжайин келдилар, яна бошланмаса... Кундуз кунлари кулиб, дуторни сайратиб, ашулани баланд қўярмишлар.

Айтганча, хўжайинининг учинчи хотинлари — Султон-

хон ҳам отасиникидан келиб қолибди. «Хамма балони ўша қилди» дердилар, ўзи ҳам жуда бўғилиб, нима қилишини билмай, ўтирадиган жой тополмай юрар эканмиш. Энди бирданига жуда бошқача бўлиб келибди. «Хамма ҳайрон» дейди. Катта кундошлари унинг бу хилда ўзгаришига сабаб тополмасдан ҳайрон бўлишар эмиш. Дарвозадан худди яқин ўртоғини кўргали келган қиздай кулиб ва қувнаб кириб, тўппа-тўғри кичик келиннинг ёнига кирган эмиш. Кечагина қарғаб, сўкиб «ўлдирсам!» деб юрган кундошини ўпиб, қучоқлаб, силаб-сийпаб бир нафасда иккаласи «қалин дўст» бўлган эмишлар. Энди кичик келин ҳам тез-тез «Султонхон аям қанилар?» деб сўраб турармиш. Бу кичик келиннинг келиши ўша Султонхоннинг бошида бўлаётган найранглар эмасми? Нега бу хотин бундай қилади? Ҳайронман, Мирёқуб ака!

— Ҳайрон бўлмай қўяқол!—деди Мирёқуб.—Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Бирданига бундай ўзгарган бўлса тагида бир гап бор. Ишқилиб бундан кўрқулик!..

— Шуига ҳайронман-да! — деди яна Ҳакимжон.

— Мен бошқа нарсаса ҳайронман,— деди Мирёқуб.— Мен Ҳакимжоннинг мингбоши додхога бешинчи хотин бўлиб тегмаганига ҳайронман.

— Тилингиз қурсин, Мирёқуб ака! Шу ҳам гапми энди?

— Қаердан билдинг бўлмаса бундай икпир-чикирни? Бу ҳаммаси хотин киши биладиган гаплар.

— Э. Мирёқуб ака! Сиз, ҳужайин билан бирга юрасиз шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ — кайф қилиб! Мен бўлсам, қоққан қозикдек шу жойдан бир қарич жиллолмайман. Иш бўлса ҳам шу ердаман, иш бўлмаса ҳам. Бўш вақтим кўп... зерикаман. Ўтган-кетган хотин-халаж, қиз болаларни тўхтатиб гапга соламан. «Бирга минг кўшиб» узатишади. Айниқса, менинг бир дўстим бор: Умринисабиби деган. Бахрининг онаси бор-ку? Кўп гапни ўшандан эшитдим.

— Қўй энди, кечқуруннинг маслаҳатини қилайлик. Бугун кечқурун кўёвни бир ишқилиб суйганига қовуштирмасак бўлмайди. Жуда алаңгаси осмонга чиқиб кетди! Ўзи ҳам хунук иш бўлди. Эл оғзига тушса ёмон бўлади.

— Албатта. Ҳали ҳам унча-мунча гап-сўз йўқ эмас. Янги келишни анча бўшаниб қолган дейишади. Хадича холам билан гаиланиб кўринг.

Мирёқуб дарвоза олдида бориб Хадичахонни чақирди. Хадичахоннинг айтган гаплари Ҳакимжон берган маълум-

мотининг айни ўзи эди. Мирёкуб кулиб қўйди... Мирёкубнинг фикрича, эди, назил келинга — мингбошининг инаҳарда изҳор қилган фикрини, яъни унинг фақат дутор ва ашулага ошиқ бўлганини, итлик туйғулари тугрисида келганда, уларни астойдил ниқталашга бел боғлаганини эшитдирилса, балки қиз ҳам «йук» демасди, биричи учрашув тутқалоқсиз утиб олса, ундан кейини осон бўларди. Бу мулоҳазани Хадичахонга эшитдирди. Буни эшитгач, Хадичахон узил-кесил ўз фикрини билдира қўйди:

— Ундай бўлса иш жўн, — деди. — Ҳозир кириб гаплашамаи. Кечгача ҳайриятлик хабарини эшитдирамман. Сиз айвонга, куёвнинг ёнларига бординг: жиндек овқат борида, ҳозир чиқарамаи.

Ўрнидан тургач, бир кўзининг бир чеккаси билан Мирёкубга қаради:

— Сизга жавр бўлди, Мирёкуб! — деди. — Мингбоши додхо худди бир гўдак бола; сиз — она... Сиз булмасангиз очидан ўлади у киши...

Овқатдан сўнг бир-икки чойнак чой ичилди. Ҳакимжон бир-иккита ариза кўтариб келиб мингбошидан фикр сўради.

— Сира эсинг кирмади-да, Ҳакимжон! — деди мингбоши. — Шу тонда ариза қулоққа кирадими? Қулогим — ичкарида! Эртагача туратур, бир-икки кун кечикса ҳеч бало бўлмас! Жуда шонилсанг, ана у бетавфикдан сўрайқол!

Хадичахоннинг чақирини билан эшик олдига бориб бир нафасда яна қайтган Мирёкуб мингбошининг елкасига қокди. Мингбошининг икки кўзи ундан ўзлмасди.

— Суюнчи беринг, хужайин! Бугун, мана, ашула эшитасиз.

— Шукур-ей! Шукур-ей! — деди куёв. — Оғзингга канту повват!

— Билиб қўйинг, хужайин, — деди Мирёкуб жиддий бир чехра билан: — Менга берган ваъдаиғиз бора-а! Дутор, ашула! Итликни ташқарида қолдириб кирасиз...

Сўнгра овозини пасайтирди ва мулоим қилиб деди:

— Рост айтаман, хужайин. Дастлабданоқ чучитиб қўймаи... Ёш парса.

Мирёкуб уйига кетди. Мингбоши, кеч киргунча ўтадиган «бир печа йиллик» вақтини қисқартмоқ учун қоронги меҳмонхонага кириб кўзини юмди.

Мирёқуб тўппа-тўғри ўз уйига бориб, зарур бир иш билан икки ойлик сафарга чиқаётганини айтганидан кейин, хотинининг қўлига старлик пул берди. Баъзи бир гапларни тайинлади. Гузарга чиқиб, ўзига қарашли баққолга уйдан хабар олиб туриш вазифасини юкледи. У ёқ-бу ёққа бориб ўзининг хусусий ишларини тўғрилади. Хуфтон пайтларида мингбошиникига келиб аҳволдан хабар олди. Куёвнинг ичкарида эканини, биринчи кўришув тутқалоқсиз ўтганини, лекин ҳали ҳозирча дотор ва ашула овози эшитилмаганини айтдилар. Бу тўғрида ҳам кўнгли жойига тушди. Ҳакимжонга мингбоши додхонинг мансабига оид баъзи ишларни тайинлагач, эртага эрта билан яна шаҳарга тушиб чиқмоқчи бўлганини айтиб, у ердан чиқди.

Ичкарида хотини йиғлаб ўтирарди. Болалари ухлаган эдилар. Товоқдаги ошнинг кўпи ейилмай қолганлиги кўриларди. Дастурхон устида гурунч доналари кўп эди. Демак ошни болалар ўзларигина еганлар. Оналари емаган...

— Нимага йиғлайсан? — деди Мирёқуб.

— Шаҳардан бугун келдингиз. Энди икки ойга кетамаи дейсиз... Ёш-ёш болаларингиз бўлмаса ҳам майлиди...

— Болаларимга етарли пул қолдирдим. Баққолга тайинлаб қўйдим, нима десанг бериб туради. Икки ой узоқми? Лахзада ўтади кетади. Иш бўлмаса юрмас эдим, иш бор, почор-поилож юраман. «Иш қилма, пул топма!» де, ишни сен қил, пулни сен топ, мен уйда ўтирай, жон дейман...

Хотини жим бўлди. Фақат йиғидан тийилмаган эди.

— Гугурт бер. Меҳмонхонанинг чироғини ёқай.

— Мен сизга ана у сўрига жой қилиб қўйдим. Кетадиган кунингиз болаларингиз билан бирга ётинг энди.

— Сен ўзинг биласанки, мен ичкарида ётолмайман. Ичкарида ётсам, кечаси билан кўзимга уйқу келмайди. Гугуртни бер, чиқиб ташқарида айвончада ётай. Тинч ухласам, сахар туриб жўнаб кетаман.

Хотин гугуртни узатди.

— Тур, ўрта эшикни заңжирлаб ол.

Хотин индамасдан ўрнидан турди ва узун енги билан кўз ёшларини арта-арта эрининг орқасидан дарвозагача келди.

— Қачон уйғотай? Йўлга нималарни тугиб қўяй? — деб сўради хотин хўрликдан овози тутилган ҳолда.

— Ҳеч нарса керак эмас. Ўзим уйғонаман.

Ўрта эшик жуда оҳисталик билан ёпилди. Сўнгра яна ўшандай оҳисталик билан занжир солинди. Ундан кейин, айвончага етиб қолган Мирёқубнинг қулоқларига яна ўша томондан хўнграб йиғлаган бир овоз эшитилди...

Меҳмонхона эшигини очиб гугуртни чаққан вақтида меҳмонхонанинг ўртасида икки қулочини кенг ёзиб... Пошшахон турарди!

Бу дафъа Мирёқуб бир томондан номерда қолган олтин сочли дилбарни ўйлаб, яна бир томондан мудҳиш суднинг сўроқларини эслаб Пошшахонга совуқ муомала қилди. Уни ҳали вақт ўтмасдан уйига қайтиб кетишга қистади. Насиҳат қилган бўлди...

Фақат у насиҳатлардан ҳеч нарса чиқмади. Ҳаётида шу помашруъ эрдан бошқа ҳеч бир юпанчи бўлмаган ёш хотин унинг бўйнига маҳкам осилди, шу қадар ҳирс билан осилдики, Мирёқуб унинг иродасига бўйин эгишга мажбур бўлди.

«Бу фоний дунёда машруъ йўл билан битадиган бирор нарса борми ўзи?» — деди Мирёқуб ўз-ўзига.

XII

Мирёқуб эрталаб уйқудан кўзини очган вақтида аллақайси станциядан жўнаган поезд у издан-бу изга дўқиллаб ўтмоқда эди. Вақт ҳали эрта бўлганлигидан биринчи класс вагоннинг юмшоқ йўлаги томонидан ҳеч қандай оёқ товуши эшитилмади. Демак, ҳали ҳамма йўлчилар уйқуда. Эҳтиёт билан босиб ўтган бир оёқ шарпаси бир нафасгина эшитилиб сўнгра узун йўлакнинг чуқурликларига ботиб йўқ бўлди...

Поезд станция чегарасидан ўтиб, экин далалари орасига кирган эди. Бир терилган пахталар яна чаман-чаман очилиб ётардилар. Аллақайда бир сигирнинг мунгайиб маъраши эшитилди. Эшак минган бир йўлчи станцияга томон намланган тупроқ устида болаларнинг олма парра кегайчалари сингари кўзга илашар-илашмас қимирлардилар. Ундан кейин орқаларида чанг булутларини қолдириб отликлар ўтдилар. Сўнгра аравалар, пиёдалар, яна эшак, яна отлар бир-бирини таъқиб этди.

Эрта биланининг совуқ шабадаси сур тупроқ чанглариини аста-секин вагон деразаси орқали ичкарига томон сура бошлади.

Мирёкуб бир нафасга кўзини юмди. Поезд кескин бурилиш билан чапга қайрилди, чапг булутларига кўмилган қишлоқ кўчаси ўнг томонда қолиб кетди. Олисдаги тоғларнинг нил рангли суратлари гавдаланди. Баланд-паст дарахтларнинг учларида ҳамда кенг даланинг бир қисмида эрталабки қуёшнинг парчавага ўхшаб ёйилган шуъласи кўринди. Қалин дарахт ораларидаги номаълум қишлоқлардан кўтарилган тутун устунлари у жойларда одамлар яшаганини кўрсатарди. Поезд чапга бурилгандан кейин совуқ шамол далаларнинг хуш ёқадиған салқинини олиб келиб юзларга урди...

Шу топда кўзлар ихтиёрсиз пастга қарайди.

Ўз ёзмишини бегона бир оснёлкнинг қўлига топшириб қуйган ва машруъ номи ташланиб, қалбаки ном берилганига хурсанд бўлган мовий кўзли гўзал юмшоқ ўринда силкина-силкина ухламоқда эди. Шу кеча айниқса бахтли бўлганми бу жувон ёки ширин тушларнинг сеҳрли қучоғида сузадими — нима бўлса бўлсин — шу топда мулойим кулимсираб жуда чиройлик ухлайди. Бу ухлашнинг чиройлилигини Мирёкуб тушунолмайди, албатта!

Бу хотин бутун кеча бўйи жуда тинч ва хотиржам ухлаганга ўхшайди. Бир оёғи тиздан қуйиси букилиб, сўричадан пастга осилибди, бир оёғи унисини қувлаб бориб сўричанинг қирғоғида ухлаб қолибди. Узун қўйлаги бутун баданини кам-кўстсиз ёпиб туради. Фақат бир ениги тирсаккача шимарилиб қолган... Оппоқ қўллари ва билаклари ўз ёнида — ўз опасининг тўқлисидай — бир чиройлик ухлайди. Мирёкуб ундан кўзини ололмайди. Юқоридан туриб шу бир сиқим вужудни томоша қилади. «Меники, шу гўзал махлуқ меники, бутун меники» дейди ва қувонади. Фақат қўлоғи остида қапа тикиб ётган терговчи дарров ўз борлигини билдиради:

— «Мирёкуб! Қайси кўзинг билан шу чиройлик малзарага қарайсан? Ҳаққинг борми унга бу хилда қувониб қарашга? Сен билан кўришганидан бери, бу жувон бошқа ҳар нарсани унутди. Берлиндаги севимли акаси ҳам эсига келмайди. Биласанми, тушида ҳам сени кўраётир у! Сен понкўрни! Сен бевафо дўстини! Сен уста савдогарсан, биламиз, ҳурматлаймиз! Сен пулни ўйнатасан, пул билан ўйнашасан! У сенинг қўлингдан келади, ортиги билан келади! Пул билан ўйнашсанг, пулни ўйнатсанг яхши бўлариди. Сен чакки — мунақа гўзал махлуқларнинг кўнгли билан ўйнаша бошладинг! Гўзал хотинларнинг кўнгли жонон пиёлага ўхшайди, сендек қупол кишилар

унинг жаранглаганини эшитмасдан туриб синдирадилар...
Сингандан сунг улардан аянч парса қолмайди дунёда!»

— «Мени беҳуда айблайсиз. Мен уни ифлос жойлардан ўгирлаб олиб чиқдим. Энди ҳеч бир ҳаром қўл, номахрам қўл теголмайди унга! У ҳозир номусли бир эркакининг номусли хотинидай тоза...»

— «Сен ўзинг-чи? Сен ўзинг? Эндигина қилинган янги гуноҳларинг билан?»

— «Янги гуноҳ қилганим йўқ! Ҳали ҳам эски гуноҳларим кетимдан қувалаб юрибди. Ўшалардан қутулай деб қочдим. Қочиб кетаётирман. Бас энди мунча таъна».

— «Ҳар нима десанг, де, икки кун аввал пойиб тўранинг хотини, бир кун аввал мингбоши додхонинг хотини сенинг қўйинида эди. Энди бугун-эрта бу оққўнгил махлуққа ҳам чанг соласанми? Қандай ботина оласан?»

— «Мен мунга тегмоқчи эмасман, тегмайман ҳам. Сиз билмайсиз, шу хотин билан кўринганимдан бери ўз-ўзимни таний олмай қолдим!»

Мирёқубнинг бу сўзлари тўғри эди. У, чинакам, ҳаммавақт бу хотинининг ёнида ўтириб, у билан бир хонада ётиб боришга мажбур бўлса ҳам, унга қўл узатиш деган васвасали фикр билан доим курашиб келарди. Белгисиз бир жойда, белгисиз бир замонда, белгисиз шартлар ичида улар иккаласи, ўз-ўзларидан қушилиб қолишлари керак эди. Хотин ҳам шу хилда ўйлаб, шу хилда тушунгани учун ўзини она қўйинида кетаётган каби сезарди. Шу учун бўлса керак, Мирёқубнинг мумкин қадар ўзини четга тортишга уринишларини англаёлмасди.

Ҳайфки, улар иккаласи бир-бирининг тилини яхши англаёлмаганлари учун йўл бўйи ўйлаб ва ўйланиб боришга мажбур бўлсалар-да, ҳар куйи ўйлари ва иштиболарини бир дафтарчага ёзиб боришни эсларига келтирмадилар. Улар иккови биттадан «қундалик дафтарча» юритган бўлсалар, мана бунга ўхшаган яхшигина саргузаштнома ҳосил бўлариди.

Ж а к о б.

(Хотин томонидан Мирёқубга берилган ном).

«Билмадим, бу ноезд мени қаерга олиб боради? Қримга деб йўлга чиқдим. Билетлар Москвагача. У ерда нима бўлади? Унгача нима бўлади? Билмайман. Билмайман. Нима учун бу сафарга чиққанимни ҳам билмайман... Қишлоққа жўлаганимда тўрт-беш кун турарман деб ўйлаган эдим. Бир кеча ётдим, халос. Саҳар туриб, ҳалиги бўйнимга осилган иллонни чиқариб ташлагач, ичкарига

кирдим. Хотиним ичкариши супураётган эди. Кўзига қарадим, туни бўйи ухламагани кўринарди. Мен ҳам туни бўйи ухлабмай чиқдим... Илон кирган эди қўйнимга! Илонни унган ҳаром лабларим билан ухлаб ётган болаларимни ўпай деб қўйига эгилдим, кўнглим чидамади. Кўрпанинг қирғоғини ўпдим. Хотиним кўриб турган эди. «Бу одам биздан кечиб кетаётганга ўхшайди. Ҳатто ўз болаларини ҳам ўнкиси келмайди» деб ўйлагандир, тўлиб-тошиб йиғлагандир. Бечора хотин, билмайдикки, болаларимни ўпмаслигим уларни севганлигимдан эди».

М а р ь я м.

(Мирёқуб томонидан хотинга берилган ном, хотиннинг асл номи Мария эмасми).

«Ё раббий! Ё раббий! Нима бу? Тушимми, ўнгимми? Қайдаман? Нима ҳолдаман? Кечам нимаиди? Бугуним нима? Эртада нима бор?

Жакоб номерининг эшигини очиб чиқиб кетди. Мен дарҳол ичдан қулфлаб олдим. Унинг ўз кўзига қараб лоақал беш кун узимни қамоққа ҳукм қилган эдим. Беш кунда беш марта кечаси ҳамма ухлаганида ташқарига чиқиб келишни чамалардим. Бошқа вақтларда доим уйда, доим шу кичкина, ширин ва ишончли уйда! Беш кун ичида нималар бўлмас эди дейсиз? Кўнглимда ташвишларим йўқ эмасмиди, балки келмай қолади? Балки мендан айниди? Балки бир ойдан, бир йилдан сўнг келар? Балки тез орада келар, лекин ўйлари ва иниятлари ўзгариб, оддий бир «харидор» каби келар, бир соатга келар, ярим соатга келар... Шундай бўлса мен нима қиламан? Яна ўша ифлос муҳитга қайтаманми? Йўқ! Йўқ! Ўлим ундан енгил... анча енгил.

Нима учун мен унга ишондим? Нима учун? Нима учун ёт бир одамнинг қуруқ сўзи билан бутун иниятларим, қасдларим ва ҳуяларимдан кечдим? Қандай эсипаст хотин эканман мен! Яна қайтиб ботқоққа сакрамоқ учун баландроққа чиқибман... Баландроқ ерга чиқиб туриб, худди деңгизга ўзини ташлайдиган ҳопитувчилар каби ўзимни яна ўша ҳандаққа ташламоқчи бўлибман! Билмабман, ўйламабманки, ҳандақнинг ичида турган вақтингда одам унинг ҳавосига кўнасан. Фақат бир марта у ердан чиқилгач, очиқ ва соф ҳавога чиқилгач, тоғ ҳавоси каби тоза ҳавони теналарга чиқилгач... қайтиб ҳандаққа тушиб бўладими? Телбаман мен! Телба! У нули кўп бир савдогар эди, шуни билардим. Нима учун мен унга «минг сўмга чек ёзиб бер, шунда ишонаман!» демадим? Ёзиб берарди. Ундан кейин истар келсин, истар келмасин эди.

Ман қўлимда нулим билан йўлда бўлардим... мақсад йўлида бўлардим. Ёзиб бермаса севмаганлигини билардим, унга ишонмас эдим... алданишдан қутулардим. Мен телба!..

Икки кеча — икки кундузнинг қандай ўтганини билмадим. Чунки ҳалиги хилда фикрлар, васвасалар менга кун бермайлар эди. Ўйлардим, ўйлардим, на йиглашимни билардим, на кулишимни! Йўлакда эшигим ёнида эҳтиёт билан босилган қадамлар эшитила бошлади. Ўз-ўзини қамокқа олган ёш ва гўзал хотинга қизиқувчилар топилди, шекилли. Хизматчи овқат келтирган вақтида «нимага чиқиб юрмайсиз?» деди. «Мени сўраган киши йўқми?» дедим. «Йўқ, — деди, — Қим келмоқчи эди?» «Эрим» дедим, жим бўлди. Шундан сўнг оёқ шарпалари ҳам эшитилмас бўлди.

Тушиммиди, ўнгиммиди? Оқисталик билан эшикнинг чертилганини эшитдим. Унинг мен билан хайрлашиб чиққанига фақат икки кеча, икки кундузгина ўтган эди. Бу чертиш хизматчининг чертишига ўхшарди. Хизматчи бўлса керак деб, сўрамасдан очдим. У кириб келди! Оҳ, шу азиат! Биз кўришмадик, нима учундир у қўл узатмади, мен ҳам унутдим. Сўз ҳам айтмади. Соқов каби кириб келиб, қўлидаги билетларни кўрсатди. Хизматчининг чақириб хисобларни уздик. Дарҳол вокзалга чиқдик.

Иккимиз бир уйда ётибмиз. Кўнгилларимиз — бир. Баданларимиз — бошқа. Поезд тез юриб кетаётир. Кўзларим юмилди... Тушимми, ўнгимми?..»

Ж а к о б.

«Тошкентдан кечаси ўтганга ўхшаймиз. Одамни зериктирадиган қуруқ чўлга кириб борамиз. Вагонимизда янги нусха Тошкент тўпписи кийган, сочили, бир эиликкина ўстирган, пўрим кийимли бир одам пайдо бўлди. Калтагина, чиройликкина мўйлови бор... Оқ юзли. Ўзи ҳам чиройлик. Жуда олифта қадам кўяди. Тошкент одамига ўхшайди. Масковчи савдогармикин? Ё закончим? Ё маҳкамаларда ишлайдиган одамми? Ҳар қалай ўрис тилига омил бўлса керак, қўлида ўрис газеталари кўраман. Бизнинг хонамиз олдидан бир печа марта у ёқ-бу ёққа ўтди. Синчиклаб қарайди. Билмадим, менгами, Марямгами? Қўрқаманки, кўзлари Марямда! Тошкент савдогарлари олифта бўлади. Овруна хотинларини яхши кўрадилар. Эшикни беркитиб қўйдим... Хона ичи дим. Марям ўнгайсизлана бошлади. Эшикни қайтадан очиб қўйишга мажбур бўлдим.»

М а р я м.

«Жакоб менн севадиганга ухшайди. Севмаган одам мундай қилмайди. Оҳ, агар рост булса!

Чиройлик бир сарт йигити бизнинг хонамизга кўн қарайди. Унга қарайдимми, менга? Билмайман. Менга қараса керак. Чунки эркак эркакка нега қарасин! Хотя, сартларда эркак эркакин севадиган одат бор эмин... қизиқ!

Жакобчик, меннинг севимли Жакобчигим очикдан-очик безовта була бошлади. Эшикин бир кўр енди. Кейин мен бир-икки марта огир «ух» тортиб эдим, очиб куйди. Оҳ, биз хотинлар! Шу сарт йигити тезроқ гап таниласайди. Жакобни яхшилаб синардим. Тезроқ синасам, кунглим ўрнига тунса.

Шу учун йулакка чиқдим. Очик деразанинг оркасида кетсиз чул, ялангоч сахро узала туниб ётади... Қандай туйдирувчи яқнавлик! Ёлғиз булсам, илинчагим булмаса зерикиб улардим. Томоша бошланди: орқамдан дарров Жакоб чиқди. Ёнимга утиб тўхтади.

— Ҳаво яхши-а? — деди.

— Чакки эмас, — дедим, кулдим. Бу олов билан уйнашаётган боланинг бешарво кулини эди...

Сарт йигит ҳам дераза олдида эди. Жакоб унинг томонига утиб тўхтади. Поезд станцияда бир оз тўхтаб жунагандан кейин сарт йигит ёнимиздан ўтди, бизга кўнни булган дераза олдида — меннинг каторимда тўхтади. Шундан кейин секингина Жакоб ҳам уна томонга ўтди.

Сарт йигит нега гап таниламайди? Жанжал булармиди? Булсин! Жанжал кузгалади, ётади, факат уйғониб «ҳой» деган кунгил жаваб эшитади: «Наббай!» Менга шу керак. Сарт йигит, у ҳам азиат! Хотин кунганини билмайди. Аччигим келди, унга кириб эшикин ёниб куйдим.

Шошма, шошма! Нима гап? Улар иккови сўзлаша бошладилар. Фақат жанжалга ухшаган ери йуқ...

Яна аччигим келди. Шу, их!..»

Ж а к о б.

«Ҳафрийт, Марямга эмас, менга қараган экан. Мен билан танишмоқчи булганини сўзлади. Танишиб олдик. Тошкентлик савдогар. Финландияга бораётир эмин. У қайси мамлакат?»

М а р я м.

«Жакоб, сарт йигит билан қалинлашди. Энди у бизнинг хонада кўн утиради. Мен бир чеккада. Ёнимда Жакоб... Жакобчик. Унинг есида йигит. Русчани жуда яхши билар экан бу йигит. Жакобни хижолат килди. «Хотинингиз билан таништирмайсизми?» деди, шекилли. Жакоб менга

қаради. «Бу кишини танийсанми?» деди. Мен қайда танийман? Қизиқ! Қўлимни узатдим. Шарафуддин Ходжаев деди. Қандай қийин от! Жакоб. Жакобчик... Бу бошқа. Ўзи чиройлик ларса лекин».

Ж а к о б .

«Саволларимнинг жавобини энди тонадиганга ухшайман. Бу йигит жадидларнинг катталаридан бири экан. Энди «империя»ни сўраб олай дейман. Шундай гаиларни гапирадик, кўзим пилёладай бўлди. Мен уйқуда эканман... гафлат босган экан бизни. Миллат деган нарсамиз бор экан, биз — омилар уни — «фуқаро» деб юрганмиз. Бу йигит «миллат» деган вақтида аллақандай ширин эшитилади.

Лекин «бу киши кимингиз?» деб сўрагани ёмон бўлди. Нима деб жавоб беринга ҳайрон бўлардим. Ҳали жавоб тошолганим йўқ эди. Ўзи ёрдам қилди: «аҳлиянгизми?» «Ҳа, аҳлиям». Қутулдим! Ундан кейин бизнинг хонага кириб ўтириб, «аҳлиянгиз билан таништириб қўймайсизми?» деди. Мен Марямдан «танишмисан?» деб сўраганимча бўлмай, Марям қўл узатиб ўтирибди. Қофирнинг қизи! Ўрганиб қолгансан-а!

Хайр, майли, мен бу йигитга ишонаман. Унинг бошида хотин савдоси борлигини пайқаганим йўқ. У ўз «миллати» билан овора.

Ҳаддидан ошиб кетса, биз оддий халқ, мушт ҳам кўтара берамиз!»

М а р я м .

«Сарт йигити бало бўлди. Жакоб эртадан-кечгача уша билан гаплашади. Мен ҳеч нарсанга англамайман. Ўз тилларида газетлар ўқишади. Йигит ўрисча газетларни ўқиб тушунтиради. Бир томондан олганда бу яхши. Жакобнинг фикри очилади. Одам бўлади. Маданийлашади.

Фақат мен уни — шу ёввойи ҳолида ҳам севаман, шекилли. Зерика бошладим. Нима қилсам? Китоб тошиб ўқий.

Жакобнинг юзида ва кўзида ўйчанлик аралаш бир табассум пайдо бўлди. Диққат қилдим: кўнглида ажиб бир олов ёна бошлаганга ухшайди. Оҳ, ё раббий! Мени севган кўнглидаги муҳаббат олови эмасми? Фақат... ундай бўлса, у ажиб ва ширин кулини билан қулган кўзлари нима учун менга эмас, бошқа ёқларга, олисларга қарайди? Бошқа севгининг олови эмасми? Оҳ, ё раббий! Ё раббий!..»

Ж а к о б .

«Бу йигит бошқача чиқди. Мен излаган нир шу бўлса-я? Нима учун мен шу вақтгача жадидларни сўкиб келганман? Агар жадид шу бўлса, нимага мен жадид эмасман, нимага

мингбоши жадид эмас, ҳамма жадид эмас?.. Фақат нойиб тўра бойлардан ерларни, заводчилардан заводларни тортиб оладиганлардан гапирди, улар ҳам жадидларга ўхшаган янги тоифа эмиш... Йўқ, мен мундан эҳтиёт билан бир сўраб кўраман. Ўзи айтиб берар.

Нойиб тўра билан ўртамингдаги алоқани, нойиб тўра-нинг мусулмон тилига ва хатига омил эканини, унинг «Империя» тўғрисидаги гапларини гапириб бердим. У ҳам гапириб кетди... гапирди... гапирди... оғзидан ажойиб таъсирлик сўзлар тўкилади. У сўзларининг ҳар бир донаси кўзимдан бир қават лардани сидиради.

Очилдим... Умримда биринчи марта, янги танишган бир кишига кўнгил сиримни айтиб бердим. Марям воқеасини мендан батафсил эшитгандан кейин калтагина бир сўз қилди:

— Сиз энди бу хотинни қўлдан чиқарманг! Бу, бизнинг бошимизда данак чақаётган бир дунёнинг қизи. Биз буларни кўнгилдан ёмон кўрамыз. Булар — бизнинг душманлар! Фақат булар ҳаммаси, бутун ҳолда, душман! Якка-якка бўлганда, ораларидан дўст топа оламиз. Яхши дўстлар топилади. Йўда яхши дўстлар... У дўстлар билан оғиз-бурун ўпишар экан, уларнинг чапғалидан қандоқ қилиб қутулишни бир нафас ҳам унутмаймиз!

Сиз уни ифлос чуқурдан тортиб чиқарибсиз. У мунн тақдир этади, ўзининг ёш ва тоза кўнглини сизга тутади. Сизга қарашларидан англайманки, унинг кўнгли кўндан сизники бўлган! Сиз бахтлисиз. У ҳам сизни энди сиз учун янги бўлган бир дунёга олиб киради. Сиз унда ҳақиқий оналарни кўражаксиз. Миллат болаларининг бахти ҳақиқий, маданий оналар қўлида бўлмаса, бизнинг оқибатимиз ёмон! Сиз ундан кўп нарса ола биласиз. Сингилларингиз, қизларингизни шуларга ўхшаб тарбия қилсангиз, шундагина вазифаингизни бажарган бўласиз! Эскиларнинг тили билан: «кўшоқ қарингиз!» дейман... Қўшоқ қарингиз — миллатнинг миллат оналарининг саодати учун!..

Бизнинг тилимизни биладиган амалдор ошнангиз тўғрисига келсак... Бизнинг мамлакатимизга рус ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакатларнинг ўғайи сингарин... Шу учун бу ерга яхши амалдорни юбормайди. Битта-яримтаси адашиб келиб қолмаса... Улардан бизга дўст йўқ... Бизнинг дўстимиз — ўзимиз! Бизнинг дўстимиз — миллат! Улар — миллат душманларин... Биз уларга душман! Шунн унутмангиз!

Мамлакатнинг тарихи, адабиётига онд қимматбаҳо асарларни текинга бериш, ҳамда бир рус амалдорига

бериш, билмадим, нимага тенг? Менча, бу — миллатга хиёнат! Ундай асарларни сиз тўплагиз, миллий кутубхона ташкил қилайлик. Тўғри йўл — шу!

Биздан неча барабар кичкина миллатлар мустақил бир ҳукумат қуриб, ўз давлатлари ила Европанинг, шу маданий Европанинг марказида, яъни киндиги сингари жойда яшайди. Тошкент трамвайини ўшанақалар айлантиради... Бизнинг бахтсизлигимиз — подонлигимизда, халос. Миллат уйғонсин, кўзини очсин, ўқисин, билим олсин, маданий миллатлар қаторига кирсин, сўнгра у — ҳам ўз давлати, ўз бахти, ўз саодатини қуради.

— Миллатни уйғотиш — уйғонганларнинг вазифаси. Мана сиз: анча эслик, хушёр, зийрак одам кўринасиз. Иш биласиз экан. Давлатингиз бор экан. Фақат биргина айбингиз шуки, замон аҳволидан хабардор эмассиз. Газет ўқимайсиз. Шу замонда мундан ёмон гуноҳ борми? Қандай яхши газеталар бор. Оренбургда, Қозонда, Уфада, Бокуда, Астраханда, айниқса Москвада, уруш битгандан кейин четдан олдириб ўқинг! Боқчасаройга беш сўм пул юборсангиз бир йилгача ҳар куни «Таржимон» келади. Биласизми, «Таржимон» нима дейди?

Шу ерда мен унинг сўзини бўлиб, дедим, чунки жуда пайти келган эди:

— Бойларнинг ер-суви, заводчиларнинг заводлари олиниб, яланг оёқларга берилсин демайдимми? Шуни айтиб берсангиз.

— Сиз социалистларни айтасиз, — деди, — бизнинг ера-мизда социалистлар йўқ. Биз социалистлардан йироқмиз. «Таржимон» нима дейди? «Таржимон» — жадид газетларининг отаси Исмоил бобойнинг газети. Энг эски газет... «Тилда, фикрда, ишда бирлик!» дейди, яъни биз му-сулмонлар, турк халқлари, бир тил билан гапирайлик, бир фикрда бўлайлик, бир иш қилайлик, дейди. Мундан яхши нима бор? Бойларнинг ерлари, заводчиларнинг заводи, фабрикачиларнинг фабрикалари билан бизнинг ишимиз йўқ. У уларнинг ўз ишлари. Биз ўқийдиган газетларнинг ҳеч бири ундай демайди. Улар қайта: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўн минглаб рабочи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!» дейди. «Вақт» газетаси-нинг мутасаддиси ким? — Рамеев. Биласизми у ким? — У миллиончи. Тилла конлари бор. Жадидлардан қўрқманг. Миллатни билинг, танинг, унга хизмат қилинг. Шу билан сиз ҳам жадидсиз. Номингиз тарих бетларига ёзилади. Ким пул топма, дейди сизга? Мана, мен; Финляндияда магазиним бор, Петербургда магазиним бор: ҳар йил

ярмаркага бориб иш қиламан. Францияда Лион. Германияда Ҳамбург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий сапоат молларини ўтказаман. Дунёнинг пулини топаман. Фақат менинг ўғлим — улоқчи от миниб пойгаларда юрмайди, мендан пул олиб қимор ўйнамайди, менинг тоғанимни бесоқолга, фоҳишага бермайди. Ўқийди, билим олади, одам бўлади, маданият касб этади. Бир укам — Финландияда Хелсингфорс гимназиясининг 5-нчи синфида. Бир укам Уфада машҳур Олия мадрасасида. Акамнинг бир ўғли — Тошкент реал мактабида. Ўз ўғлим ҳали кичик бола, Финландияда, махсус муаллим солиб берганман, ўқийди...

Энди бу жаҳиднинг гапдан тўхташнинг истамай қолдим...»

М а р я м.

«Жакоб мени унутди. У, ҳалиги сартининг афсуни остига тушди. Нима қиламан мен? Хайр, майли, чидайман. Маданий Жакоб, албатта, тил билмас, ёввойи, азнат Жакобдан яхшироқ. У мени ҳандақдан тортиб чиқарди, энди менинг сабабим билан ўзи ҳам маданий одам бўлиб кетса, қандай яхши!

Фақат, зерикдим. Китоб олдим. Журнал олдим. Ўқидим... Ўқийман... бўлмайди. Йул узоқ. Якнав манзаралар... Зерикишдан бўғиламан... Жакобнинг бўйига осилиб бўлсам дейман!

Ниҳоят, бир рус хотин билан танишдим. Эри Тошкент шаҳрида адвокат экан. Опаларини кўргали Москвага кетаётир. Энди менга ҳам сўзланадиган одам топилиб қолди. Биринчи, иккинчи, учинчи, ва ҳ. к. гапларимиз... севги тўғрисида бўлди!»

Ж а к о б.

«Қизиқ: гап деган нарса шунича таъсирлик бўладими? Кечагина мен «жаҳид» деган сўзни эшитсам, белим қайишарди. Юртимизнинг катта, обрўйли, эслик одамлари ҳаммаси жаҳидларни ёқтирмасиди. «Жаҳид» кофирнинг ашаддиси» дерди Шаҳобиддин домла. Газет ўқий турган битта муллабаччани мадрасадан расво қилиб ҳайдаган эди. Шаҳардаги катта бойларимиз бўлса улар тўғрисида «тирранчалар», «харомилар» демаса гапиролмасди.

Мана, мен энди жаҳидни кўриб ўтирибман. Эрта-кеч ганига қулоқ соламан, қулоғимни унинг оғзидан узиб ололмайман... Бир ёмон жойини кўрганым йўқ. Гаплари ҳаммаси маъқул. Бировнинг мол-мулкига чанг солатурганга ўхшамайди... Ўзи ҳам бадавлат одам. Ҳалол касб

қилиб пул топишни, дунё орттиришни билар экан... Бу ёмонми?

Агар жадид шундай бўлса, мен ҳам жадидман...
Фурсатни тўғри келтириб туриб:

— Империя нима дегани? — деб сўрадим.

— Нера сўраб ётибсиз? — деди.

— Ўзингиз билган амалдор ошнам бир кун «Империя ботиб боради» деди, шунда жуда хафа бўлиб ганирди.

— Ўнинг Империя дегани ўрис подшоҳининг қўл остидаги юртлар. Унда ҳар қайси миллатдан бор, шу қаторда биз шўрликлар ҳам бормиз. Улар, уруш муваффақиятсиз битса (шу сузини тушунолмадим) уша юртларнинг парча-парча бўлиб бўлиниб кетишидан кўрқадилар. Русияни, шу қулоч етмас кенг улкани қилич кучи билан, қозоқ ўрисининг найзаси билан қўрқитиб бутун ҳолида қиёматгача ушлаб қолмоқ истайдилар. Соғин сизирни ким истамайди? Ошноқ, ширин сути бор...

— Ниманинг сути бор? — деб сўрадим мен.

Қўлди.

— Сиз-биз соғин сизирмиз, бизнинг ширин сутимиз бор, руслар ва бошқа ажнабийлар «бизни» эмиб ётадилар. Бир биз эмас. Қарангиз, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Тунис, Ҷазоир, Магрибистон, яъни Мароканш... Миср ҳам Ангания қулига кириб битди. Энди аста-аста Туркияни булаётирлар. Бутун ислом олами, мусулмон улалари бирма-бир ажнабийлар қулига утаётир. Қарангиз Эронни, бир томондан бизнинг Иванлар, бир томондан, «Маккор Албийн» уз нуфузлари остига олдилар.

У ганиради, ганиради. Мен ҳам ҳайрон буламан. Мунча номларни қайдан билади? Ҳаммаси қандоқ қилиб эсида туради? Ҳаммасини уз кузи билан курганми? Ё мени лақиллатиб уз ичидан чиқариб айтадими? Хали Финляндияда бир шаҳарнинг номини айтди, тил улгурни бир мундай энга келтириб айтиб булмайди... Ҳар қалай, бу хотин менга ҳеч нарса бермаганда ҳам розиман. Кўзимни тўсиб ётган пардаларни олиб ташлади-ку.

Фақат... Марям аллақайси бир уйда бир хотин билан танишиб олиб, бизга ухшаган суҳбат бошлади. Бир хабар олиб қўй, суҳбатларига бирорта бегона эркак ораламади-микин?

— Мен бир хотинимдан хабар олиб келай! — дедим. Ёнидан жилдим.

Борсам, Марям китоб ўқиб ётибди, нариги диққат билан қулоқ солади. Бир эркак бор, юқори сурида ухлаб ётади. Хайр, майли, зерикмасин, бечора Марям.

Яна жадиднинг ёнига қайтдим. У, бирданга сўраб қолди:

— Сизнинг мусулмон хотинингиз ҳам борми?!

— Бор... йўқ, янглишдим: бор эди...

— Ҳарҳолда мусулмон хотин билан туриб кўргансиз-ку?

— Ҳа... албатта.

— Энди, мана, тарбиянинг нималигини ўз тажрибангиз билан биласиз. Тарбиясиз, онгсиз ва подон мусулмон хотин билан тарбиялик маданий овруналикни солиштириб кўрасиз. Фарқ ер билан осмон қадар! Дарҳол билинади.

— Ҳали ҳам ўғлимни ўрис мактабига бераман деб қўйдим.

— Бу фикрингиз хато, Ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Илгари миллий ҳиссини ўстириб, ўз миллатини танигандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин (бу одамнинг гапларида шунақа мен англамайдиган сўзлар кўп: у ўзи ўйламасдан гашириб кета беради. Тез-тез тўхтатиб сўрашга мен уяламан. Баъзи сўзларни англамасам-да, ҳамма гапларини англайман. Газет ўқий берсам тушуниб кетарман). Ундан кейин Германия, Франция, Англия мамлакатларига, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Америкага юбориб ўқитиш керак...

— Ўрусларнинг ўзида ҳам илм кўп, шекилли-ку. Нарига юбориш нимага керак?

— Ўрусларда илм кўп. Ўруслар мутараққий миллат. Лекин улар ўзлари ҳам асл илмни ўша ёқдан оладилар.

— Шундайми?

— Шундай. Мана бу уруш тугасин. Финландияга бир келинг. Ундан нари биргалашиб Германияга борамиз, Францияни кўрамиз, Англияни томоша қилиб келамиз. Шундан кейин жадидларнинг нима демоқчи бўлганини биласиз...

— Мен ҳали ҳам сизнинг гапларингизга қойил келиб ўтирибман...

— Қойил келган бўлсангиз, миллатга хизмат қилингиз, гафлатда қолган халқни уйғотингиз, янги мактаблар очингиз! Болаларингизни янгича ўқитингиз.

— Албатта, албатта. Бундан кейин шундай қиламан энди. Кўзим очилди...мен ҳам тараққий қилиб қолдим... Миллатни одам қилишга уринаман энди...

— Ҳаббаракалла! Сиз Абдисамат мингбоши дегани танийсизми?

— Ўзимизнинг Абдисамат калми? Таннийман. Қишлоғи бизга яқин.

— Ана, ҳақиқий миллат ходими ўша! Ҳамма мингбоши ва амалдорларимиз ўша одамга ўхшаса, миллат тез тараққий қиларди.

— Қизларини янгича ўқитади деб эшитаман.

— Қизларини янгича ўқитиш учун Уфадан махсус муаллима олдирган. Ҳозир ўша муаллимага ўз уйида янгича қизлар мактаби очиб бермоқчи бўлибди. Яқинда юқорига ариза бериб, «усули жаҳид» мактаби очишга рухсат олди. Тошкентдан биз муаллим жўнатдик. У одам миллатнинг отаси. Ҳаммамизнинг отамиз! Курсангиз, салом айтинг. Ҳамма жаҳиднинг орзуси ўша одамни бир кўрини!

Марям чақирди. Билмадим, нима гап. Бу тўйилмас суҳбатни бўлиб чопдим.

М а р я м.

«Қарта ўйнаб-ўйнаб зерикдим. Жакоб мендан тамом кечиб юборди... Ўзинимдан ёмон кўраман у маданий сарти! Ер ютсин уни!

Қартадан фол очсам, бир-бир кетин «бахтсизлик» (несчастье) чиқади. Қўрқиб қолдим. Демак, менинг Жакобимни тортиб олажаклар! Маданиятдан ёмон нарса борми экан дунёда? Ҳатто маданийлашган сарт ҳам эртадан-кечгача валдирашидан бўшамас экан...

Чидаёлмадим. Чақирдим. Келса чинакам гаплашиб, масалани ҳал қиламан. Ана, келаётир... келди. Жакоб!!»

Ж а к о б.

«Ўйга келиб киришим билан, Жакоб,— деб бўйинимга осилди. Эшик очиқ, ҳамманинг кўзи бизда! Ана, ҳўнграб йиғлай бошлади!

Бошимга бало бўладиганга ўхшайди. Менинг фикрим ҳозир бошқа ёқларда, бошқа кўчаларда. Марям мунн билмайди... Ҳар қалай, силаб-сийпаб юпатдим. «Бир оздан сўнг қайтиб келиб, туни бўйи сен билан гаплашиб ўтираман» дедим. Кулимеиради...

Пўк, шу кулимеирашидан кечиб кетолмайман!»

М а р я м.

«Ҳеч нарса деёлмадим, тилим тутилди... Бўйинига осилиб йиғладим. Эркалатиб, юнатиб, ваъда бериб кетди».

Ж а к о б.

«Москвада бир-икки кун тўхтаймиз. Шу вақтда Марям масаласини бир ёғлиқ қилиш керак. Шунга жазм қилдим. Унгача Марямни юнатиб бориш керак.

Марям масаласи кичкина масала. У — осон ҳал бўлади.

Аммо миямда пайдо бўлган фикрлар мени қаерга олиб боради? Шунга хайронман».

М а р я м.

«Жакобчикнинг менга муомиласи ўзгарди. Қандай бахтлиман! Фақат... «У менинг кимим, нима? Уни мен севаманми?» деган саволлар миямни тинталайди. Кейинги саволнинг жавобини ўзим беришим керак. Энди бу тўғрида қатъий бир фикр айтадиган вақт келди. Соддалик бас энди! Бир нарсга дейишим керак. «Севаманми, йўқми?» Ўзимга берадиган жавобим Москвагача берилмаги лозим!»

Ж а к о б.

«Оренбургдан жўнаб эдик, ширин сўзлик «жадид» шаҳарни кўрсатди. Қарадим. Шаҳар орқада қолган эди...

— Бу ерда бир мадраса бор. Номини Хусайиния дейдилар. Уч қават, европача иморат. Унда жадид илмлари ўқилади. Биласизми, уни ким солдирган? Жаидларнинг энг катта отахонларидан Аҳмадбой Хусайинов... Жуда бой одам эди. Усули жадид мактабларига кўн пул сарф қилди. Миллатга қилган хизмати саноқсиз... Бизда ҳам шундай бойлар бўлса? Андижонда Миркомилбой бор. Эшитгандирсиз? Миллат йўлига бир чақа бермайди. Жоҳил!»

— У нима, бир оми эшак-да... — дедим мен. — Тараққий қилган эмас... Газет ўқимайди...

Темир кўприкдан ўтиб дарахтзор ичига кирдик. Ўрмон дарахтлари саргая бошлаган эди.

— Менга қаранг. — дедим мен. — жадидлар ҳам — «бойларнинг ер-суви олинсин» дер эмиш-ку? Биров менга шундай деди, жуда ишонтириб айтди!

— Йўқ, йўқ! Асло. Илгари ҳам айтиб эдим-ку: улар, социалистлар. Жаидлар социалист эмас. Асло! Асло! Эндигина Аҳмадбой Хусайинов тўғрисида гапирдим. Шундай одам жадидларнинг отаси саналади...

— Ундай бўлса жуда яхши. — деб қўйдим мен.

— Ори рост, жадид. — Илгари жадидлар орасида ҳам халиги айтганингиздек, социалист бўлиб юрганлар бор эди. Чунончи, татарлардан Аёз Исҳокий. У бир печа йил бурун бойларга қараб аюҳаннос торгарди. Ҳозир Москвада бойлардан ёрдам олиб, газет чиқаради. Холисаплилло миллатга хизмат қилади... Москвага борсангиз ўша газетни топиб ўқинг... «Сўз» газети... жуда яхши газет!

Кўнглим бирмунча тинчланди. Жаидларга энди ишониб қолдим. Улардан ёлғончи чиқмайди. Яхши одамлар!

Марямга ваъдам бор эди, вагонда чироглар ёқилгач, хайрлашиб уйимга кетдим».

М а р я м.

«Бу кеча Жакоб мен билан бўлди. Чала-чулпа у гапирди — мен англадим, чин кўнгилдан мен гапирдим — у англади. Англашдик. Қандай бахтлиман мен! Ҳеч шубҳа йўқки, Жакобнинг ухшовсиз кўзлари бор... қопқора, ўйноқ, жонли! Йўқ! Мен у кўзлардан кечиб кетолмайман!..

Нима бу? Иқроримми? Севганимни иқрор қилдимми шу билан? Севамамми мен уни?

Севамамми?

Йўқми?

.....

Севаман!

Лекин... у севмаса?

Мендан оладиганини олиб қўлимга чек узатса?

Муни уйлашдан ҳам қурқаман!

Лекин...

Севишга ҳаққим бор!

Севаман!

Нарисини билмайман!..»

Ж а к о б.

«Жадид яна Марям масаласига тухталди. Кун гапирди.

— Юртингизда қолган болаларингизнинг тарбиясини шу хотинингизга топширинг! Одам бўлади улар.

— Миллий мактабда ўқимаганлар-ку? — дедим.

— Ундай бўлса, давлатингиз бор. хусусий бир муаллим ё муаллима олинг. Тез булади. Сиз агар Қримга борсангиз, Боқчасарой деган ерга тушинг. «Таржимон» газетасини излаб топинг. Ўша ердаги устодлар билан гаплашинг. Балки муаллим, муаллима хусусида сизга ёрдам берадилар, йул кўрсатадилар.

Қўлимга газетининг номини ёзиб берди. Мусулмонча хати хунук экан... Марям масаласини Москвада ҳал қилишга тўғри келади. Янги қуришган куним чизилган режалар бузилди... Энди уни Москвага ташлаб, ўзим яна уз юртимга қайтиб кетсамми? Жадиднинг сўзлари мени кўзгатиб қўйди, унинг сўзларини мен ҳам бошқаларга худди ўшанинг ўзидан чиройлик ва таъсирлик қилиб гапирсам дейман. Одамларнинг кўзини очсам дейман.

Йўқ... бўлмайди. Марямни ташлаб кетини қўлимдан келмайди. Шонима, жадид домла ҳам Марям тўғрисида кўп нарсалар деди-ку! «Миллат оналари етказиш учун гайримиллатнинг оналаридан ўрнак олайлик» деди. Ҳали Марямнинг ўрнак бўлиши бор... Йўқ, уни ташлаб бўлмас.

Қани Москвага борайлик-чи. «Эртанинг гамини эшак ейди». Ана Москва атрофидаги ёзлоқлар ҳам бир-бир кетин ута бошладилар».

М а р я м.

«Москвага яқинлашиб келамиз. Ана дачалар... баланд иморатлар... катта шаҳар...

Фақат кўнглимни бир қистов, бир хафалик чангаллайди. Алланарсанинг белгисиз ташвиши, андишаси бор...

Нима у?

Айрилиқ!

Йўқ, мен айрилиб кетолмайман!

Ж а к о б.

«Озода мусофирхоналардан бирига тушдик. Иккимиз икки хонадамиз. Марямнинг кўзларида ҳақорат қилинган бир қараш пирпирайди. Бечора...

Жадид кетди. У билан вагоннинг ўзида хайрлашдим. Шундан кейин кўрмадим. Энди, унинг ширин овози қулогимдан йироқлашгач, таъсирли сўзларининг шошилиш оқими узилгач... у сўзларни эс тарозисида солиб кўраётирман.

Ростми у гаплар? Ёлгон эмасми? Бир мусулмон одамни дин йўлидан, ота-боболар, бурунгилар йўлидан чиқариш учун гайридинилар томонидан қурилган тузоқ эмасми? Бу йигит намоз-ниёзни билмайди. Қиёфатида мусулмонлик асари йўқ... Домлаларимизнинг айтганлари ростми экан? Нега мен у йигит билан баҳс қилишмадим?

Йўқ, у билан баҳслашиб бўлмайди. Унинг гапларига гап топиб жавоб бериш қийин. Унинг гапларига ҳеч ким жавоб айтолмайди.

Қани, кўрайлик, нима бўлар экан. Қримга бормаи иложим йўқ. Мен Марям учун бўлса ҳам бораман. У ерда жадидларнинг катталари бор эмиш. Уларни кўраман, гаплашаман. Агар жадидларнинг асоси пуч бўлса, «Халифайи Рум» жадидларга тарафдор бўлармиди? Ҳамма тартиб, низом ўша томонда дейди-ку. Янгича ўқиш Румдан келган... калта кийим Румдан чиққан... румча ёқалар ўша томондан келиб расм бўлган...

Ғалати аҳволга тушиб қолдим мен. Миям говлаб кетмаса деб кўрқаман. Илгари тинчгина пул топишимни билардим. Ота-бобомиз юрган йўлдан бора берардим. Энди аллаким чиқиб, «ота-боболаримнинг йўли эгри эди, тўғри йўл буёқда!» дейди. Одам ишонадиган қилиб айтади.

Шу икки йўлдан бирини танлаб олишим керак. Бирданига икки йўлдан юриб бўлмайди.

Яна жадидлар билан кўп сўзлашмоқ керак. Газет ўқиш

керак. Ҳар куп-ҳар куп янги-янги газетларни ўқиш керак. «Москвада яхши газет бор» деган эди, шунинг ахтариб тонай. Янгича китоблар топиб олиб, уларни ҳам таталаб кўрай.

Майли, ишқилиб кўзим очилсин. Билмаган нарсаларни билай. Кўп нарса ўрганай. «Билган билмагандан яхши» дейди жадид. Мана бу гап — ҳақ лекин!»

М а р я м.

«Москвагача Жакоб мен билан бўлди. Муомаласи бутунлай ўзгарди. Қарта, ўлгур, алдадимикин? Ўзим янглиш очдимми? Ё тескарисига айтадиган қартамикан?

Фақат, нима учун номерда икковимиз икки хонага тушдик? Демак, Жакоб мен билан айрилишмоқ истайди. Агар кўнглида муҳаббат бўлсайди — шаҳарда уч кеча бирга бўлдик, йўлда олти кечани бирга ўтказдик — менга яқинлашарди.

Мен қаршимани яқинлашса? Ё пул бериш керак деб кўрқармикин? Мен ҳозир пул деган нарсани ўйламайман. Истаса ўз пулларимни ҳам бераман. Фақат ҳайдамаса бўлди!

Мен шошиб қолдим. Нима қилишимни билмайман. Бу Жакоб жуда берк одам, ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди. Японларни шундай бўлади, дердилар. Бу ҳам Осиё боласи эмасми? Ҳаммаси бир бало!..

Хўп... иккимиз бир хонага ҳам тушдик, у келиб мени ўпди ҳам дейлик...қучоқлади ҳам дейлик... Албатта, у ҳолда мен ўзимни тутолмайман... у ҳам тутолмайди...

Фақат натижа? Натижа нима бўлади? Одатда эркаклар шундан сўнг совунадилар. Бу ҳам совунса... Қўлимга чек узатса... Хайр-маъзур дегани бўладими? Йўқ, йўқ! Чеки курсин! Пули курсин! Истамайман!..

Чора нима, чора? Билмайман...

Менда нима ихтиёр? Мени сотиб олган у, пул унда... Ихтиёр унда... Ўшанинг оғзига қарайман-да. Кет дермикин уша оғиз? А?!

Ж а к о б.

«Қрим санаториясидан иккитасининг адресини олдим: «Икки кишилик жой борми?» деб телеграмм бермоқчиман. Телеграммни ёздирай деб эдим, бўлмади... Чунки, икки жойми, бир жойми?

Илгари Марям масаласини ҳал қилиш керак. Мен учун-ку, у масала ҳал бўлган, фақат у нима дейди? Ҳозир бориб тўшпа-тўгрисини сўрасамми? Сўрай. Йўқ! Сўз билан сўраш бўлмайди... Қани менинг чек дафтарим? Ҳа, мана. Ўрусча ёзишни билмайман-ку. Бўлмаса цифрини ёзиб тагига қўл қўяй... бўлди!»

М а р я м.

«Жакобни куни бўйи кўрмадим. Овқатдан кейин ўз уйига чиқиб кетди. Анчагача кутиб ўтирдим, кирмади. Нима бўлади бу ишларнинг охири? Мен ҳайдаладиган бўлдимми? Ўзини бу қадар четга олишидан, огир ўйчанлигидан кўрқаман.

Соат неча? Ҳўх-хў... 11га яқинлашибди. Кеч кирганда ёмон ухлабман. Жакоб ётиб қолгандир энди? Эрта билангача яна жудолик!

Энди ўрнимдан турсам... бир ваннахонага чиқиб... яхшилаб ювинсам. Ундан кейин бир нарса еб... пастга тушсам... Зерикдим. Бахтим йўқ менинг!

Хазон вақти... табиат аста-секин ўлиб боради... Шундайда, менинг улук кўнглим тирилди. Яна ўлиш учунми?..

Бир яхши совуқ сувки! Роҳатлар қилдим. Бу нима? Ё тавба! Мен чиқиб кетгандан кейин Жакоб кирганга ўхшайди...

Чек! Тамом! Шури қуриди...»

Ж а к о б.

«Бир кучоқ газет олиб келиб ўқидим. Тили ғализроқ... тез чарчайман. Шу кеча Марям билан бирга ётиб эрта билан қўлига чекни берай деб эдим, кейин мулоҳаза қилдим: мундан — «ишинг битди. Хайр энди!» деган нарсани англамасин, дедим.

Чекни аввал бердим. Англармикан? Бир оздан сўнг уйимни қулфлаб ёнига бораман».

М а р я м.

«Қанча йиғласам шунча дармоним қурийди. Қрим саёҳати пешонамга ёзилмаган экан. Бир кеча-икки кеча кет дегунча бирга бўламан. Мендан оладиганини олади... Сўнгра пулни олиб чиқиб кетаман. Яна бурунги хуля: Петроград. Германия... ака. Фақат у хулядан шу қадар кўрқаманки!

Нима қилай, сарт йигити йўлдан урди. «Сарт хотинингни ташлама!» деди шекилли, тагин зиёли. Иблис!

Мен қароримни бердим, қатъий қарор: мен уни севаман. У мени қуваётир. Майли, бир-икки кун тамоман меники бўлади. Севган одамим билан икки қиёмат кечаси ўтказганман деб шунга қувониб юрарман! Бўлди!

— Тухум қовурмасими? Майли, беринг. Бир шиша портвейн ҳам қўшиб келтиринг! — дедим хизматкорга.

Оҳ, май! Кўнглимда бир нашта пайдо бўлди. Негадир севишман. Эшикни чертдилар. Ким у? Жакоб!..»

Ж а к о б.

«Қирганимда кечки овқатни еб бўлган экан. Май ҳам

ичибди. Ўзи хурсанд! Тушунганга ўхшайди. Шунда ҳам шоянмолмоқчи эмасман. Илгарй бир олдидан ўтиб баъзи вазифаларни бўйнига қўйиш керак деб биламан. Туриб келиб бўйнимга осилди. Мастлик билан жуда қаттиқ, жинниларча осилди. Мен ҳам муқобала қилдим... Фақат бир оздан сўнг қўлини бўйнимдан олиб қўйиб:

— Ўтир,— дедим.

— «Мени қувма, Жакоб! — деди. — Мен сенга бир-икки кечалик меҳмонман! Шу икки кечанинг ихтиёри менда! Мен — жинланганман, мен — ўтман, оловман! Қарши келма менга!»

Кулдим.

— Мен сенга хотин бўл деб таклиф қилмоқчиман. Сен нега меҳмонман дейсан? Ё мен билан бирга яшашни истамайсанми?

Рағби ўчди. Кўзлари ёшланди. Қалтироқ босди. Нафаси ичига тушди. Ёнига ўтиб эркалатдим. Сўнгра ўзига келди.

— Ўнгимми, тушимми? — деди.— Рост айтасанми? Ё ҳазилми? Мунақа ҳазиллар одамиинг ўлишига сабаб бўлади, Жакоб!

— Биласанми, Марям, менинг икки қизим, бир ўғлим бор.

— Бўлсин.

— Катта қизим 12 да, қолганлари ундан кичик...

— Жуда яхши.

— Болаларнинг саодати учун хотинга жавоб беришга тўғри келади. Бошқа чора йўқ. Қизларни-ку бермас, ўғлимни оламан-у, тарбиясини сенга топшираман. Нима дейсан?

«Рост айтасанми» деганини қилиб кўзимга қаради. Мен «рост» деган маънода бош тебратдим.

— Мен сеникиман. Нима десаиш шу!

Икки кишилик жой сўраб, санаторияга шоянлиш телеграмм жўнатдим. Дераза ёнидаги кенг ва юмшоқ курсига ўзимни ташладим.

— Энди меники бўлдингми, Марям? — дедим.

Тотли-тотли кулимсираб келиб қаршимда тўхтади:

— Кўришган кунимиздан бери! — деди.

Ўзи жуда сокин ва ювош эди. Телбаларча қутуришлари кўринмасиди. Кўп интизорликдан сўнг севганига қовушадиган ҳароратли жувонга ўхшамасди. Нечундир кўпдан бери эр билан яшаб келган бир оила хотинининг сокинлиги бориди. Илиқ сокинлик...

— Тугмани бос,— дедим.

Хизматчи келди, соат 11 бўлиб қолганига қарамасдан

ванини қизитишга буюрдим. Номер халқи пулни яхши кўради. Битта уч сўмликини олиб, бир нафасда ҳозир қилди. Марямнинг пардози узоқ кетишини билганим учун бемалол ювиниб чиқдим. Мен чиққунча Марям кийиниб бўлган эди.

— Соат неча? — деб сўрадим

— 12 дан бир оз ўтибди.

— Қани, юр бўлмаса!

Кўзлари олайди!

— Қасерга? Ярим кечада-я?

— Юрабер, сен мениксан.

Яна тотли-тотли кулди. Масковда нўғойларнинг мачити борлигини тошкентлик йигитдан эшитган эдим. У йигит шунини айта туриб ҳам жадишлигини қилди: «Қўрдингизми,— деди,— динли бўлиш либосга қарамайди. Бизнинг жоҳил уламо кимнинг салла-чонони бўлса мусулмон дейди. Холбуки, мусулмонлик кийимда эмас, қалбда, дилда. Рус тилида бўлса ҳам беш вақт намозларини тарк қилмай турган мусулмонлар бор.

Ярим кечада биз — икки телба таъқибдан қочган ўғридай Масков кўчаларида от қўйиб кетдик.

Имомни уйғотиб чиқдилар.

— Никоҳ, ҳазрат,— ледим, нўғойлар домлаларни «ҳазрат» дер эканлар.

Бир менга, бир унга қаради.

— Сиз-ку мусулмонсиз, биламан. Бу хоним мусулмонми, йўқми? — деб сўради.

— Ҳали ҳозирча йўқ.

— Қандай бўлар экан?

Уйқули кўзлари билан менга қаради. Битта ўн сўмликни узатдим:

— Мусулмончилиқ — аста-секинлик, ҳазрат. Аста-аста йўлга солиб оламиз.

Пулни олиб, докторлар сингари қарамасдан киссасига солди:

— Воқеан,— деди ҳазрат,— шариятда ҳам жавоб бор-ку-я...

Қуи ўтмасдан сўфини чақириб чиқди. Уни шаҳид қилиб туриб никоҳимизни ўқиди. Сўфига ҳам бир нарса бердик. Шу билан менинг номим ўзича қолиб, янги хотинимнинг номи «Биби Марям Ойша қизи» бўлди...

Ойша қизи билан эр-хотин бўлиб, уйга қайтган вақтимизда соат иккига яқинлашиб келарди».

М а р я м.

«Ё раббий! Никоҳ ўқитиб келдик, никоҳ! Мен агар бошим айланиб йиқилсам, ҳеч бир таажжуб кўладиган

жойи йўқ. Мундан бир неча соат бурун кўз олдимда ўлимдан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Кўзимдаги туман бошқа нарсани кўрсатмас эди. Ҳолбуки, ҳали ёш эдим ва яшамоқ истардим!»

Энди — никоҳ! Никоҳли эр! Манфур ботқоқдан абадий қутулиш!

Фақат... қандай никоҳ? Бошқа бегона бир диннинг ҳаддан ташқари содда ва ўз умматлари сингари ваҳший никоҳи...

На жило, на порлоқлик! На савлат, на ҳашам! Ҳинд фақири қадар содда ва яланғоч... Ўчган ёнар тоғлар каби нурсиз ва зиёсиз. Эскирган кема каби раванқсиз ва аянг...

Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бу, балки, ҳамма учун — шундай. Аммо мен учун... мен учун: ундан иссиқ, ундан ёруғ, ундан порлоқ ва муҳташам никоҳ йўқ! Энди ҳамма изтироблар — орқада, ҳамма қора кунлар — ўтди. Энди у — меники, ўзимники!

Ж а к о б.

«Мана, Марям энди меники бўлди. Ўзимники, ўзимдан бошқага тирноғи ҳам тегмайди. Ана у айтгандек, душманининг бу фитначи қизини қўйинимга оларкан, унинг ҳали ҳеч бир қондирилмаган, чанқоқ ва қизғин лабларига лабларимни қўяркан, миллатини, унинг жоҳил оналарини, бечора қизим, синглим ва опаларимни ўйлашим керак...

Одамнинг нафаси шунақа ўткирми? Бир хушмўйлов тошкентлик тўрт кунда мени бошқа кўчаларга буриб юборди! Мен ҳали пухта жаҳид бўлганим йўқ... Жаҳидлар тўғрисида гумонларим йўқ эмас. Лекин кўнглим ўша томонга мойил бўлиб қолди. Мен ҳам энди «миллат одам бўлсин!» дейман. «Ота-боболар йўли ҳақ» дейишга энди тилим бормайди. Жаҳидларни ҳам «булар — ҳақ!» деб очик айтилмайман... Аммо жаҳидларнинг деганларини бошқаларнинг деганларидан кўра осонроқ ва тезроқ англайман... Ё улар ўзлари шунақа чечан одамлармикин? Бизнинг Шаҳобиддин домла тўрт оғиз гапиргунча одамни сил қилиб юборади. У гапирганда — ўз гапига ўзи ҳам ишоналмагандай гапиради... Ҳеч бир таъсири йўқ!

Йўқ, бизнинг мусулмонлар ҳам энди тартиб, низомига тушмасалар бўлмайди!

Марямнинг кўзларида галати бир олов ёнади. Шу топда, шу кўзга жон берсам арзийди. Бир ҳафта-ўн кун бурун номерда — кўп қатори — тасарруф қилган бўлсам бугун қандай асар қоларди? Ҳеч қандай! Акбарали нечтасини тасарруф қилди? Беҳисоб! Ўзим ҳам беҳисоб тасарруф қилганман. Бугун бир асари борми? Йўқ! Қўл ювиб

тўкилган сувдай, изсиз-асарсиз ўтди-кетди ҳаммаси... Бу-чи? Бу қаноат орқасида қўлга келган давлат! Бу, хушмуйлов йиғит айтгандай, миллат болаларига ҳақиқий оналар қозониш йўлини кўрсатади. Бу миллатга хизматнинг боши, бошланиши!..»

М а р я м.

«Жакоб фонарни ўчирган эди, мен яна ёқдим. Бу дафъа у хайроп бўлди: унинг кўз олдида бояги чекни майда-майда қилиб йиртдим. У пешонамдан юмшоққина бир упиб қўйди. Шундан кейин фонарь энди бу кеча ёнмайдиган бўлиб ўчди. Ташқарида телба шамол қутурарди... Майли, қутурсин, менга нима!..»

XIII

Султонхон...

Зебининг мингбошига унашилганини эшитгандан кейин Султонхон ҳар нарсадан умидини узган эди. Ўша куннинг ўзидаёқ масалани кўндаланг қилиб қўйди.

— Мен чиқаман мингбошидан! — деди онасига. — Бошқа эрга тегаман. Устимга кундош келишига тобим йўқ.

— Бир оз бардош қил, қизим.

— Бардоши нимаси? Пошшахон неча йилдан бери бардош қилиб ёш умрини чиритди. Ўша бадбашара куёвнинг юзини ҳам беш ойгина тўйиб кўрган эмас!

— Ўшалар ҳам қаноат қилиб ўтирибди-ку, қизим.

— Улар эсини еган бўлсалар, мен еганим йўқ! Менинг эсим бор. Умр деган бир келади. Ёшлик ҳам бир келади. Улар ҳам умрларини, ҳам ёшликларини ўз қўллари билан ўтга ташлар эканлар, мен ҳам шу жинниликни қилайми? Мен ёшман!

— Нима қилайлик бўлмаса?

— Отамга айтинг. Чиқариб олсин.

— Отанг хафа бўлармикин?

— Хафа бўлса, чиқариб олмаса, мендан койимасин. Шундай ишларни қилайки, бошини кўтариб юролмайдиган бўлсин!

— Ҳай, ундай дема, қизим. Яхши ният қил.

— Ниятим яхши. Севмайдиган эрдан чиқиб севадиганига тегаман, дейман. Нимаси ёмон? Иккита опам бир яхши ўз тенги билан умр қилиб ўтирибди-ку. Менинг ойбим нима? Эртагача отамдан жавоб олиб беринг. Бўлмаса, ҳаммагизни ерга қаратаман!

Зарда қилиб ўрнидан турди ва кавшини наридан-бери беғига илиб, онаси ёнидан чиқа бошлади. Бу бир дўқ эди.

— Жинни бўлма, қизим, — деб қичқирди онаси орқасидан. — Бугун оқ гаплашаман отанг билан. Тена сочинг тик бўлмай турсин!

— Эртага жавоб кутаман! — деган овоз келди йироқдан.

Айб Садриддин чўлоқнинг ўзида эди. Теварак-атрофдан кўп совчи чиқди бу қизга. Ҳаммасини қайтарди. Батзиларига қиз ўзи ҳам розийди, онаси ҳам йўқ демасди. «Йўқ, — деди Садри чўлоқ, — икки қизимни қишлоқига бердим, биттасини шаҳарликка бераман. Жуда лойиқ, қобил жойини топиб, бадавлат, обрўлик одамга бераман!» Қизнинг ёши ун еттидан ўтганда она ташвишланди: «Нимага шаҳарликка бераман дейсиз? Қизнинг ёши ун саккизга кетди. Бекор қаритиб қўясиз!» Бунга қарши ўжар чўлоқ: «Аввал қуда қилиб, кейинча ўзим ҳам шаҳарга кўчмоқчиман» деб жавоб берди. Хуллас, унинг ўжарлигини енголмадилар. Қиз чиройлик, оппоқ, дўндиқ ва таърифли бўлганидан чўлоқнинг бу катта умиди анча давом этди. Унинг бу аҳмоқларча ўжарлигини фақат мингбошининг обрўси синдира олди. Мингбошига рад жавоби бериб, унинг қўл остида тинч туrolмаслигини билди ва «хўп» деди. Мингбоши таърифига қизиқиб уни олгандан сўнг бир кун ўтмасдан одамларга «қари қиз экан» деб гапирди... Шунда, Султонхон ота-онасини қаргаб қапча йиғлаган эди.

Ҳозир қиз 19 га етаёзди. Чинакам, мингбоши янги қайлиқни олиб, муни бутунай ташлаб юборди. Жабр, ахир, ёш нарсая!

Хотинининг маъқул сўзларини қайтаролмаган Садри чўлоқ ўз ўртоғи Абдулла Саркорни мингбошига вакил қилиб юборди. «Шунча йил яхшими, ёмонми — хизматларини қилди. Энди янги канизаклари бор. Мунисига рухсат берсалар. Ёши ўтмай туриб бир жойга берсак».

Садри чўлоқнинг элчисига ҳам, мингбоши Пошшахоннинг отаси томонидан қўйилган элчига берган жавобни берди. Мунинг устига яна таъна ҳам қилиб қўйди: «ким оларди энди у кампирни?» Садри чўлоқ бу жавобни эшитгандан кейин аламига чидолмасдан, бир оёғи билан диканг-диканг қилса ҳам, тишини-тишига қўйиб чидашга мажбур эди. Мингбошига кучи етадими? Шаҳарга ариза бериши мумкин: «Адвокат яҳни пул олиб яхши ариза ёзиб беради. Фойдаси бўладими? Ҳамма амалдорнинг тили бир эмасми? Шунча ариза берганлар нима қилолди? Бу золимнинг жабрига худо ўзи хат тортмаса бандаси невлайди!»

Кампир йиглаб юборди. Енги билан кўз ёшини артаркан:

— Қизнинг авзон бузуқ! — деди. — Мингбошидан чиқариб олмаса сатанглар билан дўст тутишаман, дейди. Нима қилдик энди?

— Нима қилардинг? — деди Садри чўлоқ пастгина овоз билан. — Бардош қиласан, чидайсан. Бошқа иложи йўқ.

— Сатангларникига бориб дутор-муторга илашармикан? Ёш нарса...

— Ётиғи билан айт: майли энди, вақтини чоқ қилиб юрса юратурсин, аммо-лекин ҳаддини билсин, ҳаддини...

Чўлоқ ўрнидан турди.

— Вой ўлақолай! — деди кампир. — Шўрим бор экан!

Отаси фотиҳа бермаса ҳам, ёш жувонга ўз кўнглини бир иш қилиб овутмоқдан бошқа чора қолмаган эди. Бу тўғрида унга маслаҳат кўрсатадиган маҳрам ўртоқлари бўлмаганидан ҳамда опалари бири унда, бири бунда сочилиб, ўз-ўзлари билан овора бўлганларидан овуниш йўлларини қизнинг ўзи ахтаришга мажбур. Ундан кейин, опаларга ишониб бўладими. Опа — баъзида дўст, баъзида — душман... Сингил ҳам шундай!

Ишни аввал ўзи туғилган уйда бошлади. Мингбошиникига боришни бир ёққа ташлаб қўйиб, ҳар кун ўртоқларини тўплар, ўйин-кулги, дутор, ашула базмлари қиларди. Кейинча улар билан бирга уёқ-буёққа юрадиган бўлди. Булар ҳаммаси жонга текканда ўтириб йиглар, сўнгра мингбошиникига қараб жўнарни. У ерда кўпроқ Умринисабибиникига, Энахонларникига ўтар, қаллоб баққолнинг эгизак қизлари билан далаларга чиқиб ўйнарни.

Зеби келин бўлиб келиб биринчи марта шайтонлаганда яна кураш олови туташди. Умринисабибининг ҳаракати билан тутқалоқ — ҳар кун тутадиган бўлди. Бечора соддадил Султонхон ҳовлиқма Умринисабибининг сўзи билан у тутқалоқларга анчагача умид ҳам боғлаб юрди. «Мингбоши бир жаҳли келса ҳайдаб солади яшшамагурни!» деб ўйлади. Рашк олови бир оз пасайганда орқа-олдини ҳам ўйлаб кўради: «Хўп, у яшшамагурни ҳайдади. Яхши! Мундан менга нима? Уни ҳайдаб менга қайтармиди? Яна биттани олади. Мен яна етим бўлиб юра бераман. Майли, ўша яшшамагур билан бўла қолсин!» Бу инсоф овозини бошқа бир овоз чиқиб босади: «Бу ишни қилган Пошшахон билан Хадичахон. Мен у шаҳарлик қиз билан олиқмайман. Унга адоватим йўқ. Мен номус кучидан, анови иккаласи билан олишаман!» Мана шу овоз уни кўп кучлар сарф қилиб, бир неча кун Зебини шайтонлатдиришга мажбур қилди.

У ҳам бир неча кун, холос...

Чунки бир-икки кундан кейин ўзи ҳам бу фикрдан қайтиб қолган эди. Иккинчи томондан, иккала катта кундошнинг Зебини юмшатиш учун жуда қаттиқ ҳаракат қилаётганларини эшитди. Энди Умринисабиби билан унинг қизини оёқ бостирмай қўйдилар. Энахонга ҳам катта кундошлар совуқ муомала қилганлар. У энди кам чиқармиш. Ўзи ёлғиз қолган Зеби қачонгача чидаш беради?

Шу билан Султонхон бу курашда енгилганига ўзи-ўзига иқрор бўлди. Энди нима қилиш керак? «Яна ўз кайфимга қарайман!» деди у ўз-ўзига.

Қандоқ қилиб «ўз кайфига қаран» масаласи осон масала эмасиди. Энди у масалани «қандоқ қилиб ёш умримда орзу-ҳавас кўриб қоламан» деган шаклда қўйишга тўғри келарди. Сатангларни унча ҳам жини севмас эди. Унинг миясида бошда чучмалроқ бўлса ҳам сатангликдан кўра ёмонроқ ва мудҳишроқ қадамларга тортувчи хаёллар кўзгалди...

Уч кеча туни бўйи ухламасдан бутун хаёлига зўр бериб, ағнай-ағнай ўйлагандан сўнг қатъий қарорини берди... ва шу билан тинчланиб уйқуга кетди. Эртаси куни пешингача данг қотиб ухлаганини кўрган кампир ҳайрон бўлди:

— Шунақа ҳам ухлайдимиз одам деган? Тур, айланай, болам.

Кўзини очиб бир оз қараб тургач, онасини қучоқлади:

— Ойи, ўпинг пешонамдан! Менга инсоф кириб қолди. Энди кундошларимнинг ёнига жўнайман. Улар билан апоқ-чапоқ бўлиб яшайман.

— Айланай болам, эслик болам, кенжа болам! — деб эркалатди кампир.

Ўша купи кечлатиб мингбошиникига жўнади.

Ҳакимжоннинг Мирёқубга айтган қуйидаги сўзлари тўғри эди:

«Энди, бирданига жуда бошқача бўлиб келибди. Дарвозадан кулиб, қувнаб кириб келган эмиш. Ҳамма ҳайрон дейди».

Мирёқуб ҳам бекор айтади деб бўлмайди:

«Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Ишқилиб, мундан қўрқувлик!» деган эди у.

* * *

Икки катта кундош душманларининг бу хилда ўзгариши сабабини билолмадилар. Хадичахон:

— Эсини топса-топгандир, — деди.

Пошшахон бу фикрга қўшилмади:

— «Таши ялтироқ, ичи қалтироқ» деган гап бор, — деди у. — Мунинг бу кулишдан қўрқаман! Зебихон билан мунча апоқ-чапоқ бўлиши бекор дейсизми?

Хадичахон ўз сўзида қаттиқ турди:

— Нима қилсин? Қўлидан нима келади? Куёвингиздан чиқиб бошқа эрга тегаман деб эди. куёвингиз кўнмади. Отаси қизини ҳар қанча яхши кўрса ҳам, мингбоши билан ўчакишувдан қўрқади. Мингбоши бўлса қайрилиб ҳам қарамайди... Нима қилсин? Қаерга борсин? Ночор-ноилож ўзини хурсанд қилиб юради-да.

— Зебихон билан апоқ-чапоқ бўлганига нима дейсиз? Ўзининг ашаддий душмани?

— У ҳам ноиложликдан, айланай. Бошқа иложи йўқ. Ундан кейин Зебихон ёмон қизми? Ким ўртоқ бўлишни хоҳламайди? Хушчақчақ, базмбоб, очиқ...

— Йўқ, жоним, хом ўйлайсиз. Жуда хом ўйлайсиз.

— Кўрармиз. Бир кун маълум бўлади.

— Ҳа, кўрармиз.

Султонхон бўлса, кўзини тўрт қилиб, ташқаридан биронта аризачи хотиннинг кириб келишини кутарди. Мингбошига ариза олиб келадиган хотинлар, аксари, қаттиқ, қаймоқ ва қовун-тарвуз сингари нарсаларни кўтариб келиб, уч кундошдан қайси бири учраса, шунга ёлворадилар.

— Айланай, ойимпоиша, шу аризани эрингизга бериб қўйинг. Ноҳақдан бола-бечорага зулм қилаётирлар... Айланай болам, орзу ҳавасингизга етинг, бола-чақа кўринг, тилагингизни берсин худойим!

Мингбоши додхонинг хотинлари мунақа ёлворишларга жуда баладдан туриб қарардилар. Аризачи хотинларнинг яхши тилаклари уларни кўпда қизиқтирмас эди.

— Ўзингиз беринг, хола! Биз аралашмаймиз...

— Айланиб кетай, сиздан нима кетади? Бир оғиз сўз... Бизнинг қўлимиздан олмайди.

— Ў-ўв... хола! Жуда шаллақи нарса экансиз. Ўзи олмаса мирзасига беринг.

Бечора кампирлар йиғлагундай бўлиб, ичларида қаргай-қаргай, чиқиб кетардилар.

Мингбоши шошилиш равишда шаҳарга чақирилган эди. Султонхон «аризачи кампирларнинг ичкарига қатнаши энди авж олади» деб кутарди. Ҳеч ким йўқ... кечгача ҳеч қаерга чиқмай, дам уйида, дам айвонда, дам саҳида ўтириб,

кўп кутди... Ҳеч ким кириб келмади. «Нима бало бўлди бу аризачиларга? — деб ўйларди у. — Керак бўлмаганда кулоқ-миянгни ейдилар. Керак бўлганда жимиб кетадилар... Тескари дунё!»

Ниҳоят, асир билан шом ўртасида бир кампир кириб келди. Шу топда иккала катта кундош Зебининг уйида овқат устида эдилар.

— Айланай болам, — деди кампир. — Мингбоши додҳога арз билан келиб эдим...

— Оббо, яна битта аризачи келди. Шулардан тўйдим бу даргоҳда! — деган овоз эшитилди Зебининг уйидан. Пошшахоннинг овозийди.

— Қаердан келдингиз? — деди Султонхон ва айвондан пастга тушди.

— Қўя беринг, — деди уёқдан Хадичахон. — Кундошингиз муомала қилаётир. У ҳали зерикмаганга ўхшайди.

— Тошлокдан келдим, айланай. Шунча жойдан пиёда келдим. Қари нарсаман.

— Ўзингиз қим бўласиз?

— Мен, айланай, Қиёмиддин ҳожининг онаси бўламан. Танирмикансиз?

— Вой, айланай хола, — деди бирданига Султонхон. — Қиёмиддин ҳожи акамнинг онасимиясиз? Вой, у киши отамнинг энг яқин ўртоғи-ку!

Иккала «қадрдон» қучоқлашиб кўриша кетдилар. Султон бутун бу суҳбатни кундошларига эшитдирмоқ учун мумкин қадар баланд овоз билан олиб борарди.

— Ана, топишиб ҳам кетди! — деди Хадичахон ичкаридан.

— «Пес пес билан... қоронгида!» — деди Пошшахон.

— Ҳай, ана у хотинни... Нега ундай дейсиз? Нафасингиз курсин!

Бу Зебининг овози эди.

— Хўп, холажон, Қиёмиддин ҳожи акамнинг ишлари бўлса, албатта, тўғрилаймиз. Паранжингизни олиб бир нафас ўтиринг, бирор пиёла чой ичиб, дам олиб кетарсиз.

— Йўқ, айланай, ўтирсам кечга қолиб кетарман. Шомдан кейин ёлғиз кетишга қўрқаман.

— Одам қўшамиз, холажон. Ўтиринг, чойим тайёр.

— Вой айланақолай, ишимнинг ўнгидан келганини қаранг.

Чойга ўтирдилар.

— Қани, аризангизни менга беринг-чи.

Аризани олиб уёқ-буёғини қаради. Сўнгра ўнг чўнтагига солиб қўйди.

— Қиёмдан олинг, холажон. Аризангизни дарҳол тўғрилатамиз.

— Худо ярлақасин, болам.

Кампирга иккинчи пиёла чойни узатиб уйига кирди. Ўнг чўнтагидаги аризанинг ичига чап чўнтагидаги «ариза»ни ҳам олиб қўшгач, яна кампирнинг ёнига чиқди.

— Йонга қаранг, хола. Қиёмдан олинг!

— Энди мен жўнайман, болам. Аризани ўзингиз куёвингизга топшириб қўярсиз.

— Одам қўшайми?

— Йўқ, айланай, овора бўлманг. Вақт бор, ўзим ҳам кета оларман.

Турдилар.

— Холажон, ташқарида Ҳакимжон деган мирза бор. Бу аризани ўша кишига бериб ўтинг. «Мингбоши додхоннинг хотинлари — Султонхон аянгиз тайинладилар» денг. Ундан кейин ўзим ҳам чақириб тайинлайман. Ҳамма иш ўшанда. Ўша ўзи тўғрилаб юборади.

— Илоҳим, орзу-ҳавасингизга етинг, айланай!

— Эҳтиёт бўлинг, хола. Бошқа бировнинг аризасини ҳам қўшиб қўйдим. У ҳам зарур эди.

Кампир паранжисини ёпинди.

— Холажон,— деди Султонхон овозини пасайтириб,— мирзага жиндай пул бериш керак эди.

Кампир ёнини кавлади.

— Бори-йўғи уч танга пулим бор экан, бўлармикан?

— Шошманг хола, эплаймиз.

Уйга кириб битта уч сўмлик қогоз пул олиб чиқиб кампирга узатди.

— Яхши қолинг, айланай, болам!

Ҳакимжон, овқатни энди еб бўлиб, сўричада чой ичиб ўтирарди.

— Айланай болам, Ҳакимжон мирза сизмисиз?

— Ҳа, мен.

— Мана бу аризани...

— Мингбоши ўзлари йўқ, хола, эртага олиб келинг.

— Мингбоши додхоннинг хотинлари Султонхон аянгиз тайинладилар. Мана, иккита ариза,— деди кампир ва устига пулни қўйиб узатди.

Биринчи галда пулни чўнтакка солгач, аризани оча бошлади.

— Бўпти, хола. Сиз бора беринг. Жума куни эрта билан жавобини оласиз.

— Кампир дуо қила-қила чиқиб кетди. Ҳакимжон кампирнинг аризасини ўз одати бўйича наридан-бери ўқиб чиқди. «Ҳа, осон иш экан» деб қўйиб чўнтагига солди. Иккинчи аризани очди.

— Худоё тавба! Бу нима гап?

Чироққа яқин олиб борди. Бир чой қоғозининг орқасига оддий қарандаш қалам билан:

Фатонатлик¹ эй яхшилар сарвари,
Башармусен ё малонк, ё пари,

Жафо қилсанг, кўп ошиқнинг дафтари,
Не гуноҳим, менга танҳо айладинг²,—

деб тўрт хат байт ёзилган. Тагига жуда саводсиз ва хунук хат билан қўйидаги сўзлар ортдирилган эди:

Дардингизда эзилиб адо бўлдим,
Кўришмак иложи бормикин?

Ҳакимжон бу хатни қайта-қайта ўқиди. Ўзи жуда ювош ва беозор бўлган бу бола умрида биринчи марта юрагининг ўзига бўйинсулмаганини, ногаҳон уйғотилган кўнглининг галати ҳислар билан энтикканини, кўкрагида оғир бир тўқмоқнинг тўхтовсиз бир кўтарилиб, бир тушиб турганини ва ўзига ёт бўлган аллақандай туманли хаёлларнинг миясида пойга қўя бошлаганини сезд.

«Ариза»ни берувчи ҳам, олувчи ҳам бу кеча ухлагани йўқ.

Эртаси куни эрталаб икки катта кундош Зеби билан бирга ҳовлида ҳовуз бўйида нонуштага ўтирдилар. Дастурхонда янги узилган ва шудринг еган салқин узум бориди. Зебининг сўрови билан Хадичахон ёмон кўрган кундошини — Султонхонни ҳам чақирди.

— Хўп,— деди Султонхон,— биргалашиб нонушта қилайлик. Мен, Ҳакимжонни чақириб кечаги Ўқимиддин ҳожи акамнинг аризаларини тайинлаб қўяй... Жуда уятлик одамлар эди. Ундан кейин ҳушчақчақлик қилишамиз.

¹ Муқимий. Фатонат — ўткир зоҳили, хушфезл.

² Муқимийдан.

Хадичахонини ҳовуз бўйига жўнатиб ўзи ташқари эшик олдига келди. Эшикдан бошини чиқариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ...

— Ҳакимжон, ҳа Ҳакимжон!

Меҳмонхонадан Ҳакимжон чиқиб келди.

— Хўш, ким у чақирган?

— Менман, мен. Султонхон аянгиз. Бир-икки оғиз гашим бориди.

Ўзини панага олди. Ҳакимжон қизариб, чўғдай ёниб, эшик ёнида тўхтади. Икки кўзи кўча томонда — дарвозада...

Султонхоннинг овозида ҳеч қандай қалтираш, қўрқинш ва тортиниш асарлари йўқ эди, худди қичқиргандай чиқарди. Ҳар бир сўзи дона-дона ва дадил-дадил айтиларди. «Хат ёзган бошқа бўлса керак, — деб уйлади Ҳакимжон. — Мунақа нозик гаплар мундай дадиллик билан айтилмайди».

— Миршаблар қани? — деб сўради Султонхон овозини пасайтириб, ўзи панада турарди.

— Иккитаси шаҳарда, биттасини гузарга чиқардим, элликбошини топиб келиш учун...

— Яхши қилибсиз...

Сўнгра овозини кўтара тушди.

— Кеча бир кампир сизга аризани топширган бўлса керак. Мен тайинлаб эдим.

— Ҳа, топширди.

— Ўша ариза берган одам отамнинг жуда қалин ўртоғи. Мингбоши додхоннинг қўллари тегмаса, ўзингиз бир нарса қилиб, тўғрилаб юборинг. Жуда уятлик одам эди. Қиёмиддин ҳожи деган тошлоқлик.

— Осон иш экан. Ўзим тўғрилаб юбораман.

— Шундай қилинг, мирза.

Овозини пасайтира тушди.

— Мингбоши келгани йўқми?

— Ҳали тез келмас. Мингбоши шу топда гузарда борми, йўқми...

Эшикдан мўралаган бўлиб Ҳакимжонга жиндаккина кўриниб қўйди. Ҳакимжон баттар қизарди ва орқага тисарилди.

— Мунча қўрқасиз? Яқинроқ келинг... — деди Султонхон жуда паст овоз билан. — Сизни биров еб қўядими?

— Йўғ-э, — деди Ҳакимжон зўрга-зўрга.

— Хатни ўқидингизми?

— Ҳа... ўқидим...

— Аччигингиз келмадими?

— Нега, нега... хурсанд бўлдим...

— Хурсанд бўлдингизми? Ростдан-а?

Шу онда ҳовуз бўйидан кундошларнинг баланд қаҳ-қаҳалари эшитилди.

— Бошим осмонга етди.

— Нечага кирдингиз? — деди бирданига Султонхон. Яна кўриниш берди. Бу кутилмаган саволга Ҳакимжон хайрон бўлди.

— Йигирма тўртга? Ёш экансиз... Мунча қочасиз одамдан? Нимадан қўрқасиз? Берироқ келсангиз-чи...

Ҳакимжон бир-икки кадам олдинга босиб, кўзларини ердан ололмай тухтади. Султонхон бошини чиқара тушиб Ҳакимжонга тикилди. Сузилган ва майлли кўзлари ўтдек ёнарди. Секингина бир «ух» тортди. «Қип-қизил чўғ...» деди ўзига-ўзи.

— Шунақа уятчангмисиз?

— Уялганим йўқ...

— Ҳа, ёлғончи! Нимага, бўлмаса, қип-қизил чуққа айланиб кетибсиз?

— Билмасам... Хатга аччиғингиз келгани йўқми? — деб яна сўради Султонхон.

— Йўқ... нега? Жуда хурсанд бўлдим...

— Кичкина ҳужрада кеча-кундуз бир ўзингиз зерикмайсизми?

Ҳакимжон англади.

— Зериксам қандоқ қилай? Худо, овулчоқ бериб қолар...

— Астойдил тилаб турсангиз, ажаб эмас. Ҳа, боринг энди, сизни қийнаб қўйдим...

Ҳакимжон ўрнидан жилолмай қолди. Ҳовуз бўйидан яна қаҳқаҳа юксалди. Султонхон қизариб турган ёш йигитга охириги марта ташна назарларини ташлаб, аста-секин йироқлашди...

* * *

Султонхон яқиндагина мингбошининг ёш ва сеvimли хотини бўлганлигидан ичкаридаги уйларнинг энг катта, ясоғлиқ ва савлатлиси унга берилган эди. Ичкарининг этагида бир янги ҳовуз олдидаги майдончага ёпишадиган бу сиркорлик уй ичкаридаги бошқа уйларнинг ҳар биридан бир. бир ярим баравар зўр келади. Пошшахон билан Ҳадичахонни ўртаган аламлининг бири шу уй эмасмикин? Ажаб эмас: энг яхши уй энг сеvimли хотинники бўлади-да!

Зебининг тўйига икки-уч кун қолганда Султонхоннинг йўқлигидан фойдаланиб, иккала катта кундош у катта уйни

бўшатдилар: Султонхоннинг унча кўп бўлмаган рўзгор ва кийим-кечакларини бевосита ташқарига ёпишадиган кичкинагина, настигина, тахта шифтли ва оддий ганчли бир уйчага кўчириб қўйдилар. «Ортиқча ҳақорат бўлиб кетмасин» деган мулоҳаза билан Ҳадичахон ўзи Султонхоннинг ҳамма бисотини кичкина уйга чиройлик қилиб жойлаб ҳам қўйди. Ҳатто катта уйда етимдек кўринадиган бир сиқим рўзгор ва кийим-кечак кичкина уйчани кемтиксиз тўлдирди, катта уйнинг бир чеккасида на уёққа ва на буёққа қарашини билмай саргардон бўлган чиройли қашқар ғилами бу кичкина уйга жуда чоқ келди. Шундай қилиб, бу мажбурий кўчириш Султонхонга чигилингина ва сўлимгина бир уйча бахш этди. У кичкина уйчанинг ичкари томон ёнбошида Ҳадичахоннинг даҳлизи билан бир қаторда, кичкина бир ганжинача бўлиб, унда қиш ичи мсва-чева ва қовуш-тарвуз сақланар, бир-иккита семиз ошқовоқлар чириб тамом бўлгунча, ўша қоронғи ганжинача қолардилар. Ганжинанинг ўнг томонида бўргарлик обреза ёнида ташланган бир ўчоқ, неча йилдан бери ётган бир қучоқ ўтин, деворда сиркадан бўшалган бир-иккита қовоқ... Ганжинанинг бутун борлиги шундан иборат! Чап томонда эса бир одамнинг ярим бўйи қадар келадиган тор ва кичкина дарича. Бино бўлганидан бери кўп бўлса икки-уч марта очилган, ичкаридагилардан ҳеч бирининг эсида ва ҳаёлида ҳам қолмаган бу даричадан ошиб ўтсангиз, қатор-қатор уйларнинг кетидаги каттакон ва тартибсиз ўстирилган боқчага тушасиз. Даричанинг чап томонида — беш қадам нарида ичкари боқчаси билан ташқари боқчасини бир-биридан айирган беш пахсали эски девор. Деворнинг уйларга яқин бир ерида — бу ҳам ўнг қадамдан ошмайди — ичкарига очиладиган бир қанотли эски эшик, ичкаридан занжирланади. Эшикдан у ёққа ўтсангиз, ташқарининг чўзиқ, энсиз боқчаси. Унга фақат мирзахонадан бир дераза ва бир эшик очилади. Дераза олдида Ҳакимжоннинг иш столи. Мирзахонадан бир эшик даҳлизга очилади, бир эшикча Ҳакимжоннинг кичкинагина хужрасига олиб киради. Ичкаридаги уйларнинг бошқа ҳеч биридан боқча томонга на дераза бор ва на эшик. Чунки боқча кўча демак, кўчада номаҳрам бўлади, номаҳрам назаридан ўз номусли хотинини сақлаш ҳар бир муслмоннинг вазифаси!

Қатъий қарорини бериб, мияда чала-чулпа ишланган планлар билан эриникига қайтган Султонхон бу мажбурий кўчиришдан хурсанд ва ўз кундошларини кўнгилдангина олқишлаган эди.

Ховуз бўйида кундошлари билан уйнаб-кулиб понушта қилгандан кейин, ичкарининг кенг саҳни ўртасида — шафтоли тағидаги сўричада йиғиштирилмасдан турган ўринларини йиғиштирди, аста-секин уйчасига ташимоққа бошладди.

— Хай, қишга бир талай бор, ҳалитдан уйга кўчаё-тирсизми? — деди Хадичахон саҳндан ўта туриб.

— Эри йўқ; совуқ қотиб қолгандир, шўрлик, — деб кесатди наридан Пошшахон.

— Эрдан умидни узганман эрта қачон! — деди баланд овоз билан Султонхон. Кейин ўзига томон келаётган Зебига қараб изоҳ берди: — Тунов кун мана бу кигизининг тағидан каттакон бир чаён топиб ўлдирдим... Ундан кейин худди ёнғоқдай битта бузоқбошини ўлдирдим. Шундан бери кечалари ухлаёлмай чиқаман. Тушимга киради, босинқирайман... Уй яхши, жонгинам.

— Қиров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай! — деди Зеби. Шу «жонимни қоқай» сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди. Зебининг чин кўнгилдан чиқариб айтган бу сўзи унинг хитой чиннидай жаранглаган овозига бурилиб, дуторнинг гўнг-гўнги сингари майин ва юмшоқ ун берган эди. Султонхон ўз кундошини маҳкам қучоқлаб ўпди.

Уёқда мингбоши шаҳардан янги гаплар топиб келган эди. Ташқаридан унинг сўзлангани эшитилгач, шом чоғида хотинлар эшик олдида бордилар.

— Шундай нозик вақтда Мирёқуб поинсофнинг уйнагани кетганини айтмайсанми? — Мингбоши Ҳакимжонга қараб сўзларди. — Битта ўрус хотин билан Севастополга кетибди... — Мингбоши хо-холаб кулди, ичкарида Пошшахон кўкрагини гижимларди. — Баччагарди боласи-е! Жуда таппоз нарсани топибди, дейди. Икки ойгача ўйнатармиш... Тўраларимизнинг қовоғидан қор ёғади... Яқин бориб бўлмайди. Ҳар бир мингбошига ўнтадан, ҳар бир аминга иккитадан, ҳар бир элликбошига биттадан яроқлик йиғит берадиган бўлишибди. Ярим сарфи — газнадан, ярим сарфи юртдан! Энди одам дараклаш керак. Мингбошиларга ҳоким тўра ўзи ваъз қилди. «Маҳкам бўл ҳамманг! Тоғдаги гаплар бўла кўрмасин», деди.

— Айтганча, тоғда нима гап бўлди?

— Тоғда оломон хуруж қилипти. Бир мингбошини ўлдирипти. Икки амин зўрға қочиб қутулибди. Элликбошилар қўрққанидан оломонга қўшилиб кетибди... Маҳкамаларга ўт қўйишибди. Бир-иккита судхўр бойини дўшосла-

шибди. Бизнинг Ёдгор эчкилар ҳам эшитиб қўйса бўларди. Ортиқча ҳовлиқади, қизталоклар!

— Хайр, тоғдан гапиринг, хўжайин!

— Бизнинг пойиб тўра 150 та солдат билан чиқиб, тўполонни босиб келди. Икки қишлоқни теп-текис қилиптилар. Баъзи қишлоқларда баъзи бировларникига солдатлар ўт қўйибди. Чоғиш ҳам бўпти... Уч-тўрт юз одам қирилганга ўхшайди. 137 кишини шаҳарга олиб келиб қамаптилар. Яқинда катта суд бўлади, дейди. Пойиб тўранинг гапига қараганда, суд жуда шошилишча бўладиганга ўхшайди. Бир нафасда ҳукм қилиб ота беради дейди-ку! Солдатлардан ҳам тўрт-беш киши ўлипти. Ярадор йиғирматача бор дейди. Айтишларидан, ўрус солдатлари қишлоқларда мусулмон аёлларига ҳам дахл қилганга ўхшайди... Хунук гаплар бор, ишқилиб.

— Биз нима қиламиз, хўжайин?

— Нима қилардик. Яна еттита йиғит қиламиз. Хушёр бўламиз. Мингбоши бир оз ўйланди. — Э, бизнинг юртлар тинч. Фуқароларимиз ҳаммаси ювош, қўйдай. Мен бўлсам уларнинг отахониман... Қаттиқ гапирмайман. Жабр қилмайман... Нимага тўполон қилсин? Ухлай бер, бемалол! Менинг сояи давлатимда, хоҳласанг, боққа чиқиб ёт! Ҳа!

Ўзидан хурсанд, кула-кула ичкарига қараб юрди. Хотинлар чекилдилар. Уч-тўрт қадам босиб яна тўхтади:

— Айтганча, Абсамат ёмон хижолат бўлди лекин!

— Хўш, хўш? — деди Ҳакимжон.

— Ҳамма мингбошининг олдида ҳоким тўра ундан койиб берди. Уйига аллақандай бир нўғой хотинни олдириб янгича мактаб очган экан: эркак болаларга ҳам янгича мактаб очмоқчи бўлиб Тошкентдан бир пўрим мактабдорни чақиртирган экан. Шуларни айтиб койиди. Бир нима бало деди... Ҳа, ёш сартларга эргашманг, деди... Улар ёш турклардан ўрганган деди. У нима дегани бўлсайкин... Ёш сартлари нимаси? Ёш турклари нимаси? Нимани ўргатади улар? Билолмадим. Мирёқуб бўлсайди ковлаб топарди, бетавфиқ! Хайр, ёт энди! Роҳат қил!

Бир оздан сўнг катта уйдан Зебининг бидратма дутори ва ширин ашуласи эшитилди. Кундошлар сўриларга чиқиб ётдилар. Султонхон, негадир, уйгоқ: уйига кирмасдан, саҳнда — айвон чеккасида ўтирарди. Ниҳоят, ҳамма ухлаб кетди. Шундан кейин Зебининг ашуласи тинди. Яна бир оз кейин дутор товуши ҳам алланечук бирданига узилиб қолди. Бу узилишда аллақандай бир зарда қилиш, бирданига дуторни иргитиб ташлаш бориди... Шу билан у катта уйга ҳам бир нафасда жимлик чўкди.

Ерга тушган уч-тўртта хазон япроқлари куз кечасининг совуқ шабадаси билан ер бетида шитир-шитир суринардилар. Узоқ-яқиндаги итларнинг хуриши ва япроқчаларнинг шитирлашидан бошқа ун қолмади.

Шундан сўнг Султонхон секингина уйига кирди. Юраги бир оз ўйнагани учун бир пиёла совуқ сув ичди. Деразанинг бир қанотини очик қолдириб, эшигини ичидан беркитди ва қоронги уйда жимиб йўқ бўлди...

Кўзига уйқу келмаган Ҳакимжон ярим кечага яқин мирзахона деразасининг охистагина чертилганини эшитди. Ташқарида узидан бошқа ҳеч ким йўқ эди: миршаблар — дарвозахонада ва отхона томида ухлардилар. Юраги ўйнашини аранг босиб, шу тобда узидан бошқа кимса йўқлигини билганлигидан дадил юриб мирзахонага чиқди ва товуш чикмасин деб, эшигини эмас, наст сунали деразани очди.

Деразани яна беркитиб бу бемаҳал меҳмоннинг орқасидан охистагина ўз хужрасига қайтди: уятчанг кўзларини ердан сира узиб ололмасиди. Фақат у — ёш ва зориккан хотин чидаёлмади: ўзича отилган йўк сингари томоғидан ихтиёрсиз отилиб чиққан кучли ва интиқ овоз билан:

— Бераҳм... — деб қичқирди...

Ва ўзини унинг кучоғига отди.

XIV

Мингбоши шаҳардан тегинли дастурларин олиб қайтгач, бошқа ҳамма мингбошилар каби тўхтовсиз ишга киришди. Ўз қўл остидаги ҳамма амин ва элликбошларини ўз маҳкамасига чақириб, бир кун эртадан кечгача беҳуда интизор қилгандан кейин, ниҳоят, айвонда чой ичиб ўтириб «кенган мажлисини» очди. Пойма-пой ва бир-бирига қовушмаган гаилар билан «замола аҳволи»дан, тоғ воқеаларидан ва унинг натижаларидан даромад қилгач, мақсадга ўтди:

— Шунақа, яхшилар, — деди у, — энди менинг уч йигитимга яна етти йигит қўшилди. Аминлар иккитадан, элликбошилар биттадан олишади. Йигитларнинг ҳаммасига солдат бешотари берилади. Отадиган азамат тошилармикин?..

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма жим эди.

— Нега ишдамайсанлар? Оғзингга пахта тикдингми ҳамманг? Гапир, Матҳолиқ!

— Ишқилиб... катталаримиз бир иш қилса, билиб қилади, — деди Матҳолиқ амин.

— Ҳа, албатта, билиб қилади, — деди бир элликбоши.

— Биз нима дердик? Маъқул маслаҳат, — деди яна биров. Сўнгра ёнидагиларга қараб сўради: — Шундай-масми, яхшилар?

— Ҳа, шундай, шундай! — деб шовқин солди ҳар ким ҳар жойдан.

— Сенлар айтмасанглар ҳам маслаҳат маъқул, — деди мингбоши овозини кўтара тушиб. — Уни биламан. Солдат бешотарини отадиган азаматлар топиладими, деб сўрайман. Мунга жавоб бер!

— Юрт эмасми, чиқиб қолар, — деди Матҳолиқ амин.

— Билмаса ўрғанар, — деди бир чеккада турган Ҳакимжон. — Ишни тўхтатиш керак эмас. Йигитларни олаберайлик, билмаганига шаҳардан одам чақириб ўргатдирармиз.

— Маъқул, — деди мингбоши. Кулди. — Ҳаммангнинг ақлиг шу тирранчанинг ақлича бўлмади-я, ҳайф сенларга. Амалдорлар жим қолдилар.

Мингбоши давом қилди:

— Бўлмаса, маслаҳат шуки, ҳар амин ўзига керакли икки йигитни топиб индингача менга билдиради.

— Рўйхатини топширади, — деди Ҳакимжон.

— Ҳа, рўйхатини топширади, — дея такрор қилди мингбоши. — Мундан ташқари ҳар амин менга ҳам биттадан йигит топиб беради. Қолганини ўзим шу қишлоқдан оламан. Ундан кейин аминларнинг ўзлари қишлоқма-қишлоқ юриб юртга эшитдиради.

Мингбоши тўхтади, шамасини кам тушүришга ҳаракат қилиб, чойнакдан пиёлага чой қуя бошлади. Ўтирганлар бир-бирларига қарашдилар: «Нимани эшитдирамиз?» деган шивирлашлар бошланди. Мингбоши сўзини тугатмаган эди. Ҳакимжон сўради.

— Нимани эшитдиради булар?

— Ҳа, айтганча, — деди мингбоши, — эсимдан чиқипти: йигит олишни эшитдиради, ундан кейин пул тўғриси.

Ўтирганлар бир сесканиб олдилар.

— Қанақа пул, тақсир? — деди Матҳолиқ амин.

Ҳамманинг кўзи унинг оғзига тикилган эди, ундан кейин ҳамма кўзлар бирданга мингбоши томонга бурилиб унинг оғзига осилдилар. Кўплар оғизлари билан ҳам тинглардилар.

Мингбоши кулди:

Қанақа пул бўларди! Йигитларнинг ярим ойлиги газнадан, ярми юртдан.

Ўтирганларнинг оғзидан хор билан айтилгандай яхлит ва бесаранжом бир овоз чиқди: гу-в-в!.. Худди «до-д-д» де-

гандай... Зўр ҳовлининг кенг саҳнига гўристон жимлиги чўккан эди. Ҳакимжон оҳистагина бир «ух» тортиб, ўрнидан турди, айвон устунига чиганоғи билан бир-икки ургач, битта-битта босиб жамоатга яқин келди. Шу тонда унинг жуда эҳтиёт билан — ҳеч бир шарна чиқармай босган қадамларининг бушанг шитирлаши ҳам утирганларга малол келган каби эди.

Ҳамма кўзини ерга тикиб, узун якандознинг магизи билан ўйнардди...

— Нимага имонинг ўчди бирданига? — деб қичқирди мингбоши ҳайбатли овоз билан.

— Ярим пули қанча бўлади, тақсир? — деди яна Матҳолиқ. — Ўзингизга бериладиган етти йигитнинг бештасига ҳам юрт тўнлайдимиз, додҳо?

— Ҳа, бўлмаса мен ёнимдан тўлайманми? — деди мингбоши дағаллик билан.

Яна жимлик чўкди. Мингбоши давом этди.

— Уч кун орасида юртга эшитдириб, бўлган гапни менга маълум қиласанлар.

— Хўп, тақсир! — деди Матҳолиқ.

Бошқалар жим қолдилар. Мингбоши қичқирди.

— Нега бошқаларнинг индамайсан? Қанжиқсан ҳамманг! Сениларди амин қилиб, қўлингга амал бергандан хафа бўлдим-ку!

— Бекор қилиб қўйсангиз ҳам тузук эди, тақсир, — деди бир амин. Ҳамма унга томон ўгирилди.

— Сени бекор қилмасдан бурун отхонага қамаб калтаклатаман... Шошмай тур!

— Тақсир, тақсир, тақсир! — деган овозлар юксалди ҳар томондан.

— Бўлар иш бўлди, яхшилар, — деди Матҳолиқ жамоатга юзланиб. — Юртнинг катта-каттасини чақирамиз-у, «буйруқ шу» деб эшитдирамиз. Бизнинг ишимиз шу. Юрт «йўқ» деса катталаримиз бирор маслаҳат кўрсатар.

— Йўқ деб кўрсин қани? — деди мингбоши. — Оқподшоннинг ўз буйруғи бу! Йўқ деб кўрсин!

— Шу чоққача йўқ демаган, энди ҳам йўқ демас, — деди Ҳакимжон.

— Рост айтасан, мирза, — деди мингбоши. У бу сўзнинг аввалги ҳижжасини қалин қилиб айтарди. — Йўқ дейдиган топилмайди.

— Рост айтасиз, тақсир, — деди Матҳолиқ, — Йўқ демаса керак. Аммо-лекин подшоликнинг настарин бир ити бўлганимдан кўрган, билганимни айтиб қўймасам бўлмайди.

— Айт, айтма деган одам борми?

Ҳамма Матҳолиққа тикилди.

— Юртнинг важоҳати бузук, тақсир. Гап кўтармай қолди. Асад ойида руза тутган бангига ўхшайди, тақсир... Энди, юрт — кўпчилик, эҳтиёт керак деймиз-да.

Ҳамма бирданига тасдиқлади:

— Рост, тақсир, рост!

— Рост бўлса ростдир, ёлгон деган одам йўқ. Аммо лекин «ким катта — юртми, оқподшомми?» деб сўраганда нима дейсанлар? Қани?

Ҳеч ким оғиз очмади. Яна Матҳолиқ гапирди:

— Албатта, «оқподшо» деймиз, тақсир!

— Ундай бўлса, гап тамом. Омин оллоҳу акбар! Борабер ҳамманг ўз ишингга...

Элликбошилар ўринларидан туриб уёқ-буёққа ёйилган, мингбоши Матҳолиқни чақириб олди. Унинг бир қулогини қўли билан яқин келтириб деди:

— Абсаматни йиқитсам, сени мингбоши қилиб қўядим. Абжирсан, баччагар!

Матҳолиқ кулди.

— Қуллук, тақсир, хизматингизни қилсам бўлди. Шунга хурсандман.

Мингбоши унинг бошини яна ҳам узига яқинроқ тортди:

— Бу қиш ичи на битта қовуним бор, на бир дона тарвузим. Уч-тўрт аравагина элагин, ҳиссасини чиқариб бераман.

— Хўп, хўжайин, жоним билан.

Матҳолиқ узоқлаша бошлаган эди, яна чақирди:

— Айтганча, эсимдан чиқибди. Буларингга айг: юртни намозга кўпроқ ҳайдаб туришсин. Бўйруқ шу.

Матҳолиқ ҳаммани чақириб олиб баланд овоз билан буйруқни ҳам эшитдирди. Шу билан тарқалишдилар.

* * *

Кенгаш мажлисини ўтказгандан кейин мингбоши дарҳол ўзига йигит тўплашга киришди. Етти киши ўрнига йигирма-ўттиз талабгор бир қишлоқнинг ўзидан чиқди.

Ҳакимжон муни мингбошига арз қилиб туриб деди:

— Ишлар яхши, тақсир, еттита десак ўттизтаси келиб ўтирипти.

Ҳакимжоннинг биринчи жумласида сезиларлик даражада очиқ бир пичинг бор эди. Лекин у пичингни мингбоши додхо пайқаёлмади.

— Бекорчи кўп қишлоқда, бекорчи! — деди мингбоши.

— Йўқ, хўжайин. Мен гаплашиб кўрдим. Ҳаммаси чорикор болалар. «Жонимиздан тўйдик, бола-чақамиз оч...» дейди.

Мингбоши бирданига кўпол бир овоз билан кулиб юборди. Ҳакимжон бу ногаҳон кулишнинг сабабини билолмай ҳайрон эди. Кейин мингбоши ўзи англатди:

— Жонидан тўйган бўлса яхши! — деди у. — Жонидан тўйганлар яхши сўқишади. Оқподшо «вайена»¹ да қийна-либ қолса, қишлоқнинг ҳаммасини йиғиб жўнатаман! Иш йирик, мирза.

Яна ўша хунук овоз билан кула-кула ичкарига кириб кетди.

Ҳали қоронғи тушиб паловга дастурхон ёзилган йўқ эдики, ташқарига бир меҳмон кириб келди. Ҳакимжон уни кулар юз билан, севиниб қарши олди. Бир оз кейин ичкаридан чиққан мингбоши ҳам унга нисбатан бир қадар мулозимат билан муомала қилди. Лекин бу мулозиматнинг ясамалиги шу қадар очиқ эдики, меҳмоннинг кўзлари Ҳакимжоннинг кўзларини тўғри келтириб туриб, у тўғрида бир ҳимо қилиб ўтди. Ҳакимжон ҳам кўз қораси билан меҳмондан узр сўради. Меҳмон эса «мунинг ўзи нима-ю, муомиласи нима бўларди?» деган маънода кулиб қўйди, холос.

Палов ейилиб бўлгач, кўк чойни ичиб ўтириб, улар учови суҳбатга тушдилар. Меҳмон Ҳасанов деган бир татар йигити бўлиб, Қишлоқ қарз ширкатларининг инспектори эди.

— Урушдан гапиринг, абзи! Уруш нима бўляпти?

— Урушни сиз биласиз, мингбоши. Сиздан эшитайлик, — деди Ҳасанов.

— Мен урушни қайдан билай? Газит ўқимасам?

— Сиз, ахир, бир бўлуснинг каттасисиз.

— Э, катталиги қурсин! Керак бўлса олинг шу катталикни!

Мингбоши бу сўзларни жиддий билан айтарди. Меҳмон кулди:

— Зерикдингизми, хўжайин? Дарҳақиқат, бу нозик замонда катта амал ҳам зериктиради.

Ҳакимжон ўз хўжайинининг таъби бир оз олинганини пайқади шекилли, унинг ёрдамига етишмоқчи бўлди:

— Чинакам, — деди у, — шу замонда амалдор одам-

¹ Война — уруш.

га жуда қийин... Сиз билмайсиз. Мен мана, доим хўжайинининг қўлтиғидаман. Яхши биладман. Жуда қийин...

— Биладман, жуда яхши биладман, — деди Ҳасанов. — Албатта осон эмас.

Мингбоши ҳали жим эди. У қўлидаги бўш пиёлани айлаштириб уйнарди. Ҳакимжон давом этди:

— Замон нозик бўлмаса мингбошиларнинг йигитлари ортдирилармиди?

— Шундай гап борми? — деб сўради Ҳасанов.

— Гап бор эмас. Буйруқ бор. Биз одам чақирдик. Учта йигитимизга етти та қўшилади...

Мана шу жойда мингбоши ҳам бирдан гапга аралашди:

— Ҳаммасига солдат бешотари бермоқчи... Солдатликка машқ қилдирмоқчи... Мунга нима дейсан?

— Жуда соз? — деди Ҳасанов. Папиросини узун сўриб тортган ҳолда ўйлаб кетди.

— Нимаси соз? — деди мингбоши қўпол бир хитоб билан.

— Жуда соз, мингбоши афанди. Фақат... мен ишонмайман мунга...

— Нимасига ишонмайсан? — деди мингбоши яна ўша қўполлик билан.

— Бизнинг мусулмон — турк йигитларининг қўлига рус ҳукумати бешотар милтиқ бериб қўярмиди? Ҳукуматнинг эси бор.

Мингбоши ҳайрон бўлиб қолди. Бу етти ухлаб бир тушига кирмаган фикр эди. Кўзини кенг-кенг очиб меҳмонга қаради. Бу қарашда ҳам ҳайрат бор эди, ҳам кўрқув...

— Нега бермасин? Ўзи буюриб ўтирипти-ку?

— Битта-яримта эси пастроғи буюргандир, тақсир. Эси борлари мунга йўл қўймайди!

Мингбоши индамади. Ҳакимжон бутун борлиги бир диққатга айланиб, икки кўзини меҳмонга тиккан эди. Меҳмон давом этди:

— Мусулмоннинг қўлига яроқ бермайди бу ҳукумат. Биз мусулмонлар, турк болалари, ўзимиз яроқ олмасак, душманларимиз ўзи ўз қўли билан бермайди.

— Ким душман? — деди мингбоши. Бу саволда энди пўписа асари бориди. Меҳмон сира шошмасдан, бемалол жавоб берди:

— Сизнинг душманингизни айтаётганим йўқ, додхо афанди. Турк-ислом халқининг душманларини айтаман...

— Германия айтасанми?

Ҳакимжон бирданига кулиб юборишдан ўзини зўрга тўхтатиб қолди.

— Шундай, тақсир! Гермонни айтаман. Турк миллатига яроғ бериб қўймайди у! У, турк миллатларининг жон ва қон душмани!

— Ундай бўлса... бутун қишлоқни йиғиб, қўлига бешотар бериб, Гермон билан урушгани жўнатмоқчи бўлганимга нима дейсан?

Мингбоши бу сўзларни ғурур билан кулиб туриб сўзларди.

— Нима дердим? Ундай қилсангиз сизни «ғозий» дердим... Ислом миллати сизнинг бу хизматингизни ҳеч бир унутмас эди...

— Миллатинг билан ишим йўқ. Туркиини ҳам билмайман мен. Мана бу мирза айтадики, қишлоқда жонидан тўйган кўп. Шуларнинг ҳаммасини Гермон урушига жўнатсам — оқподшонинг қўли юқори келади, бу қишлоқлар яланғоёқ, безориларнинг касофатидан қутулади!

— Ҳай, ҳай! — деди меҳмон. — Мунинг савобига ким етсин! Жуда зўр хизмат қиласиз, додҳо! Фавқулодда буюк хизмат!..

Шу суҳбатдан кейин Ҳакимжонда мингбошига нисбатан бир қараш тугилди. У қарашда ихлос ва ҳурматдан бошқа ҳамма нарса бориди. Бу қарашни ўша кечаси мингбоши ётгани кириб кетгандан кейин Ҳакимжон меҳмоннинг ўзига ҳам бир оз изҳор қилди. Меҳмон Ҳакимжоннинг эътирофини эшитгандан кейин жуда ўт олиб, қизиб гапирди:

— Бизнинг бутун фожиямиз шундаки, — деди у, — дўстимиз билан душманимизни ажрата олмаймиз. Эшитдингизми унинг гапларини? Бизнинг диндошимиз, миллатдошимиз бўлган Туркия билан бир сафда урушаётган Германия бизга, биз Туркистон туркларига душман эмиш...

Меҳмон бир оз тўхтади. Папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб оғир-оғир бош тебратди.

— Булар барчаси илмсизлик касофати, Ҳакимжон! Нодонлик меваси. Бу йўғон саллали, бўш каллали ҳайвонлар, Бухорон шарифни спекуляция қилиб, ислом миллатини заҳарловчи микроблар бизни шу ҳолга келтирдилар... Эҳ... эҳ... эҳ!..

Астойдил куйиб гапираётган меҳмон Ҳакимжоннинг кўзи уйқуга кетгандан кейингина сўздап тўхтади.

Иккаласи сўрига жой қилиб узалган вақтларида, Ҳакимжоннинг яна уйқуси қочган, биринчи хўрозлар ундамунда қичқира бошлаган эдилар.

Булар иккаласи кўрпага узалгандан кейин ҳам анчагина гаплашиб, мингбошидан, умуман замоннинг ҳамма амалдорлари, ҳукумат ва идора усулларида шикоят қилишдилар. Меҳмон бир вақтлар нойиб туранинг Мирёқубга айтган гапларини яна кўпроқ тафсилот билан Ҳакимжонга айтиб берди. Ўз мингбошинининг ишларига қараб ҳамма мингбошилар ва умуман шу замон ҳокимияти тўғрисида кўп ҳам яхши фикрда бўлмаган Ҳакимжон шу суҳбатдан сўнг ўзининг хом ва чувалашган фикрларини нишитди, бир орага йиғди, бошидаги фикрлар бир тартиб доирасига тушиб, янги-янги пардаларини унинг миёсидан сидира бошлагач, ўзида аллақандай бир ўзгариш бўлаётганини ўзи ҳам сездди: ўша кундан бошлаб унинг ҳамма нарсасига қараши бошқа бўлди! Мингбоши — бурунги мингбоши эмас, фарсахларча йироқларда. Яқинлашиб келганда ҳам худди буни ўлдиргани келаётгандай... Мирёқуб, унинг ишбилармонлиги, эңчиллиги, зийраклиги... «У агар ҳақ йўлни топса борми, ноёб одам бўлади!» Ҳар бир катта саллалик домла беморга заҳар бераётган табиб... Ҳар бир бошини қуйи солган эшон — одамларнинг киссаларига яширинча қўл узатган кисовур... Абдисамат мингбоши — уни ўйлаганда Ҳакимжонга жон киради! «Уни кўрса тикилиб, кўзини олмай, узоқ-узоқ қараб турса, зиёрат қилиб кўлини ўпса, нима буюрса шуни қилса!..»

Ҳасановнинг фикрлари, айниқса янги олинадиган йигитлар тўғрисидаги фикри мингбошига ҳам таъсирсиз қолмаган эди. Мингбоши, Ҳасановдан бир оз қўрққан ва шу учун унга совуқ қараган бўлса-да, унинг ўша йигитлар тўғрисидаги фикрига қарши келмасди. У ҳам ичкарига кириб жойига чўзилгач, у тўғрида анчагина ўйлаб ётди.

«Бу баччагарининг гапи қурсин! Нимага бўлсайкин, унинг гапларини эшитганда одам чўчиб тушасан: худди... оқподшони сўкиб юборадигандай? Худди унинг сўккасини биров эшитиб қолиб, Ёдгор эчки ё Умарали пучуққа етказадигандай! Улар бўлса, оқизмай-томизмай, ҳоким тўрага чақадигандай! Боз устига улар — «оқподшони сўкиб турган вақтида Акбарали мингбоши «ҳа, ҳа» деб турган эди!» дейишдан ҳам тоймайдигандай! Сўнгра ҳоким тўра чақириб олиб газабига оладигандай! Мингбошиликин торттиб олиб эл кўзида тамом шарманда қиладигандай! Абдисамат билан Ёдгор эчки, Умарали пучуқлар яна қўшкарнайи билан жар соладигандай!..»

— «Лекин, баччагар кофир, бир нарсани билмасдан айтмайди. Нимага десангиз, у «закон» китобини кўп ўқиган, ҳаммавақт ўрисининг ичида қайнайди, ўрис тилини

сув қилиб ичиб юборган... Катталаримиз ўрус-да, ахир! Ўрис бўлганидан кейин мусулмонга ён босмайди. Бу рост! Шу ерда Ҳасан абзи билиб айтади! Мусулмоннинг қулига яхши бешотарни бериб қўярмиди? Йўқ! Агар мен ўрус бўлсам (астогфурулло!), мусулмоннинг қулига асло яроғ бермасидим! Асло! Абзи рост айтади. Абзи, абзи, абзи!..

Мана шундай ўйлар билан мингбоши зўрга ухлаб кетди. Эрта билан уйқудан уйгонгач, яна ўша — йигит масаласини ўйлади. Йигитларнинг учта ё ўнта бўлиши мингбоши учун баробар эди. «Қўп бўлса, ғалваси ҳам кўпроқ бўлади» деб ўйларди у. Фақат... фақат...

— Ўнта яхши йигитга яхши от, яхши сарпо, яхши яроғ-аслаҳа бериб, ўз маҳкумимни бир айлансам, иложи бўлса, Абдисамат турадиган қишлоқдан бир от чоптириб ўтиб қўйсам... бас! Шундан кейин катталар уч йигитни биттага қолдирсалар ҳам майли эди!..

Бу ўйнинг натижаси шу бўлдики, эртаси кунёқ қишлоқдан одам ола бошлаб 2-3 кунда еттита навқирон йигитни чертиб-чертиб миршабликка қабул қилди. Ундан-бундан сўраб, сўратиб, иложи бўлмаганда... тортиб олиб бўлса-да, ҳаммасини яхши отга миндирди, аллақайлардан ов милтиқлари топиб, ўновини яроқлантирди, устбошларини текислади, ўзи ҳам энг яхши зар чопонини кийиб, тилла камарини боғлаб, узун қиличини осиб, саман йўргани миниб йўлга чиқди.

XV

Икки кун бурун Қумариқ қишлоғига еттита йигити билан мингбоши келиб кетган эди. Унинг бу келиши қизик бўлди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан тўппа-тўғри мачитга тушиб домлани йўқлатди. Ўзлари хабар топиб мачитга келган амин ва элликбошилар ҳайрон бўлдилар. «Нимага бизга ҳеч нарса демайди мингбоши додхо?» деб бир-бирларидан сўрашдилар.

Элликбошилардан бири югурганича бориб домла-имомга хабар берди. Домла-имом яқиндагина уйланган ёшроқ бир муллавачча бўлганлигидан «мингбоши чақираётир» дегач, анча ташвишга тушди. Салла-чопонини кийиб мачитга томон бораркан, ўйлади: «Нима учун йўқлатган бўлса!»

Мингбошининг уни излатишга заҳирий бир сабаб йўқ эди. Шунинг учун турли хаёлларга бориб кўрди:

«Тунов кун, шаҳарга тушганимда мударрис домланинг ўғилларига қаттиқроқ тегишиб қўювдим... Ўзи ҳам,

баччагар, ипак саллаи чамбарак қилиб ўраб, ёмон кўзга илашадиган бўпти-да! Устимдан арз қилган бўлса-я, ҳаромибачча?»

«Ё... бурунги имомат қилган жойимда ваҳий¹ ерни Садриддин бой билан чиқишиб, икки-уч йил ўзим ёлғиз тасарруф қилиб эдим. Маҳалладан битта-яримтаси шуни кўзгадимикин».

«Ё бўлмаса ўтган ҳафта қовун сайилида янгича мактаб очган тошкентлик нўғой домлага йўлиқиб қолиб, анча қаттиқ сўкиб эдим. Унинг мактабини Абдисамат мингбоши очиб берган экан, мен уни билмабман... Бу бизнинг мингбошига Абдисамат мингбоши итоб қилиб ёздимикин? Кейин мактабининг асл соҳиби Абдисамат мингбоши эканини билиб, ҳалиги нўғой домла билан муроасага ҳам бордимку-я... Ҳар қалай, бошда аҳволдан беҳабар, қаттиқ гапириб қўйиб эдим... аттанг! Шу ташвишларга Абдурахмон пансот сабаб бўлди, баччагар! Ноинсоф! Бўлмаса, жимгина ўтириб эдим. Кейин нўғой домланинг олдида одамларга бир-икки оғиз ваъз қилиб, лаънати жадидининг кўнглини кўтариб қўйдимку-я...» Албатта, дедим, нўғой ҳам — мусулмон, аҳли суннат, тошкентлик ҳам — мусулмон, аҳли суннат... Ҳаммамиз бир одам. Дунёвий илмларни ўқиш ҳам шариятимизда бор, чунончи жаноби ҳасти пайғамбаримиз «утлубудилму валавкана бисси» яъни «Чин мулкида, яъни Хитойда бўлса ҳам илм талабида бўлгил» деганлар. «Бу «ҳадиси саҳиҳ» дедим. Жадид домла хурсанд бўлиб кетди: «Шундай ҳақиқий уламолар бўлса, миллат тараққий қилади» деди. Шу «миллат» деган сўз туфайлидан яна жиндак мунозара қилиб олишдик. Абдурахмон пансот нўғой домладан «миллатингиз нима?» деб сўраб қолди, нўғой домла аввал «ислом миллати» деди, ундан кейин негадир «ислом ва турк миллати» деб «турк» деган тоифани ҳам қўшиб қўйди. Мен чидаёлмадим: «Йўқ, дедим, мусулмон одамдан «миллатинг нима» деб сўралса «миллатим Иброҳим Халиллулло» деб жавоб бериши вожиб. Динимиз — ислом, миллатимиз — миллати Иброҳим Халиллулло. «Турк» деган тоифа Ўзган тарафларида бор, ўзлари элатиядан, бизнинг сартиядек касируладад² эмас, унинг миллатга ҳеч бир дахли йўқ!» дедим. Ундан кейин ҳасти Иброҳим Халиллулло тўғрисида ҳасти Сўфи Оллоёрдан далил келтирдим:

¹Ваҳий — ваҳф.

²Кўп соғли.

Халиллулло учун бидирдилар нор,
Қадам қўймай ўшал ўт бўлди гулзор.

Ҳадид домла туриб «Иброҳим пайгамбар яҳудийлар пайгамбари, ҳатто тўрт китобдан бирига ҳам эга бўлган эмас» деди. «Тавба де, эшак!» деб бақирдим. Ортиқча қизиб кетибман. Кейин нушаймон бўлдимку-я... Энди фойдаси йўқ. Афсус! Афсус!»

Имом домла келгандан сўнг, кўп ўтмасдан, мингбоши мачитдан чиқди. Отига отланиб туриб, элликбоши билан бир-икки оғиз гаплашди. Аминга ва бошқа элликбошиларга сино қараш билан бир қараб қўйиб, яна дарҳол йўлга тушди. Гузарда ўтирган беш-олти киши хайрон бўлишиб бир-бирларига қарашдилар. «Нимага келди-ю, нимага дарров жўнаб қолди?» деган саволга жавоб ахтардилар.

— Нимага аминини чақиртирмасдан, имом домлани чақиртиради?

— Нимага имом домла келар-келмас жўнаб қолади?

— Нимага бу сафар йиғити кўн?

— Нимага қишлоғиға қайтиб кетмасдан, дарё томонга ўтди?

— Нимага гузарда ўтирганларга ҳеч нарса демай ўтди?

— Нимага? Нимага... нимага...

Дув-дув гап кетди. Ҳар ким ҳар тордан ҳар хил овоз чиқарди, лекин ҳеч бир овоз қулоққа ёқмади, «соз тушмади». Мачит томонда имом кўринди. Унинг юзига тикилдилар.

— Ҳой кал, сарасоп солдингми? Ҳали ўтганида имом домланинг қош-қовоғи солиқ эди. Энди очила тушибди. Хайрият бўлса керак.

— Сўраймиз қўямиз-да, жинни, — деди кал.

— Сен сўра, тилла бош, сенга айтади.

— Сўрайман, қовоқбош. Сўрайман, нима?

Имом домла секин-секин, лекин ишончли ва хотиржам оёқ ташлаб гузар ўртасига келди. Икки томондан саломлар кўтарилди.

— Тақсир, чой бор экан! — деди кал. — Бир пиёла тутайлик.

— Қуллуқ! — деди домла, тўхтади. — Уйга борай...

— Биламиз, тақсир, янги уйланган одамди гапга тутиб бўлмайди: мингбоши додҳо нима хабар олиб келган экан деб сўрамоқчи эдик.

Имом домла кулди.

— Уйлангандан эмас, Ҳасанбой, — деди. — Бошинглар қичимаганда тилинглар қичиб турмаса бўлмайди-да, а?

Гузардан кулги кутарилди.

— Қичигини босиб ўтинг деймиз-да, домла! — деди кал Ҳасан.

Яна кулдилар. Домла қип-қизариб кетди.

— Мингбоши додҳо юртнинг омон-эсонлигини сўраб ўтдилар, холос. Бошқа гап айтмадилар. Хўш, менга жавоб энди!

Домла яна йўлига тушди. Гузар одамлари унинг гапига ишониб етмадилар. Ҳасан кал деди:

— Биздек фуқаро ёлгон айтганда ишонмаган одам бирикки марта зўраки йўталиб қўйсин. Амалдор билан домла-имом ё обруйи катта бойлар ёлгон айтса ишонмаган одам кавшини қўлга олиб турсин: «Ўғри кетди» бўлмай иложи йўқ!

Яна кулдилар.

Нарида кўприк бошида домлага Умаралибой дуч келди.

— Ҳа, домла, Акбарали нима деди?

— Мингбоши додҳо ҳеч нарса деганлари йўқ. «Ҳамоатнинг намозга юриши қалай?» деб сўради. «Маънисини йўқ» дедим. «Элликбошига айтаман, кўпроқ ҳайдаб беради.» Шу, холос.

Умарали қаҳқаҳа солиб кулди.

— Умрида бир марта пешонаси сажда кўрганмикин, сўрамадингизми?

— Катта одам. Мен нима деёламан.

— Хайр, домла! — деди бой. Йўлга тушди. Кейин орқасига қайрилиб кулди ва деди: — Замонанинг охир бўлгани шу-да, тақсир. Бенамоз раис бўлиб намоздан қолганини тергайди!

Уч кундан кейин жума намозига жуда кўп одам йиғилди. Умуман, мачит билан ҳеч бир алоқаси бўлмаган кишилар ҳам қоқ ерга белбоғларини ёзиб, фақат пешоналарига яраша жойини тушадилар, имомдан бурун бош кўтардилар, имом «оллоҳу-акбар» деб саждага эгилганда, булар қиёмга кўтарилдилар... Сафларда пих-пих кулишлар кетди. Салом берилар-берилмас, йўталга зўр бериб ўринларидан турган «намозхонлар»ни сўфининг ёлланмаган араваники сингари ингичка ва гашга тегадиган овози тўхтатди:

— Халойиқ! Яқин-яқин келиб имом домланинг ваъзига қулоқ солинглар!

Халқ орасида ўтирган амин ва элликбошилар ҳам уларнинг белгилаб қўйилган кишилари сўфининг сўзларини илиб олдилар:

— Ҳа, жамоат! Домланинг сўзларини эшитиш зарур!

Юқорида айвоннинг ичкарасида ўтирган домла саф оралаб ташқарига чиқди. Панжара эшик олдида тўхтаб гап бошлади.

Мингбоши ўша кунги келишида шаҳардан берилган таълимотга мувофиқ ҳамма мачитларда тўхталган, жумадан сўнг одамларга ваъз айтиб, «уларни тинч тириклик билан шуғулланишга ва ҳар хил фитна-фасодларга берилмасликка» чақириш вазифасини мачит имомлари зиммасига юклаб кетган эди. Бизнинг домла, сўз тополмасдан тутилиброқ ва қийналиброқ бошласа-да, кейинча жўнашиб кетди, қавмининг ҳаммаси деярлик саводсиз қишлоқ одамларидан иборат бўлганига қарамасдан, «балоғати араб ва фасовати фурс»ни мумкин қадар кўп ишлатди, эшон Сўфига жуда мухлис бўлганлигидан, унинг маънилик байтларидан анчасини ҳар ер-ҳар ерга қистириб ўтди. Бир қанча вақт зўр бериб, шаҳардаги ҳоким тураларни, ўзимизнинг «Мулла Акбарали додҳо»ни, шулар қаторида — гарчи бошқа маҳкумнинг улуғи бўлса-да — «фаросатлик, ҳушёр, донишманд, саҳий ва мурувватманд» ҳукуматдорлардан мулла Абдисамат мингбошини мақтаб ўтди. «Нўғой домла эшитсин» деб янги замон мактабларидан, унда қуръоннинг тажвид билан махражига тўғрилаб ўқитилишидан, у мактабда ўқиган болаларнинг «Шариату имон»ни катталардан яхшироқ билганларидан, озод бўлишига яқин Миср оҳангида саловат ўқиганларидан, уни эшитган одам йингламай ўтолмаганидан, ҳатто... ҳатто гарчи у мактабнинг домласи болаларга «ер мудаввар, яъни бамисоли соққа ёки ёнғоқ ва ёки тарвуз — думалоқ» деган бўлса ҳам бу даъвонинг шариати Мустафога унча хилоф келмаганидан яъни, эшон Сўфи Оллоёр, Амир Навоий, Мавлоно Фузулий, эшони Ҳазиний абъётларида фалакнинг гардиши, яъни айланиши хусусида кўп сўзлаганидан гапирди. Бош қизиб, гап қозони қайнагандан сўнг домламиз алжий бошладилар. Гаплар пойма-пой кела бошлади. Ундан кейин қавмнинг намозга кам юрганига, бойларнинг закот ва садақа хусусида шариат амридан четлашганларига, қишлоқ одамлари орасида «хамр», яъни ароқ ичадиганларнинг кўпайганига ўтди... Ҳеч кимни қолдирмай сўка бошлади. Энди бу руҳоний грамофонни тўхтатиш қийин эди. Домла койиса ёнидагиси, албатта, хурсанд бўларди. Домланинг ўткир тилларидан фақат элликбошилар билан аминларгина қутулиб қолдилар.

Домла сўзни тамом қилгандан кейин одамлар яна ўринларидан тура бошлаган эдиларки, айвоннинг ичидан Умаралибойнинг хирқироқ овози кўтарилди.

— Домла яхши айтдилар! Балли домлага! — деди бой. — Бенамозларнинг касофатидан ҳаммаёқ қимматчилик бўлиб кетаётир!

— Хотинбознинг касофатидан-чи, хотинбознинг? — деди биров наstdан.

— Войбува ўз қилмишларидан ҳам гапирсин жиндак! Эшитайлик! — деди яна биров.

Бой аччигланди. Саф оралаб айвон қирғоғига келди.

— Ким у менга таъна қилган? Қайси бенамоз? — деди у. Ўзи қалтирарди.

Жавоб бўлмади.

— Имом домланинг кўлларига дарра олиб берамиз энди, бенамозларнинг жазосини беради! — деди ичкаридан ташқарига чиқаётган Ёдгорхўжа.

— Судхўрдан гап эшитинг! Судхўрдан! — деди наstdагилардан бири.

— Пул меники! Кимга қандай шарт билан берсам — ихтиёр ўзимда! Сенга нима, ўғри? — деди Ёдгорхўжа.

— Ўзинг ўғри, ҳаммани ўғри деб биласан!

— Нима, нима?

— Ҳовлиқма!

— Биласизми, тақсир, — деди Умаралибой, — ҳамма бало амалдорларимизнинг ёмонлигида. Мингбошимиз — Акбарали бўлса, пешонасини бир умр сажда кўрган бўлмаса, хотинлари бузуқ бўлса, ўзи пияниста, бузуқ одам бўлса! Бошқалардан койиб бўладими?

— Ҳай, Умаралибой, ундай деманг! — деди имом. — Мулла Акбарали додхога тил тегизманг. У кишидан фуқаро ҳеч қандай бир ёмонлик кўрган эмас. Унча-мунча чакки юришлари бўлса, амалдор ҳам подшодай гап, подшоларга буюради ўзи...

— Мен мулла Абдисаматга ҳеч нарса демайман, — деди Умаралибой.

— Мулла Абдисамат бўлса ҳамма жон дейди! — деди Ёдгорхўжа.

— Мулла Абдисаматдек амалдор йўқ! — деб давом этди Умаралибой. — Акбарали одамми? Сипоми? Амалдорми? Унинг ўрнида мен бўлсам, гузардаги самоварларни тақатақ беркитдираддим. Ҳамма бенамоз шу ерга йиғилади. Намоз ўқимаганини ёзда дарралатардим, қишда — муз тешиб сувга пишардим.

— Шунинг учун худо сенга амал бермайдн-да! — деди биров наstdан.

— Туяга қанот берса, қайси иморат сөг қолади? — деди кал Ҳасан.

Ҳамма кулиб юборди.

Умаралибой яна давом қилди:

— Мен амалдор бўлсам, шу қишлоқдан беш-тўртта ялангоёқни Сибирга ҳайдатардим.

— Ҳаббаракайла! — деди Ёдгорхўжа.

— Биз Сибирга кетардик, сенлар қолиб — биттаи қишлоқда соғ хотин қолдирмасидинг, биттаи — юзи мингга берардинг!

— Юрт обод бўларди!

— Биттаи Қумариқнинг сувини ўз еригдан чиқармасидинг. Биттаи Катта ариқдан қишлоқ одамларига бир томчи ҳам сув бермасидинг. Хаприйт, амалдор эмассан!

— Бўламан амалдор!

— Кўрамиз!

— Кўрамиз!!

Умаралибой қизиб кетди:

— Қўрасан! Кўрсатаман сен хотин талоқларга!

Пастдагиларнинг ҳаммаси деярлик патра солди:

— Ким хотин талоқ?!!

Ўйлаб қилиш муштини тугумлаб айвонга югурди Бақирчилар, дод-войлар, фарёдлар кўтарилди. Оғир муштларнинг оғир зарбалари эшитилди. Бутун қавм бири-бирига киришиб кетди... Амми осмонга қаратиб бир-икки марта тўншончадан ўқ чиқарди. Унга қараган ва аҳамият берган бўлмади. Бир йигит роса мўлжаллаб туриб, аммининг қўлига муштлаган эди, тўншончаси қўлидан тушди. Уни бошқа бир йигит олиб ёнига солди, ёнидагиларга қараб мағрур-мағрур... кулди. Муни кўрган икки элликбоши ўзини дарвозага уриб қочди. Мачит айвони олдидаги эски чирик панжаранинг шарақ-шуруқ сиңиши кўчанинг у юзида чўзиқ бир акен-садо берди.

Бир оздан сўнг бутун қишлоқ исён ҳолатида эди.

* * *

Мингбоши бу ёқда йигит ортдириш тўғрисида буйруқнинг амми ва элликбошилар томонидан нечик бажарилгани хусусида расмий маълумот кутиб ўтирди. Қишлоқларни айланган вақтида амми ва элликбошиларнинг баъзиларига у яна эслатиб ўтган эди. Ҳакимжондан тез-тез сураб турарди. У бу ишни мумкин қадар тез ва ҳаммадан олдин битказиб, ўзи шаҳарга тушмоқчи, ҳоким тўрага арз қилиб ўз садқатини кўрсатмоқчи бўларди. Иккинчи томондан, Ҳасан абзининг васвасалик фикрлари ҳам уни ҳали тарк этмаган эдилар. Бу жиҳатни ўйлаган вақтида у ўзининг қишлоқ айланиб келишидан хурсанд бўларди..

«Ўзимни кўрсатдим! Хўн яхшилаб кўрсатдим! Абдисаматнинг қинлогидан от қўйиб ўтини насиб бўлмаса ҳам, шу айланишимнинг ўзи чакки бўлмасди. Абдисамат эшитгандир. Эшитдирмай кўядими одамлар? Юраги ўртансин баччагарининг!..»

Фақат амин ва элликбошилар жойларига қайтгандан сўнг нафасларини ичларига солиб ўтира бердилар. Кўнлари кўчага ҳам чиқмай кўйди. Улар одамларга қандай қилиб янги пул солиғини тапиринга хайрон эдилар. Орадан бир ҳафта ўтди. Ҳеч бир амин ва элликбоши бу тўғрида ҳеч бир кимга оғиз очгани йўқ.

Мингбоши тажаанглана бошлади.

— Мирза, бу завоғларнинг эсидан чиқардимиз? Ё имони учиб индаёлмайд туриадими? Бир-иккитасига фармойиш ёзиб, от чоптир!

— Хўн, тақсир!

Йигитлар фармойишни кўтариб йўрта кетдилар.

Ичкарида бутун ишлар мингбошининг истаганича ҳал бўлган эди. Илгари дутор чалиб «Нетайхон» кўйига сайрайдиган шаҳар бўлбули, кейинча секин-секин қўлга қўна бошлаб, Султонхон таиқарига йўл солган кечаси бир оз ижирганиб бўлса ҳам ўзини мингбоши додхоннинг ихтиёрларига топширди...

Топширмай нима қилсин? Бошиқа иложи бормиди? Қани у илож? У ҳам шу ўлкадаги мингларча, неча ўн минг, юз мингларча аялч қўлларнинг бири эмасми? Савдогарлар билан лиқ тўла қўл бозорида сотиладиган канизак ҳеч бир тадбир билан сотилишдан ўзини қутқаролмайди. Мунинг учун ўзига ўхшаш канизакларнинг кўп бўлиши, у кўннинг бир бутун бўлиши, бир бутунининг савлатли хужумларга, яъни ўлимга тайёр бўлиши керак. Ота-оналари томонидан қари чолларга сотилган қизлар озмиди? Қайси бири қаршилиқ қилиб эилай олган? Қайси бири ҳийла билан қутулиб кетган? Ундайлар тўғрисида халқ оғзидан битта-яримта дoston ҳам йўқ. Халқ тақдирга тап берганлардан тапиреди. Кўнчиликка қўлоқ солсангиз, қутурганларнинг чор-пачор юмшаганини, осийларнинг бўйсунганини, телбаларга эс кирганини, оловларнинг пасайганини, алангаларнинг сўнгганини, фарёдларнинг бўғилганини, дод-фарёдларнинг бўғизлардан берига чиқолмасдан эриганини айтади, айтаркан ё кўзидан бир-икки томчи анъанавий ёш чиқаради, ё бўлмаса маъинлик қилиб бошини чайқайди.

Зеби отасининг хунук феълини билади. Отаси шаҳардан пиёда келган эди. Оппоқ соқоли билан кўз ёшларини тўкиб йиғлади. «Қизим,— деди,— мени мунақа

шарманда қиладиган бўлсанг, илоҳим, бўйининг тагинда қолсин... Муродинга етмагин...» Мундай қарғишларининг ортиқ даражада қўрқинч эканини ҳар оғиздан эшита-эшита ўсган: «эрга теккунча, худодан кейин, ота-она келади» деган талқинлар остида катта бўлган ожиз, иродасиз, айни ва яккабош бир қиз учун, Раззоқ сўфидай одамнинг омонсиз назарлари остида етилган бир потавон махлуқ учун ҳалиги ҳилда қарғишларининг руҳий таъсири бўлмаси мумкинми?

Мунинг устига Зеби онасини ҳаддан ортиқ яхши кўради, бу кўнгли қаттиқ отанинг дардини муштинар ҳам кам тортган эмас... У бечора ҳали ҳам шаҳарга қайтиб кетолмайди. Бир сиқим рўзгор соврилиб битмадимикни? Она шўрлик ҳар кун йиғлайди, кўз ёни қиладди: «Айланай қизим, менга раҳминг келсин, — дейди. — Мен сенга оналик меҳримни қўйиб катта қилганман, бошқа гуноҳим йўқ. Сени суймаган кишига берган бўлса, отанг берди... Мен бир нарса деб эълай оламанми, қалай? Ўзинг биласан. Отанг тена тўнини тескари кийиб келибди. Мингбоши додхо олдида мунақа шарманда қиладиган бўлса қиз ҳам керак эмас менга, сен ҳам керак эмассан, дейди. Айланай болам. Мен отангдан қўрқаман... Шаҳарга боролмайман. Бу ерда ҳам қололмайман... Ҳеч бўлмаса менга раҳминг келсин, болам. Жон болам, кўз болам!» Ҳар кун бошқачароқ шаклда такрор қилинган бу сўзлар таъсирсиз қолмайди, албатта. Айниқса, юмшоқ кўнглили қиз болага...

Ўзи ҳам ўйлайди: «Мен, — дейди Зеби, — якка бошим билан қаршилик қилиб эълай оламанми? У — девдай бир эркак бўлса, мен бир сиқим жонивор қиз бўлсам? Онам бечора шаҳарга кетолмай, жонини қўлига олиб, ҳар кун, ҳар кеча қулоғим остида йиғлаб турса? Икки кундошим кеча-кундуз менга қараб кулиб, мени эркалатиб, силаб-сийнаб муомала қилгани билан кеча-кундуз менга дейдигани шу: «Мунақа қилманг, айланай!» Мингбошини мендан узоқ тутини учун жон олиб, жон бериб уриниши керак бўлган Султонхон келганидан бери ҳар кун қулоғимга эгилиб — иккала кундошимнинг ганини қайтаради... билолмай қолдим! Умрини сабибни чиқармай қўйдилар, қизига ҳам йул йўқ. Энахон ҳам кам чиқади, чиққанда ҳам шу кундошларининг ганини қайтаради. Ёлғиз жоним билан ҳеч нарса қилолмайдиганга ўхшайман, тақдирга тая бераман, шекилли... Вой, худойим, ўзинг таплаганингдан кейин бошқа чора борми?»

Шундай қилиб, қиз бечора тақдирига тая беришга ижозм қилганидан кейин, омонсиз тақдирнинг сўниб турган

жомидан ўзини маст бўлгандай хаёл қилиб, ўзи хоҳламаган ва ўзи қўрққан завққа толди.

Уша шумлик кунда то кечгача Зеби неча марта тишини-тишига босиб гижинди, оёғи билан ер денсаб ўзини зўрлади, оқшом чоғи кўнглидаги изтиробларини дутор қилларига ва Нетайхон яллаларига топишди. Ортиқча қийналмаслик учун бутун оқшом ичи фонарь ёқмади, ташқаридан тушган заиф ёруғда — мингбошига қайрилиб қарамасдан — дуторини чалиб, ялласини қила берди. Келин бўлиб келган кундан бери ўнтача қалин кўринадан иборат ҳашамли ётоқ уйининг уртасида ҳар кун куёв — қайлиқни кутарди. Мингбоши ҳар кунги одатини қилиб, кирган ҳамон ечиниб ётган, устига катта чойшабни ташлаб ўзи севган яллаларини тингларди. Итлик қиямасликка ваъда берган бу одам, билмадим кимдан хиёлат тортиб, ваъдасини бузинишга уринмаган эди. Бу оқшом ҳам сеҳрли яллани эшитиб ўхлаб кетарман» деб ўйларди. Зеби аввал ашулани тўхтатди. Ундан кейин ташқарида ҳамма ухлагач бирданига дуторини иргитди. «Бир нарса бўлдим?» деб ўйлаб бошини кутарган мингбоши ёнига салгина қалтираниб Зебининг кириб келаётганини кўрди. Қиз унинг очилган кучоқларига бир қулдай эътирозсиз кириб келди... Эртаси кун унча ижирганмади. Ундан кейин табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг қизғин қуёшида тез етилган тап бечора қизнинг маънос кўнглини ўз илиқ кучоғига олди.

Эрта билан иккала катта кундош қаҳқаҳа солиб бу ёш кундошни олқишладилар. Улар ўз қаҳқаҳалари билан нариги кундошни — Султонхонни бўғмоқ истардилар. Холбуки, у ҳар кеча деярлик мирзанинг қўйнида саодатдан бўғиларди... У ҳалиги юксак қаҳқаҳани эшитгач унинг маънисини англади: югуриб Зебининг ёнига кирди, ҳаммага бирдан салом бергач, Зебига осилди: уни ҳам — худди мирза каби — бутун хирси билан кучоқлаб, чўп-чўп унди: бу билан иккала катта кундошга демоқчи бўлдики:

«Сиз қанча севинсангиз, мен сиздан ортиқроқ севинаяман! Сиз — қуруқ ваҳимани кучоқлаб севинаясиз, мен — тирик ва жонли бор одамни кучоқлаб яйрайман. Ким аҳмоқ! Ким аҳмоқ?!»

Султонхон бечора кундошларини «аҳмоқ» деб ўйлайди. Холбуки, у сиқик муҳитда, у кишанин жамиятда ва у «мамнуъ улка»да яшовчиларининг ҳаммаси бир-бирини алдашга, бир-бирини «аҳмоқ» қилиб қолдиришга уринади ва ўзи муваффақ бўлгач, бошқа ҳаммани «аҳмоқ» санайди. Яшаш учун кураш бораётган бўлса, одатда куч

билан енголмаган одамлар хийла билан енгадилар: бу жуда табиий парса. Айниқса, хотинни қулдан баттар хўрловчи мухитда хотин чор-пачор хийланинг устози бўлади. Хотиннинг икки қўлига кишии солиб кўча дарвозасини ташқаридан қулфлаб, дўконига кетадиган савдогар ҳаммадан ортиқ аҳмоқ бўлганини англамайди...

XVI

Йигитларни фармойиши билан аминларникига жуънатгандан сўнг мингбоши додхо ичкарига кирди. Сўнг вақтларда феъли жуда ўнгланиб қолганидан ҳамма хотинларига бир-бир тегиниб, гап ташлаб ўтди. Сўнгра Зебининг уйига кирди. Зеби ташқаридайди. Онаси хотиржам бўлиб, шаҳарга қайтиб кетган эди. Хадичахон ҳовлига чонди ва Зебини айтиб келди. «Уйга кириб, айланай, эрингиз кириб кетдилар». Зеби кулди. Хадичахон ҳам кулди: бу кулишнинг маъносини фақат кундон аҳли ўзи англайди... Мингбоши Зеби киргунча, дуторни олиб чертиб боқди. Чикмади. «Шон-шалоига ўрганган қул дуторга ярармиди?» деди ўз-ўзига, шу билан ўзини юнатган бўлди.

Зеби кириб майда йўллардан биттасини олди. Дуторнинг овозига эндигина ўз овозини қўнамаи деганда, ташқаридан мингбошини чақирдилар. Бу Қумариқ мачитдаги туполон хусусида келган биринчи хабар эди.

Ярим соат ҳам ўтмасдан, мингбоши эски йигитлардан иккисини, янгилардан тўрттасини олиб, Қумариққа қарата от қўйди.

Мачитдаги воқеани от чошиб келиб мингбошига хабар берган ва унинг ёнида от йўртдириб бораётган одам тўншонча воқеасидан сўнг мачитдан қочган икки элликбошининг бири — Қосим лайлак эди. Бўлган воқеани оёқ устида туриб мингбошига аңлатди ва аҳволни жуда ваҳималик килиб кўрсатди. Унинг айтишича, «мингбоши етиб боргунча қишлоқнинг қарийб ярми қирилиб битади». Йўлга чиққандан сўнг мингбошининг саман йўрғасига столмасдан ҳансираб йўртаётган йўгон қора биясини тўхтовсиз қамчилаб, мингбошига «гап едиринга» уринди. Ёйларининг икковидан ҳам Қосим лайлак дилгир эди. Подшолиқнинг патталиқ солиқлари, яъни ўллон ва тутун пулларини ҳаммадан кеч тўлайдиган, аммо қоровул пули ва кансан каби паттасиз солиқларни сира тўламасдан, элликбоши ва аминларга ўнқириб муомала қиладиган бу пурзўрлар ёлғиз Қосим лайлакка эмас, бошқа элликбоши

ва оминларга ҳам унча ёқмасидилар. Ёлғиз элликбоши ва аминларгагина эмас, ундан каттароқлар ҳам «берганин» ёқтиради-да!

Фурсатнинг жуда қулай келганлигидан Қосим лайлак имкон борича фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

— Мингбонинг додхо, отларга жиндак дам берсак, оқ кўникка тушиб кетди жониворлар! Сизга бир-икки оғиз зарур ганим бор эди.

Мингбонини саман йўрғанинг бошини тортиб орқасига қайрилди, йиғитлар йироқда қолган эдилар, фақат улар ҳам отларининг бошларини торга тушдилар.

— Уямасдан катта холаигдай бияни миниб юрганингни қара, лайлак! — деди мингбонини.

— Менинг қанча йўрғам унда қолди, тақсир. Мачитдан чиқиб уйга боролмадим: фурсат бўлмади. Гузарда битта шу от бор экан, миниб чопа бердим.

— Баракалла, лайлак! Подишолликка шунақа хизмат қилсанг, мартабаниг ошади.

— Шунингга ҳам шукур, тақсир.

— Қани ганингни ганир.

— Шу Умаралибой билан Ёдгорхўжани айтаман. Бугунги фасодга ҳам ўшалар сабаб бўлди. Патталиқ солиқ чиқса ҳаммадан кейин тўлайди. Паттасиз солиқларини ҳеч бўйинга олмайди. Бориб сўрасанг, ўнқириб беради. Қўрқасан одам... Шу бугун ҳам домла-имомдан кейин бири қўйиб, бири юртин тергади, намоз ўқиганларини сўкди. Ўзлари ўқиса экан қонки... Юрт жуда ёмон кўради у икковини. Қишлоқнинг тўртдан бир ҳисса ери ўшаларники, иккала ариқнинг сувини ҳам ўшалар ичади, ҳеч кимга бермайди. Ҳамма улардан қўрқади. Ўзимиз ҳам унча-мунча яхши ганириб турмасак, шаҳардан катталар чиққанда устимиздан арз қиладилар.

Қосим лайлак бир-икки йўталди, орқасига қараб олди: сўнгра яна сўзида давом этди:

— Шунча халқ олдида сиздай одамга тил тегизинди...

Мингбонини отининг бошини яна торга туриб сўради:

— Нима, нима? Менга тил тегизди? Нималар дейди хотинталоқ?

Шундан кейин Қосим лайлак иккала мингбонини тўғрисидаги фикрини бирига беш қўниб айтиб берди. Мингбонини қишлоққа келган куни кўприк устида Умаралибойнинг домла-имомга айтган сўзлари ҳам мингбонинга тўкис-туғал етказилди. Бу узун-қулоқ ҳеч бир шохид йўқ ерда айтилган у сўзларини қайдан эшитгандир — билмадим, мингбонинга эшиттирган вақтда ярим ҳижжаси-

ни ҳам ғалат қилгани йўқ. Шундай қилиб Акбарали мингбоши исён чиқарган Қумарик қишлоққа тайёр фикрлар, ҳозир ниятлар билан кириб борди.

Булар қишлоққа бориб кирганда офтоб кенг далалар устидан ўз уйига томон йўл солган эди. Ҳали анча баландда бўлса ҳам унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. Саман йўрға гузарнинг ўртасида тўхтади. Югуриб келиб юганини ушладилар. Мингбоши иргиб тушди. Гузардагилар ҳаммаси оёққа қалқдилар. Мачитда одам кўринмади, фақат намозхонларининг ҳаммаси гузар олдида тўнланган эдилар. Улар орасида ҳалиги иккала бой йўқ, булар ҳаммаси — суланинг настида намоз ўқиган ва «хотинталоқ» деб сўкилган деҳқонлар, чоракорлар, қароллар эди.

Мингбоши ўнг томондаги озодароқ самоварга чиқиб, ўзи учун тўшалган тўшакка ўтирмасдан, гиламининг бир четида ўтирди ва чилим буюрди. Чилимини жуда узоқ тортиб чеккандан кейин, сарғимтил тутушини оғзидан совуриб туриб, ўтирганларга хитоб қилди:

— Нима номаъқулчилик қилиб қўйдинг, баччагарлар?

Ҳамма жим қолди. Уер-буердан бир-иккита йўтал овози эшитилди.

— Қани, гашириб бер менга. Нима номаъқулчилик қилдинг?

Яна уша оғир жимлик бузилмади. Сўнгра мингбоши Қосим лайлакка юзланди:

— Қани, Лайлак, сен гашир, бўлмаса!

— Мен, тақсир, подполикнинг одами бўлсам. Нима деб гашираман? Юрт ўзи гаширсин. Ҳақиқат маълум бўлади.

Ҳамма гаини йўлда гашириб бўлган Қосим лайлакнинг юрт олдида гашириб, жавобгар бўлишдан ўзини олиб қочаётганлиги маълум эди.

— Бўлмаса гаширинглар. Нега жим турасанлар? Мен ҳақиқатни билай деб келдим.

Ниҳоят, бойга қараб мушт кўтарганлардан бири ўрнидан турди. Кўзларида ғазаб учқунлари чақнаса-да, ҳаракатлари оғир ва бепарво эди.

— «Хотинталоқ» демасалар ҳеч ким тегмас эди уларга. Ҳаммамизни бирдан хотинталоқ деб юборди, тақсир.

— Ўзи хотинталоқ! — деди мингбоши.

Мингбошидан бу хил жавобни кутмаган оломонга жон кирди. Ҳар қайси ҳар тарафдан қичқириб гашира бошлади.

— Биттанг гашир! Биттанг! Ҳамманг барабар шовқин қиласан, гап уқиб бўладими! Битта-битта келиб гашир.

Бошқа бириси туриб келди.

— Сенлар намоз ўқимайсан дейди, тақсир. Бенамоз-сан дейди, тақсир. Има у подшолик қўйган раисми ё имомми? Тергаса имом домла тергасин.

Яна бири турди.

— Ўзи намоз ўқийдими денг, тақсир. Жумага келса келади, келмаса йўқ. Иккала ҳайит намозини ўқийди, муниси рост лекин.

— Биттаси улгудек хотинбоз. Унинг дастидан хотинларимиз, она-синигилларимиз кўчадан утолмайди. Ўтган хотинга гап ташлайди. Уят гапларни гапирди...

— Биттаси судга пул беради. Бошқалар бирни бирга берса, бу бирни бешга, унга беради. Қишлоқ одамининг уйи куйиб кетди, тақсир!

— Ҳамма ерлар аста-секин ўналарга ўтиб кетаётибди. Қўлимизда ер қолмади, ҳаммамиз чоракор бўлиб қолдик. Ишлатиб-ишлатиб ҳеч нарса бермайди. Бир сўм қарзимизни ун сўм қилиб кўрсатиб, бизга кўнадиган ҳақни олиб қола беради.

— Бир дафтари бор, ўзи ёзиб, ўзи ўчиради. Биз билмасак, тақсир... «Муича қарзинг бор, муичаси тегди, муичаси қолди», дейди. Биз қайдан билайлик?

— Бўйимиз қарздан чиқмайди.

— Подшолик вайнага чақирармизи деб эшитдик. Тезроқ чақира қолса ҳаммамиз кетардик. Жонимиздан тўйдик, тақсир.

Орқасида ўтирганларга қаради. Улар барчаси бир овоздан тасдиқ қилдилар:

— Шундай тақсир. Жондан тўйиб кетдик.

— Ҳаммамиз бола-чақалик бўлсак... Нечтадан ёш жўжаларимиз бор... Биз ўзимиз оч-ялангоч ўта берамиз: ёш бола уни билмайди: «поп» дейди, «он» дейди...

— Кеча-кундуз ишлаб қорнинг тўймаса, бу қандай замон бўлди?

Мингбоши қичқирди:

— Гапириб бўлдингми ҳаммаи?

— Бизда айб йўқ, тақсир! — деди бириси.

— Бизда айб йўқ! — деб қичқирди оломон.

Шу вақтда ҳаллослаб югурганича Умар амин келиб қолди.

— Ҳа, Умар, қасрда қолдинг? — деди мингбоши.

— Ассалому алайкум, тақсир! Хуш келибсиз. Мен шу тўполон билан овора бўлиб юрибман. Тўполонда тўппон-чамни йўқотиб эдим, шуни топиб олдим.

— Бойлар қани?

— Бири беҳуш бўлиб уйида ётибди. Бири қўли

синганга ўхшайди. Боши ёрилибди. Яна биттаси бир жойга бекинган бўлса керак. Дараги йўқ...

— Ўша иккаласи қишлоқда қоладиган бўлса, биз қишлоқни ташлаб кетамиз! — деди биров.

— Рост айтасан! — деб қичқирди оломон.

Мингбоши нима қилишини ва нима дейишини билмасди. Ниҳоят қарорини берди:

— Оломон тарқалсин. Ҳамма уй-уйига кетсин. Тириклигини қилсин. Айбдорларни биз ўзимиз топиб, жазосини берамиз.

Унинг сўзларини амин ҳам баланд овоз билан такрор қилди.

— Ишқилиб, инсоф билан тергалсин! Юртда айб йўқ!

— Юрт оғиз очмай туриб, Умаралибой сўз бошлади.

— Ҳаммамизни ҳақорат қилди.

— Мингбоши тоғанинг ўзини ҳам ҳақорат қилди, зангар!

Амин бориб шу сўнг сўзни айтган одамга дўқ қилди:

— Жим тур, аблаҳ! Унақа гапларни гапирма!

Яна ўзаро гудрашиб-гудрашиб тўпланганлар тарқалиб кетдилар. Улар кетгач, мингбоши мачитга бориб воқеа жойларини кўрди: имом домлани тондириб келиб воқеа тўғрисида батафсил маълумот олди. Имом кўрққаниданми ё бошқа бир хаёл биланми, бўлган воқеани айнан гапириб берди. Ортиқча ёлғон қўшмади, ҳеч кимни қораламади, ҳеч кимни ёқламади ҳам. Маълумот олингандан кейин домлага жавоб берилди. Энди икки элликбоши, бир амин ва бир мингбоши маслаҳат учун мачит айвонига чиқиб эдилар, ташқаридан Ёдгорхўжа кириб келди. Мингбоши қарагали улгурмай туриб, бой шовқин солди.

— Мингбоши ётади тўртта хотинини олиб: бу ерда ялангоёқлар, бошкесарлар, ўғриларнинг дастидан ҳеч кимга қуи йўқ! Бу қандай замон бўлди?

Мингбоши супа қирғоғида тўхтади.

— Шовқин солмай гапиринг. Қулоғимиз бор.

— Бизнинг булусимизда қулогин бор одамлар қолгани йўқ ўзи! Энди ер-сувимизни сотиб, бошқа тарафларга кетмасак бўлмайди.

— Нима бўлди сизга, Ёдгорхўжа? Нега ётиги билан гапирмайсиз? — деди амин.

— Сен гапирма, хотинталоқ! Сендан каттароғидан ҳам кўрқмайман мен!

— Нима, нима? — деди мингбоши. — Сен қутурибсан, Ёдгор! Сенга одам муомаласини қилиб бўлмас экан ўзи. Юрт билиб қилганга ўхшайди...

— Вой-до-од!.. — деб қичқирди Ёдгорхўжа. — Вой-до-од Акбаралининг дастидан! Айтмадимми! Ҳамма ўғри, бошкесар, яланғочларнинг бошида Акбарали ўзи туради! Кечалари йигитлари билан босма қилади. Йигитлари ҳаммаси босмачи, ўғри...

— Олиб бор баччагарин! Қамаб қўй! — деб бақирди мингбоши: жаҳлдан ўз қўлларини чимчиларди.

Ҳеч ким қимирламади.

— Қаматиб кўр-чи, қани! Қаматиб кўр-чи! Ишма қилар эканман! Ўғри, босмачи!..

— Ҳой болалар, сенга айтаман! — деб қичқирди мингбоши. — Олиб бор бу босмачини, қамаб қўй унга ҳужрага!

Дарвоза олдидаги йигитлардан учтаси келиб бойга ёнибдилар. Вой уларнинг учаласига ҳам сўз бермасдан, оғзидан тўхтовсиз «куфур» совурарди. Кейин бошқа йигитлар ҳам ёнишиб уни ўртага олдилар: зўр билан сўфининг ҳужрасига олиб кириб, устидан қулф солдилар. Бу вақтда маҳитда дарвоза олдида яна одамлар тўплана бошлаган эди. Мингбоши ўзининг эски, синоқта йигитларидан бирини эшик олдида қўйди: янги йигитлардан иккисини унинг ёрдамига берди. Сўнгра синоқта йигитнинг қўлига эгилиб, бир оз таълимот берганидан кейин гузарга чиқиб отига отланди. От тизгинини ушлаб турган аминга икки оғизгина сўз деди:

— Юрт ҳам тинчиди, бойлар ҳам тинчиди. Мундан кейин иккови ҳам номатқулчилик қилмайди. Юртга ҳам насихат қил: уз бошига иш тутмасин. Керак бўлса бизга арз қилсин. Ҳазимиз адабини берамиз!

Шундан кейин отнинг бошини буриб йигитлари билан бирга ўз қишлоғига қайтиб кетди.

Қоронғи тушган, йўлнинг икки томонида — қуруқ гўзапояси қолган, баъзи жойларда гўзапояси ҳам юлиниб яланғочланган ерлар, энди биринчи қорнинг совуқ тамосини кутиб ётардилар. Келинча бирушга чониб келиб оқ кўшикка тушган отлар бу қисқа тўхталишда жиндак дам олган бўлсалар-да, яна уша хилда тез юришга тоблари йўқ эди. Ушча-мунчага чарчамайдиган саман йўрга қамчиннинг ели билан оёқларини бидратмоққа бошлаганда мингбоши ўзи унинг бошини тортиб қўярди. Йигитларнинг отлари, бари бир, қамчи зарби билан ҳам шонилмоқчи эмасдилар. Йигитлар мингбошига малол келмаслик учун оҳиштагина гингшиб ашула бошлабдилар. Нозик замон, қоронғи кеча, совуқ ҳаво, кенг далада бу хиргойи негадир мингбошига ёқиб кетди.

— Ҳа, йигитлар, овозингни кутара туш!

Йигитлар бир ерга гуҷум бўлиб олиб ашулани бир йўсида чўзиб юбордилар. Отлар ҳам ашуланинг зарбига оёқ ташлаб, оҳиста-оҳиста борардилар.

Бу чоғиб келин ва ҳадемай яна отга отланиб уйга қайтишининг бемаъничилигини мингбонни ўзи ҳам англаган эди.

«Бутун бир қишлоқ қўзғолоп кўтарди, — деб ўйлади у. — Бир одамни чала ўлик қилиб ташладилар. Мачитнинг паникараалари сипди. Яна бириси қочиб қутулмаса, у ҳам ўларди ё майиб бўларди. Йигит-яланг чинакам қутурган эди. Бу, ҳазилакам гап эмас. Қишлоқнинг икки элликбонни, бир аминин ҳеч нарса қилолмасдан, менга одам юборибдилар. Анил-танил кийиниб, отга отланиб, етти-саккиз йигитим билан келдим. Келишим чакана бўлмади! Фақат натижада? Натижа нима бўлди? Нимага эришдим! Нима қилдим? Нимани бажардим? Йигит-ялангнинг арзини эшитдим (мингбонни, негадир, энди юрт дегиси келмайди). Ёдгорхўжа ўнқириб келиб эди, қаматиб қўйдим. Жиндак ҳовуридан тушмаса бўлмайди. Ўз қиямининга пушаймон бўлдими, йўқми — уни билмайман, аммо-лекин бугун-эрта чиқиб кетишга қаттиқ ниёниб турганини яхши биламан. Қамокдан чиқса менга ёмон осилади. Илойки бўлса, ярим подногача боради. Қўймайди лекин! Битта оғзи катта бойга кучим етмагандан кейин бу шон-шалоғни нега тақдим этди? А, пули тушкур-е! Амалдан ҳам кучлик экан-а!.. Рост-да, Ёгорхўжанинг оқибати нима бўлишини мен биламанми? Шундай катта мингбонни? Йўқ, билмайман! Уни шу ҳолда кўп сақлаб бўлмайди, эртага эрта билан ё канвой билан шаҳарга юнатилади, ё чиқариб юборилади. Бошқа йўл йўқ! Шу йўлларнинг қайси бири маъқул? Қайси бири эн келади? Қайси бирини қилсам ўзимга хайрият бўлади? Билмайман! Ҳайронман... Шу тонда Мирёқуб жувоимарг булсайди. Бир оғиз гап билан маъқул маслаҳатини тоғиб берарди: «Қўй ҳам бутун, бўри ҳам тўқ» бўларди. Хотин дардига қолмай ўлсин, бетавфиқ! Битта гайридини тоғиб неча ойлик йўлга кетибди-я!..»

Отлар ўлчовли қадам ташлаб ва бошларини ижирка-ижирка илгари босаркан, йигитларнинг гоҳ кўтариб, гоҳ пасаядиган мунгли ашулалари остида мингбонни додхоннинг мияси шу хил фикрлар билан ташвишланарди. Мингбонни ўзининг Мирёқубсиз ҳеч нарсага ярамаганини умрида биринчи марта ўз-ўзига иқрор қилди. Тўғриси — қилишга мажбур бўлди. Мингбонни қанча ўйласа ҳам маъқул бир маслаҳат тона олмади. Мияси чарчади. Боши енгилгина оғригандай, кўзлари тингандай бўлди. «Хайр, қўй, — деди

яна ўзига-ўзи. — Ўйга борайлик-чи. Ҳеч бўлмаса, Ҳакимжондан маслаҳат сўрарман».

Сўнгра йигитларга юзланди:

— Қани йигитлар, шўхроқ ашуладан бўлсин! Жаноза босиб кетди ҳаммаёқни.

Йигитлар кулдилар. Йўлда учраган кичкина бир қишлоқдан чиққач, шўх ашула бошланди. Унгача қиш нафасининг совуқ ва сержаҳл шамоли қўзғалди, унинг игналари юз ва қулоқларга ачитиб-ачитиб санчиларди. Қор учқунлари келиб гоҳ-гоҳ юзларини чимчиларди. Бир оздан сўнг саман йўрганинг оёқ бидратганини кўриб, йигитлар ҳам қамчига зўр бердилар ва эл уйқуга ётганда, ўз қишлоқларига кириб бордилар. Ҳаял ўтмай, йигитлардан иккитаси чарчамаган отлардан иккитасини олиб — яна Қумариққа жўнадилар, Ёдгорхўжани бўшатиб юборишга фармон берилган эди. Султонхонни ўз хужрасида қолдириб, негадир ҳалитдан қишлик пўстинини устига ташлаб ва уйқусираган сингари довдираниб ҳовлига чиққан Ҳакимжон икки йигитни уёққа жўнатгач:

— Чакки қилиб қўйибсиз, хўжайин! — деди. — Билмадим, бу ишингизнинг оқибати нима бўларкан?

— Нима бўлса бўлар! — деди мингбоши. — Олса амалини олади-да. Жонин олармиди? Шунча йил хизмат қилганман.

— Мундай позик вақтда хизматга қарамайди, хўжайин. Мингбошининг жаҳли чиқди:

— Ўйқудан қолибсан, мирза! — деди у. — Тур, жойингга кириб ёт! Эрта билан гаплаш мен билан. Ювуқсиз!..

Ўзи ҳам таппа-таппа қадам ташлаб ичкарига юра бошлади. Мингбоши бу узун суҳбатни мундай чўрт кесиб ичкарига йўл солганига ичдан хурсанд бўлган мирза ўз уйига кирган вақтида, мингбоши додхонинг хотини юрагини чапгаллаб ўтирарди.

— Қўрқманг, — деди Ҳакимжон уни пўстини орасига олиб, — сиз ўз уйингизда ўтирибсиз!..

Бу кеча Ҳакимжон қанча кам ухлаган бўлса, мингбоши ундан ҳам кам ухлади. Ярим кечада катта хотинини уйготиб жиндак гўшт қовуртирди. Бир шиша ароқ билан уни егандан кейин яна бир шиша ароқни ярим қилди ва шундан сўнг оч бўридай увлаб-увлаб уйқуга кетди.

XVII

Кечаси ташқарига бир қарич қор тушди. Деразаларнинг ойнаклари панжара гулчин сингари ғалати-ғалати нақш-

лар билан безандилар. Жипс ёпилмайдиган эшикларнинг икки қаноти орасидан совуқ қорининг захарли изғирини кириб, уйларининг тоқчаларини айланмоққа, унинг совуқ «хув-хувлари» шифт ораларидан эшитилмоққа бошлади. Қалдирғочнинг ташландиқ уясидан чигиртканики сингари ингичка хуштак овози чиқарди: изғирин беркиниб олиб шўхлик қилаётганга ўхшайди!

Ҳакимжоннинг уйқусираган кўзларини уқалаб туриб кеча ярмида қилган ваҳимаси мингбошининг ўзига таъсирсиз қолмаган эди. Кечаси ичилган бир ярим шиша ароқ унинг миясини тарози тошидай оғирлаштириб, бир нафасда кўзларини юмдирган бўлса-да, тонг ёришар-ёришмас яна безовталиқ билан уйғонинига сабаб бўлди. Кўзини очган вақтида боши худди прессга тушган тойпахтадек ёрилгудек бўлиб оғирди. Зўрга-зўрга қайрилиб ёнига қаради: сеvimли булбули, сочларини тўздириб, ширин уйқуда роҳат қилмоқда эди! «Нима қилсам? Уйғотсамми? Ё уйқусига ҳалал бермасамми?» деб ўйлади мингбоши. Фақат бошида ўтирган алвасти йўгон болтасини қўлига олиб, энди ўтин ёришга киришганидан, чор-ночор қичқиринишга мажбур бўлди:

— Тур, ҳай! Тур дейман! — Бу мингбошининг ўз сеvimлисини биринчи марта сенлаши. — Қотиб қолбди баччагарди қизи! — Зебини туртди. — Тур дейман, тур!!

Зеби кўзини очиб дарҳол эшик томонга қаради:

— Ким у чақирган?

— Менман, мен. Тур ўрнингдан! — деди мингбоши унинг елка томонидан. — Тур, кечаги ароқдан олиб бер!

— Сизга нима бўлди?

— Кейин биласан. Бўл, ароқди бер тезроқ.

Бир катта пиёлага чоч қилиб тўлдиргандан кейин бир шимиринида ичиб бўлди.

— Аҳ, худога шукур! — деди. — Ётиб ухлай бер. Ҳали вақт эрта.

Ўзи оғирлик билан ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ташқарида жон асари йўқ. Ҳамма уйқуда. Янги ёққан қор оёқ остларида ғирчиллама этик сингари овоз бериб ётарди. Дарвоза даричаси очик: демак йигитларнинг намозхони Ўлмас ота намозга чиққан. Сўрига бориб ўтирмоқчи бўлди: сўридаги йигиштирилмаган палослар қалин қор остида қолганлар. Тўшакча устидаги думалоқ болиш — тепаси қор, икки ёни қуруқ — чала бўялган тухум сингари чучмал ва ғалати кўринарди. Айвондаги ғиламга чиқиб ўтириб бошини чайқаб кўрди. Оғриги тарқалган, енгиллашгандай

бўлган, лекин мияга ўйларни тўплайдиган ҳолда эмасди. Ўйлар булут устига минганган булутдай, мужмал ва рангсиз эдилар. Гиламга узаниб бошини қўллари устига қўйди: бемахал қишнинг совуқ тонгида шамоллаб уйқуга кетмоқ истарди. Бўлмади. Уйқу келмади. Кўзларини уст пардаси юмилса-да, ич пардаси юмилмоқ истамас эди. Гуё бир бўлак гушт бошининг олдига — худди пешона тенасига келиб олиб, билакдаги томирдай бирушта лўмшиб турарди. «Нима бўлди менга?» деб ўйламоқчи бўлди мингбоши: шу уч сўзни миясига тўплай олмади. Учала сўз бошини уч бурчига тарқалиб ҳар томондан пойма-пой овоз берди: «Бўлди... нима?... менга...» Ўрнидан туриб каттақон чорисини сувга ботирди, суянга наридан-бери сиқиб олиб бошига босди ва шу бўйича касал одамдай унглаб ётиб уйқуга кетди.

Ҳакимжон келиб уйғотганда соат 11 га яқинлашган эди. Ўрнидан турмасданоқ ётган жойида учта-тўртта қалампис солинган аччиқ шўрвадан ярим коса ичди. Устига катта кўрпа ташладилар, ётиб терлади. Шундан кейин мияси жойига келгандай бўлиб ўрнидан турди.

— Мирёқуб акамдан хат бор, — деди Ҳакимжон.

— Ким олиб келди?

— Бошиқа қогозлар билан бирга шаҳардан юборибдилар.

— Нима дебди?

— Ўқиб берақолай.

Ҳакимжон ўқий бошлади. Бошида узундан-узоқ дуою саломлар — ҳаммага алоҳида-алоҳида, номма-ном...

— Ўтабер. — деди мингбоши.

— Ундан кейин йўлдаги саргузаштлар...

— Ўтабер...

— Ундан кейин Қримнинг тоғлари, денгизларининг таърифи. Бир неча бет...

— Ўтабер... Лақма бўлмай улсин! Қачон келишини айтмайдими?

— Йўқ, — деди Ҳакимжон. Хатни энди Ҳакимжон ўз ичига ўқий бошлади.

— Ҳалиги манжалақи тўғрисида ҳеч гап йўқми?

— Йўқ. Бир жойда «жуда хурсандман, айшим жойида» дебди.

— Унинг айни жойида бўлмаган вақти йўқ... Менинг уйим куйди бу ерда! Ўтабер!

— Мана мунда бир гап бор. «Агарда биронта нозик иш чиқиб қолса ва ҳам ҳоким тўра билан хилватда гаплашмакни тақозо қилинса, ҳамма гапни Зуннунбой орқали нойиб

тўранинг оғачаларига айтилсин. Ишчоолло, ҳар қандай мушкул ишлар ҳам ҳайрият сараижом топқай».

— Шуниси керак эди бизга. Яна қайтиб ўқи! Ҳа, балли, энди қаерга тушгани борми, йўқми?

— Ҳа, адреси бор.

— Бўлмаса, тезлик билан телеграмма жўнат. «Тез етиб келмасанг бўлмайди» дегин. Уқдингми?

— Хўп, хўжайини. Менга қаранг, додхо. Хатининг бошида ғалати бир гап бор, сиз қунт қилмай ўтдингиз.

— Хўш, хўш? Қани?

— Мана мунн эшиттинг: «Жаноби ҳурматлик отахонимиз, қиблагоҳимиз, миллатининг отаси ва тараққийпарвар мулла Акбарали афанди мингбоши додхо хизматларига кўп-кўп саломдан сўнгра андоғ маълум ва равшан бўлгайким... в.х».

— Нима бало? Жинни бўлдим? Йўқ ердаги бемаъни сўзлар...

— Биласизми, хўжайини, бу сўзлар ҳаммаси жади́длар айтадиган сўзлар. Абдисамат мингбошига Самарқанддан бир жади́д муфтининг ёзган хатини кўриб эдим. Ўшанда ҳам «миллатининг отаси, тараққийпарвар» деган гаплар бор эди...

— Нима дегани у?

Ҳакимжон бу бемаъни саволга жавоб бермаслигини эп кўрди. Шу учун калтагина қилиб:

— Ўзим ҳам ҳайронман, билмайман. — деб қўя қолди.

— Ишқилиб, бизни Абдисаматга тенглаштирибди дегин. Мирёқубдан келган оқибат шу бўлибди-да...

Шу топда мингбошининг юзида ёш болаларнинг аразлаши сингари бир нарса бори́ди. Ҳакимжон мунн дарров пайқади. У аввал билинар-билинимас қилиб кулди, кейин овозида бир нав эрмак асарини босолмаган ҳолда мингбошига «насихат» қилди:

— Йўқ, хўжайини, ундай деманг, Мирёқуб акамнинг сиздан бошқа ҳеч кими йўқ. Сизга ҳеч қачон игнадек ёмонликини раво кўрмайди.

— Мен раво кўраманми бўлмаса? — деди мингбоши.

Шу топда унинг кўнглидан «менинг кимим бор ундан бошқа» деган аламлик бир фикр ўтди. Мингбоши бу оғир суҳбатни ёпмоқчи эди, шу учун дарров сўзини бошқа томонга бурди:

— Хўш, болалар келишдимми?

— Йўқ, хўжайини.

— Нима, нима? Шу вақтгача келмайдими? Қумариқ қапчалик йўл экан? Хуфтонда одам жўнатган эдик.

— Билмадим, хўжайини.

Худди шу пайтда, янги йигитлардан бири арвоҳ отни оқ кўникка тушириб, чонганича етиб келди. Дарвозани очгунча бўлмай отдан ўзини танилаб, ранги учган ва ҳал-дослаган ҳолда мингбошининг қаршисига келиб тўхтади.

— Нима гап? Мунча ҳовлиқдинг?

— Иш ёмон, хўжайини. Иш ёмон...

Йигит сўзлай билмасди.

— Ўтир, дамнингни ростла! Битта-битта гапир!

Мингбошн ўзи ҳам икки қулогини диккайтирди. Йигитга бир шиёла чой бердилар, ичди. нафасини ростлади. Сўнгга бири-бирин сўзлаб берди.

* * *

Мингбошининг кечаси жўнатган икки йигити бу қишлоқдан чиқмай туриб, у қишлоқда яна тўнолон боиланди. Тўнолонни қамокда ётган Ёдгорхўжанинг барзангидай икки ўғли билан нариги — қалтакланган Умаралибойнинг бир ўғли бошлайдилар: кейинги бой-ваччанинг қўлида кичкинагина ошпоқ «Смит-вессон» тўшончаси бўлади. Булар аввал Ёдгорхўжани қамокдан қутқариб, кейин Умаралибойни қалтаклаганларнинг бош-лиги ҳисобланмиш Маматурдинни отиб ўлдирмоқчи бўладилар. Маматурдиннинг ўзи Умаралибойга йигирма йил қарол бўлган киши.

Тўхтагани бойвачча қўлидаги ошпоқ тўшончани ялтира-тиб қоронғидаги гузар олдидан ўтар экан, овозини бемалол қўйиб юборди:

— Ўз хўжайинига, поп-тузини ичган кишисига қўл кўтарган одам қандай одам бўлади? — деб сўзланади. — Ундай одамни тирик қўйиш ярамайди. Уни тирик қўйсак, бошқалар ҳам шунга эргашадиган бўлади.

Ака-ука бойваччалар ҳам бу фикрни маъқул тонадилар ва мардларча қадам қўйиб, гузар олдига — мачитга ўтадилар. Бу вақтда гузарда оқ аланга қилишиб ўтирган бир-икки йигит дарров бориб, эшитган гапларини Маматурдига айтади. Маматурди қора синчалоғи билан ўнг қулогини бир кавлаб олгач, жулдур гушнисини елкасига ташлаб ўйидан чиқиб кетади: бир оздан кейин улар ҳам беш-ўн киши бўлишиб, кўприк олдида — баққол дўконининг айвончасига тўпланадилар. Бу вақтда биринчи қор кўшинининг илгорлари ерга етиб келиб, бир-бир қатор чизила бошлайдилар. Аччиқ изгирин чилдирмасини қўлига олиб гижбангни қизитади...

— Мен ҳеч кимга тегмоқчи эмасман,— дейди Маматурди.— Мачитда гап бошлаган ким бўлди? Ўшалар! Ўзлари «хотинталоқ» деб сўқинмаса, биз қўл кўтармас эдик.

— Ҳа, албатта,— деди йигитлар.

— Биз энди ҳам қўл кўтармаймиз. Қўл кўтариб келсалар, албатта жон борича тортишамиз.

— Нақана Тўхташ кўнчилигининг фикрига қўшилмайди:

— Улар қўл кўтаргандан кейин қўл кўтарсак кеч қоламиз, оғайнилар — деди у. — Орқаларидан қувиб бориб бирданига солдирмасак бўлмайди! Ҳа!

Эрали семизининг жувозкаш боласи Тўхташнинг фикрини қувватлайди:

— Востиргандан босган яхши, албатта!

— Йўқ, сенлар тушунайсан,— деди Маматурди.— «Оғзи қийишқ бўлса ҳам бойнинг ўгли гапирсин» деган гап бор. Ким кучлик? Пули бор кучлик. Подшолик, амалдорлик, яримшошхо ҳаммаси пули борнинг оғзига қарайди.

— «Пули борнинг гапи ўнг, пули йўқнинг гапи тўнг», — дейди яна биттаси.

— Ҳа, баракалла. Биз олдин қўл кўтарсак, бу номард амалдорларнинг бутун қишлоқни отув қилишдан ҳам тоймайди. Ўзлари бир нима деб келинса, биз ўшанга қараб муомала қилайлик.

— Ҳа, ҳа, тўғри,— деди қишлоқ йигитлари.

Бир оз ўтгандан кейин Маматурди бошини кўтарди:

— Менга қара, болалар! Унинг қасди менда. Мен ўзим олишаман. Сенлар аралашмасанг ҳам бўлади. Сенларда қасди йўқ.

Йигитлар ҳаммаси бир оғиздан:

— Йўқ! — деб қичқиради. — Биз сенга қўл тегиздирмаймиз!

Бу орада учала бойвачча қамоқдаги «бечора»ни қутқариб олиш учун қанча зўр бериб, ҳеч нарса чиқара олмайдилар. Мингбошининг синашта йигити қаттиқ туради, милтиқ қўндоғини ўз кўксига қадаб туриб қичқиради:

— Яқин келганингни отаман! Мингбошидан буйруқ келгунча ҳеч кимни яқин келтирмайман.

Унинг ёнидаги йигитда ҳам ов милтиги бўлганидан бой болалари қўрқадилар: тўшпончани қўйнига солиб туриб қаҳрамон бойвачча аччиқ-аччиқ сўқинади: бу билан улар учови тез-тез қадам қўйиб мачитдан чиқиб кетадилар. Мачитнинг чан биқинидаги тор кўча билан далага чиқиб,

ундан сув бўйлаб тўша-тўғри Маматурдиннинг уйига борадилар. У ерда Маматурди бўлмаганидан «бирор жойда беркиниб ётгандир» деб уйнинг ҳар томонини қидира бошлайдилар. Маматурдиннинг гангиб қолган хотини «кўчага чиқиб кетди», гузардагилар «фалон» деса ҳам қулоқ солмайдилар. Хотин бечора бойваччанинг қўлида оппоқ тўппончани кўргандан кейин қўрқиб кўчага чиқиб кетади ва овозининг борича бақириб «дод» демоққа бошлайди.

Хотинининг фарёдини эшитгандан кейин Маматурдиннинг нималигини дарров пайқайди, йигитлар билан бирга ўз уйига қараб югуради. «Ҳай, ҳай! Ҳай, ҳай! Бу нима гап?» деб эшикдан кирган ҳамон бойвачча айвон олдидан югуриб келиб, унга қарата ўқ узади, ўқ Маматурдиннинг чап елкасига тегиб уни ярадор қилади, у ёқдан пакана Тўхташ етиб бориб калтагина бир таёқ билан бойваччанинг қўлига уради, тўппонча икки-уч қадам нарига бориб тушади, нариги икки бойвачча буларга қараб тош отишга киришадилар. Шундай қилиб икки орада яна уриш бошланиб, натижада ака-ука бойваччаларнинг бири ўлади: бири озроқ калтак егандан кейин қочиб қутулади, тўппончали бойвачча эса тўппончасидан воз кечиб, қоронгида бир жойга беркинади. Қон кўп кетганлигидан Маматурди ҳам йиқилиб қолади. Унинг хотини эрта қачон ўзидан кетган бўлади.

Мачитда эса ҳужранинг дарпардасини ағдариб ташқарига чиққан Ёдгорхўжа икки йигитга суз бермай чиқиб кетмоқчи бўлади: йигитлар қор билан намланган ерда у билан анча олишгандан кейин қўл-оёғини боғлаб, яна ҳужрага киритиб қўядилар. Шундан кейин икки йигит етиб бориб мингбошининг буйруғини эшитдиради. Бой қўл-оёғи бушалгандан кейин йигитларни масҳара қилиб кулади: жуда бўлмағур гаплар билан ҳақорат қилиб сўқади: «Ҳаммаинизни оттириб юбормасам номимни бошқа қўяман» деб қичқиради. Йигитлар индамай тура берадилар. Фақат енгилгина кулиб қўядилар. Янги йигитларнинг бири қаттиқроқ кулиб юборгандан кейин бой туриб унга ёнишади — урмоқ қасдида бўлса керак. Шундан кейин синашта йигитнинг ман қилганига қарамасдан, мингбошининг янги йигитлари унинг ўзини анчагина калтаклаб ташлайдилар.

Бутун шу ҳангомалар бўлган вақтда қишлоқнинг бир амин ва икки элликбошисидан ҳеч бири кўринмайди: улар мингбоши кетар-кетмас уйларига кириб яширинган бўладилар...

Мингбоши бутунлай гангиб қолди. Нима қилишини билмайди. Қимдан маслаҳат сўрашга ҳайрон бўлади. Шу тирранча Ҳакимжондан маслаҳат сўрай берса у нима ҳаёлларга боради? Ҳолбуки, бу Қумариқ воқеаси уни икки ўт орасига ташлаб қўйди: бир томонда ҳақлиги очиқ кўриниб турган фуқаро, халқ; бир томонда — пули кўп, обрўйлик катта бойлар. Мингбошининг ўзи учун, шу тонда, фуқаро қўрқинч эмас: мингбоши нима деса, йўқ демайди фуқаро. Бойлар бўлса на фуқарони бир чақага олади (муноси-ку майли-я), на мингбошини (мана муносига чидаб бўлмайди!). Очиқдан-очиқ сўқади, ҳақорат қилади, халқ оядида «сени у қилдим, бу қилдим!» деб бақиради. Мингбошига қолса, иккала бойни Сибирга жўнатарди. Лекин бу бўладиган иш эмас. Фуқаро қанча ҳақли бўлса ҳам, шаҳардаги катталар пули борининг тарафини олади, унга озор бермайди. Энди мундан кейин бойлар ҳам тек турмайди: бор-йўғини адвокатга бериб, каттакош аризаларни ёздиради: катта нойибга, уезд ҳокимига, ярим подшога ариза юборади. Ишқилиб, мингбошининг бошини емай қўймайди... Қани энди, Мирёқуб бўлса! Албатта, бир тадбирини қиларди. Қўймасди.

«Аттанг.— дейди мингбоши ўз-ўзига.— Қишлоқ одамлари чакки қилибди. Кечанинг ўзида иккала бойни ўлдириб юборинса яхши бўларди. Айб менга тушмасиди: чунки мен у ерда йўқ эдим. Жуда соз бўларди. Аттанг, аттанг...»

Нима қилишини билмасдан ичкарига кириб, ташқарига чиқиб, ҳовлига ўтиб, кўчада айланиб, кеч киргунча ҳаёл суриб юрди. Кеч кирганидан кейин Зебининг ёнига кириб, кечаги овқат билан бирга бир шиша ароқни ичиб олди. Сўнгра тўшаққа ёнбошлаб ўзининг қўнол ва хунук овози билан турли-туман, алмоий-аликойи қўшиқларини айтишга бошлади...

Учала хотин даҳлиз эшиги олдида тўхташиб ашулани эшитар ва ағанаб-ағанаб кулардилар. Фақат, биргина Пошшахоннинг кўзларида Зебининг тўйидан бурун бўлгани сингари ўткир бир жиддият кўринарди. Бу жиддият ичидаги оғир изтиробларнинг кўзларда акс этган кўлагалари эди. Унинг шу тондаги кўзларига тикилиб қараган киши қўрқиб кетади. Фақат ҳар бири ўз кўнини ўзича кўраётган кундошлар у кўзларнинг қўрқинч ифодаларидан беҳабар эдилар... «у синган, ютган, ошини олчи келган, деганини

бўлдирган кундош эмасми? Нима гами бўлсин?...» Кундошлар шундай ўйлайди.

Лекин ҳақиқатда...

Ҳақиқатда эса мингбоши хотинлари орасида энг жонли ва энг эслиги бўлган бу жувон Султонхонга қарши очган курашининг натижасидан норози эди. Зеби келмасдан бурун қандай зўр бериб ўйлаган бўлса, энди ундан кўпроқ хаёл суради. Унинг хаёли дарёлардай бу жувонни аллақайларга оқизиб олиб кетади. Ушлаб бўлса экан, хаёлларнинг учини!

«Нима бўлди? Зебихонни келтирдик: қанча қийинчиликлардан сунг унинг қайсарлигини синдириб, қўзидай юмшоқ-ювон ва мулойим қилиб, мингбошига топширдик. Мингбоши энди ундан хурсанд: Зебихоннинг ҳам хафа бўлгани маълум эмас.

Нега хафа бўлсин? Мингбоши ўзи қари бўлса ҳам қуввати жойида: у ўзи бир хотинга қаноат қиладиган бўлса, хотин киши, албатта, қаноат қилади. Ундан кейин, «ёш хотин қари эркакни яшартиради» деган гаплар бор: қариганда уйланадиган эркаклар шу ҳикматга амал қилар эмиш. Мингбошига тегмагани билан Зебихоннинг бахти кулармиди? Маълум эмас. Мингбоши қари бўлса, унинг ўрнига мутлоқ ёш бир йигит келишига ким кафолат беради, дейсиз? Зебихоннинг отаси қизининг нозига қарайдиган кишими? Йўқ, асло йўқ! Мингбоши билан оралари тузалгандан кейин муш Зебихоннинг ўзи икром қилмадимми? Бир куни кундошларига нима деди у? «Ов, — деди, — қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тега олармиди? Мени отам шу қари одамга берди деб қийинман: мунга бермаса кимга беради? Ўзим суйган йигитга берамиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда эшонбобога бериб юборарди... У мундан бешбаттар! Хўш, мингбошининг ўзи одамлар айтгандай жуда хунук ва бадбашара одамми? Албатта, кўп эркаклардан хунуқроқ... Ўлгудек қўпол... Аммо-лекин дунёда ундан ҳам хунук, ундан ҳам қўпол эркаклар бор-ку! Мунга бермасалар, ўшалардан бирига ҳам бермас эдилар, деб ким айта олади? Ҳеч ким!»

Пешонахоннинг ўткир ўйи, ўргимчак ииндай ҳар томонга ёйилиб миясини говлатди. Тиним йўқ у ўйлардан!

«Султонхоннинг ўрнини Зебихон эгаллади. Мингбоши Зебихоннинг уйига бутунлай қапа тикиб олди. У уйдан гоҳ ёш келишининг қувноқ ва болаларча кулиши, гоҳ қари куёвининг хурсанд қийқиришлари, гоҳ бўлса янги қайлиқнинг йўрга зарбли дутори билан ширин ва ширалик овози,

гоҳ бўлса янги келтирилган грамофонда Нетайхоннинг қичиқ яллалари эшитилади... Ана турмуш! Ана куёв-қайлиқ! Пошшахон билан Султонхон қайлиқ бўлибдими? Зебихонга элчи қўйиб юрилган вақтларда мингбоши бир сўз деган эмасмиди: «Шуни қўлга келтирсам, бор-йўғимни тутаман. Бор-йўғим шуники бўлади. Биттагина бола тугиб берса меросхўрим бўлади. Бошқаларга ҳеч нарса йўқ!» Яқинда ҳам Ҳакимжонга айтган эмиш: «Мен энди топдим бахтимни. Ҳаммаёғим шуники. Бошқаларга беш-тўрт таноб ерини тириклигимда ўтказиб бериб, қолган давлатимни батамом шунга қолдираман». Мингбошининг катта давлатидан катта мерос кутгани учунгина қора кўзли Мирёқуб Пошшахонни қучоғига олган эмасмиди? Орада ваъда беришлар бўлган эмасмиди? Мирёқубдай қора ва чиройли кўзли, тани-жони соғ, ўзи бардам, базмчи, айшу ишратни ҳаммавақт ширин суҳбат билан бошлайдиган, озода ва ширин сўзли эркакни қандай топиб бўлади? Мингбошининг ҳамма давлати қолмаганда ҳам, кўпроқ қисми Пошшахонга қолганда Мирёқуб яна қучоғини очиб келардику-я. Бир ўрис хотин билан аллақайёққа кетган эмиш. Бу эркак халқи шунақа итмижоз бўлади. Биттага илашса эргашиб кетаверади... Майли, ўйнаб келади. Мингбошининг катта давлати тинч қўяди дейсизми?»

Пошшахоннинг кучли ўйлари шамолдай учади, баланд-пасти айланади. Қани энди, уларни тутиб бўлса!

«Мирёқубга ваъда қилинган катта давлат яқин ўртада Зебихонга тегадургонга ўхшайди. Мингбоши, ахир, ҳамма хотинларидан қари. Сўнг вақтларда ароққа ёмон берилди. Бу хилда ича берса, бирида бўлмаса, бирда юраги куйиб ўлади. Ўлими ҳам яқин энди унинг! Юрт бесаранжом... Мингбошига эмас, ундан каттароғига ҳам сўз бермайди. Қумарикдаги тўнолон мингбошининг ошига заҳар қотиб қўйди, ўтирар жойини тополмайди. Мингбоши бу кетишда ўлмаганда ҳам ё бекор бўлади, ё бошқа. Аччиги келса, «вайна»га кетиб қолади... Борди-ю, бир кун эрта билан мингбоши жон таслим қилди. Давлати нима бўлади? Давлати қурсин! Ҳаммани еб адо қиладиганга ўхшайди. Илгари тўрт киши ўртасидайди, энди беш киши ўртасига тунди. Илгари ҳеч булмаса, ҳар кимга ўз ҳиссаси тушади деган умид бориди: энди уч хотинга бир ҳовучдан ер, қолган ҳаммаси Зебихонга. Дунёда ўз оёғига ўзи болта чонадиган аҳмоқ ҳам бўладими?»

Ойнага қарайди Пошшахон: «Мана, мана, ўша аҳмоқ!» дейди, йиғлашга ҳозирланган овози билан қаҳ-қаҳ солиб кулади.

Пошшахоннинг жаҳлига теккан яна бир нарса — Султонхоннинг бенарволиги! Шу бенарволик, шу уйнаб-кулиб юришлар Пошшахонни сил қилади, сил!

«Има бўлди бу жувонга? Эртадан-кечгача кундонилари билан ўйнашади, гавиради, ашула қилади, кулади, кулдиради, тегинади, хаши қилади, қитиқлайди, қочади, қувлайди, қувлашади. Қор еққанидан бери қинилоқнинг ярим хотин-қизлари билан қор отиниб чиқди... Учта билан «қорхати» уйнаб ютди... Има басо бўлди бу жувонга! Кеч кирса, хуфтопдаёқ ўз уйига чекилиб, эниқни ичидан беркитиб олади: тоғ отгунча дом-дараксиз йўқ бўлиб сингиб кетади... Энг ашаддий дунмани Зебиҳон эди: энг яқин ўртоғи Зебиҳон бўлиб қолди. Иккаласи сирдон, махрам...»

Бир замон Султонхоннинг бошидан ўтган уйқусиз кечалар эди Пошшахоннинг кўзини юмдирмайди. Ҳар кун шомдан тортиб, азонгача ётган жойида уёқ-бўёққа ағанаб ўй ўйлайди. Кун ўйлаш натижасида, Султонхон ўзининг маълум қарорини бериб дарҳол ишга киришган эди, эди Пошшахон ҳам, ўзининг қўрқинч қарорини берди ва ишга бошлади. «Энди бир ўқ билан икки қушни ағдарин керак!»

* * *

Пошшахоннинг қарори қандай қўрқинч бўлса, унинг бажарилиши шу қадар тез ва осон бўлди: баққолдан яширишча олдирилган кучала кичкинагина декчада эртадан-кечгача қайнади: эрталаб унинг суви бир чойнакка солиниб, Зебининг уйига олиб кирилишга мўжажланди... Бу вақтда мингбошининг қолган учала хотини Дадабой баққолнинг катта қизиникига зиёфатга чиқиб кетган эдилар. Мингбоши эса шонилнич суръатда шаҳарга чақирилган, яшириб бўлмаслик даражада бесараижомлик ва талваса кўрсатган ҳолда эрталаб шаҳарга жўнаб кетган эди. Пошшахоннинг уйида аялақандай бир қариндоши ўтирганлигидан кундонилари уни қистамадилар. Хадичахон келиб уни ташқарига чақириб олган ва «меҳмонингизни жўнатгандан кейин чиқинг. Кечгача ўйнашиб ўтираминиз» деган эди.

Шундай қилиб ўзи ёлғиз қолган Пошшахон бемалол Зебининг уйига кирди... Токчада бир кичкина чойнакда «табаррук» сув бор эди, у сувга Раззоқ сўфининг илтимоси билан эшоннинг ўзи дуо ўқиб дам солган, уни ичгандан сўнг тез фурсатда Зеби ҳомиладор бўлиб, бола туғини

керак эди. Чойнакдаги «табаррук» сувни ҳўл обрезага тўкиб танилаб, ўрнига ўз чойнагидаги сувни тўлдирди. Тамом. «Зеби кечқурун чиқиб сувдан ичади-да, тил тортмай ўлади. Тўртинчи хотинининг учинчидан бошиқа кундонин бўлади-ми? Мунн ён бола ҳам билади...»

Уйдан тўнша-тўғри баққолининг қизиникига чиқди. Анчагача кундонлари ва ўртоқлари билан гаплашиб, ўйнашиб, кулишиб ўтирди. Ўзи заҳар бераётган кундонини бир қучоқлаб ўпти... Зебининг ўшинлари иссиқ ва астойдил бўлса ҳам, Пошшахон негадир ҳалитдан уни ўлиқининг совуған лабларидан олгандай бўлар ва нишаб сувга тегиб турған майса учндай сипилгина қалтирарди. Қаҳқаҳалар билан дунёни бошига кўтарған вақтларида ҳам ўз қўлининг беихтиёр кўкрагига бориб қолганини найқар, аллақандай совуқ бир туман нарчасининг кўкрагида ивирсиб, у ер-бу ерга қадалиб юрганини сезарди. Шу қадалған нарсани чиқариб юбормоқ учун ўзини зўрлаб бўлса ҳам, бир-икки марта қаттиқ-қаттиқ йўталди. Фақат бу йўғал унинг оғзидан эмас, аллақандай етти ёт бегоналарининг оғзидан чиқди, бу йўғал овозидаги орият шу қадар очиқ эдики, йўғалдан сўнг Пошшахон яна кўксини тижимлашга мажбур бўлди.

— Нима бўлди, жоним, сизга? Шамоллаб-негиб қолдингизми? — деб сўради Зеби.

Зебининг бу меҳрибон, шу содда, шу болаларча маъсум кўзларида самимиятдан бошиқа ҳеч қандай маъно бўлмаса-да, Пошшахон унда қўйидаги сўзларини ўқиди: «Бир менн ўлдирганинг билан мақсадингга етолармидинг? Бекор меннинг ён жонимни жувоимарг қилганинг қолади».

Шундан кейин, ҳалиги туман нарчаси кўкрак теграсида от қўйиб чоққиллай бошлади. Бутун аъзон-баданидан ялмоғиз камширининг муздек совуқ қўллари ўрмалагандай бўларди. Ён жувоининг ранги ўчди.

Кундонлари унинг теграсини олдилар:

— Нима бўлди, Пошшахон, сизга?

— Совуқ олдирибман, шекилли...

— Чиқиб ётинг, бўлмаса.

Овқатга ҳам қарамасдан уйига чиқиб кетди. Шу бўйича эртаси кунн ҳам бошини кўтаролмади...

XVIII

— Акбарали, сен шундай бир инн қилибсанки, — деди нойиб тўра, — энди мундан нари мен сени ҳимоя қилолмасман.

Мингбоши нима дейишини билмасдан ерга қараб жимгина утирарди.

Нойиб тўра давом этди:

— Иккала бой бир бўлиб энг яхши адвокатга икки қулоч ариза ёздиршиб, тўппа-тўғри ҳоким тўрага тутибдилар. Ҳоким тўра телефон берди, мендан бир оз кийиди. Аризани кўрдим. Ёмон нарсалар бор унда... Сени энди ҳеч ким ҳимоя қилолмас деб қўрқаман...

Мингбоши беихтиёр бошини кўтариб нойиб тўрага қаради, сўнгра яна бурунгидан кўра пастроқ энгашиб, амиркон этигининг букилган болдирларига тикилди.

Нойиб давом этди:

— Ҳозир, сен келмасдан бир оз бурун бир одамни Қумариққа юбордим. Участка пристави ҳам уша ерда. Мачитда икки бойга қарши мушт кўтариб чиққанларининг ҳаммасини қамоққа олади. Бошқа чора йўқ. Имом домлага бизнинг номимиздан раҳмат айтишга буюрдим. Жуда яхши сўз қилган дейдилар.

Мингбоши чидаёлмади:

— Тақсир тўра, мен ҳайронман: ҳалиги қамоққа олинадиганларда заррача гуноҳ йўқ-ку. Бу қандай бўлади? Агар ўзингиз уша ерда бўлсангиз иккала бойни отардингиз...

— Биладан,— деди нойиб,— жуда яхши биладан. Унақа мингта аризадан сенинг бир оғиз сўзингга кўпроқ эътибор қиламан. Бойларнинг қутургани рост, сурштириб кўрдим. Улар ўз қилмишларининг жазосини тортганлар...

Мингбоши дадилланди:

— Ундай бўлса, мундай адолатлик подшо вақтида очикдан-очик ноҳақлик қилишга қандай йўл қўйилади?

Нойиб кулди:

— Соддасан, Акбарали. Подшолик ҳаммавақт юртининг обрўйлик одамларини ҳимоя қилади. Обрўй давлат билан топилади, муни биласан. Ундан кейин, қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқдан қўл ювишимиз керак бўлади. Сен хомсан сиёсатга...

— Мен бир оми одамман,— деди мингбоши,— сиёсатингизни билмайман. Қўлимдан келганича подшоликка хизмат қилиб келдим. Шунча замон қилган хизматимни назарга олмасмикин?

— Мен ҳам шуни ўйлайман. Акбар, сен ҳозирча боравер. Мен ҳоким тўранинг олдида сени оз бўлса ҳам ҳимоя қилиб кўраман. Бўлмаса, сенинг ўрнингга бошқа

одам қўярмиз. Давлатинг катта, еб ёта берасан. Ўзинг ҳам қариб қолдинг.

— Майли, тақсир,— деди мингбоши бир оз енгил тортиб,— амалдан туширингиз, майли. Қариган вақтимда сўроқ бериб юришга нафсим қўймайди...

— Менга қолса сенга тегмас эдим, Акбар. Иш ҳоким тўрада. Ҳоким тўрани йўлга солиш қийин бўлади, унга бир нарса дегани қўрқаман... чунки, иш жуда хунук. Хайр, боравер, иложи бўлса ўша иккала кўпнак билан ўзинг битиш. Балки, аризанинг беоқибат қолдирилишини сўраб, ариза берарлар. Мирёқуб бўлсайди, сенга осон бўларди...

— Нимасини айтасиз, тўра, бошим қотиб қолди.

Шу билан мингбоши кўнгли бузилиб маҳкамадан чиқди. Мингбошилиқдан бекор қилсалар унча қайғурмас эди; мунга ўз нафсини бир иш қилиб кўндира оларди. Лекин «Акбарали мингбоши амалидан бекор бўлибди» деган хунук гапни ҳалиги икки бой билан Абдисамат каптарларининг қавотига олиб, шамолнинг қўлтиғига қистириб, ёмғирнинг томчисига жойлаб, булутнинг қўйнига солиб учиради, ҳар бир учган қарға шуни айтиб қағиллайди, шу билан икки кун ичида у шумли хабар ер юзини айланиб Маккатиллоғача етиб боради. У ерда мингбошининг эски кушандаси Насриддин бақироқ Каъбайи шарифнинг баланд томига чиқиб араб тилида айюҳаннос тортади... Ундан кўра ўлгани яхши эмасми?

Зуннуи билан бирга пойиб тўранинг уйи олдидаги пастига скамейкага ўтирдилар.

— Мен ҳам эшитдим, ота, хунук гап бўлибди,— деди Зуннуи.

— Ёмон бўлди бу иш, шу сабабдан сенинг ёнингга келдим. Яқинда Мирёқуб акангдан хат келиб эди, «баъзи бир нозик ишларни Зуннуи билан гаплашинглар, у ўзи пойиб тўранинг бекасига айтиб тўғрилайди» деган экан. Шунга келиб эдим.

— Жоним билан, ота! Мирёқуб акам айтмаса ҳам қилиб бераман. Бемалол буюра бериш.

— Ҳамма гап ҳоким тўрада, дейди. Ҳайронман. Бека билан гаплашгин-чи, нима маслаҳат берар экан.

— Сиз эски шаҳарга тушиб, кечгача бир айланиб келинг. Мен бека билан гаплашиб қўяман. Кеч пайтида жавобини айтаман. Шунга қараб иш қиласиз.

Мингбоши ўша кунни зўрға ўтказди. Намозгар бўлмасдан туриб Зуннуининг олдида эди.

— Катта пул керак эмиш,— деди Зуннуи бирданига.

Мингбоши ҳам устидан тоғ тушгандай снгил нафас олди.

— Пул билан битадиган бўлса, майли. Пул топилади.

Мингбошининг снгил нафас олганини кўриб Зуннун ҳам очила тушди, унинг кўзларида бурунги андиша қолмаган эди.

— Бекамиз бундай дедилар: ҳоким тўранинг хотини билан ўзим гаплашиб кўраман, иш қалтис, бир нарса чиқадими, йўқми — олдиндан айтолмайман. Ҳар қалай, бир минг, бир ярим минг пул керак, дейдилар. Ўзимга бўлса, Акбарали қадрдон одам, иш эпланадиган бўлса, кейинча бир нарса қилар, дейди. Аммо, дейди, иш жуда нозик, бир нарса чиқариб бўлармикин, йўқмикин — ҳайронман, дейди. Пулни олиб кела берсин: «Ётиб қолгунча отиб қолайлик» дейди. Аммо менга ишониб ўзи ҳаракатсиз юрмасин, дейди.

— Қуллуқ, Зуннун, қуллуқ сенга. Бу иш — тузалмайдиганга ўхшайди. Хайр, майли, эрта-индин пулни эплаб олиб келайин. Бир уриниб кўрайлик. Чикса-чиқар, чикмаса отасининг гўрига...

— Ичкарига кирайлик, ота. Битта-яримта чой қилай.

— Йўқ, Зуннун, томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди.

Мингбоши Зуннун билан хайрланмасданоқ ўридан туриб кетди. У ердан чиқиб оддий бир майхонага кирди. Бир ишина ароқни жиндек кабоб билан ичиб олди. Сўнгра мияси хамирдай кўнчиб, от устида қийшая-қийшая орқасида икки йнгити билан қишлоққа жўнади...

* * *

Уйдагилар аллақачон ётган эдилар. Довдираганча қоқилиб-йиқилиб Зебининг уйига кириб борди. Мияси ҳеч нарса англамасди, шундай бўлса ҳам эртага ё индинга бир иш қилиб лоақал уч минг сўм пул топинишга жазм қилди. Муининг учун ҳеч қандай тадбирдан чекинмаяжак эди.

— Тур, ҳай! — деди Зебига.

Зеби ётган жойидан туриб, фонарни баландлатди.

— Дастурхонни ёз! Егулик нарсани борми?

— Ҳа, косада ош бор.

— Бер буёққа.

Зеби эрининг маст эканлигини билса-да, унинг овозиданги бу ғайритабиий кўрсалик ва қаттиқликка ҳайрон бўлди, бошини кўтариб унга тикилди, «ўзимни, бошқами?» дегандай...

— Нимага менга қарайсан? Ё мастмисан, синталоқ? — деди мингбоши.

Зеби индамасдан дастурхонни ёйиб оини қўйди.

— Оч муни! — Мингбоши ёнидан бир шиша ароқ олиб узатди.

— Мен очинини билмайман, — деди Зеби, кўз ёшлари қовоғига келиб тизилган эди.

— Менинг хотиним бўлиб ароқ очинини билмай-санми? — деди мингбоши, хоҳолаб кулди. — Ўрган! Мана, қараб тур! — Шишанинг тагига йўғон шавалоғи билан икки марта урди, пукак сачраб чиқиб шифтга тегди, сўнгра у ердан сачраб тоқчадаги катта жомга келиб тунди, «жар-р-ранг»... этди жом.

— Ҳа-ҳа-а!... — деди мингбоши. — Жомларингни жаранглатдим, сизталоқ!

Бир-бир кетин икки ииёлани тўлатиб ичди, енги билан оғзини артди. Сўнгра бир ииёлани чоч қилиб Зебига узатди:

— Ма, ич! Одам бўласан!

— Вой ўлақолай! Ароқ ичаманми? Қўйнинг, гаширманг!

— Одам бўласан, дейман! Ол! О-ол!!!

Зеби орқасига чекилиб йиғлаб юборди.

— Қўй, майли, ичмасанг ичма, — деди мингбоши. — Ўзим ичаман!

Бир шишани тамом қилиб ювуқсиз қўли билан онга чапг солди. Онининг ярми бармоқлари орасидан дастурхонга, кўрпа-тушакка, ўзининг либосларига тукиларди. Зеби деворга суяниб бу қўрқинч кўвни томонга қиларди...

Мингбоши, оғзида тўла он билан: «Нетайхон айланай ёдимга тунди-е...» деб хирғойи қилди. Онли оғиз билан бошланган хирғойи томоққа тиқилди, мингбоши қалқиб кетди ва оғзидаги онни косага пуркаб яна онга қўл узатди. Зебининг кўнгли айвнди, шекилли, секингина тисарила-тисарила даҳлизга чиқди. Даҳлизда бир ииёла совуқ сув ичди. Юраги кўйгани босилмади, шекилли, яна қўймоқчи бўлди. Сув йўқ эди. Бир қаноти очик эшикдан уйга қаради. Мингбоши яна битта шишани очиб ииёлага тўлдирётган эди... Зеби ташқарига чиқиб тоза қор билан қўлини ювди, тоза қорни юзларига суркади, жиндак еди. Анча шавалолаб ва енгиллаб кирган вақтида, мингбоши дастурхон ёнида ағнаб учиб қолган эди. Уни кўзғатиб ўтирмасдан, дастурхонни секингина йиғинтириб олди-да, бир чеккага бир ёстиқни ташлади, устига бир тўшакчани ёшиди, фонарини настлади, шу билан уйқуга ётди. Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билимайди, бесаранжом бир қичқирик билан уйғонди:

— Сув! Сув! — деб қичқирарди мингбоши.

Зеби уйқуспраб келиб, яна фонарни баландлатди. Унгача мингбошининг қўрқинч овози яна кўтарилди тушиди:

— Синталақди қизи, сув дейман! Сув! Юрагим куйиб кетди... Ёниб кетди!... Сув! Сув!!!

Зеби ишониб қолди, тез бориб чойнакдаги табаррук сувни қўлига олди ва — ҳеч нарса ўйлашга фурсат йўқ — дарҳол мингбошига узатди...

Мингбоши чойнакдаги сувни бир шимиришда тамом қилди. Зеби энди унинг тишичиб уйқуга кетишини кутарди. Ёнига юмшоқ болишлардан иккитасини қўйди, устига кичкинагина бир тўшакни ётди. Мингбоши ҳам тишичиб қолгандай бўлди.

Зебининг киириклари энди бир-бирига текканда мингбоши бирданига даҳшатли бир товуш чиқарди. Ўридан туриб камарларини, тўнларини аниқ-таниқ ечишга бошлади. Зеби бутун бу ҳаракатларни бояги сингари мастлик асарлари деб ўйлади. Унинг камар ва тўнларини бир-бир олиб қозиққа илди, иккаласи учун солинган жойни тузатди — эрини секингина олиб бориб ётқизмакчи бўларди...

Мингбошининг кўзлари чаногидан чиқиб кета бошлади. У энди кўйлақларини йиртиб кўксини, томоқларини тинталай бошлади... Бор кучи билан зўр бериб нафас олишга тиришарди. Сўнгра бузуқ овоз билан зўрга-зўрга:

— Бўғма, бўғма мени!.. — деб қичқирди.

Бир-иккита қадам босиб девордаги жавонга суянди, бир нафас тиш қолгач, яна бўғзига қўл узатиб этларини чўзди. Кўксига муштлади. Ундан кейин бир қўлини юқори кўтариб бошига қўйди. Кўзида икки-уч томчи йирик-йирик ёш кўринган эди. Ғалати, ювош, мулойим, беозор ва аниқ назар билан Зебига қаради ва иккала қўлини қўйиб юбориб, бошини бир томонга шилқ этиб ташлади-да, ўзи ҳам деворга суйкана-суйкана секингина ерга ўтирди, бир нафас ўтиргандан кейин бир тарафга қийшайиб охиштагина ёнгинасига йиқилди ва шу бўйича қимирламай қолди...

Нафаси ичига тушгани ҳолда деворга орқасини бериб бутун бу фожиани кузатаётган Зеби бўлган ишни англадими, йўқми — ҳарҳолда, қили қушида, югурганича кўйлақчан ташқарига чиқди ва ихтиёрсиз фарёд солди.

Қундошлари ҳам бирин-бирин уйғониб чиқдилар ва мингбошининг кенг ичкарасида азонга яқин тўрт хотиннинг азани билдирган йиғи овози кўтарилди.

Улар орасида ўқ ўтиб мўлжалига тегизолмаган Пошша-хон ҳам бориди. Қим билади, мингбошининг ўлимига йиғлайдими у жувош, ё Мирёқубнинг бевафолигига, ё булмаса ҳайф кетган кучалага...

XIX

Қуношлик орқасида юз берган бу жинойт замоннинг нозиклиги орқасида оловга ташланган жиззадек бўлди. Кичкинагина уезд шахрининг кичкина ва тор мияли амалдорлари — ҳаммаси аскардан етишган «азаматлар» — келинмаган бир тасодифнинг тўрт чақага арзимаган бу қурбонини замоннинг зур қаҳрамони даражасига кўтариб юбордилар. Шу билан улар янги фатҳ этилган ўлкада ва янгигина бўйсунган «вахший» халқ орасида жуда яхши ва зиёрак сиёсат юргизиб ўша халқ орасидан шундай элик ва тадбирлик, тоғу тахтга инсбатан шундай содиқ ва астойдил маъмур етиштирганликларини ўзларидан юқори амалдорларга кўрсатмоқ истардилар. Буларнинг шунча йиллар зўр бериб зўрга-зўрга етиштирган зиёрак давлат одамларини мунақа осонгина (кучала билан!) ўлдириб кета берсалар, ўлкада тутилган сиёсатнинг ва ҳам у сиёсатни амалга оширувчиларнинг бир чақалик обрўси қоладими? Айниқса ерли халқ ўртасида? Сиёсатнинг обрўсизлиги нима демак? Идора усулининг обрўсизлиги эмаеми? Ҳиндистонга қўшин ва дарвоза бўлган бир мустамлакадаги сиёсатга тўқис-туғал обрў таъмин этилган бўлиши керак. Йўқса натижа ёмон. Қўрқинч!!!

Мана шу ваҳима ва ташвишлар билан лик тўлиб Тошкентга томон қанот қоққан денешалар (расмий телеграммалар) воқеанинг учинчи кунда Тошкентдан Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъатини учириб келди. Сўроқнинг ўзи эса суднинг етиб келишидан ҳам тез ўтди. «Мундай шонилинч суд уруш майдонларида бўлмаса, бошқа жойда бўлишига ақлим етмайди!» деб шичинг қилиб гапирди тилмоч...

Бу одам эскидан бери судларда ишлаб муттаҳамликка гувоҳнома олган қадрдон тулкиларда эса, негадир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди. Уни шаҳар одамлари, айниқса, ерли халқ кам танийди. Ниҳоят, почтада ишловчи (ўзи ерли халқдан етишиб қолган!) пастроқ бир маъмур...

Аммо зақунчи... Зақунчи — бошқа одам! Бу одам, йўқ, бу зот Туркистон ўлкасининг қайси бир олис жойида (Зақаснийда эмасмикан?) давлат хазинасининг кўнгина пулини еб қўйган аскарый бир тўра. Агар ҳақиқий қонуларга амал қилинганда, уни ё отиш, ё умрлик сурғун қилиш шарт эди. Фақат у ўзи жуда иссиқ мамлакатда яшаса ҳам, бошида қалин-қалин соябонлари бор экан, улар ўз кишиларини бутунлай қўйдириб ташлашга йўл қўйма-

гаплар. Уларнинг сояларида бу зот аскарний рутбалари-дангина ажраб, киссаси кўн ҳам қоқланмасдан, ўлканинг у чеккасида бу чеккасига «сургуи» бўлиб, ўз истаги билан «сургуи» бўлиб келган ва мунда... хусусий зақунчилик касбига киришган. Давлатни алдаб ўринлатган киши бошқаларни алдаб ўринлатолмайдими? Тажриба — зўр, давлат — ўзи! Бу одамнинг чўнқатлари жуда кўн! Ўз-ўзини ҳурматлай билган ҳеч бир зақунчи томонидан олинмай-дирган ҳамма «гумонлик ишлар»ни шу киши олади ва кўнинча ютиб чиқади. Хуллас, мустанлака ўлкасининг подон ерлилари орасида уезд миқёсига яраша иш кўрадиган кичкинагина бир Плевако¹.

Маҳаллий терговчининг «тергов протоколи» билан ҳарбий суд прокурорининг айблан қогози зақунчининг қўлига топширилган вақтда, у бошқа катта бир ишни олиш тўғрисида ўзига ўхшаган бир киши билан гаплашиб ўтирган эди. Ким экан у — «ўзига ўхшаган» киши? Шаҳарда бўлсин, уездда бўлсин уни танимаган одам йўқ, ўзи ерлилардан. Ерли халқ уни — «Обрезқора» деб атайдн. Ўрта бўйли, қоңқора танли арвоҳ, қотма бир киши... Бу зақунчи — руслардан чиққан «адвокат» бўлса, Обрезқора — ерли халқлардан чиққан «адвокат»... Қайси бир суд мажлисида «ёлгон гувоҳ»га ҳожат кўрилса, Обрезқора тайёр. Унинг бу хислати ҳам ҳаммага отининг қашқасидай маълум. Катта-катта қозилар, бойлар, обрўйлик одамлар шу Обрезқора билан олишиб... ер билан яксон бўлишган! Муни ҳам ҳамма билади. Шу учун ҳамма қўрқади... «Бу Обрезқора босма² қилиндан ҳам тоймайди!» деб гапирши-ади шаҳар одамлари.

Шундай азиз бир чўнқат «хизмат ҳақи» беш минг сўмларга етиб борадиган бир «иш» топиб келиб, шу тўғрида қаймоқлашиб ўтирганда, аллақандай ҳарбий суднинг бефойда ишига вақт сарф қилиш — зақунчига анча оғир келди. Келган қогозларга устидангина бир кўз югуртириб олди-да, бир чеккага тапплаб қўйди. Улар ўз мундарижаларида зикр этилган шахслар сингари, то сўроқ қунигача, йўқланмасдан ва эсга олинмасдан таппландик ҳолда қолиб кетдилар. Сўроқ қунигача зақунчи уларни хотирлаб қўйишга ҳам фуреат тополмади. Кичкина шаҳарнинг кичкина Плевакосида иккитагина қогозни кўриб чиқишга фуреат топилмайдими? Вокзал қаршисида-

¹ Русияда иккилобдан бурун донги чиққан адвокат.

² Босмачилик, бандитлик.

ги кўчада бир салқин така бор, уни эртадан-кечгача шунда ўтириб, Обрезқора билан қимор ўйнайди дейдилар. Демак, фурсати эмас, ҳафсаласи бўлмаган. Арзийдиган иш бўлса ҳафсала ҳам топиладикун-и.

Сўроқ кунин эрта билан ҳалиги икки «етимчани» топиб олди ва нонушта чоғида алланечук бир ихлоссизлик билан тезгина кўриб чиқди. Бу иш шу қадар тез бажарилдики, нонушта дастурхонига зақунчи келиб ўтирмасдан бурунроқ қўйилган бир стакан чой иккала қогоз ўқиб чиқилгандан кейин ҳам совуниб етмаган эди, шу учун унинг совунишини яна бир оз кутишга тўғри келди. Иккала қогознинг мазмуни ҳам, зақунчига худди гўдаклар фалсафасидек туюлди. Қогозларни ўқиб туриб, ҳамда уларни ўқиб бўлганидан кейин адвокатининг чузиқ юзларига бир кулги ёйилди, унинг мошбиринч мўйловларини икки томонга кериб юборган бу кулишда чинакам отанинг боладан кулганига ўхшаган бир нарса бориди...

Аммо протоколга совуқ қараида фақат зақунчинигина айблаш мумкин. Ёзув машинаси бўлмаган терговчи маҳкамасининг мирзаси бечора протоколни жуда зўр диққат ва ҳафсала билан кўчирган. Ори рост, ерли халқнинг номларини ёзишда у ҳам чаласавод болаларининг ишини қилади, яъни «Акбарали» деган сўзни бир жойда «Умарали», яна бир жойда «Амир ўғли», яна бир жойда «Қамбар вали» деб юборади... Зотан, бунинг нима аҳамияти ҳам бор? Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? «Акбар» бўлди нима, «Қамбар» бўлди нима — бари бир эмасми? Бир сартнинг номи!

Инсоф қилиш керак: протокол ниҳоятда чиройлик хат билан ёзилган. Қогоз бетида худди поезднинг изларидай теп-текис кетади. Ҳаммадан ҳам «д» ва «б» ҳарфларини кўринг! Ҳайрон қоласиз! Қаерда «б» учраса қуйруғи чапга қайрилган; қаерда «д» учраса қуйруғи ўнгга қайрилган. Икковининг ҳам қуйруғи баландда; икковининг ҳам қуйруғи кулча бўлган илондай буралиб-буралиб ётади! Протокол эмас, томоша! Томоша!..

Унда мана бу нарсалар бор:

Бўлиб ўтган воқеа, ўлдирилганининг кимлиги, унинг Россия давлатига садоқат билан қилган кўп йиллик хизматлари, идора ишларида кўрсатган зийраклиги ва усталлиги батафеил баён қилинади; ўлдирувчи аёлнинг кимлиги эса бир печа оғиз сўз билан айтиб ўтилади. Гўвоҳлар (*мингбошининг уч хотини*) бир оғиздан ўзларининг аралашмаганликларини сўзлаб, «Зебинисахондан бошқа ҳеч ким қилмайдۇ» дейдилар. Холис тариқасида

сўралган кўни-кўнишлар бундай дедилар: «Мингбошининг бошқа хотинлари кўниб қолган эдилар; Зебинисахон бўлса анчагача мингбошини хафа қилиб, хотин бўлгуси келмай, узини касалликка солиб юрди. Сўнги вақтларда мингбошни билан умр қилишга кўнгандек бўлиб эди; бир неча кун яхшигина яшадилар. Бу кейинги муомалалар, бизнинг фикримизча, кўз бўйи учун қилинган бўлса керак. Энди билсак, қиз ўлгурийинг гарази бошқа экан». Мингбошининг иккинчи хотини Поишахон ўша воқеадан бир кун бурун шамол олдириб кўйиб, потоб ётган экан; терговчи унинг ётган ерида ўтказишга мажбурият кўрилган.

Айбдорнинг ўзига берилган саволлар ва унинг жавоблари шундай зўр протоколда ҳаммадан оз жой олади. Шу қадар озки, мирзанинг қалам учини сиёҳга ботириб ўтиришига арзимайдди. Терговчи бечора шунга ҳам умр сарф қилган-да, шўрлик!

Бор-йўғи иккита савол, иккита жавоб. Саволлар калта-калта жавоб ундан ҳам калта:

— Мингбошига суви ким берди?

— Мен бердим.

— Демак, мингбошини ўлдирган — сиз?

— Йўқ...

«Айблан қогози» эса протоколдан бир ютим, яъни шу қадар калта! Унда, протоколдаги маълумотнинг хулосаси: мингбошининг зийраклиги ва тадбиркорлигига онд калта-калта, лекин кучлик ва ҳайбатлик иборалар. Сўнгра талаб: «Фалончи фалон модда билан фалон жазога мустаҳқидир». Хуллас; қон хиди!..

Суд мажлисига ярим соат қолганда зақунчи келди. Суд бўладиган бинонинг боқчасида тикка туриб айбдор билан гапланди. Бу гапланув ҳам калтагина савол-жавобдан иборат бўлди. Бу дафъа саволларининг адади иккидан бешга чиқди:

— Мингбошига суви ким берди?

— Мен бердим.

— Сув чойнакда экан; чойнак кимники эди?

— Меники эди.

— Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?

— Билардим.

— Чойнакдаги сув заҳарлик экан; демак эрингизга заҳарни сиз бергансиз?

— Чойнакда заҳар борлигини билмадим. Эримни мен ўлдирганим йўқ...

Зақунчи елкасини қоқиб йироқланди.

Воқеанинг юз берганига бир неча кунгина бўлди. Бу

тўғридаги давруқ ҳали шаҳарга эшитилгани йўқ. Битта-яримта шаҳар одамлари эшитган бўлсалар ҳам Зебининг ота-онаси бу гаплардан беҳабар бўлсалар керак. Улар ҳали қизларига мингбонни додҳодан авлод тилаб эшон бобонинг табаррук нафасларидан яна табаррук сув ҳозирлаб қўйгандилар... Жумани ўтказиб чолининг ўзи бир бориб ҳам келар... Умид каттадир! Башарти улар билган бўлсалар ҳам, зақунчи солини ёки бир жойга арз қилиб бош уришни на чол билади ва на камшир! Ганининг калтаси, улар «ўрус маҳкамаларига бориб бир нарсачиқаролмайдилар». Жуда чидамай кетса, Раззоқ сўфи тўппа-тўғри эшонбобонинг ёнларига боради; ўзини кўтариб уриб йиғлайди... Шу!

Зеби бўлса ўша заҳарланиш ходисасидан бери доим карахт бир ҳолда бўларди; унинг миёси бирдан фалажга йўлиққан каби эди. У бутун бир сўроқ, тергов, конвой, суд ва зақунчиларга ажиб бир лоқайдлик билан — худди жонсиз одамдай қарар; нималар дейишни, ўзини нечик мудофаа қилишни, нима деб гап қайтаришни уйламасиди. Унинг миёсида, миёсининг ҳам аллақайси олис бир бурчагида хира ва туманли бир фикр; у фикр шунча олисда ва хираки, унинг нималигини англаёлмайдиган бечора... Миёсини тугумлаб жуда зўр берган вақтда у туманли фикр мана бу кепатага киргандай бўлади: «Мен ўлдирганим йўқ... Бу аниқ... Мени қўйиб юборадилар... Яна ўша ерга қайтаманми?... Нима кераги бор... Ойим-чи? Ойимнинг ёнига қайтаман... Эрим ўлиб қолди, дейман... Йиғлайман...»

Суд мажлиси буладиган кенг залда шамоллар учиб ўйнардиган. Қатор-қатор чизилган Вена курсилари ҳафталик уйқуларидан ҳали ҳам уйғонмаган эдилар. Энг олдинги қаторда ҳоким, пойиб, гарнизон бошлиғи, полиция бошлиғи, пош; учинчи қатордаги энг чекка курсида ошпоқ ва зўр саллали чол — жомет, мачитининг илгичка овозли имоми ўтирарди. Бир томонда зақунчи, бир томонда тилмоч; бошқа ҳеч ким йўқ.

Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди; устида қора барқут паранжи, қора чиммат, оёғида қора амиркон маҳси-кавуш билан суд қаршисига келиб тўхтади. Бу омонсиз суддан ва бу ялтираган яланғоч қиличлардан кўра унинг ўша қора қиёфаси кўрқинч эди: ўрта асрлардаги Испания инквизиция маҳкамаларининг қора абони ва сирли кардиналларига ўхшарди... Пош қаради, бошини чайқади; домла қаради, «астоъфурулло» ўқиб соқолини силжитди.

Суд ранси, ниҳоят, тилмочга юзланди:

— Айтингиз, айбдор юзини очсин.

Тилмоч бу буйруқни Зебига тушунтириб берди.

— Вой ўлақолай! Шунча номахрамнинг олдида юзини очаманми? Ундан кўра ўлганим яхши эмасми?

Бу сўз таржима қилиб берилгач, пастдагиларнинг ҳаммаси деярлик, суд ҳайъатидан бир неча киши енгилгина кулиб олдилар. Улардан икки киши айрилди: биринчи — инҳоятда семиз ва йўғон гавдали гарнизон бошлиғи; бу одам, товуқнинг қа-қалашига яқин бир товуш билан овози борича ва бирданига қаҳқаҳ солди. Ҳамма унга томон ўтирилди. Суд раиси чинқироқ чалди. Гарнизон бошлиғи ёнидаги рўмолчасини олиб юз-кўзларини арта бошлади... Иккинчиси — имом-домла; бу киши ўзларининг ингичка — хуштак сингари овозлари билан, ихтиёрсиз «мана-олло!..» деб юбордилар. Ҳамма у кишига томон эврилгач, қин-қизариб ва ҳам... кўрқиб бошларини қуйи солдилар.

— Сиз бу аёлга тушунтириб айтингиз; юзини очмаса бўлмайди. Суднинг қондаси шу. Паранжи остида айбдордан бошқа кишининг ҳозир бўлишига йўл қўймаслик учун биз унинг юзини очдиришга мажбурмиз. Айтингиз, қаршиликдан фойда йўқ!

Зеби худди ўйинда шеригига аччиқ қилган боладай тескари бурилиб олди. У индамай турганлигидан суд раиси яна сўз олди:

— Яхшилаб тушунтирингиз, юзини очмаса суд мажлисини олиб боролмайман.

— Олиб бормаса майлига... — деди Зеби. — Билганини қилсин!

Тилмоч ўзи кулиб, қин-қизариб туриб, таржима қилди.

Суд раиси овозини кўтара тушди:

— Ҳарбий суд масхарами бу кишига? Айтингиз, яхшилик билан очсинлар. Булмаса куч билан очдирамиз!

— Вой шўрим! Шунча эркак ўтирса-я! Ўлганим минг марта яхшироқ!

Сўнгра овозини пасайтириброқ тиркади:

— Отамнинг пиридай кап-катта саллалик домла ўтирибдилар. Қандай юзим билан қарайман?..

Суд раиси энди бу сафар мулоим гапирди:

— Айтингиз, суд томонга қараб, домлага орқасини ўгириб турсин!

Зеби яна индамади. Домла ўтирган жойидан бир оз кўтарила тушиб:

— Ҳечқиси йўқ, қизим! — деди. — Мен қарамайман!

— Мана булар-чи? — деди Зеби. Суд ҳайъатини кўрсатди.

Энди бу сафар домла ўришдан туриб тилмочга юзланди:

— Эшони мирзо! Менга ижозат берилса, шу аёлга икки огиз насиҳат қилсам.

— Марҳамат, тақсир!

Домла Зебининг ёнига бориб насиҳатга бошлади. Зеби, борган сари сусайиб бўлса-да, домланинг ҳар бир сўзига жавоб қайтарарди. Охирда, домла ўз диндонлари ўртасида машҳур бўлган бир эътиқод масаласини очди:

— Кофир билан итининг фарқи йўқ. Итдан қочмай-сизми? Шундай бўлса, кофирдан ҳам қочмасангиз бўлади. Бу жоиз?

Домла шундай жойда бу хил гапларни гапирганидан жуда кўрқарди. Шунинг учун бошда бошқа сўзлар билан Зебига таъсир қилишга уринди. У уринишлардан тезроқ бир натижа чиқмагандан кейин мажлис ахлини маҳтал қилиб қўймаслик учун, бу масалани очилишга мажбур бўлди. Мажбур!.. Шу учун сўнгги сўзларни жуда наст овоз билан айтган эди.

Зеби унади:

— Бўлмаса, сиз ўзингиз нарироққа бориб ўтиринг!

— Хўн, қизим, хўн,— деди домла. Тўрт-беш қатор орқага бориб ўтирди.

Ҳамманинг кўзи домлада экан, Зеби чимматини юзидан олди ва судга томон эврилган ҳолда бир қўлини яна юзига парда қилди.

— Мана, қилақол сўроғингни!

Ҳозир бўлганлар ўртасида «бу содда мусулмон қизини уялтирмаслик учун» кўзини бошқа томонга буриб ўтирганлар билан бирга, икки кўзини ундан узмаган ва алланималар деб ўзича сўзланиб лабларини тез-тез қимирлатганлар ҳам бор эди...

Айбдорнинг кимлиги суринштирилгач, суд дарҳол ўришдан туриб айбномани ўқиди. Ундан кейин яна калта савол-жавоблар кетди. Бу дафъа уларнинг адади орта тушди:

— Айбномани эшитдингизми?

— Ҳа...

— Мингбоши сувни ўзи сўрадимиз?

— Ҳа, ўзи сўради...

— Мастмиди?

— Кўн ароқ ичиб эди.

— Сувни ким берди?

— Мен бердим.

— Чойнакдамиди?

— Ҳа...

- Мана бу чойнакми?
- Ҳа...
- Кимнинг чойнаги бу?
- Меники.
- Сизникими?
- Ҳа, меники.
- Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?
- Билардим.
- Қанақа сувиди?
- Ирим сувиди.
- Кимга қилинган ирим?
- Менга...
- Нима учун ирим қилдирардингиз?
- Фарзанд бўлсин деб...

Пастда ўтирганларнинг домладан бошқалари, сўнгра суд хайъатидан бир-икки киши, зақунчи ва тилмоч енгилгина кулиб қўйдилар.

— Нега у сувни мингбошига бердингиз?

— Жуда ташна бўлиб сураган эди, шундоқгина токчадан олиб узатдим.

— Чойнакда заҳар борлигини билармидингиз?

Зеби кулди.

— Қизиқ экансан (*«ўрусни сизлаб бўлмайди»*), мен қаердан билай?

— Демак, эрингизни ўзингиз ўлдирдингиз?

Зеби қаттиқроқ ва чўзиброқ жавоб берди:

— Йў-ў-қ!.. Ўлибманми ўз эримни ўлдириб.

Унинг бу сўнги жавобидан қиз боланинг ўз ўртоғига ўзини оқлаб гапирадиган содда гапларидаги гуноҳсиз оҳанг бориди: «Вой ўлақолинг, мен шунақа дермидим?»

Зеби суд раисининг бола эмаслигини қайдан билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг ойдаи равшан бир нарсани англамасликларини қайдан билсин? «Ўрус-мусулмон бўлиб шунча одам ўтирибди, ахир. Мингбошини ўлдирган Зеби эмаслигини ҳаммаси билади. Билиб туриб яна қайталаб сурай бергани қизиқ! Ё усмоқчилаб сурармикин?»

Суд раиси гапирмоқчи бўлиб ўрнидан турган вақтда Зеби — «ана, суроқ тамом бўлди. Энди уйимни қандоқ қилиб топиб бораман?» деб ўйлади.

— Ўтиринг. — деди суд раиси Зебига.

Секингина ва эҳтиёт билангина ўтирди. Суд раиси сўз олди:

— Воқеа шу қадар очиқ, масала шу қадар равшанки, менингча мажлисни давом эттиришга ҳам ҳожат йўқ.

Айбдор ўзи ҳар бир саволга берган жавоби билан жи-
ноятини иқрор қилди. Шундай бўлгач, биз ҳукм чиқариш
учун ичкарига кира берсак, дейман.

Суд мажлисида фақат айбдорга берилган саволлар,
сўнгра тергов протоколи билан ҳукмноманинг энг керак
жойлари таржима қилинар; бошқа сўзлар ўрусча кетарди.
Шу учун тил билмаган Зеби ўтирган жойида гапирган
тўранинг юз ҳаракатларини томоша қила бошлади.

Суд раиси прокурорга қаради:

— Сиз нима дейсиз, зоти мухтарам?

Прокурор ўрнидан туриб, икки қўлини столга қўйди-да,
ярим эгашиб туриб деди:

— Мен бу таклифга қарши эмасман. Албатта, менинг
бу масалада бошқа мулоҳазаларим бор. Мен уруш
вақтининг позик пайтларида бўлган бу улдиришга оддий
ўлдириш каби қараёлмайман. Ўлдирилган одам Россия
давлатига ва подишога садоқати билан танилган одам эди.
Уни «ёш сарт» махфийлари, айниқса, уларнинг дўшмани-
миз бўлган Туркия билан фикран боғланишган унсурлари
ёмон кўрардилар. Мен бу «содда» ва «гуноҳсиз» сарт
аёлининг шундай унсурлар қўлида ўйинчоқ бўлмаганидан
амин эмасман... Биз сарт халқига алданечук бепарволик
билан қараб ўрганганмиз; «қўйдай ювош, улар!» деймиз.
Албатта, уларнинг мамлакатларини қон тўкиб олган
фотиҳлар сифатида бу қарашимиз бир нав тўғри ҳам бўла
билади. Фақат бизга энди бу нотўғри қарашни ташлаш
керак! Туркиядаги 1908 йил инқилоби, ўзимиздаги
шумлик — бешинчи йил тўполони, Эрондаги сўнгги маш-
рутият ҳаракатлари сартларнинг кўзини очаётир... Зоҳирда
рус маданиятига ёнишиб келган европа қиёфали жаҳидлар,
аксари кулар юзли ёш савдогарлардан иборат бўлган «ёш
сарт» кадрлари — империяга қарши тиш қайранда Туркия
иттиҳодчиларидан қолишмайлар... Дуруст, сарт халқининг
кўпчилиги муаззам давлатимизга, севимли подшоҳимизга
содиқ... Эслик, тажриба кўрган катта савдогарлар; қишлоқ-
нинг обрўли бойлари; айниқса, уламо тоифаси «ёш
сарт»ларнинг нуфузини қирқини учун зўр бермоқдалар;
буларни биламан. Лекин ҳаддан ташқари эҳтиёт билан,
сергаклик билан ин олиб бормасак бир кун эмас, бир кун
ҳалиги кўпчиликнинг «ёш сартлар» байроғи остида бош
қутаришни жуда мумкин нарса. Ўзингиз биласиз, декаб-
ристлар ҳуружи чоғида давлат ва давлатчиликка, подшо ва
Ватанга қарши бўлган унсурлар буюк Пётрнинг улуғ
шаҳрида биргина майдонни зурга тўлғазган эдилар;
1906 йилда ўша хилда боғовот майдонларининг соли-саноғи

бўлмади. Ҳолбуки, биз яқиндагина эшон тўполони бўлиб ўтган жойдан унча олисда эмасмиз... У вақтда мухтарам муттафиқимиз Англия биз билан тегинган бўлса, энди дуниманимиз Германия ва унинг қўғирчоғи бўлган Туркия биз билан унақа ҳазилланиб ўтирмайди. Муни билиш керак! Кечагина бўлиб ўтган тоғ воқеалари, Қумариқ ҳодисалари назаримиздан қочмасин, тақсирлар!

Мана шу нуқталардан қараб, мен бу «соддадил», «ювон» ва «гувоҳсиз» сарт қизига энг олий жазо талаб қилмоқчи бўламан. Модомики, масала ўзи бу қадар равшан ва айбдорнинг ўзи ўз оғзи билан иқрор қилиб турибди, майли, музокара очиб ўтирмасак ҳам бўлади. Мен ўз фикримни мухтарам суд ҳайъатига арз қилиб, масаланинг бу томонига ҳам диққат қилинмоғини сўрайман.

Зақуничи, суд раёсининг мурожаатини кутмасданок ўрнидан турган эди:

— Мен ҳам сўз айтишдан воз кечаман! — деди у, яна дарҳол жойига ўтирди.

Суд ҳайъати ўрнидан туриб ичкарига чекилади.

«Ана,— деб ўйлади Зеби,— ўзим айтган. Ҳамма гап ойдаи равшан... Энди уйимни топиб кеталармикин-ман?»

Чорак соат ўтмасдан ҳукмномани эшитдирдилар. Унда бу ишнинг асосан сиёсий бир рангдан холи эмаслиги иқрор қилинмоқ билан бирга, бу суроққа тўғридан-тўғри алоқаси бўлмаганлиги, ишнинг у жиҳатини алоҳида текшириб, лозим қўрилгани тақдирда, қайтадан иш қўзғатмоқ тегинли маҳкамаларнинг вазифаси эканлиги; энди бу ўлдирини ҳодисаси тўғрисиغا келганда, масаланинг жуда аниқ аниқланилганлиги, айбдорнинг ўзи томонидан печа марталар иқрор қилингани, шу учун гувоҳ жалбига ва музокарага лозим қўрилмаганлиги айтилади.

Ундан кейин: «Айбдорнинг қилган гувоҳи оғир бўлиб, ҳозирги уруш вақтида ва назик шароитлар ичида давлат одамига қасд қилгани учун фалон моддалар бўйича олий жазога ҳукм қилиш керак бўлса-да, бовужуд Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъати, айбдорнинг маданиятсиз ерли халқ аёли эканлиги, ўзининг ёш ва турмушда тақрибасизлигини ва ҳам ҳамма гувоҳларини номус билан иқрор қилиб бўйига олганини назарда тутиб, фалон, фалон моддалар бўйича етти йил сургунга ҳукм қилди. Бу ҳукм устидан тегинли жойларга шикоят қилиш мумкин» дейилади.

Тилмоч ҳукмномани тўрт оғизгина қилиб эшитдирди:

— Айбдор Зебиниса Раззоқ сўфи қизи Ҳарбий суднинг

хукми билан етти йил Сибирь қилиндингиз. Порози бўлиб ариза берсангиз мумкин.

Хукмнома ўқилиб битар-битмас, залдагилар чиқа бошлаган эдилар. Ўқилиб тамом бўлгач, суд раисининг ишорати билан, қилич яланғочлаган конвойлар яна бояги тахлитда Зебини олиб чиқиб кетинди. Шундан кейин суд ҳайъати ҳам чиқиб кетди. Залда фақат тилмоч, зақунчи; ундан кейин нима учун ўзининг бу ерга чақирилганини билмаган-имом домла қолган эди. Тилмоч домла имомнинг ёнига келди:

— Тақсир, Сиз жиндак сабр қилинг. Мен ҳозир келаман, ундан кейин гаплашамиз.

Домла юрагини қўлига олиб ранги ўчган, лаблари бир оз қалтирагани ҳолда... суд залида қолди. Зақунчи тилмочни олиб ташқарига — Зебининг ёнига чиқди, Зеби чиммат остида ҳўнгур-ҳўнгур йиғламоқда эди.

Зақунчи сўради:

— Нима дейсиз? Ариза ёзиб берайми?

Зеби хўрсинган овоз билан йиғлаб туриб, узук-узук жавоб қилди.

— Кимга?

— Юқорига.

— Унда... нима бўлади?

— Нима бўлариди: эҳтимол, яна сўроқ бўлади; ишни қайтадан кўрадилар.

— Ким... кўради? Шулар... кўрадимми?

— Бошқа суд кўради.

— Бари бир... он-очиқ турган нарсани... булар тушунайди-ю, улар тушунармиди?

— Ариза ёзиб берайми?

— Қўяқол!... Мен учун... овора бўлиб ўтирма...

Зақунчи кулумсираб тилмочга қаради, у елкасини қокди. Зақунчи боқча дарвозасидан чиқиб кетмак учун ўша томонга қараб юрди.

— Ҳай, шонима, — деди Зеби. — Шаҳарда... Шаҳарда... ота-онам... бор... кўрсатармикни?

— Аваҳтага олиб боргандан кейин кўрсатади.

Зақунчи дарвозага қараб кетди. Тилмоч у билан хайрлашгач, яна домланинг ёнига кирди.

— Эшон мизза, — деди домла-имом уни бесаранижом-лик билан қарни олиб, — мени нимага чақирган эканлар?

Тилмоч қилди:

— Сизни, тақсир, суд садри чақиртирган эди. Башарти қасам берини лозим бўлиб қолса, мусулмон шариатиға мувофиқ қасам берини учун.

— Қасам бермадилар-ку?

— Лозим бўлмади, тақсир. Аёл ўзи иқрор...

Домла англаблмади, шекилли, мирзанинг сўнгги сўзини савол шаклида қайтарди:

— Ўзи иқрор?!

Тилмоч яна кулди:

— Ҳа, ўзи иқрор... Эшитмадингизми?

— Ўзи иқрор эмас, иикор қилди, шекилли-ку?

— Дамингизни чиқарманг, тақсир. Бу позик масала...

— Ҳа, албатта, албатта...

— Энди, тақсир, суд раисининг сиздан илтимоси бор: ўзингиз эшитдингиз, бу аёл Раззоқ сўфи деган одамнинг қизи, ўз эрига заҳар берган. Эри хизмати сингган мингбонилардан экан. Прокурор отиб ўлдирилсин деган эди, суд қабул қилмасдан етти йилга Сибирга кесди. Эртага жумадан кейин мачитда икки оғиз ташириб қўйсангиз дедилар.

— Нима тўғрида, мирза?

— Яъни оқилодшоннинг содиқ одамларига ким қўл кутарса оқибати мана шундай бўлади, деган мазмунида...

— Хўш, эймон мирза, хўш. Албатта, айтаман, албатта. Энди менга рухсатмикин?

Домланинг бу саволида худди гуноҳ қилган одамнинг очиқ безовталиги сезиларди: «Мени қамамасмикин?» дегандай... Тилмоч мунн пайқади, шекилли, қуруқ ва совуқ жавоб берди:

— Бора беринг.

Домла, мактабидан «озод» бўлган эски мактаб болалари сингари ўзини эшикка урди ва ўша онда кўздан йўқ бўлди. Тилмоч кулди: «имон йўқ тақсиримда» деди ўз-ўзига. Сўнгра битта-битта қадам босиб эшикка томон бораркан, айланиб орқасига қаради; кенг зал бўм-бўш, худди етимчадек кўринади. Суддан сўнг уёқ-буёқда тартибсиз қолиб кетган курсилар, бозорчиларнинг карвон саройда боғлаган отлари сингари бир-бирларига тескари эврилганлар... Кўк ёшиқли узун стол устида суд аъзоларидан бирининг кўзойнак қутичаси қолиб кетган; зал ўртасидаги оғзи очиқ нечдан ўтинининг чарсиллаб ёнгани эшитилди.

Тилмоч яна олдинга юрди ва бошини чайнай-чайнай:

— Безобразие, безобразие!¹ — деб сўзланди

¹Шармандалик, шармандалик.

Жума намозидан сўнг ташқаридаги жамоат дув эта уридан турди ва фотиҳани кутмасдан ўз ишига кетди. Айвондагилар ҳам уларга қўшилдилар. Унда-мунда якка-ярим кишиларнинг бўйинларини қуйи эгиб-эгиб, фотиҳани кутганликлари қўриларди. Намоз дуоси, ундан сўнг «дуойи холис» ўтказиб, айвон билан ташқари томон бўшади; хонақа ичидан ҳам йўтала-йўтала бир неча киши чиқиб кетди. Улар ҳам чиқиб битта, имом туриб сўз бошлади. Умуман, жамоат олдида гапиришни севмайдиган, ўзининг имомлик вазифасига ҳам жуда расмий равишда қарайдиган; уйдан жомияга келиб, жомиядан уйига қайтгунча салом-аликдан бошқага оғиз очмайдиган, онда-сонда янги келинчақдай мулойим ва юмшоқ йўталиб қўядиган ингичка овозли домла-имом бир неча оғиз сўз қилиб, суд расмининг илтимосини расман ўрнига қўйди ва қайтиб жойига ўтирди. Шундан кейин хонақодагилар аста-аста чиқа бошладилар. Ҳамма чиқиб бўлгандан сўнг, бир-икки марта ингичка йўталиб домла ҳам ўридан турди ва эшикка томон юрди. Хонақа ичи ярим қоронғи эди. Эшик олдида қоронғиликдан бирданига бир овоз келди:

— Тақсир, арзим бор эди...

Сўйловчиси қоронғида қолиб кўзга кўринмаганлиги учун, домла бу кутилмаган шарнадан чўчиб тушди:

— Астоъфурулло! — деди домла шошилиб ва орқасига тисарилиб қўлини кўксига олиб борди.

Қоронғидаги одам ёриқча чиқиб келиб сўзида давом қилди:

— Кечиринг, тақсир. Акбарали мингбошини қайси хотини ўлдирибди?

— Қанақа одамсиз? Аввал бир йўталиб шарна қилсангиз бўлмайdimи? Ҳайвон экансиз-ку!

— Кечиринг, тақсир, билмабман.

— Билмабман... Қачонгача билмайсизлар, ахир?

— Кечиринг, тақсир, айб менда. Акбарали мингбошининг тўртта хотини бор. Битта хотини менинг ожизам бўлади. Шунга сўровдим, тақсир.

Домла ўзини тўхтатди ва битта-битта босиб у одамнинг ёнига келди, «э афтинг қурсин!» деган маънода у одамга қаради. Сўнгра деди:

— Номини унутибман... Қора паранжиси борида... Валлоҳи аълам, отасининг номи... бир нарсани сўфи... ҳа, Раззоқ сўфи... Раззоқ сўфи...

Сўфининг номини бир неча марта такрорлаб хонақо

эшигидап чикди. Раззоқ сўфи эса ранги ўчган ва қалтираган ҳолда эшикка суянганича қолди.

Пихоят, ўзига келиб, мачитдан чиққач, уйига ҳам хабар бермасдан, ўткинчи бир аравага ярим сўм бериб қишлоққа йўнади. У ерда Ҳакимжондан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ҳакимжон бўлган воқеани аңлатди ва Зебининг терговчилар ва докторлар келган кўниниڭ ўзидаёқ шаҳарга олиб бетилганлигини сузлади. Суд ҳукмидан Ҳакимжон ҳам беҳабар эди.

— Нима қиламан энди мен? — деб сўради сўфи.

Унинг овозида ожизлик ва аламзадаликдан келган бир қалтираш бориди. Ўлгудек аянич қалтираш... Ҳакимжон сўфига тикилди. Бурунги сўфидан, яқиндагина келиб бир ҳафта ётиб кетган, сўфидан асар йўқ. Унинг ранги, мачитнинг жайдари шамидек сап-сарик... гўё касалдан яқиндагина бош кўтарган. Фақат Ҳакимжон синоҳликни қўлдан бермай огир ва кескин жавоб қилди:

— Нима қилардингиз? У ер, бу ерга арз қилиб кўринг. Бу позик замонда арз қилишдан бирон натижа чиқармикин? Невлай-да. Бир суднинг ҳукмини юқорироқ бир суд буза оладику-я. Замон позик, иш позик; шундан кўрқаман!

Сўфининг ундан кейинги сўзи Ҳакимжонни бутунлай шошириб қўйди:

— Ўрусга ҳам қийин,— деди сўфи.— Ундай уста амалдорни энди Чин-Мочиндан топиб келмаса, бу юртларда тўшилмас...

Ҳакимжон, хайрон бўлганидан, қўлини ёқасига олиб берди ва «сўфи гапирәйтирми, ё бошиқами?» дегандай қилиб, яна сўфининг юзига тикилди. Дарҳақиқат, сўфининг ўрнида унинг кўлагаси ё арвохи сингари бир нарсa кўринарди. Ҳакимжон бу дафъа сўфига ачинган бўлса-да, жавоб беришда ўша синолик йўлини бузмади.

— Одам тайин бўлган. Индинга келиб мансабига ўтиради.

— Ўрусга одам қаҳат эмас экан бўлмаса,— деди яна сўфи. Шундан кейингина, Ҳакимжон, сўфининг нималар гапирәйтганидан ўзи беҳабар бўлганини пайқади. Сўфи давом этди:

— Ким у киши?

Мана бу савол Ҳакимжонни яна шошириб қўйди. «Рост айтдимми бу одам ё мени маймуни қилиб ўйнатадимми?» деб ўйлади у, иш сабабдан кўрероқ ва жеркиброқ жавоб берди.

— Сиз танимайсиз! Зунун бой деган! Олдин Нойиб тўранинг хизматида бўлган киши!

— Тадбирлик экан бўлмаса,— деди яна сўфи.

Ҳакимикон сўфига энди очик бир жирканини билан қаради. Сўфи эса йиғига ўхшаган бир кулимсиран билан ундан кўзини олмасди. Ёни йиғит чидаёлмади, исикилли, тез-тез босиб ичкари эшик олдига бориб қичқирди:

— Фазилатхон! Меҳмонга дастурхон чиқаринглар!

Ичкаридан жавоб бўлишини кутмасдан, ҳақорат кўрган кишидай, ташна-ташна босиб кўчага чиқиб кетди.

Фазилат ичкаридан бир мис товоқда пош билан майиз кўтариб чиққанда ташқарида на Ҳакимикон бориди ва на сўфи!

* * *

Сўфининг арз қилиб борадиган бирдан-бир маҳкамасиёна эшонбобонинг хонақолари эди. Дастурхонни кутмасдан дарҳол йўлга чиқди ва ярим йўлни арава билан босиб, тўшпа-тўғри хонақога борди. Эшон йўқ эди. «Тўйга кетди» дедилар. Кўтиб ўтирди ва уйга толди:

«Эшон бобо нима қилсин? У кишини зақунчи эдимикки, ариза битиб берса? Ўрус тилини билармидики, амалдорлар, судлар билан чиқинса? Банарти, зақунчиға, амалдорға, судға бориладиган бўлса, ҳаммасига пул керак, мўмай-мўмай пул керак, менда унақа пул йўқ. Зебининг орқасида энди қўлга пул тунармизки деб умид қилардим; эндиғина кафтим қичини бошлаган эди. Бу ҳодиса кафтимнинг қичигини вақтидан илгари босиб қўйди...

Эшон бобо хотирикам, бир чақа ҳам бермайдилар. У кишини, албатта, бераман десалар-ку қўлларидан келади; ҳар қалай катта зақунчининг интаҳасини қондирадиган дунёлари бор. Фақат нечораки, у кишини бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар; «Ўрганган кўнгул ўртанса қўймас» дейди. У кишини беришга ўргатини қийин! У кишини шунча бадавлат бўлиб туриб, эшикдан гадоё кирса қўлига қарайди, «назри йўқмикини?» деб.

Бу хабарни қизининг шўрлик онасига эшитдириши керак ҳали! Менинг кўнғим тош-метин! Фақат онанинг ёлғиз боласига бўлган меҳри шундай кучлик нарсани, ундақа тош-метииларга қарини ўз тош-метиинини иргитади; балки бир иргитишда нарча-нарча қилиб ташлайди... Йўқ, бу кеча уйга бориб бўлмас. Бу кечани шу ерда тунайман. Эшонбобомга арз қилиб маслаҳат сўрайман. Бир нарса дер, ахир... Ундай десам, икки кундан бери уйга қайтганим йўқ. Ундан «жумага бораман» деб чиққанман. Камшир нима ўйлайди? Ҳалиги шум хабар қўлоғига киргундай бўлса турган жойида қотиб қолмайдими? Йўқ; бориб

кўнглини кўтарай... Йўқ! Ҳар нима бўлса ҳам, эшон бобом келсинлар. Бир оғиз айтиб ўтай, нима дер эканлар.»

Ниҳоят, эшонбобо келдилар. Кайфлари чоғ, нашталари баланд, овозларида аллақандай бир шўхлик бор. «Тўйда қимиз ичганга ўхшайдилар,— деб ўйлади сўфи.— Кўп ичса у ҳам одамни айнитармиш. Қишда қимиз нима қилади? Ҳайронман... Хайр, ўзлари биладилар.»

Эшон бу воқеани эшитган эди; лекин унга ўз муриди Раззоқ сўфининг аралашганини билмасиди. Сўфи кўзларида марварид доналаридай йирик-йирик ёшлари кўрингани ҳолда, билганича айтиб берди. Пир кулиб туриб (*кулиб туриб!*) эшитди. Бу нашталик кулиш, бу кайфи чоғлик, бу овоздаги шўхлик ҳеч нари-бери бўлмади. Сўфи воқеанинг энг қўрқунч жойларини айтиб берган вақтида ҳам эшоннинг юз-кўзларида ҳамон ўша шўх ва ўйноқ кулиш жилваланарди. «Мен тошга ганираётиман, шекилли» деган ўйни ўйлаб олди сўфи: орқасидан дарров истиффор айтди... Сўзини битиргач, Сўфи эшоннинг оғзига тикилди ва «муборак» сўзларига мунтазир бўлиб қолди. Эшоннинг шўхлиги яна орта тушган эди.

Хонақо куйларининг энг шўхини олиб, бошини тўлгай-тўлгай, бутун вужуди билан силкина-силкина куйлади.

Фоний дунё бе-еш кундир, бе-еш кундир, ҳо-ов,

Сўфилик аҳди-ин синдур, аҳди синдур, ҳо-ов.

Биллур қада-аҳлар бирла май сўнгил, соқе-е,

Хонақо қаро-о тундур, қаро-о тундур, ҳо-ов...

Сўфининг кўзлари олайиб кетди; бу — муриднинг пирига биринчи марта кўз олайтириши эди.

— Тақсир, бирои маслаҳат...

— Маслаҳат? — деди эшон, хохолаб кулди. — Одам ўлдирган боланинг отасига қандай маслаҳат бўлади, сўфи? Боласининг ёнига нима учун отасини жўнатмайди бу аҳмоқ ўрус? Адолат борми кофирда?!

Сўфининг тапларига бирданига ўт туташгандай бўлди. Бутун вужуди қизиган танурдай тобига келган эди. Қўллари ихтиёрсиз баландга кўтарилди, мушлари ўз-ўзича тугумланди... Бу мушт пирнинг бошига тушмоқчи эди. Фақат қаршидаги ким? — Пир! — Эшон! Эшон! Эшонбобо! Йўқ, унга қўл кўтариб бўлмайди! Яна бир онда сўфи сувдай суюлди, қордай эриди, орият оёқлари билан смонат ерни босиб ташқарига чиқди...

Уйга бориб индамасдан ётоққа чўзилди; камширининг саволларига жавоб бермади. «Яна феъли айнибди чолнинг!» деб ўйлади кампир. У бечора ҳали воқеадан хабарсиз эди.

Эрта билан нонушта чоғида бутун бўлган воқеани ётиги билан камширга айтганидан кейин сўфи кеча пирининг бошига тушмоқ учун кўтарилган муштининг бу кун ўз бошига тушаётганини кўрди. У мушт шу қадар даҳшатли эдики, «кечанинг ўзида ўз жойига туширсам бўлар экан» деб ўйлади сўфи, аччиғидан муштини тишлади. Пиёладаги чойни ярим қолдириб кўчага чиққан вақтида сўфи ўз-ўзини таниёлмай қолди. Оёқлари худди товут кўтариб бораётган мусулмоннинг оёғидай бир-бирига тегмасиди. Бармоқлари бири очилиб бири юмилар, ичидан кучли бир овоз тўлқини чиқиб келиб кўча ўртасида томоғига ёпишарди. Салом берганлар алиқсиз, сурашганлар жавобсиз қолдилар. Унинг яқинидан ўтганлар мутлоқ туртилдилар, дастурхон кўтарган хотинлар ҳаммаси деярлик қаргаб ўтдилар. «Жинним, нима бало?» деган овозлар эшитилди, бу овозлар суфининг қулоғига — «ким жинни? Ўрусми ё ўзаримми?» деган шаклда бориб кирди. Аравакашларнинг «пўшт, пўшт» деган овозларини — «ўла, ўл!» деган каби таъна шаклида эшитилди ва худди елкаси олдида тўхтаган отнинг кўинкли тумшугига қараб туриб, «ўзлари ўлсин, ўзлари!» деб сўзланди, аравакашлар араваларини унинг ёнидан секингина буриб ўтар эдилар. Бозор ўртасида бир нонвой обинон саватини тутди, сўфи ихтиёрсиз қўл узатиб иккита нонни олди, сўнгра бир нафас ўтмай нонни яна саватга қўйгач, нонвойга қараб кулди: «Мен оламан ҳам, бераман ҳам, у киши фақат олишни биладилар!» деди, яна йўлга тушди.

Шундан кейин юришини секинлатди, оғир-оғир ўй су-
рарди:

«Худо, худо бўлиб туриб — ҳам олади, ҳам беради, йўқ-а, у — илгари жон беради, кейин жон олади. Ер, ер бўлиб туриб илгари ризқ беради, кейин жон олади. Олган беради-да! Сен нимасан, пирим, сен? Худодан зўрмисан? Ердан кучлимисан? Оласан, бермайсан. Оласан бермайсан...»

Хонақода намоздан кейин «сукут»га кетиб, мудраб ўтирган эшонни Раззоқ сўфининг телба ҳайқиришлари уйғотиб юборди. Эшон сесканиб кетди. Кўзини очиб у ёқ-бу ёққа қарагунча бўлмасдан эшикдан баланд овоз билан сўзланиб Раззоқ сўфи кириб келди. Оғзидан кўнлик сочиб, бошларини жеркиб-жеркиб сўзланарди:

— Худо, худо бўлиб туриб аввал жон беради, ундан кейин олади. Сен кимсан? Худодан зўрмисан, тақсир?

— Бай-бай! Тилинг кесилсин, бадбахт! Кофир!

Сўфи ўша хилда гапирганича пирининг бошига келиб тўхтади.

— Ер жонидан — илгари беради, кейин олади. Ердан ҳам кучлимисан, тақсир?

— Нима бўлди сенга, сўфи? Жинни бўлдингми?

— Ўзлари жинни, тақсир, ўзлари! Эшаклари жинни, итлари!..

— Хай, ким бор? Болалар! — деб қичқирди эшон, ўридан туриб орқага тисарилиб:

— Қочма, тақсир! Ховучингни оч! Мен гадой бўлсам ҳам хуржунимнинг икки кўзи тўладир... Сендақаларни неча йил боқингга ярайман...

— Болалар! — деб бақирди яна эшон. Ўзи тисарилиб-тисарилиб бориб хонақонинг бир бурчига қисилган эди.

— Қўрқутманг, тақсир, бечора муриднингизни. Мен нима қилдим сизга?

Сўфи бирданига йиглай бошлади. Ташқаридан муридлар югуриб келишдилар.

— Қайда қолдинг ҳамманг? Чақира бериб томогим қирилди. Олиб чиқ бу жинниши! Сувга пиш!

Муридлар ҳаммаси сўфига ёпишдилар.

— Тегма менга! — деб буқирди сўфи. — Мен ўрус судидан қочиб қутилган киши бўламан. Эшонингни соғ қўяманми мен? А?

Муридлар истиғфор айтиб сўфини қаргадилар.

— Тилинг қурсин, тилинг узилсин!

— Кофир!

— Насора!

— Мардуд!

Кўча дарвозалари тақа-тақ беркитилгач, ховузнинг қалин музини тешидилар: сўнгра сўфини яланғоч қилиб кўтарганларича ховузга ташладилар. Сўфининг тани шу тоғда Арабистон тоғларининг саратондаги тошларидай қизиб ёнарди. Унга хуш ёқди бу жазо... Сув ичида жинишлардай наъра солиб бақирарди. Муридлар кулишиб қарардилар.

— Бас энди! — деди эшон ичкаридан. — Энди озроқ хипчин!

Сўфини ховуздан чиқариб олиб ингичка новда билан гавроладилар. Яланғоч ва нам баданига теккан беҳи саваҳўн «чирс, чирс!» эта овоз чиқарарди. Зарбларнинг саногн анчага етгач, сўфи бир марта қаттиқ фарёд кўтарди, шу билан хушидан кетиб муридлар қўлига йиқилди...

Ундан кейин куни бўйи карахт бўлиб ётди. Кечаси иситма бошланди. Ичкаридан чиққан бир коса қайноқ шўрвани муриднинг юзига иргитди. Шундан кейин

муридлар яна калтакладилар. Фақат ўзи иситма билан ёниб турган одам калтак зарбини сезмади. У калтаклар унга уқалашдай туюлган эди. Эрта билан ўзига келди, иситмаси тарқалган эди. Ҳорғин кўзларини очди, калтакланган ерларининг ачишганини сездн. Қамиши савачўини кўйдириб кулини боғладилар, ором олгандай бўлди. Фақат бу ором ухламаган кўзларининг ўткир талабидан ўзга эмасиди. Ухлаб кетди.

Икки кундан сўнг, у мусичадек ювош ва мулойим бўлган эди. Таниқарига диқиб юрди; муридларга кулиб қаради. Фақат гапга жавоб бермади. Хаёли бошқа жойда, бошини чайнар, кулимсираган кўзлари билан муридларга тикиларди. Эшонга айтдилар; «хайдаб юборайликми?» деб сўрадилар.

— Юра турсин. Энди ўзи билиб кетади, — деди у, кулди.

Яна уч кундан сўнг жума куни эрта билан намозга турган муридлар эшоннинг хонақода ўлиб ётганини кўрдилар. Соқоллари юлинган, томогида чуқур бармоқ излари бориди. Хонақонинг бир бурчида кичкинагина жовончада эшоннинг энг азиз китоблари сақланғучи эди; жовон очилган, китоблар ҳам очилиб-сочилиб ётардилар. Уша ердан бир неча уч сумлик ва беш сўмлик қогоз пул топиб олдилар; улар ҳам сочилиб ётарди.

— Ҳам жонига, ҳам молига қасд қилган экан, баччагар! — деди бир мурид.

Бошқалар ҳам, бошларини тебратиб бу фикрга қўшилдилар.

Сўфидан дарак йўқ эди.

* * *

Қурвонбиби жинни бўлиб паранжисиз ва йиртиқ кийимлар билан эшонникига келган вақтида уни занжирга боғлайдиган одам ҳам топилмади. Эшоннинг катта хотини раҳми келганидан, муридларга буюрди; улар жинни хотинини тутиб ичкаридаги катта толга боғладилар. Қурвонбиби бир нафас тинмасдан, ўзича сўзланар, ким ёнига борса. Зебинн мақтаб гапирар, унинг дутор чалиши, ашула айтиши, чок тикиши, тўппи босишларини ҳикоя қилар, юриш-туришлари, қадди-қомати, бўйлари, кўзлари ва қошларининг чиройлилигини айтиб, ҳар кимдан «қани, менинг Зебим? Қани, Зебонам?» деб сўрар; шундан сўнг ҳўнграб айтиб йиглаб юборар эди.

Қиш чиқишга яқин аллақандай қариндошлари келиб

уни олиб кетдилар. Қарилар, домлалар, парихон, азайим-хон, дуохон ва бошқаларга пул бериб ўқитдилар, кўчиртирдилар, дам солдирдилар, фойдаси бўлмади. Ҳамон ўша эшонникидаги сингари ҳам кимга қизини мақтаб ганирар; сўнгра ҳўнграк отиб аччиқ-аччиқ йиғлагач, «Ёрилтош» кўйида ўзи тўқиган байтларини ўқирди:

Зеби, Зеби, Зебона,
Мен кўйингда девона.
Сени сотди ўз отанг,
Мен булайин садаганг!
Захар қилиб ошингни,
Пирим еди бошингни!
Зеби, Зеби, Зебонам!
Қайда қолдинг, дилбарим?..

ЁРҚИНОЙ

6 НАРДАЛИ АФСОНАВИЙ ТОМОША

Водийи ваҳдат ҳақиқатда мақоми инқидир,
Ким мушаххас улмас ул водийда султондин
гадо.

Фузулий

Тотли ва бой тили билан эртак (чўнчак) айтиб
бериб, шу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган
каминир онага ҳурмат билан бағишлайман.

Чўлпон

БИРИНЧИ ПАРДА

Бу парда ўн мажлиسدан иборатдир

А Р А Л А Ш А Р Л А Р

Кириш тартиби билан

П у л а т — боғбон йигит, 30-35 ларда.

Қ у м р и — хизматчи қиз, 17-18 ларда.

М о м о х о т и н — оқсоч, 50 ларда.

Е р қ и н — саркарданинг қизи, 20 ларда.

Ўлмас Ботир — саркарда, 50-55 ларда.

Ўлмас Ботирнинг қўрғон боқчасида ўрик дарахтларининг таги.
Тўрда — ўрикзордан сўнг одмазор, унинг орқасида узун-узун сўртак
(ишқом)лар. Қўклам бошлари: ҳамма дарахтларнинг япроқлари кўм-кўк,
тоза, гуллар чаман-чаман бўлиб очилгонлар. Вақт ярим кечага
яқинлашган, дарахтларнинг орабидан ойдинлик тушадир, йироқлар
сутдек ойдин. Оғир ва сирли бир жимлик.

Бир гиламча, бир шер териси — пўстак билан иккита ястиқ кўтариб
П у л а т чиқар, содда — хизматкорларча кийинган. Белида ёлғиз боғбон
пичоғи осилган.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

П у л а т ёлғиз

П у л а т (*уёқ-буёққа жалаңглаб қараб олгандан кейин
хайрон бўлиб кўтарган нарсаларини секингина ерга
қўяр*). Шу, шу! Қантак ўрикнинг таги дегани шудир.
«Тагида бир туп бели сингон қари ўрик бор» деган эди.

(қараб) ҳа, шу, аммо, мен билмадимким, ярим кечада бу тарақ-туруқ нима учун ва ким учун бўлса? Ё бирорта позик меҳмон келарми экан? (Уйлаб.) Йўқ, йўқ, ҳар қандоқ позик меҳмон бўлса ҳам ҳовузнинг бўйига жой қилдирар эди. Ё Ботирнинг ўзи чиқарми экан? Унинг ухлагали ётганига қанча бўлди-ю. Ишайкин, Ботир ярим кечаларда мундоқ тўполанг қилиб юрмайди-да. (Қараб.) Ҳа, ана Қумри келаётибдир. Ўшандан сўрайман, бу кичиккина, жиккак, қақажон қиз ўлгур, ҳамма нарсани билади. (Пўлат келган томондан Қумри келиб чиқади.)

ИККИНЧИ МАЖЛИС

П ў л а т, Қ у м р и

Қумри. Пўлатхон, шу чоққача жойини тайёр қилмадингизми?

П ў л а т. Жойини ҳозир тайёр қиламан, мана нарсаларни олиб келдим. (Гилям, пўстакларни ёзабошлаб яна тўхтар.) Менга қара! «Хон»и нимага керак? Тўппа-туғри Пўлат ё боғбон деяберсанг бўлмайдингизми?

Қумри. Шунинг ҳам кўп кўрддингизми? Биз камбағал, хизматкор қизмиз-да, а?

П ў л а т. Нима демоқчисан?

Қумри (юзи бирдан қайғиланиб, сўлар: ерга қараб, секингина). Нима демакчи бўлганимни ўзингиз биласиз-ку, тагини нимага сўрайсиз? Куйган юрагимни яна баттарроқ куйдирмоқчи бўласизми?

П ў л а т (кулиб). Ҳа, сизнинг юрагингиз нимага куяр экан? Ҳа, бирортага ошиқ, бўлдингизми?

Қумри. Бас, Пўлат, бас! Мен энди чидаёлмайман!

П ў л а т (яна қаттиқроқ кулиб). Ҳа, нимага чидаёлмайсиз? Иссиққами, совуққами?

Қумри. Пўлат, бас энди, бас! (Қизиқиброқ.) Сиз ҳар нарсани масҳарага оласиз, сиз менинг ҳар бир гапимдан, сўзимдан куласиз. Мен бўлсам, шу даргоҳда ёлғиз сиз бор учунгина, сизни дебгина юрибман. (Кўзидан томган ёшларни артади.)

П ў л а т (қуромослик билан, жиддий). Қумри! Сен нимага мени деб юрасан? Сенга бошда айтиб бермадиммики, «Сен мenden умидингни уз, ёш қизсан, ўзингни қийнама!» деб? Шунда ҳам англамадингми?

Қумри (хаёл билан). Англамадим... Англадим... Йўқ, йўқ, англамадим...

П ў л а т. Сенга ишнинг бўлган-турганини англамак

учун «сени севмайман, сева олмайман. Менинг кўнглимда бошқа нарсанинг севгиси бор» деб айтиб бериш керакми? Ўзинг тағин дам англадим, дам англамадим дейсан.

Қумри (*аламли*). Мени севмаганингизни хўн яхши билар эдим. Аммо бу севмаслигингизни ўз огзингиздан, ўз тилингиз билан айтдириб эшитмакчи эдим.

Пўлат (*бўшашиброқ*). Мен сени сева олмасам-да, кўз ёшларингни кўриб раҳмим келадир. Нимага десанг, у ёшларни ҳозир мен ўзим сендан ҳам кўпроқ ва аччиғроқ тукиб турибман.

Қумри. Биламан, биламан, кимни севганингизни ҳам биламан, ким учун кўз ёши тўкканингизни ҳам биламан. Сиз севган гўзалнинг сиз учун кўз ёши тукиб турганини ҳам биламан? Сизни севиб, сиз учун ёнганини ҳам биламан. (*Пўлат бесаранжом.*) Сиз севган гўзалнинг ўзингизга тенг бўлмаганини, шу учун унга ета олмаслигингизни, менга ўхшаган ноумид бўлганингизни ҳам биламан. Мана шуни ўйлаб ўзимни унча-мунча юпатиб юраман. Ўз-ўзимга: «Менинг севганимни мендан тортиб олмоқчи бўлган бераҳм, ўзи ҳам менга ўхшаб севганига қовушолмайдир-ку» деб кўнглимни тинчлатаман. Кўнглимдаги газаб оловига сув сенаман... Аммо, аммо у ёмон олов бир кун келиб кўшни куйдирмаса эди, деб қўрқаман.

Пўлат (*огир*). Қиз, қиз, эсингни йўқотма! (*Илжиқ-ланиб.*) Менга ўхшаб жинни бўлма, эсингдан ажрама! Мен, бир эмас, икки-уч дардининг ўртасида қолиб, эсу ҳушимдан ажрашга яқинлашдим. Сен ундай бўлма! Менинг севгим тўғрисида огзингдан бир огиз сўз чиқиб, ҳеч бир ерда, ҳеч бир жониворнинг қулоғига кирмасин. Агар киргундай бўлса, бир озроқ эшитилгудай бўлса борми, (*гижиниб*) «гирт!» бўгаману... ўлдираман. Биласанми?

Қумри (*сира қўрқмасдан*). Ҳой, сиз — кишига билинишдан, ошиқ номи чиқаришдан, шарманда бўлишдан шунча қўрқасизми? Шунақами ҳали? Э... Садқайи ошиқлик кетсун сиздан... Севган кишида бир нарсадан қўрқини бўлар эмишми? Ошиқ — шарманда дегани эмасми? Ошиқ-матшук эртақларини ҳам эшитган эмасмиен?

Пўлат. Йўқ, мен ўз шармандалигимни сира ўйламайман, лекин, унинг шарманда бўлишдан жуда ёмон қўрқаман. Унга тарикдай бир гап тегса хафа бўламан.

Қумри. Бас, бўлди, биламан.

Пўлат (*яна огир*). Билсанг бўлди, бор, нинингга бор. Мен жойини солиб тайёрлай (*жой сола бошлайдир*).

Қумри (*эзилган, ҳаяжонли*). Билмайман, билмай-

манким, буның охири қандай бўлиб тугар экан? (*Секингина, ўйчан чиқиб кетар.*)

Пўлат (*жойни солиб бўлган, дарҳол Қумрининг орқасидан*). Қумри, Қумри!

Қумри (*қайтиб келар*). Ҳа, яна нима ган?

Пўлат. Бу ерга ярим кечада ким чиқиб ўлтирар экан? Ботирми?

Қумри. Ботирнинг аллақачон ухлаганини ўзингиз биласиз-ку, ҳозир ҳовуз бўйидан бу ерга Ерқин пошша келади-лар.

Пўлат (*бирдан ўзгариб*). Ерқин пошша... (*Жим. Бир оздан сўнг инжиқ тез ва шиддатли.*) Бор, кет, кўзимга кўринма! (*Қиз индамай кетар.*)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат ёлғиз

Пўлат (*ўзича*). Ерқин пошша, Ерқин пошша... Ерқин пошшадан шу кунларда бир умр ажралмоқ керак! Бу — менинг учун кўп оғир бўлса-да, мен кўнглимни бошқа ёқларга бура оламан. Менинг бошимда яна бошқа дардлар ҳам бор; у дардлар мени мана бу яхши кўриниш дардларидан қутқазиб кетади-я... Аммо, аммо Ерқин пошшага кўн қийин бўладир. (*Тез қадам босиб Қумри келар.*)

ТҲРТИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Қумри

Қумри (*кириб келиб*). Пўлат! Айтканча, ойим пошша «Пўлат акангга айт, менга, менинг чиқинимга гул териб қўйсин!» деб эдилар. Ҳали айтаман деб эсимдан чиқиб қолибдир.

Пўлат (*инжиқланиб*). Бор, бор, кет, бориб айт, «Жой тайёр» дегин! (*Ўзича.*) Ерқин пошшанинг шармандабозлиги ҳозирданоқ бошланиб қолибдир.

Қумри. Гул-чи? (*Пўлат эшитмайдир. Яна қаттиқроқ.*) «Гул-чи?» дейман.

Пўлат. Бор, кет, хўн деди, дегин.

Қумри. Гулни териб қўясизми?

Пўлат (*инжиқ*). Ҳа, бир қучоқ қилиб териб қўяман.

Қумри (*тезгина Пўлатнинг ёнига келиб кўксини тутадир*). Пўлат, Пўлат, бир дона гулни ўз қўлинг билан узиб олиб, ўз қўлинг билан кўксимга тақиб қўй, сендан умрлик ёдгор бўлсун!

Пўлат (*яна инжиқ*). Қиз, мен сенга дедимки, «сени сева олмайман».

Қумри (*ялииб*). Ҳеч бўлмаса менинг севгимга ёдгор бўлсин деб қил! Менинг ноумид ва бахти қора севгимга атаб битта сассиқ кўкат бўлса ҳам тақиб қўй! (*Қўзига тикилиб*.) Битта сассиқ кўкат-а?!

Пўлат (*секингина, худди суратдек юриб бориб бир гул узадир ва секингина тақиб қўядир*). Бор энди, йўқол, кўзимдан нарига бор! (*Қумри бир гулга ва бир Пўлатга қараб кета бошлайдир*.) Тўхта, Қумри! (*Қиз тўхтайдир*.) Ойим пошша нима учун бемаҳал, ярим кечада ҳаммани бесаранжон қилиб юрадир?

Қумри (*Пўлатга буткул яқинлашиб, даъвогар каби*). Нимага мендан сўрайсан? Нимага? Нимага жавобини ўз кўнглингдан сўрамайсан?

Пўлат. Қиз, қизишма! Менинг кўнглим ҳозир ҳеч нарсага жавоб бера олмайдир.

Қумри. Сен, Пўлат, нима учун мунча хом хаёлсан? Мени билмайди, сезмайди деб ўйлайсанми? Ойим пошша сенинг дардингда ёнгани учундирки, на кундуз тинадир, на кеча! Шунинг сен ўзинг ҳам жуда яхши биласан.

Пўлат (*ясама*). Йўқ, йўқ... У мени севмайдир.

Қумри (*эрмак қилиб*). Ҳа, чинакам, у сени сира севмайдир.

Пўлат (*огир*). Севса-да, севса-да... У — осмонда, мен — ерда. У мени ўйлайдир, мен — тоғу тошларни...

Қумри (*бир оз очилиб*). Мана бу гапинг тўғри! У — сендан жуда йироқда, менинг умидим ҳам асли шунда... (*Қўзи келаётганларга туриб*.) Келарлар! (*Пўлат шошқин, инжиқ ва пугиллаган*.) Ана, кўрдингми? Қўлида қилич билан қалқон! Ҳеч қаерда у қиз шу икки нарсадан ажралмайдир, айниқса, сўнг вақтларда қиличчини яланғочлаб бошига қўйиб ётатурган бўлиб қолди. Илгари миҳга осиб қўйгучи эди.

Пўлат (*шошилиш*). Бор, бор, тезроқ кет. Бор, қарши ол. Сени мунда мен билан гаплашиб турганингни сезса, жини қўзиб кетадир.

Қумри (*қўрқмас*). Қўзиса қўзий берсин! Қўрқаманми? Сени у қандай севса мен ҳам шундай севаман. Севганимнинг ёнида кўрсалар айбми?

Пўлат (*секин овоз билан ғазаб қилиб*). Жим! Огзингни юм!

Қумри (*гинали, қалтираб туриб*). Менинг севганимни қўлимдан тортиб... (*Пўлат гаранг, шошган, ёнида Момо*

хотин билан бирга Ерқин киради. Гўзал текис, киборларча, фақат содда кийинмишдир, бир қўлида қилич, бирида қалқон.)

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Қумри, Ерқин, Момо хотин

Ерқин (тез кириб, кулиб туриб Қумрига). Нималар дединг? «Севганимни қўлимдан тортиб» дедингми? Нима демакчи бўласан? Қани, айтиб бер-чи!

Пўлат (тезгина). Пошшам, бир эртақ айтиб туриб эди...

Қумри (дадил). Йўқ, ёлгон! Эртақ айтганим йўқ! (Пўлат бесаранжом.) Мен демакчи бўламанким, «менинг севганимни қўлимдан тортиб олмоқчи бўлганларни ерга қаратаман, шарманда қиламан!»

Ерқин (қулимсираб туриб бемалол). Севганинг ким сенинг? (Секин ўлтирадир.)

Қумри (қалтираб). Уни ўз қалбингиздан сўранг!

Ерқин (ранги ўчиб, ғазабли). Жим! Жим дейман! Яна тагини шундақа нарсаларни гапира бошласанг бошингни кесаман!

Қумри (дадил). Кесинг, кесинг, кеса қолинг! Сўнгра Пўлат буткул сизники бўлсун!

Ерқин. Нима, нима? (Қиличини олиб ўрнидан турмоқчи бўлар.)

Пўлат (тўхтатиб). Кизишманг, пошшам! Сиз агар чинакам кесмак ва шу билан тотланмоқ истасангиз менинг бошимни кесинг-да, сиз ҳам тинчсиз, Қумри ҳам. (Қумрига.) Пўқол, кўзимга кўринма, тентак қиз! Бўлмаган нарсаларга аралашиб юргунча ишингни қилсанг-чи!

Қумри (кетатуриб). Кетаман, кетаман! Сиз қолинг шу ерда, мақсадингизга етинг! (Ерқин ўрнидан турмоқчи бўладир, Момо унинг йўлини тўсадир, Қумри тез-тез чиқиб кетадир.)

ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Ерқин, Момо хотин

Ерқин. Бари бир, мен бу қизни тирик қолдирмайман!

Пўлат (секингина боқча томонга кета бошлаб). Кўп қизишманг, пошшам.

Ерқин (секингина пўстакка ёнбошлаб). Қаерга?

Пўлат. Сиз учун гул тергали.
Ёрқин (амирона). Бор! (Пўлат кетар.)

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Ёрқин, Момо хотин

Ёрқин (Момога). Хола, сиз ҳам бора берингиз энди.

Момо. Ўзингни шундай вақтда ёлғиз қолдириб-а?

Ёрқин. Нима бўлар эди? Бўри еб кетармиди?
(Қиличини кўрсатиб.) Бунни биласиз-ку!

Момо. Болам, сени бўри емайдир-ку, энди...

Ёрқин. Эндиси нима, тагин?

Момо. Энди, болам... Ёш, етилган қизсан, отанг эл-халқ орасида жуда обрўйлик одам, гап-сўз бўлмасин дейман-да.

Ёрқин. Мана шу тўрт деворининг орасидан чиқмай-турган бўлсам, етилмай ўлайин! Обрў деган нарса одамни кишанга сола турган бўлса, у ҳам ўлсун!

Момо. Вой болам-э... Нафасингни совуқ қилмангил-э...

Ёрқин. Менга ишонсангиз кетинг, ишонмасангиз пойлаб ўлтира беринг. («Аразлаб» — тескари қараб ёнбошлайдир.)

Момо (келиб бошларидан сийпаб). Хафа бўлма қизим, кетай, кетай. Ишқилиб ўзингга эҳтиёт бўлгил-да! (Ёрқин жим. Момо кета бошлайдир.)

Ёрқин (бирдан бурилиб, ўйчан). Хола, холажон, бери келинг. (Момо қайтиб келар.)

Момо. Нима дейсан қизим?

Ёрқин. Ўлтиринг, ёнимга ўлтиринг. (Момо ўйчан ўлтирар.) Хола, холажон, онам ўлгандан кейин она ўрнига сиз қолдингиз. Мени онамдан кўра яхшироқ эркалатиб, силаб-сийпаб ўстирдингиз. Менинг сиздан бошқа таянган ҳеч кимим йўқ. Отам бўлса аччиғи ёмон. Ҳеч нарса айта олмайман. Йўқ, йўқ... Отам мени жуда яхши кўрадир. Мен нима десам хўп дейди...

Момо. Ҳа, баракалла қизим. Ўзинг ҳам биласан экан-ку?! Отанг, сени ўгай она қўлида қолдирмаслик учун онамдан кейин уйланмай ўтиб кетди. Болам, отангдай кишига ёлғизлик сира ярашмас эди. Болам, сени деб ёш умрини ёлғиз ўтказди.

Ёрқин. Биладан, холажон, биладан, отамнинг менга қилган оталиғини ҳаммадан ортиқ мен биладан. Мен нима десам у «йўқ» демайдир. Тилаганимни қилиб берадир.

Лекин... (Жим.) бу дардни унга айтиб бўлмайдир. Бу дардга даво тоңсангиз, сиз тоңасиз, мени бу кети йўқ қайғидан қутқазсангиз, яна сиз қутқазасиз, холажон. Нима қилайин мен, айтинг-чи, нима қилай?

Момо (Ёрқиннинг бошини сийпаб эркалатиб). Қизим Ёрқин, мен сенинг йўлингда жонимни ҳам беринга ҳозирман. Нима десанг қиламан, қўлимдан нима келса шунга ёнишиб кўраман. Лекин қизим, мен сенга айтдимки, сен юртининг хондан кейин энг улуг кишисининг қизисан. Отанг Ўлмас ботир хоннинг биринчи ботири. Унинг дегани деган, айтгани айтган. Сен шундай одамнинг қизисан. Пўлат бўлса ўз гавдасидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ бир богбон, бир ялангоёқ. Отанг сени ҳеч вақт унга бермайдир. Агар отангнинг ўрнида бошқа бир киши бўлса, у ҳам шундай қилар эди. Агар Пўлатни севганингни эл-юрт билиб қолгундай бўлса, отанг бир умр кўчага чиқолмайдир.

Ёрқин. Холажон, мен сизга «Пўлатни севаман» деб айтганимга икки-уч ой бўлди, шундан бери, сиз, ҳаммавақт шу гаиларни айтасиз: «Сен катта одамнинг қизисан, Пўлат бир ялангоёқ...» Мен бу хил гаиларни кўп эшитдим, отамнинг кимлигини ва ўзимнинг нималигимни хўп яхши биламан. Энди, менга у эртакларнинг кераги йўқ. Ҳозир менинг дардимга даво керак, даво! Биласизми, даво?

Момо. Сенинг дардингга ҳеч қандай даво кўра олмасам нима қилай? Мен, уна сен айтган кундан бери уйлаяпман, тушунаман, ахтараман, излайман — ҳеч бир йўл кўринмай-дир.

Ёрқин. Холажон, мен «дардимга даво» деб сизга аллақачон айтган бўлсам-да, бу чоққача уна дардга чидаб, бардош қилиб ҳам келдим. Нимага десангиз, Пўлат ҳозиргача шу ерда, кўзимнинг олдида эди. Мен уни кўрар, шу билан юнапар эдим. Энди иш сўнг ҳаддига етди, энди жон бўғизга келиб тақалди, энди чидашга асло имкон қолмади...

Момо (андишали). Нима бўлди, қизим, нима бўлди? Ё бирор совуқ хабар борми?

Ёрқин. Оҳ, мен қандай қилиб тилга олиб айтайин? Йўқ, йўқ, бу дарднинг давоси, чинакам, йўққа ўхшайди.

Момо. Нима бўлди, қизим? Айт ахир, мен билайин. Эҳтимолким, бирор йўлини топармиз. Айтмасанг мен қандай бир иш қила оламан?

Ёрқин (оғир). Пўлат кетадир...

Момо (тинч). Қасерга?

Ёрқин (эшитмайди, оғир ўй остида). Пўлатдан бир умр айриламиз.

Момо. Қизим, мен сендан сўраб турибманким, қаерга кетадир?

Ёрқин. Билмадим.

Момо. Муни сенга ким айтди?

Ёрқин. Пўлатнинг ўзи.

Момо. Қачон кўрдинг уни? Гауландингни? Қаерда гауландингни? Нима деди?

Ёрқин. Мен уни, холажон, кеча кечаси кўрдим. Ҳовуз бўйида эдим. Отам билан озроқ гаулашиб ўлатирдик-да, кейин отамни чақириб олиб кетдилар. Мен ўзим ёлғиз қолдим. Ўшанда отамнинг бир хатими, қоғозими эсидан чиқиб қолган экан, бир оздан кейин ўша қоғозни истаб Пўлат келиб қолди. Ана дедиким: «Мен кетаман, эҳтимол. бир умр кўринмасмиз». Мен бирдан оғирлашиб кетдим. кўз олдимарим қоронғиланди. Худди оғир бир юк босгандай бўлди. Бир оз вақт ҳеч нарса сезмадим. Кейин секин-секин ўзимга кела бошлаб кўзимни очсам, Пўлат йўқ эди... У меннинг оғирлашганимни сезмасдан қайтиб кетган бўлса керак, йўқса, мени ўша ҳолда ёлғиз қолдириб кетмас эди. *(Жим.)* Шу билан меннинг умидим узилди...

Момо. Пўқ қизим, ҳали унча умидсиз бўлмай туратур. Бирор йўл топилиб қолар, дейман.

Ёрқин *(оғир ва ноумид)*. Копки...

Момо. Кечадан бери қайгириб, аллақандай бўлиб юришинг шу учунмиди?

Ёрқин. Ҳовузининг бўйида ўлатира олмасдан бу ерга келдим. Кўнглим тинчланармикан, дейман, ҳар қаердан кўнглимга тинчлик ахтараман. Аммо, ҳар қайда ҳам шу гам босқини...

Момо. Мен ҳам шониб қолдим, болам. Нима қилсак экан? *(Жим, ўйга ботадилар.)* Қизим, сен ўзингни унча қайғуга солмай тур. Мен Пўлатни кўрай, гаулашай, нима учун кетинлигини, қаерга боришлигини сўраб билай. Сўнгра «кетма» деб бир насихат қилиб кўрай, эҳтимол уната олурман. *(Ёрқин диққат билан тинглайдир.)*

Ёрқин. Йўқ, моможон, энди ҳақиқатни аччиғ бўлса ҳам, кўз олдимга келтирмак керак: Пўлат кетмаса ҳам, шу ерда тура берса ҳам мени бу уйга бир умр боғлаб қўймаганлар-ку. Отам менга неча марта «қизим, кан-катта туядай бўлиб қолдинг. Сенинг ҳам кўнайдими?» деб тегишди.

Момо. Йўқ қизим, у тўғрида сира қайғирма. Агар Пўлатни кўриб юриш билан кўнглинг тинчланатурган бўлса, ўзинг қаерга, кимникига борсанг, ўша жойга уни ҳам олдирсанг бўладир. Унинг йўли топилаберадир, у кейин

булатурган нарсa. Фақат, бунинг учун отанг нима деса сени «хўн» деб туришининг керак. Қизим, сен хотиржам бўл, эрта билангача мен Пулат билан сузланиб қўйиб, эртага эрта билан жавобини айтаман. Энди тинч бўл. Уйқунг ҳам келгандир, кир, ёт, ўзингни кўп уриштирма!

Ерқин. Йўқ, холажон, сиз агар астойдил мени десаңгиз, менга раҳмингиз келса, бир ини қилинг.

Момо. Жоним қизим, нима қилай? Нима истайсан?

Ерқин (*уялиб, тортиниб*). Пулатнинг ўзини ҳозир менга чақириб беринг. Шу ерда мен ўзим гаплашай. Эҳтимол, у қолгани унамас, кетар. Охир чокда бир кўришиб қолай...

Момо. Вой қизим, кўриб-нетиб қолсалар нима бўладир?

Ерқин. Ҳозир уйгоқ ким бор, дейсиз? Ҳамма ухлаган... Ҳозир тинч кишилар учун уйқунинг энг ширин вақти...

Момо. Қўй қизим, мен ўзим гаплашай.

Ерқин (*йигламсираб*). Агар... сиз... мени ўлмасин, уч-тўрт кун... умр... кўрсун десаңгиз... менинг айтганимни қилинг. Бўлмаса мен... (*Йиглайдир*) мен... тугайман!

Момо (*ялиниб, эркалатиб*). Қизим, жоним қизим, бағрим, жигарим қизим, йиглама! Нимага йиглайсан? Қўй, менинг эзилган бағримни баттар эзма, сенинг кўзингдан томган ҳар бир томчи ёш, менинг ярам учун бир ништар бўладир. Қўй қизим, йиглама. Хайр, майли, мен Пулатни чақириб бераман. (*Эслаб.*) Айтканча, ўзи ҳам келса керак, гул узгали буюрган эмасмидинг? Ўшанга кетгандир.

Ерқин. Ўшанга кетганинги-кетган-а, гул узиб келармикан?

Момо. Албатта, қизим, у сенинг айтганингни қилмай қўймайдир.

Ерқин. Бўлмаса холажон... бўлмаса...

Момо. Бўлмаса — нима демакчисан, қизим? Айт, айтабер.

Ерқин. Бўлмаса... сиз... сиз холажон... сиз...

Момо (*кулиб тезгина*). Мен кетаман, майли, мен кетаман. Ўзим ҳам билдим, ўзим ҳам кетмакчи эдим. (*Секингина ўрнидан турадир.*) Қизим, гаплаш, кўриш. лекин, ўзингга эҳтиёт бўл, эсингни йўқотма, шайтоннинг игвосига сира йўл берма. Отангни қариган чоғида ерга қаратма. Ўзингни ҳам дунёга масхара қилдирма!

Ерқин (*дадилланиб*). Моможон, мен у тўғрида мана бу қиличдан ҳам тезман. Мен, ёлғиз севаман... Менинг кўзимда ўз акамдай бир Пулат бор. Менинг бағримда

номусли бир севинч бор. Тинч бўлинг, кўнглингизни
тўқ тутинг... Бу тўғрида мен қанча эҳтиётли, қанча қаттиқ
бўлсам, Пулат ўзингиз биласиз, мендан ҳам ортироқ.
(Момо бўйинини эгиб секин-секин чиқиб кетадир.)

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин елғиз

Ерқин (юзини болишга қоплаб жим бўладир, бир
оздан сўнг бошини кўтариб). Кўнглим алланима балоларни
сезгандай бўладир. Онам бўлсайди... тизасига бош қўйиб
йиғлар эдим. (Яна бир оз жим.) Йўқ, йўқ... Ҳозир шундай
бир дардга йўлиқдимки, бунинг давоси ҳеч кимда йўқ.

Кўрмайин босдим тиканин,
Тортадирмен дардини...

Йўқ, йўқ! Мен бу тиканин кўриб туриб босдим! Йўқ,
йўқ! У — тикан эмас, гул эди, гул!.. (Яна юзини болишга
қоплаб тинадир. Бир оздан сўнг қўлида бир тўплам гул
билан секингина Пулат келади.)

ТЎҚҚИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Пулат

Пулат (бир оз тикилиб турғоч ҳадиксираб уёқ-бу-
ёққа қарайдир). Бу ерда ойим пошшадан бошқа ҳеч ким
йўқ. Менинг бу ерда турганимни кўрсалар, менга ҳам, ойим
пошшага ҳам яхши бўлмас. Ойим пошша ухлаб қолганга
ухшайдир, гулни бошига қуяйин-да, бориб Момога
айтайин, келиб уйготиб олиб кетсун (кета бошлайдир).

Ерқин (секингина бошини кўтариб). Пулат, мен
уйғоқ! Ҳозир менинг учун уйқусизлик кунлари келганини
билмайсанми?

Пулат (бир оз қовшаб олиб). Ундай бўлса кўн яхши.
Мана — гул, марҳамат қилинг (узатадир). Менинг сўнг
совғам!

Ерқин. Гапирма! (Гулни ирғитадир.)

Пулат (йироқдан туриб, қалтираган товуш билан).
Пошшам, бу гаилар ҳам сўнгги гапимдир, шу учун бир оз
гапириб олмасам бўлмайдир. Инайкики: гапиратурган
гаиларим сиздан кўра ўзим учун аччиқроқ, шундай бўлса
ҳам кўн эмас, бир-икки оғиз. Ҳозир, мана шу жойда ҳам

кўп қолишга кўнглим унамайдир, ўз отимнинг булғанишидан қўрқмасам ҳам, сиз учун сира раво кўрмайман. Биламанким, икковимизнинг бу ерда турганимизни кўрсалар албатта, бир гап чиқарадирлар.

Ерқин. Сен Пулат, агар кўнглинг тўғри бўлса, хотин киши билан тўғри муомала қилишни билатурган бир йигит бўлсанг, ҳеч бир гап-сўздан қўрқмас эдинг. Ёлғиз, кўнглинг тўғри бўлса!

Пулат. У тўғрида мени мендан кўра сиз ўзингиз яхшироқ биласиз.

Ерқин. Бўлмаса, тинч бўл. Майли, кўраберсинлар. *(Шу чоқда бир дарахтнинг орқасидан Қумрининг ёлғиз бошигина кўринадир. У — хавфсираб, ҳовлиқиб ва аччиқланиб бир оз буларга қараб турадир. Сўнгра ўзича пичиллаб «ҳап сеними?» деган ишоратни қиладир-да, дарров йўқоладир. Булар сезмай қоладирлар.)* Мен ҳам сен билан кўн сўзлашмак истамайман, биламанким, икковимизнинг севгимиз ҳам умидсиз севгидир. Аммо, мен сени кўз олдимда кўриб юрсам ҳам тинчиб юрар эдим. Кеча, сен менга «кетаман» деддинг, бу кун «сўнг совғам» деб гул бердинг, мана шулар нима учун эди, менга тушунтириб бер!

Пулат. Тушунтиришининг кераги йўқ, ўша гапларнинг ўзи билдириб турадир: мен кетаман. Шу ҳафта ичида бу даргоҳдан буткул кетаман.

Ерқин. Қасрга?

Пулат. Сизга ишонганим учун буни айтиш мумкин: тоғу тошларга.

Ерқин. Нима учун?

Пулат. Унисини, лекин ҳозир айтолмайман. У — менинг ўз ишим, сиз билмасангиз ҳам бўладир. Лекин, бир вақт келар, билиб ҳам қоларсиз.

Ерқин. Эҳтимолким, шу севги сабабдир?

Пулат. Йўқ, асло?

Ерқин. Мен сенга «қол» деб ялпинмайман, бу — ортиқча бўлур. Сендан ёлғиз сўраймангина: қолабиласанми? Шунинг иложи борми?

Пулат. Сира йўқ!

Ерқин. Менинг қўлимдан келатурган ишлар билан иложи бўлса-чи?

Пулат. Жуда яхши булар эди. Лекин, унинг иложи ҳеч кимнинг қўлидан келмайдир!

Ерқин. Бўлмаса, мен ҳам борсам бўладирми?

Пулат. Йўқ, асло!

Ерқин. Келатурган йўлнинг учун қилич керакми?

Пўлат. Қиличлар керак?
Ерқин. Қилични берай.
Пўлат. Қуллуқ. Қиличлар тонаман!
Ерқин. Ундай бўлса йўлингда ўлим кўрқинчи бор экан-да?

Пўлат. Ўлим эмас, ўлимлар кўрқинчи бор.

Ерқин. Ўлим қонлимидир?

Пўлат. Уни... Уни... *(Бир оз жим, сўнгра бирдан.)* Уни, пошшам, эл биладир! *(Шу чоқда орқадан Қумрининг «Ана, ана» деган товуши келади, булар қўрқиб қарайдилар. Олдида Қумри бўлгани ҳолда қўлида қилич билан Ботир киради. Унгача Ерқин қўлига қалқонини олиб ўрнидан тургандир.)*

УНИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Пўлат, Қумри, Ўлмас Ботир

Ботир *(ташқаридан бақириб келар)*. Хой беорлар, беномуслар! *(Тез кириб келиб бир тўхтаб оладир-да, сўнг бирдан Пўлатга ҳамла қилиб.)* Беномус, кўрнамак!

Ерқин *(тезгина қалқон ушлаб орага киради)*. Ота, мунда номус масаласи йўқ! Бу ерда номус оқ, пок, бегуноҳ!

Ботир *(бир оз бўшашиб орқага қайтади, сўнгра тинч ва наст овоз билан Ерқинга)*. Сен, қизим, бу ерда ярим кечада богбон билан ёлғиз қолибсан-у, номус масаласи бўлмайдирми? Мени алдамоқчи бўласан, беномус қиз! *(Қизиқиброқ.)* Агар мен сени қилич уйинига ўргатиб ўзимдан уста қилмаган бўлсам, ҳозир чоғиб ўлдирар эдим! Йўқ, сени жаллоднинг қўлига тошшириб «майдонни сиёсат»да нарчалантирайми?!

Ерқин. Ҳақ йўлда ўлдирмак истасангиз, мен, қалқонини ерга ташлаб *(ташлайди)*, бўйнимни тутиб бераман! *(Бўйинини эгиб туради.)*

Ботир. Отанг ноҳақ ерга бир қатра қон тўккан эмас. Мундан кейин ҳам тўкмайди! Аммо, *(Пўлатни кўрсатиб)* мана бу кўрнамакнинг қони тўвилса, асло ноҳақлик бўлмайди! *(Пўлат хаяжонли, лекин жим.)* Айт яхшилик билан, нима тўғрида гаплашиб туриб эдингиз?

Ерқин. Уни айта олмайман, лекин, номус масаласи эмас.

Ботир. Менга айта олмаганингдан кейин қандай масала бўлар эди, беҳаё? Айтиб бер яхшилик билан: нима тўғрида гаплашиб туриб эдингиз?

Ерқин. Номусдан бошқа бир...

Ботир. Сен жим тур! Ана у беномуснинг ўзи гапирсин! Гапир, дейман, сенга беҳаё!

Пўлат (*олдинроқ келиб, дадил, лекин бемалол*). Мен кимман?

Ботир (*кўрмас*). Кимлигининг ўзинг биласанми?

Пўлат. Сиз билмасангиз қайдан билайин?

Ботир. Тугилганингдан бери менинг хизматимни қилиб келиб, менинг нон-намагимни еб келиб ҳали ҳам ўзининг танимадингми?

Пўлат. Сизнинг умрлик хизматкорингизман; бөгбонингизман, деб танисам, шу чинакам таниганим бўладирми?

Ботир (*бирдан ғазабланиб, бақариб*). Беномус, бўлмаса «қизимнинг ўйнаши» деб танитайми сени? (*Ерқин бесарапжон.*)

Пўлат (*мардона*). Қиз билан ўйнашини эмас, тўғри ўйин-қулишининг ўзи ҳам кўнглига сиғмайдир. Ботир, айтинг, мен кимман?

Ботир. Сен нон-намагага тунурган бир нонкўрсан! Яна нима керак?

Пўлат (*қалтираброқ*). Ботир, нардани очини замони келганга ўхшайдир: (*кўзига қараб олиб.*) Менинг отам ким?

Ботир (*бир куришашиб, ранги ўчиб қоладир, сўнгра ўзини тўхтатиб олиб, бемалол*). Отанг бир қишлоқи!

Пўлат. Қани ўша қишлоқи? Нимага мен сизнинг даргоҳингизда сизнинг нон-тузингизга қараб қолганман?

Ботир. Ўзини боқолмаган бир қишлоқи сени бити билан боқсинми? Ўзи боқолмагандан кейин менга бериб кетган-да! Отанг, сени, «Ботирнинг қизи билан ўйнашсин, Ботирни эл-халқ олдида ерга қаратсун!» деб қолдирган эдимми? (*Қизиб.*) Қани, айт, беномус, гапир!

Пўлат. Ботир, сиз гапни бошқа ёққа бурманг, бари бир иш хушук бўладир. Ўша отам қани? Нимага менга кўрсатмайсиз?

Ботир. Отангини мен қайдан билай? Егали овқат тополмай очидан ўлиб кетгандир. Мен сенга кам оталик қилдимми? Нонкўр? (*Яна қизиб.*) Мен сенга «қизимга ўйнаш бўл!» деб оталик қилдимми? А?

Пўлат (*қалтираб, Ботирнинг кўзига қараб олиб*). Уятмайсизми? Уятмайсизми? Астаффулло... (*Бир-икки қадам орқасига қайтадир.*)

Ботир. Мен кимнинг она қўйнидаги қизи билан ўйнашибманким, уялсам?

Пўлат (*югуриб келиб*). У... ёнгоқнинг тагидаги

ҳандақ кимнинг гўри? Айтинг, кимнинг гўри? (*Ботир чўчиб орқасига жиладир, лекин, ўзи жим, Пўлат берган сари унлиқиб.*) Бир хандақда неча кишининг боши бор? (*Кўйнидан бир рўмолчада майда суяклар олиб ташлаб.*) Мана бу суяклар кимники? Нимага булар ёнгоқ тагидаги хандақда чириб кеткан? (*Ёнидан бир қоғоз олиб.*) Мана бу ариза кимники? (*Бақириб.*) Кимники дейман? Ариза берганлар қани? (*Ердан суякларни олиб Ёрқиннинг олдига ташлайдир.*) Мана шулар эмасми, ариза берганлар? Менинг отам, акам, тоғам яна бошқа қанча қовму қариндошларим шу бир ховуч суякнинг ичида эмасми? Гапиринг! Гапиринг! Нимага дамингиз чиқмай кетди? (*Ботирнинг қиличи қўлидан тушиб кетадир, ранги оппоқ оқарадир, касал одамдай бўшашиб, ҳолсиз туриб қоладир.*)

Ё р қ и н (*қалтираб*). Ота! Ота дейман! Бу нима гап? Бу нима? Бу қандай гап? (*Ботир жим.*) Пўлат, сен айтиб бер: бу нима гап? Мен ўламан, мен чидай олмайман. Бу қандай сир?

П ў л а т (*ўзини босиб олиб, бўшашиброқ*). Бу сирларнинг тагини отангиздан сўранг. Ота-она, қавму қариндошларини бир умр кўрмаган, уларнинг ширин гапларини эшитмаган, ўзларини кўриш ўрнига, бир халта чириган суякларига эга бўлган киши, ўша суякларни чиритган даргоҳда тура олмайдир. Амакингизга қизини бермагани учун хонавайрон бўлган бир қишлоқи, ўша қишлоқини «хақ» дегани учун ер билан яксон қилинган қишлоқ... Яна мендак бахти қора ўглини шу даргоҳга бир умрлик қул қилиб берибдир! Мен, шу тўрт оғиз гапни сизга айтиб кўйиб шу даргоҳдан буткул бош олиб кетмакчи эдим. (*Қумрини кўрсатиб.*) Ана у тентак, жинни қизнинг гапи билан отангиз бизни гуноҳкор қилди. «Нонкўр» деди. «Ўйнаш» деди, «беномус, беҳаё» деди, ҳар нарса деди. Агар бу сирни очиб юбормасам менинг бошим ҳам шу суякларнинг биттаси булар эди. Ойпошша менга «нон-туз» берди деб отангиздан ҳалоллик сўрамайман. Нимага десангиз, ҳар бир тишлаган поним — ота-оналаримнинг бир бурда эти, ҳар бир қатра татиган тузим — уларнинг кўз ёшлари, балки, қонлари бўлган экан. Бу даргоҳда гуноҳи йўқ, менга чинакам сингил бўлиб, балки, онамдай шафқатли қараган сиз эдингиз. Шу учун сиздан сўрайманким, ўша шафқат ва марҳаматларингизни ҳалол қилсангиз! (*Ҳамма жим.*)

Б о т и р (*оғир*). Пўлат, сенга нима дейишни билмайман... Менга мушча қаттиқ даъволаринг бор экан. Ўзимга хилват қилиб туриб айтсанг бўлмасмиди?

П ў л а т. Қизингиз билан мендан гумонингиз бор экан,

шу тентак қизининг гани билан бизга анвойи ҳақоратларни
ирғитмасдан, қизингиз билан хилватда гаплашиб, гап
олсангиз бўлмасмиди?

Ботир. Бўлар иш бўлди, энди бу сирни шу жойга
кўмайлик... «Кетаман, чиқаман» деган гапларингни ташла!
Сен шу ердан чиқдинг — сир ёйиладир ва мен шарманда
бўламан. Мен бир шарманда бўлганимдан кейин сенинг
билан бошқача гаплашиб қоламиз!..

Пўлат. Бутун бир қишлоқни жиндек бир нарса учун
ер билан яқсон қилган киши, «сир ёйилиши»дан қўрқа-
дирми? Шунча кўмганлар етмагандай, энди бу ҳақиқатни
ҳам ерга кўмайликми? Сиз билан қандақасига гаплашсам,
гаплашабераман. Мен учун энди ҳеч бир қўрқиниш деган
нарса қолмайди! (*Ёрқинга.*) Бу жаллод отадан эмас, сиз
шафқатли сингилдан ҳалоллик сўрайман? Ҳалолланг,
синглим!.. (*Югуриб чиқадир, орқасидан Ёрқин ҳам*
«Пўлат, мени ҳам олиб кет!» деб югурадир, қолганлар
тоғдай қотган.)

Парда тушадир.

ИККИНЧИ ПАРДА

Бу парда саккиз мажлисдан иборатдир

А Р А Л А Ш А Р Л А Р

(кириш тартиби билан)

М о м о х о т и н — биричи пардадаги каби, узгармаган.

Е р қ и н — биричи пардадагидан анча узгарган, уриниб қолган.

К а л — кулдургучи, қизик бир киши. 50—55 ларда. (Биричи парда билан иккинчи парда орасида. 2—3 ой утадир.)

Кенггина сунача, унинг юқори — орқа томонида ҳовуз. Ҳовузнинг теграсида қари-қари қир ёғочлари, улар орасида 3-4 туп майкунтол, шохлари сувга тегадир. Ҳовузнинг нариги ёғи анорзор, унинг орқасида яна қатор-қатор узум сўртаклари, фасл — ёзнинг бошлари, вақт — ҳуфтон пайтлари, ойнинг хира ёруғи билан анорзор ва узум сўртаклари бир бутун — гужум нарса бўлиб кўринадир. Сунача гиламлар билан ясатилган, замонанинг чироқларидан бир нечтаси, ёруғидан кўра кўпроқ тутун буркентиб ёниб турдилар.

Суначанинг бериги чеккасида қалин иўстақлар устида нарқуларга суяниб, ёнбошлаб Ерқин ётадир. Унинг оёқ томонида — сунача қирғоғида Момо хотин ўлтирадир. Ерқин жим ўйланадир, Момо товунини чиқармасдан китоб ўқийдир.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Е р қ и н , М о м о х о т и н

Е р қ и н . Холажон, нима китоб ўқиб ётибсиз?

М о м о *(китобдан бош кўтариб)*. Бир қисса китоби.

Е р қ и н *(оғир, эси бошқа нарсада)*. Қандай қисса?

М о м о . Бир ботирнинг қилган ишлари.

Е р қ и н . Қандай ишлар қилган экан?

М о м о . Бир ёмон ҳокимнинг хонга чақиши билан ўн етти киши бегуноҳ зиндонга ташланган экан-да, у ботир қанча қийинчиликлар билан ўша бечораларни зиндондан қутқариб олган экан. Иншайкин...

Ёрқин (*сўзини бўлиб*). Иннайкейини ҳам борми? Яхши қилибдир, бегуноҳ бечораларни қутқариб олибдир, баракалла, азамат экан. Шу билан мурод-мақсадига етмабдирми?

Момо. Ўша билан мурод-мақсадига етса-ку, жуда соз бўлар эди-ю, бўлмади-да. Халиги ҳокимнинг одамлари бўлмаган тухматлар билан ботирнинг ўзини ҳам зиндонга солишиб қўйишдилар-да. Хали уёғини ўқиганим йўқ, хали зиндонда юрибмиз...

Ёрқин. Рост айтасиз, хола, биз ҳам хали зиндонда юрибмиз. Мана шу китобингиз, холажон, фол бўлсун: ўша ботир зиндондан эсон-омон қутилиб кетса, биз ҳам мана шу зиндондан қутилиб кетамиз! Дурустми?

Момо. Жинни бўлдингми, қизим? Ўз уйи, ўз жойи, ўз ҳовлиси, ўз боғида маликалардай турган қиз зиндонда бўлар эмишми? Зиндонни, илоҳим душманларимизга ҳам кўрсатмасун!

Ёрқин. Бу зиндон мен учун нариги зиндондан ёмонроқ бўлса, нима дейсиз?

Момо. Қўй қизим, ундақа маза-бемаза гапларни гапирма!

Ёрқин. Яхши... Булмаса мазалик гаплардан гаплашайлик: хали «Ботир» деганингизда эсимга тушди, бизнинг ботиримиздан нима хабарлар бор, холажон? (*Секин ўрнидан туриб ўлатирадир.*)

Момо (*билмасликка солиб*). Сизнинг ботирингиз ким экан?

Ёрқин. Вилиб туриб билмасликка соласиз.

Момо (*яна ёлғондан ишонтириб*). Билсам дарров айтар эдим, қизим, билмайман-да.

Ёрқин (*аразлагандай*). Билмасангиз мен ҳам айтмайман...

Момо. Хайр... (*Китоб ўқий бошлайдир.*)

Ёрқин. Холажон, айтганча: отамнинг қаерга кетганини менга ҳеч айтмайсиз-а?

Момо (*китобини ёпиб ерга қўядир*). Қизим, «отанг Ўрдада — хонимизнинг ёиларида» деб неча марта айтдим-ку!

Ёрқин. Елғон айтасиз! Имага бир ҳафтадан бери уйга келмайдир, бўлмаса?

Момо. Иши бордир. Ахир хоннинг энг биринчи катта ботири, яқин маҳрами, оталиги, албатта, бир иши бордирким. келмайдир.

Ёрқин. Ҳеч ишонмайман! Сиз, холажон, мени алдайсиз. Ўзингиз «ўз қизимдай кўраман, фалон, пустон...» дейсизу, мендан ҳар нарсани бекитасиз. Ўз

отамнинг қаерга кетганини ҳам айтмаганингиздан кейин, нимага мени «ўз қизимдай» дейсиз?

М о м о. Ўз қизимдай кўрганимдан кейин «ўз қизимдай» дейман-да.

Е р қ и н. Ундай бўлса отамнинг қаерга кетганини ҳам тўна-тўғри айтиб берақолсангиз бўлмайдирми?

М о м о (*бир оз ҳайрон бўлиб тургач*). Қизим, отамнинг қаерга кетганини мен биламан-ку, лекин, «мен қайтиб келгунимча менинг қаерга кетганимни Ерқин тақир билмасин» деб тайинлаб кетиб эди... Мен туриб, хайр мен-ку айтмайман, бошқа хизматкорларининг бирортасидан эшитиб қолса, ё кўча-кўйдан эшитса нима қиламиз, дедим. Кейин отам менга «хизматкорларимга ўзим тайинлайман. Кўча-кўй тўғрисида бўлса, мен келгунча Ерқинни ҳеч қаерга чиқармайсиз, ҳовлига ҳам кўчадан хоҳ хотин, хоҳ эркак — ҳеч ким киргизилмайди» дейди. Мен иннайкейин «мана бу қиз ўлгур Қумридан қўрқаман» деб эдим. «Бу гапингиз рост» деб Қумрини — ўзинг биласан — ўша кунгёк жўнатиб юборди.

Е р қ и н. Хўх-хў! Иш катта экан-да, бўлмаса... «Биз зиндондамиз» десам, тагин, мендан хафа бўласиз. Зиндонда ўлтирган киши, ҳеч бўлмаганда, ўзининг зиндонда эканини билиб турадир... Хайр, муниси майли, холажон, сиз менга бир нарсани айтиб беринг; отам нимага бундай қилди экан? Мен билсам нима булар экан, а?

М о м о. Унисини мен билмадим, қизим.

Е р қ и н. Хайр, сиз энди отам тайинлади деб, отамдан кўрқиб менга айтмайсизми?

М о м о. Мен отамдан эмас, ундан каттарағидан ҳам кўрқмайман. Мен ёш хотин эмасман, мен ёшимни яшаган, ошимни ошаган хотинман, мен нимадан қўрқай?

Е р қ и н. Қўрқмасангиз нимага айтмайсиз?

М о м о. Отамни роя қиламан, қизим, унинг ҳурмати-ни қиламан.

Е р қ и н (*тез*). Уни ҳурмат қиламан, деб менга зулм қиласизми?

М о м о. Қандай зулм?

Е р қ и н. Отам, ўз отам бўлиб туриб кетган ерини мендан беркитадир, бу менга зулм қилгани эмасми?

М о м о. Хайр.

Е р қ и н. Отамнинг зулм қилганига унаб, кўниб турганингиздан кейин, сиз ҳам ўша зулмга қўшилиасизми, йўқми? Қўшилиасиз! Сиз ҳам зулм қиласиз! (*Жим.*) Яна тагин, мен сени ўз қизимдай кўраман, фалон дейсиз... (*Аразлаб бошини қуйи соладир.*)

Момо. Қизим, жон қизим, ўзингни хафа қилма! Айтсам айта қолайин. Лекин, айтганимдан кейин «хафа ҳам бўлмайман, ғазаб ҳам қилмайман» деб илгари сўз берасан.

Ерқин (*қулимсираб*). Хайр, сўз бердим.

Момо. Бўлмаса айтай: отанг хон қушинининг олдига тушиб урушга кетди.

Ерқин (*хайрон*). Урушга? (*Бир оз жим.*) Қандай урушга? Ким билан урушинга?

Момо. Унисини сўрама, қизим.

Ерқин. Унисини айтмасангиз, бари бир, менга ҳеч нарса айтмаган бўласиз-да!

Момо. Нимага қизим: отангининг қаерга — нима учун кетганини айтдим-ку?

Ерқин. Уни сиз айтмасингиз ҳам билар эдим.

Момо. Қандай билар эдинг, ойим қизим?

Ерқин. Отам — ўша отам, хон — ўша хон бўлгандан кейин, албатта, одам ўлдиргали кетадир-да! Қўйинг, айтмай қўяқолинг, холажон. (*Бир оз жим.*) Қандай отанинг қизи бўлибман, тангрим. Хунари — гўрковникидан ёмон!

Момо (*қизининг оғзини тўсиб*). Хой қизим, нималар деясан? Ўз отанг тўғрисида-я? Уят эмасми? Вой шўрим курсун-э...

Ерқин. Қўйинг холажон, бир ховуч, бир тўда «катталар» деб ҳар қадам, жойини гўр кавлаб юриш яхшими? Пулатнинг ўша кечаси айтган гаплари ҳали ҳам қулогимдан кетмайдир. Ўша тонда ўликдай қотиб, дам чиқаролмай қолган отам... Яна бева-бечорани қон-қора қақшатқали кетибдир! Вой, вой... (*Кўзларини кўли билан тўсиб.*) Пулатнинг қўлидаги суяклар-э!.. Кечалари тушларимда ҳам ўшаларни кўриб чиқаман... Пулат бир иш қилди, бир гапларни айтдики, одам бўлса чидаб туролмайдир. Ахир, отамнинг ўзи ҳам ўликдай қотиб қолган дейман-а? Пулат ўт бўлиб ёниб кетибдир, ҳадеб гапирадир, гапирадир, холос...

Момо. Ўша гапирган гаплари, ҳовлиқини, бетоқатлиги мана букун бошига бало бўлди.

Ерқин (*бесаранжом*). Нима бало бўлибдир? Қандай балони айтасиз?

Момо. Қум, чўллардаги энг ёмон, ўз фуқаро ўғрилари-га бош бўлиб олиб, юртни бесаранжом қилиб ётгани яхшими?

Ерқин. Қандини сеун! Ўғриларга ўғри бўлиб бас келмаса, қандай бас келиб буладир? Тангри берса, юрт

ҳаммаси ўшанга эргашиб кетиб, мапа бу ўрдадаги ўғрихонани тўзитсалар нима дейсиз? Ёмон бўладирми?

М о м о. Ҳоним қизим, (*жулиб*) сен «яхши бўладир» деган иш сира ёмон бўлмайдир. Лекин иш, ўша сен хоҳлагандай бўлмайди-да...

Е р қ и н (*қизиқиб*). Нимага бўлмайди дейсиз? Қасрдан билдингиз?

М о м о. Рост айтасан, қизим: мундан бир-икки ҳафта бурун ҳамма юрт, барча қишлоқ Пулатнинг йўлига кириб қолган эди. Хонимиз, ахир, уч марта қўшин юборди, ҳаммаси ҳам тумтарақай бўлиб, тўзиб кетди.

Е р қ и н. Минг марта қўшин юборса ҳам яна тумтарақай тўзиб келса нима дейсиз?

М о м о. Йўқ қизим, бу сафар худо хоҳласа хоннинг қўшини уларни тумтарақай тўздириб келади. Мунга, ишониб тур, қизим. Иннайки: сенга ҳар қанча оғир бўлса ҳам «хоннинг қўшини зўр келсун» деб худодан тилаб тур.

Е р қ и н. Нимага? Нимага ахир? Ноҳақ ҳаққа зўр келсун деб тилайми?

М о м о. Йўқ қизим, энди гапни очиб айта қолайин: отанг Пулатга зўр келсун, деб тилагил!

Е р қ и н (*бирдан ўзгариб, танг қолиб*). Айтдим! Айтдим! (*Жим.*) Отам яна... яна ўша гўрковлигига борибдир-да! (*Жим, бирдан.*) Холажон, қўриб кетаётибман! (*Маҳкам Момони қучоқлар, жим қолурлар. Бир оздан сўнг.*)

М о м о. Қизим, кеча отангдан севинчли бир хабар келган эди.

Е р қ и н (*яна қизиқиб*). Нима гап экан?

М о м о. Сенга оғир бўлса ҳам, қизим, ота ҳурмати боланикидан ортигроқ бўлгани учун севинчли деб айтдим.

Е р қ и н (*шошган*). Ота ҳурмати деб мени ўлдира-турганга ўхшайсиз? Майли энди, хабарни айтинг.

М о м о. Ҳеч гап йўқ, тегишиб айтдим...

Е р қ и н (*бирдан бақариб*). Хола!!!

М о м о. Ҳа, нима гап, қизим? Мунча бебардошлик? Унчалик ваҳимага арзийтурган гап эмас.

Е р қ и н. Нима гап ахир?

М о м о. Отанг саломат экан, сенга дуо дебдир, «Холаси дебдир, пешонасидан, дебдир, менинг учун бир ўпиб қўйсун» дебдир...

Е р қ и н (*яна бақариб*). Хола!!!

М о м о. Ҳа, қизим, бу нимаси? Менга қара, рангинг ўчиб кетди-я. Нима бўлди? (*Силаб сийпайдир.*)

Е р қ и н (*бир оз жим, сўнгра секин*). Бу билан бўлмайдир... Бу алдаш билан мени баттар қийнайсиз...

Отам томондан нима хабар бўлса тўғрисиини айтиб берасиз... Пулат тўғрисида ҳам нима гап бўлса, ҳеч бир беркитмасдан айтиб берасиз. Мен мундай алдашларни сира кўтаролмайман... Қайта, ўша ҳақиқатни билсам, оғир ва қийин бўлса ҳам ўша дуруст... Мени алдаманг, рост гапни айтиб беринг... (*Яна бақриб.*) Энди алдашларга бардошим қолмади!

М о м о. Айланай қизим, мен ҳам қандай қилай: икки ўтнинг ўртасида қолдим! Бир томонда — отанг, бир томонда — сен... Отанг 35—40 йилдан бери менга туз берадир, ўшани ҳалоллаш керакми, йўқми?

Ё р қ и н. Ўша тузнинг ўзи ҳаромдан келган бўлса... Яна ҳам ҳалоллашми? Шунча йил қилган хизматингиз-чи? У — ҳалоллаш эмасми?

М о м о. Э... қизим, отанг берган нон-тузнинг олдида менинг хизматларим хизматми?

Ё р қ и н. Энди ҳалол-ҳаромни суриштириб кетиб, хабарни айтмайсизми?

М о м о. Айтдим-ку, болам?

Ё р қ и н (*яна бақриб*). Хола! Айтмасангиз бўлмайдир, бўлмайдир, бўлмайдир!

М о м о. Уҳ-х... Болам, болам! Ёаердан ҳам мен сенга шу хабар ўлгурни гапириб қўйдим... Энди айтмасам бўлмайди, шекилли. Ростини айт дейсан, ростини айтсам, хабар жуда қайғули хабар...

Ё р қ и н. Ҳар қандай қайғули бўлса ҳам алдашдай эмасдир, айта беринг.

М о м о (*бир оз жим.*) Отанг борганидан бери Пулатнинг иши тангликка тушиб қолибдир...

Ё р қ и н (*ачитиб*). Ажаб бўлибдир! Жуда яхши! Иннайкин?

М о м о. Иннайкин: ҳозир қишлоқилар унга қўмаклашгани келмай қўйибдирлар...

Ё р қ и н. Иннайкин?

М о м о. Иннайкин: ўзининг йигитлари ҳам бўшашиб қолган эмиш... Иннайкин: яқин ўртада яраш бўлса-ю, Пулат бошқа мамлакатга ўтиб кетса керак эмиш...

Ё р қ и н. Шуми севинчли хабар деганингиз?

М о м о. Шу қизим, шу.

Ё р қ и н (*ўйланиб кетар*). Чинакам севинчли хабарлар... Пулатнинг енгилгани рост бўлса... Бошқа мамлакатга ўтиб кетадирми, қоладирми, ўладирми — бари бир! Ноҳақликка зўр кела олмаганидан кейин, албатта, ўлгани яхшироқ...

М о м о (*Ёрқинга 'тикилган, оғир*). Ўлгани яхшироқ...

(Жим бўладирлар. Момо яна китоб ўқишга бошлар. Ерқин секингина ёнбошлаб бир нуқтага тикиладир. Бир оздан сўнг оғир хаёл билан бошини кўтариб қиличга тикилиб қоладир. Бирмунча вақтдан кейин уйқудан уйғонгандай бўлиб.)

Ерқин. Холажон, хийла вақтдан бери қилич уйини уйнаб кўрганим йўқ, ҳозир жуда қилич уйнагим келган эди. Уйнашатурган одам йўқ: Пулат ҳам кетди, отам ҳам.

Момо (китобдан кўзини ололмай). Қандай қилайлик, жон қизим, ман қилич уйинини билмасам?

Ерқин (ялингандай). Қорол бола-чи?

Момо. Қайси қорол бола?

Ерқин. Оти нима эди? (Эслаб.) Ҳа, Йўлчибек-чи, Йўлчибек.

Момо. Айтканча, у йигит қиличбозликни биладир-а? (Кўзи китобда).

Ерқин. Пулатча, отамча билмаса ҳам... Менимча биладир.

Момо (китобини ёпиб кулимсираб). Сенча билса, отангдан ҳам, Пулатдан ҳам яхши билар экан-да?

Ерқин (кулимсираб, ясама таъзим билан). Ўша йигитни чақиришликнинг иложи бормикан?

Момо. Кимни? Йўлчибеккимни? Энди сендан беркитатурган гап қолмади, чақирсам бўлар. (Ўрнидан тура бошлаб.) Қилич уйнагинг келдими?

Ерқин. Жуда!

Момо. Хайр, бўлмаса мен бориб бир хабар олай-чи, қани... (кета бошлайдир.)

Ерқин. Агар бўлса бир йўла қиличчини ҳам олиб кела берсуни. Қиличи бўлмаса отамнинг қиличларидан биттасини ўзингиз ола чиқинг. (Момо чиқади. Орқасидан.) Шонманг, хола! Айтканча, отам қайси қиличини тақиб кетди?

Момо. Отанг садаф сопликни тақиб кетди. Қалқонни бўлса ўша ёқдан олиб келган эди.

Ерқин. Ферузақўз соплик қиличи шу ердами?

Момо. Шу ерда бўлса керак.

Ерқин. Бўлмаса ўшани олиб чиқинг, қалқонлар бўлса ҳаммаси шу ерда экан, қайси биттасини бўлса ҳам ола беринг.

Момо (чиқа бошлаб). Айтканча, қоролни бу ерга чақирсам, дарвозага кимни қўяман?

Ерқин. Бу нима деганингиз? Ўлмас Ботирнинг хизматкорлари битта холосми? Ташқари тўла одам-ку!

Момо. Хизматкор мингта-ю, пойлоқчи — битта:

отанг ташқарини Йўлчибекдан бошқага ишонмайдир, болам...

Ё р қ и н. Пойлоқчи бўлмаса ҳам тураберади. Озгина вақтга жин урадимми? Бора беринг? (*Х о л а чиқадир.*) Ўша тикилган бало, ўша келатурган қазо менга кела қолсун; мен ўзим гаплашаман!

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н Ё лғиз

Ё р қ и н (*ўзича*). Бу даргоҳда Ўлмас Ботир пуқким, уни ўлдирмак қасдида келсалар. Иннайкин: Ўлмас Ботир бу юртда худодан бошқа ҳеч кимдан қўрқмайдир. Агар Ўлмас Ботирнинг давлати ва бойлигига қизиққанлар бўлса, келсинлар, олсинлар, мен бу ерда бўлсам ҳеч ким эгри қараёлмас! (*Қилични қўлига олиб.*) Агар сен бўлмасанг эди, агар мен сенинг тилингни билмасам эдим... Бу хотин бошим билан қандай хорликларни кўрмас эдим? Истаган кишиларига берарлар, тилаган ишларини қилурлар, мени қўғирчоқдай ўйнатар эдилар. Аммо, бу бор... бу билан бирга бўлсам агар, хотинликдан келган бўшанглигимни ҳеч қайда ва ҳеч нарса олдида сездирмайман. (*М о м о кирадир.*)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н, М о м о

М о м о (*кириб*). Иш катта.

Ё р қ и н. Хўш, нима бўлибдир?

М о м о. Хизматкорларимизнинг букупи азиз бир меҳмонлари бор экан.

Ё р қ и н. Меҳмон? Ким экан у?

М о м о (*кулиб*). Бир кал...

Ё р қ и н. Кал? Ундай бўлса қизиқ одамдир?

М о м о. Шундай бўлгани учун азиз меҳмон дедим-да.

Ё р қ и н. Хайр, нима қилиб ўлтирибдирлар?

М о м о. Кал бобой «ҳа» деб қовуз чалиб, қизиқ байтларини ўқиб ётибдир.

Ё р қ и н. Кулки, хушчақчақлик экан-да?

М о м о. Жуда.

Ё р қ и н. Хола, берироқ келинг! (*Момо келади. Эркалаб.*) Жуда сиқилиб, қайгига қўмилиб ўлтирган эдим. Ўша кал меҳмонни шу ерга чақирсак, бир оз қовуз чалиб, сайраб берса... Нима дейсиз?

М о м о . Қизим, мен сенинг кўнглингни хурсанд қилиш учун ҳар нимага ҳам кўнабераман-у... энди...

Ё р қ и н (*кўзига қараб*). Энди-мендиси йўқ! Менга айтиб беринг. Моможон: ўзи ёш йигитми? Қари кишими?

М о м о . Ёш йигит қаерда! Ўя айтдим-ку: 60 ларга яқинлашиб қолган бир бобой, ўзи кўримсиз, хунук, бадбашара бир одам.

Ё р қ и н . Бўлибдир, бўлибдир! Боринг! Чақириб келинг!

М о м о . (*Ёрқиннинг сочларидан силаб*). Қизим, қорол болалардан бирортаси мабодо отанг келганда айтиб-нетиб қўйса?

Ё р қ и н . Айтса айта берсин; отам мени Пўлат билан ёлғиз бир ерда кўрганда ҳам ўлдириб қўймади-ку?

М о м о . Ўлдирмаса ҳам ундан берисини қилди. Иннайкин: ўзи ҳам қандай кунларга тушмади, болам?

Ё р қ и н . Хайр, энди чақириб бермайсизми?

М о м о . Чақириб бераману, қизим, энди...

Ё р қ и н (*тескари бурилиб*). Қўйинг, қўйинг чақирманг, сира кераги йўқ. Мени қизим ҳам деманг... Сизнинг қизингиз ҳам йўқ. Бўлди, бас!

М о м о . Бўлди, Ёрқин... қизим...

Ё р қ и н . Бўлди, бас! Керак эмас!

М о м о (*ўрнидан туриб*). Қўй, қизим, хафа бўлма. Мен ҳозир чақириб келаман. (*Кета бошлайдилар.*)

Ё р қ и н (*бир оз бурилиб*). Қўйинг, қўйинг хола. Керак эмас! (М о м о кула-кула кетадир.)

ТЎРТИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н ёлғиз

Ё р қ и н (*ўзича*). Жуда кўрқоқ хотин-да! Отам эшитса нима бўлар эди? Еб кўярмиди? Қорол болалар эмиш... Йўлчибекми биттаси? Унинг иши ўз қўлимда!.. (*Пироқларга жим тикилиб қараб қоладир. Сўнгра оғир.*) Тоғлар... Бошлари кўкка тегатурган қорли тоғлар! Уларнинг салқини, кўм-кўк, ёнбағирларида Пўлатнинг чодирлари тикилгандир. Пўлат, Пўлат... Баланд тоғларда, қиррали тошлар устида кийикдай сакраб, сапчиб юргандирсан. Билмадимки, ҳозир нималар ўйлайсан? Ёвларни, урушларни, қўшин ва ботирларни ўйлайтургандирсан... Найзалар, қиличлар, ўлдирган ва ўлдирилганларни ўйлайтургандирсан... Лекин, мени, ўзингнинг қилич йўлдошингни, ёшликдан сен билан қилич ўйнашиб ўсган қадрдон

йўлдошингни ўйламайтургандирсан! Мен, фақат менгина кўнглимда сендан бошқанинг ёдини ўйготолмайман! Мен ҳам сен қадар уста қилич чопар бўлиб туриб... қаерларда қолиб кетдим, а? Қўли боғлиқ қул каби деворлар орасида... (Момо киради.)

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Момо, Кал

Момо (кириб, Ерқиннинг хаёлга берилиб ўлтирганига бир оз қурулиб қарагандан сўнг). Қизим, нима хаёллар билан ўлтирибсан? Меҳмонинг келди!

Ерқин. Қани? (Кал киради.)

Момо. Ана. (Кулар.)

Кал (жуда кулгили қиёфада, икки қулини кўксига қўйиб, эгилиб салом берадир). Омонмисиз, пошшахон?

Ерқин. Худога шукур, ота. Ўзингиз қалайсиз?

Кал (қизиқ қиёфат билан яқинлаша туриб). Отдай!

Ерқин (кулиб). Отдайми, итдайми?

Момо (Ерқинга секин). Ҳой, қизим, ҳой!

Кал. Бўлмаса, сояйи давлатингизда итдай!

Ерқин. Қачон келиб эдингиз?

Кал. Алмисоқда!..

Ерқин. Шунчадан бери биз билмаган эканмиз-да?

Кал. Билишни хоҳласангиз билар эдингизу, лекин, билишни хоҳламадингиз, шекилли.

Ерқин. Киши ҳар нарсани била берса... Иннайкин ҳамма дунёда луқмони ҳаким бўлиб кетмайдими? (Момога.) Хола, отамнинг келганларига 1—2 ҳафта бўлган экан-да? Нима учун менга хабар қилмайдирлар?

Момо. Йўқ, кечагина келган эканлар.

Ерқин. Бўлмаса «алмисоқ»нинг нима даҳли бор?

Момо. У... калчилик-да, қизим... (Калга.) шундай эмасми?

Кал. Рост айтасиз, янга. Лекин, «калчилик» деганингиз бир оз ўзингизга камчилик! «Гулчилик» десангиз эди, албатта булар эди севинчилик! (Куладирлар.)

Момо. Ҳа, боринг, гулчилик, гулчилик... Менинг қизим тушулмаган-да, ёш эмасми...

Кал. Ҳа, ҳали жуда ёш эмасларми? «Ёш» деган бебош бўладир. Айниқса, ёш қизлар кўпроқ бебош бўладирлар. Шу учун ёш йигитлар ҳаммавақт «бағри тош»лардан дод дерлар-да... (Ўзича.) Ҳали менинг билан гап бошлаганда сувдай шовлаб, ўтдай ловуллаб, чумчуқдай чириллаб,

шамолдай пириллаб кетган эдилар-а... Ёш эмиш, ёш... ёш эмас — «бебош» (*секин*) эри йўқ, ўйнаш... (*эшитдириб*.) Аммахон, қизингиз ёш бўлгани билан далланинг келинига ўхшаб келадирлар. Даллани биласизми? Ў... Боғдоддаги Қўзибой ямоқчининг ўртанча қизи бор-ку... ана ўшанинг аммасига хола, холасига эгачи, эгачисига бола бўладир... Билдингизми? Ана мана бу ўзи ёш, сўзи тош, кўзи бебош, қорақош, эси чош, вош-вош қизингиз аслда боғдодлик экан, шу учун боя мен билан гап бошлаган вақтда «ўлпон»дан тушиб «луқмон»дан чиқди-да! Баракалла, неча хирмон эси бор бу боланинг, фақат йиғиб олатурган деҳқон керак, деҳқон!..

Ё р қ и н (*уялиб*). Қал бўлмай ўлсун! Хола, айтсангизчи, бир қовуз чалиб, ўқиб берсин.

М о м о. Хой, сиз менинг қизимга бир қовуз чалиб, газал ўқиб беринг!

Қ а л. Хўп, тасаддуғинг бўлай, хўп!

Ё р қ и н (*калга*). Қовузингиз қани?

Қ а л (*дарров орқамачасига бурилиб*). Биз қовузимизни орқамизга осиб оламиз-да, ойимпошша, Пулат ўғри бўлса, лаънат тавқини бўйнига осиб олибдир...

Ё р қ и н (*бирдан ранги ўзгариб*). Пулатни сиз ҳам биласизми?

Қ а л. У ўғрини билмаган ким бор? Каттадан тортиб кичиккача. Итдан тортиб мушуккача ҳамма биладир уни!

Ё р қ и н (*хаёл суриб туриб*). Шунчами?

М о м о (*калга*). Гапни кўп чўзмасдан чалақолинг!

Қ а л (*қовузни олиб созлайдир*). Нима чалиб, нима ўқиб берсам экан?

М о м о (*Ёрқинга яқинлашиб*). Қизим, нимага нафасинг ўчиб кетди? Айт, нима чалиб берсин?

Ё р қ и н. Менга ҳеч нарса керак эмас, бўлди!

Қ а л. Хола, нима бало бўлди? Ойимпошшанинг кўнгилларида ғам шамоли юриб қолибдирми? Бўлмаса, биз ҳам дўконни йиғиштирайлик. Бу ерда бозор олмайтурганга ўхшайдир. Хайр, майли, бу бозор бўлмаса нариги бозор-да! «Чор бозорчи»га буниси бўлмаса, у бошқаси... (*Жавоб кутгандай қараб турадир*.)

М о м о. Кўп гапирмасдан бирорта янги газалдан ўқий беринг!

Қ а л! Чалаберамиз, ўқий берамиз, лекин... (*Секин*.) Ойимпошша шайтонлаб қолмасинлар, дейман...

М о м о. Гапни чўзмасдан бошланг, тезроқ!

Қ а л. Хўп, амма, садағанг кетай, қулинг бўлай! (*Бошини қашиб, ўйланиб*.) Янги газал дедингиз... Энди

битта янги газалим бор, кеча эрта билан пишиб, банд берган ўзи... Ўшани ўқийман, бўлмаса. (Бошлар.)

(Чолғи)

Бек бўлишга, хон бўлишга, шох бўлишга интиласиз, Пўлатжон ўғри!
Аслингиз ким? Наслингиз ким? Ким бўласиз? Гапиринг тўғри!..

(Чолғи)

Бакабумбурбанг... бакабумбурбанг...

Банг... банг...

Ёрқин (зарда билан). Тўхта, кал! Бас, бўлди! (Момо ҳайрон.)

Кал (қовузни қаттиқ «ғийт» этдириб, ўша «ғийт» товушига «хўп» сўзини тўғрилаб тўхтайдир). Хайр, мана тўхтадик! Пўлат ўғрининг таърифини эшиткали кўрқдингиз, шекилли. Лекин. Ойпошша, икки оғизгина эшитсангиз булар эди. Муни айтган одам жуда рост айткан. Пўлат ўғрини сиз танимайсиз... Мен танийман, жуда яхши танийман; бир ярим ойдан бери бирга эдим... (Момо яна ўтириб китоб ўқигали бошлайдир.)

Ёрқин (ишонмайроқ). Пўлат биланми?

Кал. Ҳа, худди ўзи билан.

Ёрқин. Бўлмаса ўша бемаъни газалларингни қўйиб туриб, унинг қилган ишларидан гапириб берсанг бўлмай-дирми?

Кал. Жуда яхши, пошшам! Уни, менимча, билатурган ҳеч ким йўқ! Гапни мендан сўранг! (Бошини қашиб ўйланиб.) Лекин... Лекин пошшахон, у гапларнинг орасида қанча баланд-пасти, бирмунча удир-будир, ҳа, анчагина яхши-ёмони ўтадир... Энди ўшаларни қандай қиламиз!

Момо (китобдан бошини кўтариб). Кал ўлгур, ҳеч бир дуруст гапнинг йўқ экан-да; ҳаммаси тиканли, ҳаммаси аччиғ-заҳар гаплар экан-да? Қўя қол бўлмаса!

Ёрқин (қаттиқ). Йўқ, йўқ! Холажон, сиз аралашманг!

Кал. Холажонингиз аралашмайтурган бўлсалар, бу ерда шамдай қотиб туришларидан нима фойда бор? Бу ердан чиқиб турсинлар-да, у... нарига борганларидан кейин, аралашмаслик ўшанда бўладир... Ҳа, иннайкин, гапни ҳам жуда тасбеҳ қилиб чиқиб, ўсал топиб эзиб юборсак бўладир... Унда ўзимиз ҳам, хонпошша, минг пошша... Андиша хархашаларини олиб ташлаймизу... тез

пишар бўлиб олиб... ўтдай қизиб, булоқдай сизиб, гап-суз кўчаларини ялангоёқ бўлиб кезиб берамиз!

Ё р қ и н. Пўлат тўғрисидами, ахир?

К а л. Ҳа-да, шохим!

Ё р қ и н (*Момога эркаланиб*). Холажон... Холажон... спз жиндаккина... (*Момо индамасдан ўрнидан туриб кета бошлайдир.*)

К а л (*ўзича*). «Жиндаккина чиқиб туринг! Ҳа, жиндаккина...» Бошланди-ку, бошланди-ку эркалик, бошланди-ку лўлилик! Хулқ ҳам дейман ўзи, шу қизга хатм бўлган экан-да! ¹ (*М о м о чиқиб кетадир. Кал унга тақлид қиладир.*) Ана холангиз ҳам майда босиб, йўрғалаб кетдилар... Кетишини қаранг, юришини кўринг, бедана уятли, қарга шарманда, ҳакка армонда. (*Тақлид қиладир.*) Марҳамат, Ойимпошша, биз тайёр.

ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н, К а л

Ё р қ и н. Қани, гапир энди, Пўлат тўғрисида нима биласан?

К а л (*яқин келиб, ҳар хил кулкили ҳаракатлар билан бошлаб*). Пўлат тўғрисида эмас, Пўлат билан Ўлмас ботирнинг қизи Ёркиной тўғрисида бирмунча нарса биламан!

Ё р қ и н (*сесканиб*). Нима? Нима дейсан? (*Ўзича.*) Худойим, мен қандай бир балога йўлиқиб қолдим? (*Калга.*) Ёркиной тўғрисида?

К а л. Ҳа, Ёркиной тўғрисида.

Ё р қ и н. Ёркиной деган ким экан?

К а л (*пиқиллаб кулиб*). Ҳҳо... Ҳҳҳе... Ёркиной, ахир... Ёркиной... (*Бирдан.*) Ҳозир мен сизга унинг кимлигини айтсам ўзи эшитиб қоладир-да!

Ё р қ и н. Ўзи йўқ одам қаердан эшитсун?

К а л. Ҳа, рост-а, бу ерда, дарҳақиқат, мен билан Ёркинойдан бошқа ҳеч ким йўқ-а...

Ё р қ и н (*жиддий*). Вой ўлгур Кал, сен кўп нарсадан хабардор кўрипасан. Ёркин деганинг мен эканман, шундайми?

К а л. Худди ўзлари!

¹ «Шу қизга богланган, аталган, махсус қилинган» мазмунида.

Ё р қ и н. Хўш, гапнинг ўзига кел: Пўлат билан менинг тўғримда нималар биласан?

К а л. Нималар дейсизми? (*Бошлаб.*) У... анорзорнинг ёнида бир кун кечаси бўлиб ўтган ишларни... Қумри деган қизнинг чақиб қўйишини... оталарининг қилич кўтариб чиқишларини... орага одам суяклари билан эски аризаларнинг келиб тушишини... Пўлатнинг ўша ердан қочиб кетишини... Ўша ерда сизнинг эмас, Ёрқиной деган қизнинг кўнгли кетиб йиқилиб қолишини — ҳаммасини, ҳаммасини биламан.

Ё р қ и н (*ўзича*). Тангрим, нималар эшитаман? (*Калга.*) Бу гапларни қаердан эшитдинг?»

К а л. Тоғдан — тошдан...

Ё р қ и н (*бўғилиб*). Тоғдан — тошдан гап эшитиларми-ди, Кал ўлгур?

К а л. Ҳа, ундай бўлса, «кимдан эшитдинг» дег! Мен уларни Пўлатбекдан эшитдим.

Ё р қ и н. Пўлатбекдан?.. Қачон?

К а л. Боя айтдим-ку: бир ярим ойдан бери биргамиз, бир ярим ойдан бери эшитиб келаман.

Ё р қ и н. Ҳозир ўзи қаерда?

К а л. Шу ерда, пошшам!

Ё р қ и н. Гапнингга сира тушуниб бўлмайдир. Ҳали тоғ-тошда дединг, энди шу ерда дейсан...

К а л. Ҳа, рост айтаман: илгари тоғ-тошда эди, ҳозир шу ерда.

Ё р қ и н. Яна англамайман! Шу ери — қай ер?

К а л. Англамасангиз, англамайсиз экан-да! (*Қўли билан кўрсатиб.*) У... ана шу ерда.

Ё р қ и н. Оҳ, худойим, сира-сира тушунмайман! Ипини мунча чувалтирасан, Кал?

К а л. Пошшахон, бўйига етган қиз бўлсангиз ҳам, ип эшишни билмайсиз экан-да? Хайр, майли, хафа бўлманг, ҳозир тушунтириб бераман: Пўлат сизнинг даргоҳингиздан чиқиб кетгандан кейин қум чўлларидаги ўғриларга бориб қўшилди, шундан кейин бир қур «Пўлат ўғри» деб ном чиқарди (*Секингина.*) ўғри деганда ҳам энди ўғрики, ўғриларнинг адабини бературган ўғри... Ҳозирда бўлса сизнинг отангиз кўи қўшин билан бориб, ўраб қолди. Энди аҳвол ёмон... Ҳозир отангизнинг қўлига таслим бўлмоқчи. Шунга энди ўзи билан отангизнинг ўртасига сизни восита қилиб қўймоқчи...

Ё р қ и н. Тушунтирмай ўл. Яна тушунмадим. Мени қандай қилиб восита қилар экан?

К а л. Ипининг у чигали жуда ёмон, уни мен ҳам сша

олмайман... Уни, ўз оғзидан эшитасиз. Мен бўлсам... (Секин.) сизни олиб кеткали келдим. У сизни (Кўрсатиб.) ана у ёқда, бир ўртоғининг боғида кутиб турадир.

Ё р қ и н. Шундай дегил, Қал. Энди тушундим. Демак, сени қовузчи қилиб, ҳийла билан юборган Пўлат экан-да?

Қ а л. Ҳа, баракалла, топдингиз; ақлингиздан айланай, пошшам!

Ё р қ и н. Пўлатдан бирорта нишон ё аломат бўлмаса, мен ҳар бир келгинчи-кеткинчининг сўзига ишона берармидим?

Қ а л. Пошшам, адашасиз: мен келгинчи-кеткинчи эмасман. Мен, сизни олиб кеткали келган катта бир элчиман. Сизни олмасдан кетмайман. Пўлатбекнинг нон-тузини еганман, ҳалол қилмасам, тинчлана олмайман, сизни ишонтиратурган бир аломат, бир нишон бўлмаса мен овора бўлиб келмас эдим. Нишон бор, пошшам!

Ё р қ и н. Қандай нишон у?

Қ а л. Тилла узук! (Тескари бурилиб қўлидан оладир.) Мана, худди ўзиники! (Ёрқин олиб кўрадир.) Ўхшайдирми? У... Қошининг ўртасидаги кичкина чизиқни кўринг... Қошининг бир чеккасидаги майда хатни кўрдингизми? (Секин.) Худо биладир, Ёрқин пошшанинг ўзлари берган узукми, дейман?

Ё р қ и н (севинган, кўзлари кула-кула хаёлга берилгандир). Ганпирма, Қал!

Қ а л. Йўқ... сиз бергансиз деганим йўқ... Ёрқин пошша бергандир дейман...

Ё р қ и н (хаёл билан). Жим! (Илжайиб ўйланадир.)

Қ а л (секин). Нима бўлди, пошшам? Узук сиз айтган нишонга тўғри келади-ми, йўқми? Нима деддингиз?

Ё р қ и н (ўйда, бир ордан сўнг бирдан). Хайр, худди ўзи... бўлди! Қандай қилиб борамиз?

Қ а л (секин). Бўлди деддингиз-а? Унадингиз-а? О-о... баракалла, дадил экансиз!

Ё р қ и н. Тез бўл, айт: энди қандай қилиб борамиз?

Қ а л (секин). Сиз шу ҳовлидан ана у... орқа томон кўчага ўта олсангиз бўлди, мен бу томондан бориб отни ҳозирлаб тураман. Лекин эркак кийимида чиқинг.

Ё р қ и н. У нимаси тағин? Мен эркак кийими кийиб ўлтираманми?

Қ а л. Эркак кийими кийиш ҳам қийин иш эканми? Бошингизга бир қалпоқ илиб, устингизга бир чакман ташладингиз, бўлди-да?

Ё р қ и н. Хайр... эҳтиёт ҳам зарур, қилич-қалқон-чи?

Қ а л. Уларнинг кераги йўқ. Менинг ўзимда бор, ўша

бас. Пўлатбек жуда саксон тош йўлда эмас. Мана шу ердагина, бир пасда бориб қоламиз. Иннайкейин: Пўлатбекнинг ҳозирги аҳволи битта-яримта қилич билан тузалатурган эмас... (*Ёрқин ўйлаб кетадир.*) Менга рухсат берасизми, кетсам? (*Жим.*) Хайр бўлмаса, ойимпошша, мен кетдим. (*Кетабошлайдир.*)

Ё р қ и н (*ўзига келиб*). Ҳой бебош кал, қаерга?

К а л. Рухсат сўрасам индамадингиз, хаёлингиз, нима бало, тоғ-тошларга учиб кетканмиди? Бекни ўйлаган бўлсангиз, арзийдир, бемалол ўйлайберинг, мен кетдим. (*Чиқади.*)

Ё р қ и н (*орқасидан*). Ҳой эси пас, Кал, қайси вақтда учрашамиз? Айтмадинг-ку!

К а л (*қайтиб*). Ҳа, айтканча-я: эртага мана шу вақтларда. Эсни қаранг-а, ойимпошша-я... Шўр дарёдан ҳам ўтиб кетиб қолибдир-а...

Ё р қ и н (*орқасидан*). Пўлатга бориб айт, эртага албатта кўришасиз, де.

К а л (*яна қайтиб, шошилиш ва наст овоз билан*). Эртага албатта, кўришасиз, ойимпошша! Эртага, албатта, кўришасиз, эртага, албатта, қовушасиз, эртага, албатта, муродингизга етиб, мақсаднинг нақ белига тепасиз! (*Югуриб чиқади. Ёрқин орқасидан кесак отиб қолади.*)

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н ёлғиз

Ё р қ и н (*огир ўйда*). Кўз олдимда ҳозир икки нарса баробар кўриниб туради: бири бениҳоя чуқурлик, жар, яна бири гуллар — чечаклар тўлиб тошган бир боқча... (*Жим сунага келиб ўлтиради.*) Менда ҳозир ақл деган нарса йўқ! Ақл, эс, андиша... Мундақа нарсалардан ҳеч биттаси қолмади! Менинг қошимда биргина Пўлат бор, унинг қилич яланғочлаб, қалқон тутиб турган гавдаси бор. Пўлат! Пўлат! Золим Пўлат! Жаллод Пўлат! (*Секингина босиб М о м о киради. Ёрқиннинг сўзлаб турганини эшитиб индамасдан, билдирмасдан тинглайди.*)

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ё р қ и н, М о м о

Ё р қ и н (*Момонинг борлигини билмасдан ўзича сўзланади*). Марҳаматсиз Пўлат, шафқатсиз, бағритош Пўлат! Сенинг учун мен ҳар бир маъқулдан юз ўгириб, ҳар

бир номаъкулга «хўп» дейман... кўрдингми, билдингми, бир Қал... бир ифлос Қал...

М о м о. Қизим, Қал нима бўлди?

Ё р қ и н (чўчиб). Оҳ, хола, сизмисиз? (Шошиб.) Қалми? Қал... (Бирдан.) сиз қаерда эдингиз?

М о м о. Мен ичкарида эдим.

Ё р қ и н. Ичкарида дейсизми? Ичкарида нима қилдингиз?

М о м о (оғир, эзилган, қийналиш билан). Нима қилар эдим, «Қал билан бемалол дардлашиб олсин қизим» деб ўша ерларда йўқолиб турдим... Қани қизим, нималарни дардлашдинг?

Ё р қ и н (ўзини ўнглаб олиб). Э... Қал ўлсун, Пулат тўғрисида бирорта янги гап айтармикан десам... оғзига келган беҳудаларни жоврадию... Иннайкейин қувлаб юбордим.

М о м о (оғир дам олиб). Оҳ, қизим, менинг биттагина қизганим; сен кимсан, нимасан, ўзинг биласанми? Ўйлай-санми?

Ё р қ и н (қўрамас). ¹Мен, юртининг энг катта ботири, энг обрўли сардорининг қизи... Ерқинпошиа бўламан! Ҳа, нима бўлибдир.

М о м о. Бугина эмас: хонимизнинг бўлғуси келини, хонзодамиз Товхонбекнинг келгусидаги йўлдоши!

Ё р қ и н (ҳаҳ-ҳаҳ отиб). Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Хонзоданинг хотини эмиш!.. Тушингизни сувга айтинг! Мен, унақа шахзодалардан мингтасини қатор қилиб чизиб қўйганда от-қоровулликқа ҳам олмайман! Хола, хонзодангиз осмондаги ёруғ юлдузга тега олур, қўлидан келар, лекин, менга асло, сира тега олмас.

М о м о. Қизим, сен ҳали нима хаёлларда юрибсан?

Ё р қ и н. Хола, сиз ҳали нима хаёлларда юрибсиз?

М о м о. Менда хаёл-маёл йўқ. Сен Хонзодамизники бўласан, бошқа гап йўқ!

Ё р қ и н. Қандай? Қандай? Ахир?

М о м о. Қандай-мандайн йўқ. Сен отангининг қизисан, отанг шахзодага ваъда берган, урушдан келдими, тангри тиласа, тўй.

Ё р қ и н. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

М о м о. Кулма, қизим, кўп кулма, бир кун йиглаб қолмагин! Биласанми, отанг сени Хонзодага бермак учун кўп ердан келган совчиларни қайтариб юборди. Биласанми,

¹ Писанд қилмас мазмунда.

ана у Нишобсойнинг беги бор-ку? Бу мамлакатда отангдан кейин энг катта одам ўша. Унинг гапини қипчоқ хон ҳам қайтармайдир. Ундаи ҳамма мамлакат қўрқадир, ҳатто хонимиз ҳам қўрқадир... «Ҳайт!» деса борми, мамлакат тўз-тўполон-да!

Ё р қ и н. Хуш?

М о м о. Ҳа... сени Хонзодага бераман деб, отанг ундан келган совчиларни ҳам қайтариб юборди.

Ё р қ и н. Қайтармасин эди, берсин эди, Хонзодангиздан кўра ўша яхши эди...

М о м о. Ҳой, ҳай қизим... Ҳали сендан келган гап шуми? Гавҳар билан тошин ажратқундай ҳам ақлинг қолмадими? Хонзода нимаю Нишобсой беги нима? Орада ер билан кўк қадар фарқ бор. Хонзода ён, иннайкейин, ер юзида битта-ю битта чиройлик йигит, Нишобсой беги бўлса 40—50 га бориб қолган, отанг тегилик ҳуқуқ¹, печта хотини бор одам... Хунуқликда у ҳам дунёда битта, ҳай қизим, ҳай...

Ё р қ и н. Хола, нима десагиз денг, менга хонзодадан кўра ўша бек яхши, минг-минг мартаба яхши. Хонзодага бературган бўлсангиз, Нишобсой бегига «жон» деб, ялиниб-ёлвориб юриб тегаман!

М о м о. Мунча яхши кўрсанг, бор, ўша Нишобсой бегига тегиб олақол! *(Бурилиб кета бошлайдир.)*

Ё р қ и н. Тегаман, тегаман, рост, тегаман! Совчи юборинг! *(Ўрнидан туриб.)* Ҳой хола, қаерга кетаётибсиз? Совчиликками?

М о м о *(бурилмасдан)*. Ҳа, совчиликка! Нишобсой бегининг ёнига совчиликка!

Ё р қ и н *(қаттиғ кулиб)*. Ҳа-ҳа-ҳа!.. Мендан салом айтинг! Сенини яхши қилеун, тўйини катта берсун, жойини қалин солсун! Эртага кечаси — мана шу вақтда ҳалиги Қалин «вакилота» қилиб — бирга келади, денг! Ҳа-ҳа-ҳа!.. *(Хола кетадир, бу суянини қирғоғида қараб қолади.)*

Парда тушадир

¹ Ҳуқуқда отанг билан баробар мазмунида. Бу ўрнида ўша давр услубида битилган.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бу парда ўн мажлисдан иборатдир

АРАЛАШАДИРЛАР

(кириш тартиби билан)

Е р қ и н — бурунгидай.

Н и ш о б с о й беги — хунук, қўноқ, тўнг, мағрур.

К а л — Нишобсой бегининг одами. Бурунгидай хирсли бир одам — 50 ларда.

Иккинчи парда билан учинчи парда орасида
бир ҳафта.

Нишобсой бегининг боқчаси. Турида қалин, гулдор, баланд эски девор йироқдан кўринадир. Дарахтларнинг орасида кичкинагина бир сунача. Устида гилам, кўрна-тушак, иўстак ва бошқалар.

Кундуз. Суначани қуёшнинг тигларидан қари, қалин дарахтларнинг шохлари ва баргчалари сақлайдирилар. Қулашқа, вақт кечга яқин.

Ҳеч ким йўқ. Жимлик. Бир оздан сўнг Ерқин келиб чиқадир.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Е р қ и н ёлғиз

Е р қ и н (*хафа, паришон, эзилган бир ҳолда чиқиб келади*-да, *уёқ-буёқни яхшилаб қараб олгандан сўнг дармонсизгина суначага ўлтириб, оғир гапиради*). Пўлат деганда ҳар нарсадан кечатурган бўлиб қолибман. Пўлат учун ҳар бир ҳалокатга югуриб боратурган ҳолга келибман. Бир Кал, бир ифлос Кал келди-да, тўрт оғиз сўз билан авраб, олиб чиқиб кетди. «Пўлатнинг ёнига олиб бораман» деб алдаб, мана бу қонхўрнинг қўлига келтириб берди. Мен ўзим эмас, ҳатто отам ҳам мунинг совчиларини қайтариб юборган эди. Хонзодага, шундай чиройлик ёш йигитга теккали унамасдан букун мана... кимнинг қўлига келиб тушдим? «Пўлатнинг ёнига бораман» деган хомхаёл билан холамга нималар дедим-а? «Нишобсой бегиға

тегаман, бориб айтинг: жойини қалин солсин, эртага кечаси ўзим бораман!» дедим — бу гапларим холам бечоранинг юракларини қопқора қон қилгандир. «Жойини қалин солсин» деб холамга аччиғ қилган эдим, «Хонзодангиздан ўша Нишобсой беги минг мартаба яхшироқ» деган эдим... Энди, унинг панижасига келиб тушганимдан кейин мундан кўра Хонзода яхши эди деб қолдим... (Жим.) Йўқ. Йўқ! Хонзода ҳам курсин, бек ҳам! Пўлат, Пўлат... Ялангоёқ, ўғрибоши Пўлат керак! (Жим.) Пўлат дейман, Пўлат учун ёнаман. Аммо, кимнинг панижасида турганимни ўйласам қўрқиб кетаман! Рангини кўргундай бўлсам юзимда қон асари қолмайди, юзим оппоқ пахтадай бўладир. У жаллод бўлса сира парво қилмасдан, менга, худди ўз хотинидай муомала қиладир. Тортинмайди, тўппа-тўғри устимга босиб келаберадир, «Ойимпошша» дейди, куладир... Кулмай ўлсун, кулганда ҳам алвастилардай ёввойи куладир... (Жим.) Келганимга мана букуи уч кун бўладир; шу уч куннинг орасида ҳар йўл билан мени унатишга ҳаракат қилиб кўрди; кўз ёши билан, жиншилик билан, унамай келдим. Энди бу бераҳим, албатта, кучлаш йўлига кирадир. Кучласа, ҳар нима қилса қўлидан келади. Мен, у билан олишолмайман, енгиламан... Ёлғиз мен, кучсиз мен... (Хаёлат билан.) Агар... агар битта қилич билан қалқон бўлса, мен бу ердан қутилар эдим! Йигирма, ўттиз, юз киши келса ҳам сўз бермас эдим! Йўқ... йўқ... бир пичок, бир темиртак ҳам йўқ... (Жим.) Шу кеча муқаррар қилиб қўйган ўйларим яхши, ўшанга қараб иш қилмоқ лозим. Қалнинг ўзгинасини йўлга сололсам ҳам марра меники. (Ўйлашиб кетадир.) Йироқдан одам товушлари; бирдан уйғонгандай бўлиб. (Келарлар! Туриб қараб.) Кимлар у? Ҳа... бири бекнинг ўзи, бири... ҳа... Қал ўлгур экан. Бек ҳозир мени чақириб, яна гапга солса керак. Агар иш ўнгидан келиб қолса, бир бошини ер эдим-а, бу қонхўрнинг! (Жим.) Энг аввал Қалнинг бошини айлантириш керак бўладир. (Чиқиб йўқолар. Ташқаридан товуш: «Хизматни катта қилдинг, катта хизмат қилдинг, Қал! Берган нон-тузимни ҳалол қилдинг!») Шу сўзларни айтиб Нишобсой беги кирадир, ёнида Қал. Теварак-атрофга қарамасдан тўғри келиб супачага ўлтирадилар.

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Бек, Қал

Бек. Қал, катта иш қилдинг, жуда катта иш қилдинг. Хонзодаларга лойиқ бўлган бир қизни келтириб бердинг.

К а л. Қуш уясидан учди, сизнинг қафасингизга келиб тушди; ёзга айланди қишингиз, лекин... қафасдаги қушни саломат сақлашлик энди сизнинг ишингиз! Бегим!

Б е к (*қулиб*). Ҳа, албатта.

К а л. Нишобсой беги деган киши жуда катта. Ақлда, ишда, фаросатда хонимизнинг қошида сизнинг обрўйингиз жуда баланд, лекин, Ўлмас ботирники — гапнинг рости — сизникидан ҳам печанд...ҳа, агар бир киши чиқиб, сизнинг обрўйингизга илиқиб... бир оғиз бир нарса, деб қўйса борми?.. Сиз ва бизга кенг дунё ҳам торми...аҳтиёт бўлиш керак, ўзингиз ҳам жуда зийраксиз, бегим!

Б е к. Бу сирни сен-мендан бошқа яна ким биладир?

К а л. Сиздан-мендан бошқа, олақашқалар яна бор, ҳаммаси сизга қадрдон, бизга ёр... бири — ҳалиги терак довои, яъни... новча полвои, яна бири кампир бола, яъни... ичкаридаги оқсоч хола...

Б е к. Яхши. Уларнинг ишини ўзим тугатаман!

К а л. Айланай бегим, хайр хачир кийигим, қанақасига тугатасиз? Бизга ҳам жиндак баён этасиз.

Б е к. Қанақасига бўлар эди? (*Ишорат билан бош кесдиришни кўрсатиб.*) Мана мунақасига!..

К а л (*орқасига тисарилиб кетиб*). Бек!

Б е к. Оғзингни очма! Бас! (*Сўзни буриб*). Қани, гапириб бер энди. Қандай олиб келдинг? Кечаги гапинг чала қолиб эди.

К а л (*дудуқланиб*). Ке... Ке... кеча нима деб эдим. (*Жим.*) Ҳа, боқчада кўришганларимни айтиб берган эдимми?

Б е к. Юрагинг қурсин. Кал, мунча қўрқасан? Рангинг ўчиб кетди-я, уят эмасми кап-катта одам? Хайр, гапингни бошла! Кеча узук берган жойга келиб эдинг.

К а л (*ўзини тўхтатиб олиб*). Ҳа, Пўлатнинг узугини бердим. Дарров ишона қолди. Эртаси куни кечаси орқа томондаги даричадан чиқди, от тайёрлаб туриб эдим, миниб келаберди. Бирмунча йўл юриб тонг ёриша бошлагач, «Кал ўлғур, алдадинг шекилли!» деди. Мен яна алдаб-сулдаб олиб келдим-да, ярим йўлга келгандан кейин бир қишлоқда — бировникига кириб қиттак сув ичиб чиқдим. Ўша жойдан бир баҳона топдим: «Пўлат нарига жилибдир, келсалар орқамдан борсинлар деб тайинлабдир» дедим. Шу билан алдаб-сулдаб бўёққа олиб келдим... Мана шу холос!

Б е к. Узукни кўрган ҳамон ишониб келаберди дегин!

К а л. Қўрдию ишона қолди.

Б е к. Узукнинг хизмати катта бўлибдир-да?

К а л. Қўлга тушириш ҳам осон бўлган эмас, бегим.

Б е к. Уинсини биламан. (*Жим.*) Пўлат ўғрининг ишқи ҳам дейман, қизнинг тоза жигар-бағридан урган экан-да, а?

К а л. Шунин айтаман, бегим.

Б е к. Ўлмас ботирдай одамнинг қизи шундай енгил, беандиша бўладир деб ким ўйлай оладир?

К а л. Э... бегим, қиз беандиша эмас; қизда гап кўп. У ишларнинг ҳаммаси уна ишқ ўлгурнинг кучлилигидан... Ўзингиз айтгандай, жигаридан урган бўлса нима дейсиз? (*Бир оз ўйлаб.*) Бегим, бу буюм жуда бебаҳо. Нодир буюм... Шундай бўлгандан кейин мунини сақлаш ҳам жуда қийин бўладир. Ўлмас ботир мардлар майдонида хонни деб ўғрилар билан солишиб ётибдир. Агар қулогига чалингудай бўлсамиз? Худо сақласун!

Б е к (*бирдан севиниб кетиб кибр билан*). Э... Кал, сенинг ҳеч нарсадан хабаринг йўқ. У буюмни сақлаш учун мен шундай тадбирлар қилганманким, бир ўзим биламан-у, бир худо биладир. Айтканча Тошлоқбой келдимиз?

К а л (*ўйлаб*). Келиб эди, шекилли.

Б е к (*аччиғланиб*). «Шекилли»ни қўшмай гапир. Келганми, йўқми?

К а л. Қасрга кетиб эди ўзи?

Б е к. Астаффуруллоҳ! Сенинг у билан ишинг бўлмасун: келганми, йўқми?

К а л (*ўйлаб*). Ҳа, келган экан, келган!

Б е к. Аниқ биласанми?

К а л. Аниқ биламан, энди эсимга тушди. Букупи тонгга яқин қоровул дарвозани очаётиб «Тошлоқ, сенмисан?» деб сўраган эди.

Б е к (*хурсанд*). Ҳа, бўлибдир, бўлмаса, энди Ўлмас ботир қизи тўғрисида хотиржам бўлсак бўладир. (*Кал ҳайрон.*)

К а л. Энди бояғи (*Қўли билан курсатиб.*), мапа «мунақаси» бўлмайdimи?

Б е к (*ёввойи кулиб*). У ўз йўлида бўла берадир. Ҳалиги иш «Ўлмас ботир сирдан огоҳ бўлмасун» деб қилинган тадбир; бу «мунақаси» сирдонлар сирини фош қилиб қўймасун деб қилинғуси тадбир... Ҳаммаси ўз йўлида, сен бу ишга аралашма! Сен катта хизмат қилдинг, ҳалол хизмат қилдинг, баракалла сенга!

К а л. Хизматни-ку ҳалол қилдим-а... Лекин, ҳароми энди чиқатурганга ўхшаб қолди-да! (*Ўзича.*) Бормай ўлайин, шу ишнинг қилмай ўлайин!

Б е к. Яна нималар деб гўдранасан, Кал?

К а л. Икки кишининг қони беҳуда тўкиладир-да...

Б е к (*жеркиб*). Жим! Жим! Бўлмаса сенинг би-

-лан менинг қоним тўкилсинми? Ҳа, эҳтиёт бўл Қал, бу сирни сен ҳам биласан, сенинг ҳам қонинг тўкилиб қолмасин!

Қ а л (*зўрға, ясама ботирлик билан*). Майли... менинг қоним тўкилса садқан сарига... Бошқаларники тўкилмаса яхши бўлур эди.

Б е к. Менга ақл ўргатма, Қал! Мен ўз ишимни билиб қиламан. Қал, сен менга қиз тўғрисида гапир! Муни нима қиламан энди? Гапга сира унамайдир-ку? Минг хия йўл билан айлантриб кўрдим, йиғлайдир, кўширадир, тошадир холос! Нима қилай, энди куч билан янчайинми? Уч кунгача хўп ялиндим, ёлвордим, кўрқитиб ҳам кўрдим, алдаб ҳам кўрдим, бўлмади. Энди сабрим тугади, никкоҳга рози бўлмаса, беникоҳ ҳам қўл узатаман!..

Қ а л. Бегим, мен сизнинг бир итингизман; энг камтарин, энг пастарин бир итингизман... «Ма!» десангиз келаман, «кет!» десангиз кетаман. Лекин, ҳар нима бўлса ҳам ёшим сиздан улугроқ, дунёни сиздан кўра кўпроқ кўрганман... Менинг насиҳатимни ҳам тингланг: қизга зўрлик қилмай туратуринг, яхши гап билан ҳам унатамин. Сиз ҳозир чақириб олиб юмшоқлик билан бир айтиб кўринг, кўнмаса мен ҳам гапираман. Ҳа, шундай қилинг, бегим! Кичкина одамнинг қизи эмас, Ўлмас ботир, ахир, маълум. Ширилик билан, рози-ризалик билан бўлса, кейинча Ўлмас ботир ҳам индай олмай қоладир. Қиз ўзи ўз ризолиги билан сизнинг қўйингизга киргандан кейин бир ота эмас, минг ота ҳам жим қола берадир. Ўлмас ботирдай одам ҳам ўшандай вақтда дамнин чиқара олмай қоладир. Мен букун эмас, эртани уйлайман, бегим!

Б е к (*ўйчан*). Рост айтасан, қал! Гапларинг маъқул, майли яна бир оз бардон қилайлик. Лекин қиз сира унамасми экан дейман?

Қ а л. Сизга унамай кимга унасин? Дарров уч куннинг ичида унаб қўйса яхши бўладирми? Бир ҳафта, ярим ҳафта... бир ой, ярим ой...

Б е к. Пулат ўғрига нима учун бир кечадаёқ унаб қўйди?

Қ а л (*кулиб*). Э... бегим, боя ўзингиз айтгандай «жигар-бағридан урса» нима қилсин?

Б е к. Оҳ! Жигар-бағри қурсин! Бор, бор, тез топиб кел! Яна бир насиҳат қилиб кўрай!

Қ а л. Ҳа, баракалла, шундай бўлсун бегим. Мен ҳозир топиб келаман! (*Чиқади.*)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Б е к ёлғиз

Б е к (*жим, ўйланадир*). Сир билганлардан иккитасининг боши кетар эмиш-да, биттасиники қолар эмиш. Кал ўзи, яхши киши. Яхши, ҳалол хизматкор. Берган нон-тузни ҳеч ҳаром қилмайдир. Йўқ, Кал ўз қилган ишини ўзи бузмас! (*Жим.*) Қани, қиз энди нима дер экан? Бу сафар ҳам ўзим яхшилаб айтиб кўраман. Юмшаса, юмшади, юмшамаса Калнинг ўзини ишга соламан. У билан ҳам бўлмаса... Иннайкин аяб ўтирмайман. «Қизнинг нози қачонгача?» дерлар... Кейин поз қилолмай қолалар. (*Жим.*) Отаси катта одам, обрўлик одам, ундан ҳайиқиш керак эди. Лекин, мен хийлани шундай жойига қўйдимки, Ўлмас ботир қизини икки қўллаб эмас, тўрт қўллаб менга тутадир! Қиз ҳам менинг тўғримда отасига яхши гапдан бошқа ҳеч нарса айта олмайдир, айтса ҳам отаси ишонмайдир. Бу тарафдан ҳам хийлани ўрнатқанман. (*Бир оз жим.*) Минг ёқдан айлантириб келганда ҳам қиз меники! (*Эслаб.*) Тошлоқбой бериб келибдир. Эртага энди иккинчи хатни ёзиб юборсам ҳам бўладир. То бу хат боргунча Пулат ўғрининг иши ҳам тугаб қолар. Иннайкин, худо хоҳласа, тўй... (*Ташқаридан Калнинг товуши: «Ойимпошша, сиз менинг худо берган қизимсиз, кўксимда кулган юлдузимсиз, қўлимга қўнган қундузимсиз, яйраб юрган қўзимсиз, учиб ўйнаган қўнғизимсиз, қараб турган кўзимсиз, қизариб турган юзимсиз, тўкилиб турган сўзимсиз, мана бу бек ўғлига совға қилиб олиб келган юзимсиз...»* шу сўзлар билан Ерқинни олдига солиб К а л кирадир.)

ТўРТИНЧИ МАЖЛИС

Б е к, К а л, Е р қ и н

Б е к (*Калнинг гаплари нашъа қилиб ўлтирибдир; Ерқинга жой кўрсатиб*).

Е р қ и н (*ўйчан кўринадир*). Ўлтира берсинлар, бегим, мен мана шундай тураман. (*Бир чекада ерга қараб адабли турадир.*)

Б е к. Ўлтурсанғиз бўлар эди, Хонпошша. Мен сиз билан букуи хушчақчақ қилиб сўзлашмоқчи эдим.

Е р қ и н (*бир оз дадил*). Бегим, хушчақчақ қилиб

жаноблари сўзлашадирларми. (*Кални кўрсатиб*) Ё бу кишими?

К а л (*қизга хўмрайиб қараб, ўзича*). Ҳа, қиз ўлгур, ишни буздинг. Мени шу суҳбатдан маҳрум қилдинг! (*Питиллаб қоладир.*)

Б е к (*завқланиб*). Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!... Хўп, хўп Ойимпошша, хўп. (*Калга ишора қиладир, К а л хоҳла-масдан — гўдраниб чиқиб кетар.*)

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Б е к, Е р қ и н

Б е к (*хурсанд*). Ана Ойимпошша, Кални ҳам ҳайдадим, айтганингиз бўлди.

Е р қ и н (*дадил*). Қалингиз шундай наресаки, уни чақириш ҳам қийин. Ҳайдаш ҳам... (*Ўзи бориб қараб келар.*) Дуруст кетаётибдир, сизнинг буйруғингизга яхши итоат қилар экан.

Б е к. Менинг буйругимга бўйин эгмайтурган ҳеч ким йўқ, ҳамма бўйин эгадир. Фақат, бир сизнигина гапимизга уната олмадик.

Е р қ и н. Нима амрлари бор эди?

Б е к (*яна жой кўрсатиб*). Ўлтурсангиз-чи, Хонпошша!

Е р қ и н. Қуллик бегим, ўлтираберсинлар. Ўлмас ботир бизга озроққина адаб ҳам ўргатиб эди. (*Бир оз жим.*) Менга яна бир мартаба айтиб берсалар: бизга нима амрлари бор эди?

Б е к. Мен сизни ҳалол йўлдош қиламан, деган эдим.

Е р қ и н (*бирдан ранги ўчиб, дадиллашиб*). Бегим, орада бир монеть бор.

Б е к. Ойимпошша, қандай монъедир у? Ҳар қандай монеть бўлса ҳам мен уни орадан олиб ташлайман.

Е р қ и н. Монеть деганим бир андишадир. (*Жим.*) Бегим, менда катта бир андиша, бировларнинг андишаси бор.

Б е к. Ким экан у «бировлар» деганингиз? (*Кулиб.*) Тоғ кийинги эмасмикан?

Е р қ и н. Богда бўлган бир одам, албатта, тоғни ўйлайдир демакчиларми?

Б е к (*ўзича*). Гапни қаранг, гапни... (*Ерқинга.*) Сизда-ги андиша тоғ кийингининг андишаси бўлса керак, албатта?

Е р қ и н. Овчининг рўбарўсида турган кийик ўзидан бошқани ўйлай оладирми, бегим?

Бек. Сиздай кийикни ҳар қандай овчидан сақлаб қололсам, нима дейсиз?

Ёрқин (нозик). Агар бегараз бўлса, қуллуқ дейман.

Бек (ўзича). Дод! «Агар бегараз бўлса» эмиш... (Ёрқинга.) Хонзодаларга «қуллуқ» қилиб эгилмаган бўй, биздай бир бечорага эгилса... Шунини астойдил дея ола-мизми?

Ёрқин. Ихтиёр ўзларида... Кийикни овчининг ўқидан сақлагучи агар хонзода бўлатурган эса, кийик кўксини овчининг ўқига «жон» деб тутиб берадир...

Бек (завқланган, ўзича). Айланай ўша кийикдан. (Ёрқинга.) Ундай бўлса, агар сиз уларнинг андишасини қилатурган бўлсангиз, уларни ҳозир чиқариб ҳайдайман!

Ёрқин. Йўқ бегим, уларга қилча ҳам озор бермасилар. Мен сизнинг ҳарамингизга кирсам, уларга кундош бўлиб эмас, чўри бўлиб кираман... У тўғрида сира... сира ўйламасилар. Агар мен уларнинг ёнларида бўлсам, ўзлари ҳам мени ўз болаларидай кўрарлар эди.

Бек (огир нафас олиб). Ойимпошша, сиз мени жуда зўр бир хурсандликка етказай-етказай дейсиз-у... шу андиша орага кириб қолаётибдир-да! Мен сизнинг бояғи гапларингизни эшитгандан кейин, гапининг ростини айтсам, Ойимпошша, маст бўлиб қолдим. Келинг, ўша андишани уртадан олиб ташлайлик, айтинг: у қандай андиша? Кимнинг андишаси?

Ёрқин (яқинлашиб, яширин товуш билан). Сирнинг андишаси, бегим!

Бек (бир қадар ҳаяжонли). Сирнинг? Қандай сир?

Ёрқин. Менинг бу ерда эканимни биров билмаслиги керак эмасми? Шу ўзи катта бир сир эмасми? Ана ўша сирнинг сақлаш андишаси мени қийнаб турадир.

Бек. Андиша қилманг, пошшам, сир асло очилмайдир!

Ёрқин (чўчиб). Қандай очилмайди, дейдилар? Уш билар кишилар бор-ку, бегим?

Бек (чўчиб). Билган кишилар? Кимлар экан улар?

Ёрқин. Хола, ҳалиги новча полвоилари. Сўнгра Қал...

Бек (кулиб). Э... ушаларни айтасизми? Уларнинг иши жуда осон: оғизларига бир сиқим тупроқ ташлаб қўйсақ бўладир. Сира андиша қилманг, Хонпошша, бир сиқим тупроқ билан иш битадир.

Ёрқин. Бегим, менга мазмун билан гапириб ётибдилар. «Хотин киши ўлимдан қўрқар» деб шундай гапирадиларми? Мен ўлимдан сира қўрқмайман, менинг отам қассобдан баттар эди. Хайр, хола билан Полвоининг бошларини кесдирар эканлар, Қал-чи?

Бек. Қал ҳам ўшаларнинг биттаси-да!

Ёрқин. Йўқ, бегим, Қални ўшаларнинг биттаси деб бўлмайдир. Қал жуда қимматбаҳо, топилмайтурган бош. Шу учун ўшанинг андишасини қиламан.

Бек. Катта қимматбаҳо бўлса ҳам, сизча эмас.

Ёрқин. Мени сизга келтириб берган ўша!!!

Бек. Келтириб бергандан кейин икки ўртада «чақир тиканак» бўлиб турган ҳам ўша... Шундай бўлгандан кейин уни ҳам йиғиштириб қўя қоламиз! Хайр, айтинг Пошша-хон. Қалдан хавф борми?

Ёрқин. Катта хавф Қалдан!

Бек. Қандай?

Ёрқин. Қандай-шундайи йўқ. Қал қизиқ одам, қизиқчилик билан оғзидан ҳар гап чиқаберадир. Бу иш жуда позик, сал шарнаси чиқдими, тамом!

Бек (*қатъий*). Бўлмаса, уни ҳам тугатамиз! (*Жим.*) Рост айтасиз, Ойимпошша. Қалдан ҳар дамда бир хавф бор. Уни бу кундан қолдирмай тугатмоқ керак.

Ёрқин. Сабр қилсинлар, бегим, Қалнинг ўлмасдан бурун қилатурган озгина хизмати бор: у хизматни бошқа киши бажара олмайдир. Уни менга уч-турт кунга берсалар, менинг ишим тугагандан кейин, албатта, бир ёғлик қилиш керак. Қанча қимматбаҳо одам бўлса ҳам... (*уялган бўлиб.*) Сиз-биздан қиммат эмас!

Бек. Шундай денг-э, Ойимпошшае, бошим осмонга етди. (*Жим.*) Ҳалиги буюрмоқчи бўлган ишингиз қандай иш экан, билсак бўладирми?

Ёрқин. Ишимни жанобларига айтсам яна ҳам яхши бўладир! Мен ўз уйимиздан бир кечанинг ичида йўқ бўлиб қолдим. Бу хабар қандай бўлса ҳам шу уч-турт куннинг орасида отамнинг қулогига етадир. Отам тажаниг одам, урушни ташлаб қайтиб келади. «Менинг йўғимда уйимни бузиб кетар эканлар-да, шунга қарши ҳеч нарса қила олмаган хонга хизмат қилдимми?» деб бутун саройни бузиб юборадир. Шу учун отамга бир хат ёзиб юбораман; «уйда, мен, соғ-саломатман» деб ёзсам, унинг кўнгли тинч бўладир. Бу...

Бек (*ғурур билан кулиб Ёрқиннинг сўзини бўладир*). Э... Хотиржам бўлинг, Ойимпошша. Бу тўғрида отангиз томондан асло хавф йўқ. Мен тегишлик тадбирларни қилганман.

Ёрқин (*сўзини бўлиб*). Яъни Ўлмас ботирдан қўрқмасликларини айтмакчиларми?

Бек. Йўқ-э... Ўлмас ботирдан қўрқмасак ҳам унга тиг тортарми эдик? Мен бошқача тадбир кўрганман; яъни,

отангиз сизнинг воқеангиз тўғрисида ҳеч нарса эшитмайдир, эшитса ҳам ишонамайдир. У тўғрида хотиржам бўлинг! Мен, ҳамма ишни тўғрилаганман. (*Бир оз жим. Ёрқин ўйга ботадир.*) Ойимпошша, шундай бўлгандан кейин Қалнинг андишалик вужудини ҳозир ўртадан олиб ташлайлик. Ундан кейин, қани менинг илтимосимга нима дер экансиз?

Ё р қ и н (*шошилиб*). Бегим, Қалга яна ҳам қўл тегизиб бўлмайдир. Унинг яна ҳам менга кераклиги бор. Уйга, холамга хат ёзиб уни тинчлантириб қўяй. У бечора, муштипар кампир, ҳам менинг қайғимда, ҳам отамнинг билиб қолиши хавфида ўлиб бўладир. Отам томондан мени хотиржам қилдилар. Энди мен ҳам холани хотиржам қилиб қўяй.

Б е к (*оғирроқ*). Хайр, майли, Қалнинг бир неча кунлик ихтиёри сизда. Ишингиз биткач, менга айтинг, шу ёмон андишани тезроқ ўртадан кўтарайлик! (*Ўрнидан туриб Ёрқинга яқинлашадир.*)

Ё р қ и н (*орқасига тисарилиб*). Қуллуқ бегим.

Б е к. Андиша орадан кўтарилгандан кейин нима бўладир?

Ё р қ и н (*уятчан*). Нима бўлсун, бегим?

Б е к. Мен сизни ҳалол йўлдош қила оламанми?

Ё р қ и н (*уятчан*). Лойиқ кўрсалар...

Б е к (*завқ билан кулиб*). Ҳа-ҳаҳ... Уёгини сўраманг! Бўлди! (*Яқинлашмоқчи бўладир. Ёрқин орқага тисариладир.*)

Ё р қ и н. Бегим, сабр қилсинлар! Мен, жанобларининг амрларидан чиқмайман. Сиз ҳурматли, улуг кишисиз, сабрингиз ҳам улуг бўлиши керак.

Б е к. Оҳ сабр, сабр! (*Чиқади.*)

ОЛТИНЧИ МАЙЛИС

Ё р қ и н ёлғиз

Ё р қ и н (*орқасидан бориброқ*). Қал йўлиқса, айтиб юборсалар! (*Узоқ жим.*) Ҳой аҳмоқ, ҳой! Ишонди, дарҳол ишонди. Энди сен менинг қўлимга туласан! Тузоқ яхши қурилади; Қални ҳам ўз тарафимга ағдариб олишим энди осон ган! Уни орага қўйсам, повча полвоини ҳам йўлдан урадир. Биз учовимиз биргалашсак, қўлимга бир қилич билан бир қалқон тегса, иш тамом! (*Бир оз жим.*) Бу ердан қутилгандан кейин уйга қайтиш йўқ. Мумкин эмас, тўғри тоғ кийингининг ёнига! Сенинг ёнингга, э. Пулат! Билсанг, билсанг эди кўкрагимда ёнган оловларини!.. (*Жим, ўйчан.*)

Аммо бир сир мендан беркилиб қолди. Отамнинг билмаслиги, билса ҳам ишонмаслиги учун бу жаллод қандай ҳийлаларни қилди экан? Ўзи жуда мақтаниб гапирди. (*Жим, ўйланадир.*) Тағин бошқа бировга тўнкаган бўлмасун? Бу одам — ҳар бир ёмонликка тайёр одам. (*Бир оз жим.*) Йўқ... йўқ! Сир мендан беркилиб қолди. У сирни билмагунча ҳеч нарса деб бўлмайди. Балки, мени хотиржам қилиш учун айтгандир. Мен уйдан йўқ бўлсаму отам бу хабарни эшитиб ишонмаса... Йўқ, йўқ, бу мумкин эмас! Ҳозир мен ҳеч нарса қилолмайман. Бир иш қилиб сирни билиш керак, ундан кейин ўшанга қараб иш қилмоқ мумкин, бошқа илож йўқ... Ҳалиги муомилани қилиб турсам, сирни ҳам билиб оларман. Лекин, дунёда энг ёмон кўрган одамга кулиб, ўзини сотиб гапирин... Воей, бу қандай ёмон, огир нарса!.. ((*Ташқаридан Калнинг товуши: «Пўлат ботир тоғда ётур, ажали етмай ўлиб кетур, гули очилмай сўлиб кетур, ёри бу ёқда қолиб кетур!»* Бу сўзларни айтиб кула-кула кирадир.)

ЕТТИНЧИ МАҲЛИС

Е р қ и н, К а л

Е р қ и н. Нималар деб ётибсан, Кал? (*Кал куладир.*) Яна бир айт, қани, Кал!

К а л. Кулаётибман, кула-кула ўлиб ётибман, Пошшам!

Е р қ и н. Кул, кул! Кулиб қол, кулиб олганинг ганимат!

К а л (*яна кулиб*). Хўш, яна нима бало бўлибдир? Яна қандай қазо устимизга юрини қилибдир? Яна сафар-мафарга, хавфу хатарга, тилла камарга, баланд жарга, ёмон ишларга, кўр-карга, ё яна бирорта сизга ўхшаган кулларга юборатурган бўлиб қолибдиларми?

Е р қ и н. Сафар ҳам гапми? Бир йўлки, борса-келмас!

К а л. Йўл бўлса «борса-келмас», Ойпошша. (*Кўкракига уриб.*) Хон иоччангиз ундай йўлларни кўзга илмас, писанд қилмас, мушкул билмас, бормаи қўймас! Ҳов!.. Яна бирорта сизга ўхшаган ҳилва-олифта, отанинг қизи, ернинг юлдузи чиқиб қолган бўлса... Кал тоғангиз, (*кўксига уриб*) хунарманд оғангиз... бораберадир, олаберадир, чопаберадир, тонаберадир!.. Ҳов, ҳов!..

Е р қ и н (*бемалол*). Ҳали олиб келиб берганингга хун тўласанг ҳам! Яхшики... (*Секин, қулоғига яқинлашиб.*) Ўлиб қутиласан! Бўлмаса, хун тўлолмай қийналар эдинг... Яхшики, хунга — хун! Қонга — қон!..

К а л (*жиддийланиб*). Нима дейсиз? Нима, нима?

Ё р қ и н (*уёғ-буёғни қараб келиб*). Ажалнинг яқинлашган, Кал! Мана бу кал бошинг кесиладир, Кал!

К а л. Энди кулишни тўхтатдим, энди чинакам гаплашайлик. Сизнинг гапларингизда қизиқ мазмунлар бор...

Ё р қ и н (*жой кўрсатиб, ўзи ҳам ўлтирадир*). Мазмун йўқ, тўппа-тўғри гап...

К а л. Бояги жинниликлар учун кечиринг, Ойимношша! Менинг турган-битганим шу. Қандай қилай? Мен шундай одамман... Менга ҳалиги мазмунларни очиқроқ айтиб бера олмайсизми? Қизиқчиликларни, мана, бутун ташиладим. Мана кўринг, сиз билан чинакам гаплашмакчи бўламан.

Ё р қ и н. Мазмун деган нарса йўқ. Тўппа-тўғри гап, очиқ ҳақиқат. Майли, мен сенга яна ҳам очиқроқ қилиб айтиб берайин. Мени шу ҳолга туширган сен бўлсанг ҳам, мен сенга бир яхшилик қилай. «Балиқ билмаса, халқ билур» дерлар; сен билмасанг, худо билар. Менга бари бир, қандай қилсам ҳам ўлим! Мен энди ўлимга кўзимни (*қўли билан очиб кўрсатиб*.) мана шундай қилиб қарайман!

К а л (*юмшоқ*). Ойимношша, сиз менга агар шу ҳолда туриб яхшилик қилатурган бўлсангиз, мен ҳам сизга қўлимдан келган яхшиликни қиламан. Сизни бу ҳолга мен солган бўлсам, сизни бу ҳолдан яна ўзим қутқариб оламан!

Ё р қ и н. Қўй, қутқариб олишинг ҳам керак эмас. Ёлғиз, мен охир чоқда сен билан очиқ гаплашмакчи бўламан. (*Туриб қараб келиб*.) Бек мени куч билан бўлса ҳам хотин қилмоқчи, иннайкин, шу сирни билатурганлардан уч кишини йўқ қилмоқчи, яъни бошларини кесдирмакчи!

К а л (*чўчиб*). Бўлди, бўлди! Ҳаммасини билдим, билдим! Боя икки киши эди, учинчиси ҳам қўшилган бўлса... у, албатта, мен бўламан! Оҳ, ҳайф унга қилган хизматларим!

Ё р қ и н. Сендан бошқа ҳам икки бечора бор-ку, уларнинг ким эканликларини биласанми?

К а л. Бўлди, бўлди, биламан! Ҳалиги кампир хола билан новча полвон! Улар тўғрисида боя ўзимга гапириб эди. Менинг тўғримда нима деди? Айтиб беринг, пошшам, нима деди?

Ё р қ и н. Сир билатурганлардан сенинг ҳам бошинг кетар эмиш. Буни менга бекнинг ўзи айтди. Энди гап бундай, Кал, мен бекдан қанча жиркансам ҳам никоҳига рози бўлдим. Қани, сен нима қиласан?

К а л. Нима қилар эдим? Сизнинг икковингизни топиштириб қўйдим, энди ўзим қурбон бўламан, шу!

Ё р қ и н (*яна қараб келиб*). Кел, нимага биргина

бекнинг ўзи тўрт бечоранинг бошини ейдир-да, унинг бошини ҳеч ким емайдир.

Қ а л. Ким есин? Шайтон есинми?

Ё р қ и н. Агар бир киши, озроқ ёрдам қилса, унинг бошини мен ер эдим! Сен ҳам қутилар эдинг, полвон билан хола ҳам...

Қ а л. Бечора юрт ҳам денг! Мунинг зулмидан дод деган юртни айтсангиз-чи! Кошки эди... Лекин, мен тақир миямга сиғдира олмайман.

Ё р қ и н. Сенда ақл бўлса бўладир-да. Агар бир пичоқ, бир кичкина темиртак бўлса, мен унинг ишhini, албатта, сараижом қилар эдим. Агар битта қилич билан қалқон бўлса шу даргоҳдан буткул қутилиб чиқиб кетар эдим...

Қ а л (*ўйлаб туриб, бирдан*). Ойимпошша! Агар шунча қилган хизматларим учун менга бератургани шу бўлса, шундай кишини ҳеч аяш керак эмас! (*Бир оз жим.*) Бу қонхўрни биров бир нарса қила оладир деб сира ақлим етолмас эди. Лекин, сиз қила оласиз, бунга ақлим етадир. Бир хотин киши бундай ишларни минг эркакдан яхши бажара оладир, айниқса, ҳозир бекнинг сизга жуда илиқиб турган вақти...(*Қараб келиб.*) Пичоқ билан қилич-қалқонни мен топиб бераман, бўлди!

Ё р қ и н (*севиниб*). Агар топиб берсанг, уни дарров йўқ қилиб, ўзимиз тоғларга чиқиб кетамиз!

Қ а л. Тоғларга? Пўлатнинг ёнигами? Сизнинг хаёлингиз ҳали ҳам ўшанда экан-да?

Ё р қ и н (*уялиб, ўнғайсизланиб*). Пўлатнинг ёнига эмас, ўша уруш бўлаётган жойга! Мен сенга айтаман: қутулайлик шу ердан, борайлик уруш жойига, қарайлик: ким зўр келса ўшанинг томонига ўтамиз-да кетамиз! Енгган тараф кейин сизга катта амаллар берадир, мен шу мақсадга етсам бўлди. Ундан кейин дунёнинг менга кераги йўқ! Мен бу дунёда кўнглим хоҳлаган эрни топа олмадим. Бундан кейин ҳам топилишига ақлим етмайдир. Шу учун бутун аччиғимни қилич билан қалқондан оламан! Сиз менга эргашинг: сизни бахтли қиламан! Ўзимни ҳалол қилиб бўлса ҳам сизни бахтли қиламан!

Қ а л. Хайр, ҳали мана шу ишни тугатайлик, қолганини кейин маслаҳат қилармиз...

Ё р қ и н. Сен, аҳтимол, менинг сўзларимга ишонмай-тургандирсан. Бўлмаса, бекнинг ўзидан мазмун қилиб яна бир сўраб кўр, қани нима дер экан, ақлинг бўлса фахмлаб оласан.

Қ а л. Сир билганларни ўлдириш тўғрисида боя ўзимга

ҳам айтган эди. Лекин, ўз тўғримда... (*Эслаб.*) Ҳа, менга ҳам жиндек инюрат қилиб эди.

Ё р қ и н. Яна бир мазмун билан сўраб кўр, дарров сездирадир. У мағрур, ўзига ишонган одам; дарров мазмун билан сездириб, қўядир. Фақат, фаҳмлаб олиш учун мия керак.

К а л. Уни қўйинг, буни қўйинг, пошшам, мана шу оғир кунларга сизни солиб қўйган мен бўлсам, сизни қутқариб олатурган ҳам ўзим бўлай! Дунёга келиб мен ҳам бир яхши иш қилай.

Ё р қ и н. Сен ёрдам қилсанг, бўлди. Қутқариш бўлса сени, Полвонни, холани — ҳаммаңгизни мен қутилта-ман! (*Туриб қараб.*) Лекин, Кал, тезрак қимирлаш керак. Қанча кечикса шунча зарар, биласанми? (*Қора кўриб.*) Ана биров келаётибдир!

К а л. Ким? Ким у?

Ё р қ и н (*яқинлашиб, секин*)). Жаллод! (*Калнинг елкасига қўлини қўйиб.*) Иш бошланди, тугатиш керак! Яна бошқа гаплар бор, уларни кейин гаплашармиз! Сергак бўл, ўлимга ҳукм қилинган кишисан! (*Югуриб чиқиб кетадир. Кал бошқа томондан чиқади. Бир оздан сўнг мағрур кулиш билан кулиб Бек кирадир, орқасидан К а л.*)

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Б е к, К а л

Б е к (*келиб ўлтирадир*). Ҳа-ҳа-ҳа! Мен Ўлмас Ботиришнинг куёви бўлдим! Марра меники!

К а л. Хўш бегим, унадими? Рози бўлдимми? (*Бекнинг ёнига ўлтирадир.*)

Б е к. Рози бўлиш ҳам гапми? Жуда олижаноб қиз экан-ку! Шу қадар одоблик, ҳийлагарки...

К а л. Ўзи ўз оғзи билан «розиман» дедими?

Б е к. Ҳа-ҳа-ҳа! Уни айтасан-а? «Агар лойиқ кўрсангиз» дейдир...

К а л. Ҳа, баракалла, бегим, шундай деңг! Боя айтган эдим-ку, сизга унамаса кимга унайди, ахир? Хонзодага теккани унамагани, сизга ўхшаган билаги қувватликка тегмак учун эди, бегим. Қолган-қутганини мен ҳам хўп қулоғига қўйиб, тайёрлаб қўйдим. Менга шаҳар берсангиз арзирдир, бегим.

Б е к. Э... шаҳар дейсан-а... Дунё дегин, дунё! Бутун бошлиқ бир дунё бериш керак сенга! Сенга бературган дунё ер юзидан топиламасми экан, дейман.

К а л. Э... бериоқ бўлса ҳам бўладир, бегим. Илоҳим умр — давлатингиз зиёда бўлсин! Бояги гапни тегиниб айтдим, сиз саломат бўлсангиз, ўша бизга катта мукофот!

Б е к. Йўқ, Кал, сенга албатта бир мукофот бериш керак. (*Кулиб.*) Сенга, хизматингга яраша ғалати бир мукофот бераман. Сени қанот қоқдириб осмонга учиртира-мен! (*Куладир.*) Сени катта бир элга хон қилиб юбораман. Ҳали, ана у Хонпошшанинг сенга озгина иши бор экан, ўшани қилиб бергил, ундан кейин мукофот нақд! (*Эслаб.*) Ҳа, айтканча-я... (*бирдан*). Бор, новча полвон билан холанинг мукофотини берсинлар! Бор, айт! Боя ўзингга айтиб эдим-ку! Бўронбойнинг қулогига қуйсанг бўладир, ўзи ҳам биладир. Бор тез!

К а л (*чўчиб ўзича*). Ана мазмун... Қизнинг гапи рост экан. (*Бекка.*) Менга ҳам шунақа мукофот бўлатурган бўлса, бегим...

Б е к (*кулиб*). Бор, тез! Сенга ундан ҳам ғалати, ундан ҳам қизиқ, жуда катта мукофот бераман! Бор! Тез бор! (*Кал чиқадир.*) Бор! Тез бор! Мукофот вақтида берилсун! (*Буёқдан отилиб Ерқин чиқадир.*)

Тўққизинчи мажлис

Б е к, Е р қ и н

Е р қ и н (*шошилиб чиқиб*). Бегим, борсинлар, Кални тўхтатсинлар! Мукофот беришнинг вақти яна жиндан бор. Ҳаммасини бир бермак керак! Бўлмаса Кални чўчитиб қўясиз, Кал чўчигандан кейин сир сақлаётмай қоладир!

Б е к. Бўлмаса илгари унинг ишини тугатайлик!

Е р қ и н. Йўқ... унда менинг буюратурган ишим қолиб кетадир. Боя ўзларига айтиб эдим-ку!

Б е к. Айтканча-я... (*Жим.*) Нима қиламиз бўлмаса?

Е р қ и н. Борсинлар, мукофотни тўхтатсинлар. Вақтида ўзим айтаман. Ҳозир ўзим бориб Кални тўхтатар, жанобларини овора қилмас эдим-у, лекин, менинг бу ишдан хабардор бўлиб кўринишим яхши эмас.

Б е к. Жоним билан, Хонпошша! Нима десангиз мен рози. (*Яқин келиб.*) Лекин, Хонпошша, тоқат қолмади. Қачон шу андишалардан қутилиб, (*Кулиб.*) бир отамланамиз? (*Қаршисига бориб оладир.*)

Е р қ и н (*ерга қараб, қизариб туриб*). Кал менин ишимни бажариб келсун, ундан кейин Кал билан бирга бир базм қилиб, Кални тоза ишга соламиз, ҳамма ҳунарларини

бир-бир кўрсатганидан кейин уни «борса-келмас» са-
фарга узатиб... ундан кейин...

Б е к (*энтикиб*). Ундан кейин? Ундан кейин-чи?

Ё р қ и н. Камина қулиғиз жанобларининг ихтиёрла-
рида...

Б е к (*оҳ тортиб*). Дод! Қалин шу кечаёқ ишинғизга
жунатинг, бўлмаса. Эртага кечкача етиб келсун!

Ё р қ и н. Қуллук! (*Таъзим қилиб эгиладир, Б е к
«маст» бўлиб чиқадир.*)

П а р д а

ТҮҮРТИНЧИ ПАРДА

Бу парда йигирма икки мажлистан иборатдир

АРАЛАШАДИРЛАР

(кириш тартиби билан)

Н и ш о б с о й б е г и — бурунгидай.

Н о в ч а п о л в о н — новча, йўгон, ҳайбатлик, фақат чиройлик одам, 40 ларда.

К а л — бурунгидай.

Х о л а — накана, бужур, қотма, оғир бир кампир, 55 ларда.

Б ў р о и б о й — накана, нишиқ, гайратли бир йигит, 30—35 ларда.

Ё р қ и и — бурунгидай.

Нишобсой бегининг ҳарам уйларида бири, оқ бўр билан бўрланган, кенг, ҳашамли бир уй: «келин тушди» га мувофиқ яхшилаб зийнатланган. Тўрида кичкинагина супача, у ҳам яхши безалган: унинг икки ёнида иккита ўйма меҳроб, иккала меҳробга биттадан қадим замоннинг ёғоч ва ҳашамлик сандиқларидан ўрнатилган, устларига турли-туман тоза кўрпалар ёйилган, кўрпаларнинг устига яхши, тоза чойшаблар ёйилган.

Уйда ҳеч ким йўқ, бир оздан сўнг мағрур, шод, лекин бир оз андиша аломати бўлган ҳолда Бек кирадир. Яхши ясанган, лекин белида на камар ва на қилич бор.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Б е к ё л г и з

Бек (уйнинг зийнати ва жойларини яхшилаб қарагандан сўнг). Жойида, жойида, келин келатурган уйга ўхшайдир. Лекин, шундай уйга келатурган келин тўй-томоша, вода-ванг билан келса бўлар эди. Аттанг... Аттанг... Мен билан келиндан бошқа уч киши биладир, холос. *(Супачага ўлтирадир)*. Хайр, мол яхши нарсаси, унинг қўлга келгани ўзи катта бир тўй-томоша, қийнаб-қийнаб бўлса ҳам охирда «гаҳ!» деганда қўлга қўнгани яна ундан катта тўй-томоша! *(Эшикдан новча Полвон кирадир)*.

П о л в о н. Ассалому алайкум!

Б е к. Ҳа, Полвон, кел!

П о л в о н (*кўзлари уйда*). Жойида, жойида. Уй бопланибдир.

Б е к. (*мағрур қарашлар билан полвонга қарайдир*) Букуи Кални ҳам қаторимга ўтқуздим, кел, сен ҳам ўлтириб қол? (*Ёнидан жой кўрсатадир*.)

П о л в о н. Қуллуқ бегим! (*Бир чекага ўлтирадир*.)

Б е к. Қалай, уй бопланибдирми?

П о л в о н. Жуда жойида, бегим. Кал боя мақтаниб туриб эди. «Ўғлимнинг уйини жуда галати қилиб ясаддим, кириб кўриб чиқ» деб, сизнинг йўғингизда киргали кўрқдим... Кал ўлгурда ҳунар кўи, Кал жуда уста кал.

Б е к (*ничинг қилиб*). «Ўлгур» дема, «бор бўлгур» дегин, бировнинг ўлимини тилаш яхши эмас.

П о л в о н. Э бегим, яхши кўрганимиздан айтаминиз-да, бўлмаса Кал ҳаммамизнинг отамиз эмасми?

Б е к. Ҳа, шундай дегин (*Жим*.) Лекин, Калга яна бошқа бир иш топшириб эдим. Яхши бажардимиз экан? Сен ҳам уёқ-буёққа сарасон солиб юрибсанми?

П о л в о н. Қайси тўғрини айтасиз, бегим?

Б е к. Сенинг, айтканча, бу ишдан хабаринг йўқ. У сирини сену, холаю кал — учаланг биласан, холос. Мен сизга ишонаман. Шу учун бу ишни ҳам айтиб қўя қолай.

П о л в о н. Ҳа, албатта, бизнинг жонимиз ўзимизники эмас, сизники, бегим. Сиздан умидимиз ҳам шу-да.

Б е к. Қиз ўзи рози бўлди, бирмунча нарсани шарт қилди, мен ҳам унадим, қилиб бердим; бошқа яна шартлари бор, уларни ҳам қилиб бераман. Қиз, жуда хурсандлик билан унаб турибдир. Ҳозиргина имом-домла келиб, никоҳни ўқиди (*эслаб*) ҳа, айтканча, имом-домланинг ишини нима қилдилар экан? Сен биласанми?

П о л в о н. Йўқ, мен у ишни билмас эканман. Ҳали ҳозиргина Кал оталаб юрган эди.

Б е к. Ҳа, дуруст, Кал тўғрилагандир бўлмаса. У ҳам учала сирдошнинг биттаси-ку... (*Дарров сўзни буриб*.) Ҳали нима деб туриб эдим?

П о л в о н. Қиз хурсандлик билан унаб турибди, деган эдингиз.

Б е к. Ҳа, ҳа... қиз қафасга тушди, қўлга ҳам вақти чоғлик билан қўиди. Лекин, шу қизга унча ҳам ишониб ета

олмайман. Бу ўзи ўша ўзимиз билган Ўлмас ботирнинг қизи эмасми? Мунда гап кўп. Унинг достоинни кўп эшитганман. Ўз ризолиги билан ўйнаб-кулиб қўшилиб олгунча жуда эҳтиёт бўлиш керак. Қўшилиб олгандан кейин, албатта, тинчиб қоламиз.

П о л в о н. Никоҳ бўлса бўлибдир, бу кеча ўз ризолиги билан қўйинигизга кирар экан, яна тагин нимасидан кўрқасиз?

Б е к. Шундай бўлса ҳам эҳтиётини қилдим-да. Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайдир. Оғзида кулиб гапиргани билан дилида, худо биладир, қандай шайтонлар бордир? Шунини ўйлаб қўлимдан келганча эҳтиёт қилдим. Уйининг зийнатини Калга топишганим ҳам шу сабабдан эди. «Бирорта ханижар-манжар, пичоқ-мичоқ шу уйдан чиқиб қолмасун; темиртак чиқиб қолса ҳам сен жавобгарсан!» дедим. (*Полвон дандон соплик пичоғини орқароққа суриб қўядир.*) Кал, албатта, у ёғини тўғрилагандир.

П о л в о н. Ҳа, Кал деганингиз қўядирми?

Б е к. Қизининг ясаи-тусанини бўлса холага топишдим. (*Полвон сесканиб кетадир.*) Унга ҳам «ёнидан битта темиртак чиқса, бошингиз билан сиз жавобгарсиз!» дедим. (*Полвон яна сесканадир.*) У кўрқоқ хотин, албатта, ўз ишини билиб қиладир.

П о л в о н (*зўрға*). Хола деганингиз ким, бегим.

Б е к. Э... Холани билмайсанми? Пон ёпатурган накана, бужур камир бор-ку?

П о л в о н (*сесканиб, қалтираганроқ*). Биладан... Биладан... Ҳа, кўрқитмасангиз ҳам сизнинг оғзингиздан чиққан гапга жошани бермайдирми, бегим!

Б е к. Ўшандоқ бўлса ҳам кўрқитиб қўйган яхши. Хотин кишини сиз билмайсиз, мен биладан. (*Бир оз жим.*) Яқинда худо хоҳласа, сенга яхши бир хотин олиб бераман. Дуруст, обрўлик бир одамга ўғил қилиб қўяман. Сенга ҳам мана шунақа уй ясаиб бераман. (*Секин.*) Иннайкин, ҳали ҳеч кимга айтмагил, Бўронбойни йўқ қилиб сени Бўронбойнинг ўришига — қўрбонни қилмоқчи бўламан. Шунини билиб қўй. Лекин — оғзингдан чиқа кўрмасин. Ҳа!..

П о л в о н. Бўлдуқ бегим. Мен дуои жоиларини қилиб юра берай. Бўронбой ўзи яхши йигит.

Б е к. Бўронбой айтганингдек яхши йигит эди. Аммо, кейинги вазиятларда анча бузилди. Йигитлар яхши кўргани учун кўр қилганга қилиб қолибди. Баъзи бир беҳуда ишлар қилганга бўлмагур гапларини гапирибдир. Мен

.....

хайдаб юбораман... (Жим.) бор, қўлингга қилич — қалқонингги олиб эрталабгача шу эшикни пойла. Сенга ишонаман-а, Буронбойнинг ўринга сен қоласан! Эсингдан чиқарма! Мен чақирганимда кирасан, ҳеч кимни яқин йўлатмайсан, Қалдан бошқа ҳеч кимни ёни-верингга яқинлаштирмайсан. Қалдан бошқа ким лозим бўлса, ўзим чақираман, ушанда тегмайсан. Бўлмаса чоп! Ким бўлса ҳам айма, чоп! Ичкаридан хотин-мотинлардан чиқиб қолса ҳам айма! Эртага эрта билан рутбагги улуг қиламан. Бир кечалик пойлоқчисан-а, билиб қўй! Ўзимга махрам қилиб оламан, жуда чиройлик — 16 яшар, қирчиллама қизни олиб бераман: маза қилиб ётасан!

П о л в о н (*ўрнидан туриб таъзим қиладир*). Қуллуқ бегим, қуллуқ! Жоним ўзимники эмас, сизиники, агар бир жоним экан, минг жоним бўлса ҳам сизиники. (*Эшикдан Қ а л киради.*)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Б е к, П о л в о н, Қ а л

Б е к. Ҳа, мана, Қал ҳам келди. Кел, кел, ота, кел.

Қ а л (*яқин келиб*). Имом-домлани жунатдим, саломат жунатиб бегимизга арз этдик.

Б е к. Ҳа, баракалла, бор бўл, Қал! Ишқилиб хурсанд қилдингми? Хафа бўлмай жунадиларми?

Қ а л (*кулиб*). Хурсанд бўлишга кўнгиллари тўлмади, хафа бўлишга вақтлари бўлмади. (*Новча полвон ғайрон.*)

Б е к. Хўп, майли, Қал, балли, ҳалиги ишни нима қилдинг?

Қ а л. «Ҳалиги иш» қайси иш? Қийин бўлди тушуниш...

Б е к. Дарров эсингдан чиқиб қолдимми? Хўп одамга иш буюрган эканман!

Қ а л (*ўйланиб кетадир, бирдан уйнинг зийнатига кўзи тушиб*). Ҳа, уйни ясаш тўғриси, бир темиртак тўғрисими?

Б е к (*кулиб*). О... тўқимай ўлгур Қал-э... Тўғри гапира берсанг калчилик бўлмай қоладир-а?.. Ҳа, ўша уйнинг тўғриси.

Қ а л. Айтканча-я, бегим, ўзимнинг қадимги бегим: уйингиз қалай бўлибдир? Маъқул бўлдимми? Кўнглингиз тўлдимми?

Б е к. Уйнинг ясалиши жойида, жуда жойида. У тараф нима бўлди дейман, ҳалиги нозик тарафи?

Қ а л. Битта темиртак, ё чўчу халак, ё сеник тутак чиқиб қолса, мен жавобгар, бегим!

Бек. Баракалла, баракалла, хола нима қилди экан. Бор, айтиб чиқчи!

Кал. Холанинг ҳам гули очилгандир, ҳиди сочилгандир, туркий қилиб айтсак, келинойимни тайёр қилгандир. *(Чиқадир.)*

ТўRTИНЧИ МАЖЛИС

Бек, Полвон

Бек. Полвон, Калнинг енгиллигини қара, гаплари оғзидан қуйилиб тушаётибдир. Ичидаги гаплар тошига қайнаб, барқ уриб чиқаётибдир, Шу сир сақлай оладирми? Сен уруш кўргансан, пишкансан, оғир сен, ховлиқмайсан, сенинг оғзингдан гап чиқмайдир. Лекин, Калдан кўрқаман, ўзим кўп тайинладим. Сен ҳам сирдошлардансен. Тайинлаб қўй: оғзидан бир гап чиққундай бўлса, боши кетадир-а!

Полвон. Албатта, албатта, мен ҳам айтаман. Кал, сизнинг тўғрингизда ундай қилмайдир, бегим.

Бек. Қилмайдир деб бўлмайдир. Унинг оғзи бўш, ҳар парсапи қизиқчиликка олиб гапира берадир. Бор энди, чиқ, ишингга пухта бўл! *(Кулиб)*. Бир кечалик кўриқчисан, яхши кўри. Берган пон-намагимни ҳалол қил! *(Полвон қуллуқ қилиб чиқмоқчи бўладир)*. Ҳа, айтканча: Бўронбойни менга чақириб юбор, эҳтиёт бўл, у сирдан огоҳ эмас! Оғзингдан бир оғир гап қочмасин, ҳа! *(Полвон «хўп» деб чиқадир.)*

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Бек ёлғиз

Бек *(ёлғиз, ўзича)*. Ишлар ҳаммаси жойида, эрта билангача ҳамма иш бартараф бўладир. Қизнинг ўз ризолиги билан кўшилиб олсам, ундан кейин Ўлмас ботирнинг ҳам нафаси ичида қоладир. Тузоқ яхши қурилди. Ўтган сафар юборган хатим теккандир, эртага иккинчи хатни юбораман. Учинчи хатни худо хоҳласа келинчакнинг ўзи ёзар. *(Эслаб.)* Ҳали, хатни қаерга қўйдим? *(Қўйинларини қарайдир.)* Ҳа, мана экан. *(Олиб кўриб кула-кула яна қўйинига соладир.)* Қиз ўзи унайтурганга ўхшайдир. Май ичкали унаб берса, у ёғи осон... Ўзим ичсам, ўзим қуйиб берсам, йўқ дея олмайдир, албатта. *(Ичкарига салом бериб Хола кирадир.)*

ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Бек, Хола

Бек. Ҳа, хола, келинг, қалай ҳамма ишлар жойидами?

Хола. Худога шукур, болам, ҳамма иш жойида.

Бек. Қиз тайёрми?

Хола. Қайлигингиз тайёр, болам.

Бек. Ҳалиги айтганларимни қилиб ён-берини қарадингизми?

Хола. Айланай болам, янги уст-бошларини ўзим кийгиздим? Бу ерга олиб кираётиб яна қарайман.

Бек. Ҳа, баракалла, боринг энди, насиҳат қилиб, қулоғига қуйиб ўлтиринг. Керак вақтида Қал хабар берадир. Сиздан миннатдорман, эртага эрта билан инъом-эҳсонни катта оласиз. Лекин, озгингизга эҳтиёт бўлинг! *(Кампир хола ичкари эшикдан чиқадир.)*

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Бек ёлғиз

Бек *(ёлғиз, ўзича)*. Бўлди, бу иш ҳам бўлди. Бу кампирнинг ҳам бир кечалик умри қолди. Э... ўзи ҳам ёшини яшаган, ошини ошаган, энди ўлаберса ҳам бўладир... *(Бир оз жим.)* Хайр, энди ишнинг энг каттаси қолди. Уни ҳам тўғриласак, иннайкин, ишимиз ёлғиз қизга қараб қоладир. Қизга унамаслик учун энди баҳона ҳам қолгани йўқ. *(Бир оз жим.)* Йўқ, йўқ... Ўлмас ботирнинг шу қизи меники бўлмаса асло мумкин эмас! *(Бир оз жим.)* Сирдонларнинг ишини тугатайлик, қизнинг кўнгли жойига тушсин. Бўронбой шу чоққача келмадингиз-ку? *(Бўронбой кирадир-да, йироқда қўл қовуштириб туради, кўзи уйнинг зийнатида.)* Кел, Бўронбой! Салом беришни ҳам билмайсан.

Бўронбой *(яна кўзи уйда)*. Бурунги меҳмонхона эмасми шу, бегим? Жуда бошқача қилиб юборибсиз-ку!

Бек. Ҳа, ўша меҳмонхонанинг ўзи. Ҳали ҳозирча кичкина хотинимни шу ерга кўчириб чиқмоқчи бўламан.

Бўронбой. Ҳали ҳозирча деб ётибсиз, янги иморат солгунчами?

Бек. Йўқ... сени уйлантиргунча!

Бўронбой *(уялиб)*. Қуллуқ бегим, умру давлатингиз зиёда бўлсун!

Бек. Берироқ кел, гапини очиб айтай. *(Яқинлашадир.)*

Ўтир, мапа бу ерга. (*Секин ўтирадир.*) Ҳеч кимга айтма, дамнингни чиқарма: сенга галати, қирчиллама қиз топиб қўйдим!

Бўронбой (*уялиб*). Қуллуқ бегим... Мен ҳали ёшман...

Бек. Э... ёш эмин? Биз 16да уйланганмиз; ёш эмиш... Қўчқор пансотни биласанми?

Бўронбой. Қайси Қўчқор пансот?

Бек. У Қўтармадаги қўрбошимиз бор-ку? Чиройлик. баҳайбат киши?

Бўронбой. Э... у... бирда қийғир ови қилиб берганми?

Бек. Ҳа... худди ўзи. Ана ўшанинг битта жуда қирчиллама 16 яшар қизи бор экан. Ўшани сенга олиб берай деб қўйдим. Мапа бу уйни сизга бўшатиб бераман, худо хоҳласа?

Бўронбой. Қуллуқ бегим, қуллуқ, ҳали ҳам жуда кўп нон-тузингизни едик, ўшаларни ҳалолласак ҳам катта гап...

Бек. Сенга берган нон-тузим-ку ҳалол бўлди-я. Лекин йигитлардан бир-иккитаси берган нон-тузимни ҳаром қилишиб қўйишди. Неъматга нонкўрлик қилишди...

Бўронбой. Худо сақласин, бегим! Ундай йигитлар бўлса бетларини кўрмайлик, илоҳим!

Бек. Сени чақиртирганимнинг сабаби ҳам шу эди, мен сенга бўлган гапни илгари айтиб берайин: бошлаб Қал, иншайкин (*секин*) мапа бу эшикнинг олдида турган новча Полвон, ичкарида нон ёнатурган бу «оқсоч» кампир бор, у... тил бирлаштирибдилар-да, катта бир иш бошлабдилар.

Бўронбой (*танг қолиб*). Худоя тавба! Шу ўзимизнинг Қал билан мапа шу новча Полвон-а?

Бек. Буларнинг бошлаган ишлари нима экан, дегин: сенинг йигитларингдан бирмунчасини йўлдан уриб ўшалар билан бирга бир кун бу ердан қочмоқ. Кўп яроқ-аслаҳа, иложи бўлса, пул-мол олиб кетиб, тўппа-тўғри Пулат ўғрига қўшилмоқ экан!

Бўронбой. Пулат ўғрига?

Бек. Ҳа. Пулат ўғрига... Пулат ўғри бўлса ҳозир жони бўғзига етиб қолди. Эрта-индин ҳамма нарсасидан, ҳатто жонидан ҳам жудо бўладир!

Бўронбой. Улар шу аҳволни билмас эканлар-да?

Бек. Билсалар ҳам хом хаёлга борадилар, хом хаёлга... Гўё булар Пулат ўғрига бориб қўшилсалар, у зўр келар эмин-да, кейин буларга катта амал тегар эмиш...

Бўронбой. Ўғридан амал олиб нима бўлар эди? Шу ҳам гапми, бегим.

Бек. Шунн айтаман-да, Бўронбой. Бу ҳам ҳали қаймоғи, иложи бўлса, мени ҳам улдирмакчи эмишлар...

Бўронбой (*сесканиб*). Ё нирим-э!..

Бек. Ичкарида кампир Хола, ташқарида Кал билан Полвон қулай фурсатни пойлаб ётган эмишлар... (*Жим.*) Яхшики, мен бу ишларнинг ҳаммасини бурунроқ билиб қолдим.

Бўронбой. Сизнинг тўғринида ёмон ният қилган бўлсалар ўшаларнинг ўзларини йўқ қилиш керак эди!

Бек (*бирдан, лекин секин*). Ҳа, балли, Бўронбой! Сени шу учун чақириб эдим. Ўзинг бил, йигитларингдан биттаси билсин, Тошлоқми, Эргашми — қайси биттаси бўлса ҳам эслироғи, бошқа ҳеч ким билмасин. Иннайкин: эрта билангача ҳалиги учаласини жойлаймиз! Эртага қолмасин! (*Жим.*) Лекин, бу кеча атайлаб мен ўзим ёлғиз шу уйда ётаман, тешикнинг ёнига атайлаб новча Полвонни пойлоқчи қилиб қўяман, Кални атайлаб бу кеча ишга соламан. Қани, кўрайин-чи, нима бўлар экан. Менинг тўғримда сира қўрқманглар, мен эҳтиёт қиламан, иннайкин: булардакларнинг мингтасига ҳам сўз бермайман!

Бўронбой (*турар*). Энди мен чиқиб тараддуд қилай бўлмаса!

Бек. Тараддуднинг керағи йўқ. Чиқиб, бемалол ётабер. Азон вақтида Кални ётган жойидан, Полвонни шу ердан, холани ошхонадан топасан, аввал Кални йиғиштир, кейин муни, ундан кейин «бек чақирди» деб холани уйғотиб чиқасан-да, уни чакалакзорда тўғрилайсан! Бор, чиқ энди! (*Бўронбой юрадир.*) Шошма, менга қара! (*Келадир, секин.*) Ўликлардан, қондан асар қолмасун, дурустми?

Бўронбой. Хўп, албатта уёғини тўғрилаймиз!

Бек. Баракалла, пухта бўл! Шу тўй, ҳамма зийнат, сеп-асбоб иннайкин 16 яшар қирчиллама қиз сеники... маза қиласан. (*Бўронбой ўйланиб чиқиб кетадир.*)

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Бек ёлғиз

Бек. Эрталабгача Бўронбой ҳам бу ишни бажарадир. Эрта-индин Бўронбой билан шеригининг ишини (*аста*) ўзим бажараман. Ундан кейин сирдошлардан битта ҳам қолмайдир. Қизнинг ўзи бўлса унгача ўзимники бўлиб қоладир. (*Ташқари ёқдан Кал кирадир.*)

Бек, Кал

Кал (*кириб таъзим билан*). Ҳамма ётди, ухлади, бек қалайлар? Ёр-ёр, ичкарида қайлиқлари бўлди тайёр... Ёр-ёр.

Бек. Ҳамма ётдими? Ухладими?

Кал. Ҳа, қачонлар эди-я. Ёлғиз Бўронбойгина ивирсиб юрибдир.

Бек. У ҳам ухлагали кетди. Хотиржам бўл!

Кал. Сиз билан чинакам гаплашай, бегим. Бўронбойни сиз ўзингиз чақиртириб эдингизми?

Бек. Бўлмасам-чи!

Кал. Орадаги сирни Бўронбой ҳам била берса, бошқа ҳам эшита берса, жазони Полвон билан хола тортса-ю, мен тортсам, яхшими?

Бек. Э... лақилламай ўл. Кал! Мен Бўронбойга сир айтиб ўлтираманми! Миянг борми сенинг?

Кал. Нимага бўлмаса бевақт, мана шу нозик кечада, нозик жойларга кириб юрадир?

Бек. Менинг бошқа ишим бор эди, чақиртирдим. Сенинг нима ишинг бор. Ё сен менинг устимга катта бўлиб келганмисан? Бошингни олиб қўяйми, ҳозир?

Кал (*тезгина.*) Ишқилиб сирдан огоҳ қилганингиз йўқми?

Бек (*ер тепиниб*). Бир мартаба айтдим-ку, бас-да!

Кал (*тез кета бошлаб*). Хўп, бўлибдир! Бўлмаса, мен келишни олиб кетдим!

Бек. Шошма? (*Кал орқасига қайтадир.*) Бор, келинни чақириб чиқ. Холага айтсанг ўзи ичкари эшикдан олиб чиқади. Ичкарида хотинлардан эҳтиёт бўл. Иннайкин, (*аста*) майларни олиб кириб қўй! Ўзинг эшикнинг олдида тур. Мен чапак чалсам кирасан. Дурустми?

Кал. Жоним билан!

Бек. Лекин эшикнинг ёнида турганингда Полвон билан бир оғиз ҳам гаплашмайсан. Агар шарпангни эшитсам, бошингни оламан! Аввал мана бу жойларни тузат! Мен эшикка чиқиб келаман. (*Бек чиқа бошлайдир, Кал жойларни тузатгани борадир.*)

Кал (*бирдан бурилиб*). Шошманг, бегим! (*Бек тўхтайдир.*) Сиз билан яна астойдил гаплашай. Сиз ўзингиз кўп эслик одамсиз, баъзида эсингизни еб қўясизми дейман.

Бек (*аччиғланиб*). Яна нима демакчисан, Кал?

Кал. Бу кун оҳингиз худога еткан, бошингизга тожи

давлат биткан. Айшингиз Наминдинкидан ўтган. Э... унда ҳам неча тош парига кеткан кечаю, сиз, сиз менга азоб қиласиз! Мен нима гапирсам сиз қулиб, пржайиб жавоб беринг. Нима бу, нўнса?

Бек (*кулиб*). Гапиратурган гапнинг шумиди?

Кал. Йўқ, гап бошқа: мана бу уйда бир темиртак қўйма дедингиз. Мен сиздан қўрқиб ёғоч қозинқларни ҳам сугуриб таппладим. (*Теваракка қараб.*) Борингки, чўн жинсидан ҳеч нарса қолмади, ишқилиб учлик нима нарса бўлса, ҳаммасини йўқ қилдим.

Бек. Жуда яхши қилибсан, баракалла, Кал, иш бундай бўлибдир.

Кал. Гапим тугагани йўқ, шониманг.

Бек. Яна борми ҳали?

Кал. Қаймоғи энди келадир.

Бек. Бўл, тезроқ!

Кал. Уйингиз ҳозир сипоҳнинг уйига ўхшайдирми, йўқми? (*Ўзи қараб.*) Йўқ, йўқ... асло ўхшамайдир, бу уй: қиз болалар «келин-келин» қилиб қўғирчоқ ўйнаштурган уйга ўхшайдир, унда ҳам битта-яримта чалабузар ё темиртак бўладир. Хайр, уй майли, ўзингизни қаранг! Сиздай сипоҳ одам ҳаммавақт тилла қиличини савлат қилиб тақиб юрмайдирми? Кенатангизни қаранг! Топилоқ маҳалланинг сўфисига ўхшайсиз!...

Бек. Шундай кечада қилич тақиб юрсам яхшими? Шундай нозик одамнинг олдида-я?

Кал. Э... Бу кевата билан юрсангиз, эрта-индин у далла қиз елкангизга миниб оладир. Бу — умр савдоси, бегим. Сиз унинг олдида қилич тақсам яхши бўлмас дейсизми? Бекор — гап. Бу қизнинг ёнида қилич йўқ одам одам эмас, кимнинг қизи, ахир, биласиз-ку? Қилич ўйинида отасини шоширган нарса бу!.. Э... бек, бек... Неча жуфт хотинингиз бор-ку, ҳали ҳам хотин кишининг нима эканлигини билмайсиз: хотин киши кучли эркакни яхши кўрадир. Қинилоқ қизлари улоқчи йиғитларни танлаб тегадирлар... «Юрагида ёли бор йиғит» деган гап қаердан чиққан? Хотинлардан!.. (*Бир оз жим.*) Э... Бек... Бек... қиз, минг қилса ҳам энди сизники, сипоҳликни қўлдан берманг. Садафсоплик тилла қилични ярқиллатиб тақиб олинг. «Базм вақтида белимда турмасун» десагиз, рубарўингизга савлат қилиб илиб қўйинг! Иложи бўлса (*секинроқ*) қайлиқ тўрага буюринг, таъзим билан олиб илиб қўйсун! Нима бу бўшанглик? Энди бекликни қўлдан бериб қўяди-чи, шу одам!

Бек (*мулойим кулиб*). Гашинг рост, Кал, хуш, қиличимни тақиб кирайини, бўлмаса.

Кал. Ҳа, баракалла, отангга раҳмат сипоҳбачча! (*Бек чиқадир.*)

ЎНИНЧИ МАЖЛИС

Кал ёлғиз

Кал (*севиниб, ўйнаб*). Қойил қилдим, шайладим! Бу хўкиз шу гапларга ҳовлиқиб қилич тақиб кирса борми? Худо берди денг! Иш қизда. Қиз, отасининг қизи, Пулат ўғрининг ҳалигидақаси бўлса... эплаб кетадир! (*Ўйлаб.*) Хуш... Энди мен мана бу жойларни тузатайин. (*Тузата бошлайдир.*) Ундан кейин чиқиб келинойимни чақириб келайин. (*Эсига тушиб.*) Иннайкин, «базми жамшид»ни қизитмоқ учун май олиб кирайин... (*Ўйлаб.*) Иннайкин-чи? Иннайкин... Иннайкин... Куёв поччанинг буйруқлари билан қўйдай бўғозлатайин! Ҳимматингга балли, куёв почча, ҳимматингга! Қилган хизматимизга хун ғалати мукофот бермакчисан, билиб юрибмиз. Дунёда ўзингдан бошиқа эслик одам йўқ дейсан-а?... Буронбойни бизга қайраб солмоқчи бўласан, биламиз, биламиз! Билиб ишимизни қиламиз! (*Тез чиқадир.*)

ЎН БИРИНЧИ МАЖЛИС

Ҳеч ким йўқ (*одамсиз сазна*).

Ўй анча вақт буш қоладир. Ичкари эшикни секингина очиб Х о л а кирадир. Уёқ-буёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан сўнг илдამасдан чиқиб кетадир. Бир оздан сўнг ташқари эшикдан П о л в о н бошини тикиб қарайдир. Ҳеч ким йўқ-ку, мен, келинойим бормиканлар деб эдим, дейдир, бир оз уёқ-буёққа қараб тургач, бошини олиб эшикни ёпадир. Бир оздан сўнг эшикдан К а л кирадир; қўлида феруза гулли, чиройлик тилла чавгинча билан битта катта ва битта кичкинагина қимматбаҳо хитой ипбласи.

ЎН ИККИНЧИ МАЖЛИС

Кал ёлғиз

Кал (*чавгинча билан ипёлаларни сўрининг бир чеккасига қўйгач, чойшабнинг орқасидан — тоқчадан катта бир латъ, яъни мис тобоқ оладир-да, сўрининг қирғоғига — ўрта ерга жойлашдирадир, сўнгга ҳалиги нарсаларини ўша латъанинг ичига олиб қўядир*). Мана

бунинг оти — «майи ноб»... Узумнинг суви... шу сувни ичкандан кейин, бизнинг марҳаматли бегимиз, бевабечораларнинг кўз ёшларини тўкадирлар... Биздай бевабечоралар бегимиз учун кўз ёшларимизнигина эмас, қонларимизни ҳам тўка берамиз. Биздайлардан мингтасини жони—бекнинг бир оғиз амри-я! Лекин, Ўлмас ботирдай одамнинг нозли қизи ҳам ёш тўкиб қолди-ку! Ҳа, дунё — шунақа: бировнинг кўз ёшини биров қолдирмайдир. Ўлмас ботир ҳам бир кун йиглаб қолар, худо биладир, ҳозир ҳам йиглаб ётибдирми?.. Бек келгунча мана бу узумнинг кўз ёшидан жиндак ичиб олайин! (*Қуйиб ичадир.*) Бу кеча «базми жамшид» кечаси: сал ширакайф бўлмасам бўлмай-дир. (*Ичкари эшикдан хола чиқади — олдида Ерқин. Ерқин ясанган.*)

УН УЧИНЧИ МАЖЛИС

Кал, Ерқин, Хола

Кал (*ўйнаб-ўйнаб*). Келинг-э, келинпошша-э... кўзларимиз тўрт, қулоқларимиз ун тўрт, интизоримиз бир юз тўрт, сабру тоқатимиз мулт-мулт бўлди... (*Холага яқинлашиб*). Оқарган сочларингизга қурбон бўлайин, аммажон! Холажон! Келинни хўб ясантириб, оро бериб, хонларнинг қизидай қилиб олиб кирибсизми? (*Хола куладир. Ерқин жуда хафа.*) Келинни қолдириб ўзингиз секин-секин ичкарига қараб йўрғаласангиз ҳам бўладир. (*Йўрғалаб кўрсатадир.*) Ҳозир куёв тўра, бизнинг жўра келадирлар!

Хола (*Ерқинга нима қилай, дегандай қилиб қарайдир, Ерқин индамагач*). Хайр, яхши қол бўлмаса, болам! Куёвинг билан ширип-ширин ўйнашиб, кулишиб тонг отдиргил! (*Қизнинг пешонасидан ўғиб чиқади.*)

УН ТЎРТИНЧИ МАЖЛИС

Кал, Ерқин

Ерқин (*жуда эзилган, умидсиз*). Кал, бери кел. (*Кал борадир.*) Қани у?

Кал. Ташқарига чиқди.

Ерқин. Бир-иккита гапим бор эди, айтиб олай деб эдим, кириб қоларми экан?

Кал. Йўқ, гапираберинг. Ташқарида Полвон бор, у кириб келаётганида йўталадир, гапираберинг.

Ерқин. Полвонга айтиб қўйганмисан?

К а л. Ўзи биладир.

Е р қ и н. Чик, айтиб кел, бўлмаса кўнглим ишонмай-дир. (*Кал эшикдан бошини чиқариб айтадир.*)

К а л. Гапиринг, энди, қўрқманг!

Е р қ и н. Ҳали ҳам кўнглим тинчлана олмай ётибди. Хайр, майли, секинроқ гапираман. (*Оғир, қалтираб гапирадир.*) Иш ёмон. Хола ҳеч нарсамни қўймади, пичоқчамни ҳам олиб қўйди.

К а л (*кулиб*). Мен ҳам уйда ҳеч нарса қолдирмадим, ҳамма нарсани олиб қўйдим.

Е р қ и н. Бу нима гап? Мен энди бўғиб ўлдираманми? Қандай қиламан. Уни бўғишга кучим етмайдир...

К а л (*кулиб*). Ноз билан ўлдириш, ноз билан...

Е р қ и н (*тажанг, лекин оғир*). Кал, сен мени алдаб юрганга ўхшайсан. Агар шу йўл билан жон сақламоқчи бўлсанг, алданасан. У вақт мен сени бир дамда йўқ қилдиришга ярайман. Лекин, мен сенга яхшилик қилайин деб эдим.

К а л (*кулиб*). Мен ҳам сизга яхшилик қилмоқчи бўламан. (*Жиддий.*) Хотиржам бўлинг, мен сизни алдамайман, ваъдамиз-ваъда. Сиз фақат, уёқ-буёққа кўз солиб, ҳушёр бўлиб турсангиз бўлди. Иннайкин, сиз унга «Кал бу кеча тугайдир, охирги марта бир ўйин қилиб берсин!» денг. Шу — бас.

Е р қ и н. Бу нимага? Фойдаси борми?

К а л. Ойимпошша, Кал тоғангиз фойдаси йўқ гапни гапирмайдир. (*Жағидан силайдир.*) Мен ўзим ташқарида — худди мана шу эшикнинг олдида бўламан. Лозим бўлса чапак чаласиз. (*Кулиб.*) Хотирингиз жам, кўнглингиз беғам, вазифангиз кам, айшингиз «таралаш» бўлсин!..

Е р қ и н. Қизиқчилигингни қўятур, қилич-қалқон-чи?

К а л (*секин*). Қилични у ўзи олиб кирадир. Қалқон кейин керак бўлатурган нарса, ҳозир қалқонсиз ҳам иш қилаберасиз. (*Полвоннинг йўталган товуши.*) Ана, энди келаётибдир!

Е р қ и н (*секингина*). Йигитлар тайёрма?

К а л. Э... у кейин бўлатурган нарса. (*Эшикдан Бек кирадир.*)

ЎН БЕШИНЧИ МАЖЛИС

К а л, Е р қ и н, Б е к

К а л (*Бекни севинч билан қарши олиб*). Келинчак тайёр. Ўғрилиқ мол бўлса ҳам, лекин, жуда жойида келин, куёв почча, келинг. Қизгинамиз мунтазир сизга... (*Бек*

яқинлашадир, Ёрқин бир чекага чекиниб туриб, Бекка таъзим билан салом берадир.)

Бек. Э қуллуқ, э, Ойимпошша, қуллуқ! (Белидан қиличини еча бошлайдир.)

Ёрқин (дарров бориб). Менга берсалар... (Олиб супачанинг бир чеккасига қўядир.)

Бек. Йўқ, э, Ойимпошша. У ерга қўйманг: бу— сипоҳининг қиличи; басавлат қилиб қозикқа илиб қўяйлик! (Бориб қиличини оладир. Ёрқин бесарапжон. Бек қозик излаб уйни айланадир.) Оббо кал ўлгур-э, хунарини кўрсатаман, деб уйда битта ҳам қозик қўймабсан-да! Чиройлик бўлсун деганингдир-да энди. (Баланд бир қозик кўриб узашиб туриб сопидаи осадир.) Қалай, Ойимпошша, чиройлик бўлдимми?

Ёрқин (зўрға). Жуда чиройлик бўлди... (Ёрқин билан Кал бир-бирларига ҳайрон бўлишиб қарашадирлар.)

Бек. Шу кеча ҳамма нарса чиройлик бўлсун-да! Қани, ўлтуринг!

Ёрқин (Кални кўрсатиб ишорат қиладир.) Хўш, ўлтираминз...

Бек (Калга). Бор, чиқ, чақирганимда кирарсан. (Кал таъзим қилиб чиқади.)

УН ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Бек. Ёрқин

Бек. Қани энди, Ойимпошша, ўлтуринг. (Ёрқин секингина, адаб билан ёнига ўлтирар.) Қандай давлатга эга бўлганимни ўзим ҳам билмайман. Ўнгимми бу, тушимми?

Ёрқин. Ўнглари, худо хоҳласа...

Бек. Хурсандмисиз, ойим?

Ёрқин (уялиб). Минг марта...

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа! Шу чоққача нимага мунча таранг қилдингиз?

Ёрқин. Илгарироқ етганларида шошилиш бўлар эди-ю, эҳтимол, оз муддат учун бўлар эди. Энди сабр билан, қанот билан бўлди, энди умрлик бўлди...

Бек. Сиз умрлик туришни хоҳлайсизми?

Ёрқин. Мен отамнинг қизиман, шохдан-шохга қўниб ўрганганим йўқ эди...

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа! Маъқул, маъқул! Пулат ўғричи, у — шох эмасми?

Ёрқин (қийналиб). У... оти бор, ўзи йўқ экан... Унинг отини эшитканман, лекин, элининг огзини тўсиб бўлмас

экан, юкини ҳам менинг бўйнимга юкладилар... (*Ишгла-
гандай бўладир.*)

Бек (*қўлини Ерқиннинг елкасига қўйиб*). Қўйинг,
йигламанг. Тегишиб айтаман. Келинг, йиғини қўйинг,
кулайлик, ўйнайлик. (*Ерқинга кичик, ўзига катта ниёлага
май қуядир.*) Келинг, мана, йиғингизни тарқатиш учун
гулдан ясалган дори бераман.

Ерқин (*оладир*). Тикан суҳбатида гул бўлмаса
бўлмайдир, бегим... (*Ичадир.*)

Бек. Май ўткир бўлибдирми?

Ерқин. Менинг учун жуда ўткир.

Бек. Мен учун ўткир эмас-ку? (*Яна қуядир.*)

Ерқин (*уялиб*). Ўткирга ўткир таъсир қилармиди?

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Маъқул, маъқул... Қани ичайлик!

Ерқин. Менга шу биттаси бас эди.

Бек. Э, бу нима гап? Сизни «Ўлмас ботирнинг қизи»
деб ким айтадир? Ичаберинг!

Ерқин. Ўлмас ботирнинг ўгли эмас, қизи деб ҳамма
айтадир.

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа! Маъқул, маъқул... Майли шу бир
ниёлани ичинг!

Ерқин (*оладир*). Мен бу кун жанобларининг ҳамма
бўйруқларига хўп дейман, лекин, бўйруқларни танлаш
инини ҳам ўзларига ҳавола қиламан. Ўйлайманки,
бўйруқлар ўзларига муносиб, шанларига ярашар бўйруқ-
лар бўлур деб... (*Бек ичадир, Ерқин Бекнинг кўзини
галат қилиб туриб майни тўкиб ташлайдир.*)

Бек. Бу гапингиз ҳам маъқул... Бўйруқни ҳам орқа-
олдимизга қараброқ буюратурганга ўхшаб қолдик. Май-
ли, майли! Хўп!

Ерқин. Йўқ, бегим, буюра берсинлар.

Бек (*ўзи қўйиб ичиб*). Ишқилиб бўйруқларни қайтар-
майсиэми?

Ерқин. Йўқ, асло.

Бек. Кўп бўлса ҳам-а?

Ерқин. Қанча бўлса ҳам, қандай бўлса ҳам... Лекин
менинг бўйруқ эмас, кичкина бир илтимосим бор, агар
қабул бўлса...

Бек (*ўзи қўйиб ичиб*). Ҳа, балли-е. айтинг, жон билан.
Кўз билан...

Ерқин. Жонлари билан кўзларига арзимаёйдир. Фақат
бир оғиз сўз билангина...

Бек (*яна ўзи ичадир, боши қизиган*). Айта беринг, айта
беринг!

Ерқин. Қални охирги кунда бир ўйинга солсак деб эдим... Базм қизиса...

Бек (маст). Қални? Қалними? Хўп! Нима қилса дейсиз?

Ерқин. Ўйинга солсак.

Бек. Ўйинга? Хўп! Қалними? Хўп! (Чапак чаладир.) Қални ўйинга солса! Хўп! Дунёни ўйинга солсак ҳам майли! (Тикилиб Ерқинга қараб туриб бирдан бўйнига қўлини ташлайдир.) Мана ўйин... Ўйин... Юсуф-Зулайхо ўйини... (Ерқинни ўпмак истайдир, Ерқин юзига қўлининг олди томонини қўядир, Бек ўпадир. Эшикдан Қал кирадир.)

УН ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Бек, Ерқин, Қал

Қал (кириб, ўзича, бирдан). Оббо, худо урди! (Куладир.)

Ерқин (бирдан қизариб). Ана, Қал кирди!

Бек. А? Қал? Қани, Қал?

Қал. Мана мен, бегим! (Ўзича.) Арши аълога етиб қолибдир-ку, бу қари куёв...

Бек. Буқун, биласанми, охирги кун!.. (Келиб.) А... Охирги кун деганимки... а... қизингнинг охирги қизлик куни!.. Шу буқун бир ўйнаб берасан, Қал!..

Қал. Хўп, бегим, хўп. Охирги кун бўлатурган бўлса, мана мен ҳам ўйнайман, сиз ҳам биргалашиб ўйнайсиз!

Бек. Мен? Мен ҳам ўйнайманми?

Қал. Албатта, шу қизнинг тўйида сиз ўйнамасангиз бўладирми?

Бек. Хўп, хўп! Бошла ўйинингни!

Қал. Ўйиннинг аввалида биз ҳам жиндак томоқни хўллаб, бек бўлиб олайлик!

Бек. (бақариб). Нима билан Қал?

Қал (Бекка ўхшатиб бақариб). Гул билан...

Бек (кулиб). Қал... Қал... Гул билан... Гул билан бек бўладирми? (Қуйиб бериб.) Хайр, бўлсун! (Қал ичадир.) Қани, бошла энди! (Қал, турли ҳайвонларнинг тақлидини қилиб, охирида айиқ бўлиб ўйнайдир.)

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа! Балли, Қал, балли!

Қал (ўйинни тугатгач таъзим қилиб). Қани, туринг энди куёвпочча, бир эшикка чиқиб келайлик!

Бек. Нимага?

Қал. Сиз ҳам ўйнамоқчи эдингиз-ку!

Бек. Эшикка чиқмай... шу ерда... шу ерда ўйнасак бўлмайдим.

Кал. Дарров чиқиб келамиз. Шундай эшикнинг тагига... Мен сизни ясантириб қўяман, қизим кулатурган бўлингда! (Бек «хўп» деб ўрнидан турадир, Ерқин ҳам туриб қўл қовуштирадир. Кал Бекни етаклаб олиб чиқиб кетадир.)

ЎН САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Бек

Ерқин. Бу нимага ишорат? (Бир-икки қадам босиб.) Кал ўлгур нима учун Бекни олиб чиқиб кетди? (Ўйлайдир, кўзи бирдан қиличга тушиб.) Ҳа... яхши, яхши. Кал ўлгур найрангни бошлабдир. (Қиличга яқинлашадир.) Тузоқ яхши қурилган. «Мен Бекни олиб чиқиб кетдим. Қайтиб киргунча яроғли бўл!» дегани экан. (Чўзиладир, бўйи етмайдир; иргинлайдир, сапчийдир, яна етмайдир.) Оҳ, бўлмади! Бўлмади! Иш бузилди... (Ўйлаб.) Тўхта! (Енберисига қарайдир.) Қўйиб чиққундай нарса йўқми? (Девордаги чойшабларни кўтариб қарайдир.) Йўқ! (Май чавгинчасини ерга қўйиб — бир оёғи билан устига чиқади. Бўйи етмайдир, қўли қалтираб яна тушади.) Бўлмади, бўлмади! Эшикдан бирор нарса топиб кирайин. (Чавгинчани жойига қўйиб ичкари эшикка борадир, эшик берк, очилмайдир.) Эшикни ҳам беркитиб қўйибдирлар... (Бўшашиб.) Иш қўлдан кетди, Бек Калнинг ҳийласини тушуниб қолган бўлса керакки, қиличини жуда баланд жойга илибдир. Ҳой Кал ўлгур, аҳмоқ Кал, мени побуд қилди! Илгарирак Кал ўлгурни йўқ қилиб бошқа бир ақли борроғи билан гаплашсам бўлар экан. Келиб-келиб шу мияси йўқ Калга ишонаманми? (Ўйлаб туриб бирдан супачага чиқар, супачадан такчага ўтар, ундан яна бир такчага ўтиб қиличга чўзилар. Етай-етай деганда Полвоннинг йўталгани.) Оҳ! (Иргиб ерга тушар.) Побуд бўлдим!.. Расво бўлдим! Тугадим!.. Энди қутилиш йўқ! (Эшикдан Бекни етаклаб Кал киради, Ерқин Бекни кўрганч, ихтиёрсиз кулиб юборадир.)

ЎН ТУҚҚИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Бек, Кал

Кал (Бекни Ерқинга кўрсатиб). Мана бу киши, шолিপоянинг қоровули бўладир. Ҳозир шолипояда ўйинга

тушганини кўрасиз. (*Бек тентиракланиб юрадир.*) Бошла-синми?

Ерқин (*зўрға кучаниб*). Майли, хоҳласалар бошла-синлар.

Бек (*Ёрқинга яқинлашиб*). Ўйнасам... сиз... сиз ўйнасам... хурсанд бўласизми?

Ерқин (*огир*). Албатта, букуи хурсандлик куни-да, бегим...

Бек. Сиз нима билан... ишқилиб нима билан... хурсанд бўласангиз. (*Рақс бошламоқчи бўладир.*)

Кал. Шошманг бегим, қайлиқтўра пай чалиб берсин-лар-да!

Ерқин. Мен пай чалишни билмайман.

Кал (*қўйнидан кичкинагина бир пай олиб бериб*). Бу кеча поз сизгайдир, Ойимпошна! Бек ўйнаганда сиз чалиб берасиз. Сиз ўйнаганингизда Бек! Ҳа, бошланг! (*Ёрқин хоҳламагандай олиб ўйин куйини бошлайдир. Кал катта мистобоқни олиб чилдирма қиладир.*)

Кал. Ҳа, баракалла, ўйнанг шоввоз, ўйнанг!.. (*Мистобоқни чалиб дам уёғига, дам буёғига ўтадир, айланиб юриб қизнинг ёнида тўхтаб секингина.*) Қилишни олдингизми?

Ерқин (*секин*). Мени побуд қилдинг, Кал... Бўйим етмади.

Кал. Бўйим етмади? Ёмон бўлибдир-ку! (*Ўйлаб.*) Хайр, хафа бўлманг, йўли топилиб қолар. (*Бекка.*) Чаққон, чаққон ўйнанг шоввоз! Ҳа, мана мен ҳозир ҳаводор топиб келаман! Мундай ўйинчини хон ҳам кўрган эмас! (*Мистобоқни чала-чала чиқадир. Бир оздан сўнг яна мистобоқни чалиб кирадир. Яна ўйин қизийдир. Бек, яхши ўйнайдир; маст бўлса ҳам берилиб ўйнагани учун яхши чиқадир. Бекнинг ўйинида қилич чопиш, бош олиш, от чопиш, отни бирдан тўхтатиш, қалқон ушлаш ҳаракатлари бор. Кал бир оздан сўнг Бекни тўхтатадир.*) Тўхтаг, бегим, уст-бошингизни тузатиб кўй, жиндак бузилиб қолибдир. Орқангизни ўгурунг! (*Бек орқасини ўгирадир.*) Қизим, куёвнинг камарлари қалай? Яхшими? Чиройликим? Келишибдирми? (*Бекнинг камарига орқа томондан оташиқрак, қаламдон, сунурги ва бошқа турли-туман нарсалар илган. Кал. Ўшаларни тузатмакчи бўлиб туриб қўйнидан пичоқ оладир. Ёрқинга кўрсатиб туриб Бекнинг орқа томонидан камарига осиб қўядир.*) Мана, мана бу заркокиллари, туморчаларни кўрингми, қизим? (*Пичоқни Ёрқинга яна бир кўрсатиб.*) Маза, қизим, маза! Мундай куёвни иккала оламдан ҳам топа олмайсан!

Ёрқин (*хурсанд*). Бегим жуда қизиқ бўлибдирлар.
(*Куладир.*)

Кал. Шунинг етти нушти ўзи қизиқ ўткан.

Бек. Ҳа-ҳа-ҳа!

Кал. Кулманг, бегим. Ҳали ўйиннинг учдан бирини ҳам ўйнаганингиз йўқ. Ҳа, бошланг шоввоз. (*Ёрқин жуда шўх чаладир, Бек ортиқча маст, яна берилиб ўйнайдир.*)

Ёрқин (*чалишдан тўхтаб, енгил*). Кал, бас энди, бегимни чарчатмайлик.

Кал (*Бекка*). Бас энди шоввоз, бўлди. Келинг, ўлтуринг. (*Олиб келиб ўлтурғизадир.*) Энди мен чиқиб кетай, қизим сизга ўйнаб берсин. (*Секин чиқадир.*)

ПИГИРМАНЧИ МАЖЛИС

Бек, Ёрқин

Бек (*кўзлари қизарган, ҳирсланган*). Пошшахон, энди сиз ҳам ўйнаб берасизми?

Ёрқин (*ноз аралаш*). Ўйин билмайман. Билганимни лойиқ кўрсалар жоним билан... (*Таъзим қилиб туради.*)

Бек. Қурбон бўлайин, ўйнанг! (*Орқасидаги осилган нарсаларни тортиб уза бошлайдир. Ёрқин кўриб қўрқиб кетадир.*)

Ёрқин (*тез бориб, галати қараш билан қараб*). Мен ўзим олиб қўяй! (*Пичоқдан бошқасини олиб ерга ташлайдир, пичоқнинг ўзи билан боғланган ипини кесадир-да, пичоқни белнинг камарига — орқа томондан қистириб қўядир.*) Бўлди, бегим. Кал ўлгур камарларига анча нарсани илиб кўзидан экан ...

Бек. Дунёнинг ҳаммасини илиб қўйса ҳам майли, шу кеча ... ўйнанг, қўйган!

Ёрқин (*ноз билан найни бериб*). Чалиб берсинлар бўлмаса... (*Бек найни олаётиб Ёрқиннинг қўлидан тутиб оладир. Иккаласи бир оз жим қоладирлар. Бекнинг ҳирсланган кўзлари қизда, қиз кулиб-қизариб ерга қарайдир.*) Ўйиндан кейин, бегим. Чалсинлар!

Бек. Қайси машқни чалай, кўзидан?

Ёрқин. Хоҳлаганларини...

Бек (*қўлини яна ҳам ўзига тортиб*). Айтинг, кўзидан!

Ёрқин. Бўлмаса «Дилхирож»ни чалсинлар! (*Бек Ёрқиннинг қўлини бўшатиб юбориб «Дилхирож»ни секин-секин бошлайдир. Ёрқин секин-секин ерга қараб уйни айланадир. Шавқ кучайиб-тезлангандан сўнг Ёрқин ўйинга бошлайдир.*)

Ерқин узоқ, чиройлик, ҳирс қўзғатувчи қилиб ўйнайди, тез-тез Бекнинг қаршисига йўргалаб бориб муқом қиладир. Бек жуда қизиб кетадир. Бек бирдан пайни ирғитиб ташлаб Ерқинга қараб югурадир. У, ўзини ўнглагунча маҳкам қучоқлаб олиб супачага ётқизадир, Ерқин пастда, Бек устида; Ерқин Бекни қучоқлаган бўлиб туриб белидан пичоқни олади-да, тўшакчанинг тагига жойлайдир.)

Ерқин (қалтираб, зўрға.) Бегим, турсинлар, қийна-либ кетдим...

Бек (овози титроқ, юраги ўйноқ). Бўлмайдир, кўзидан... Тоқат қолмади... Энди ҳеч бир баҳонага унамайман... Меники бўласизми, йўқми? (Ерқин жим.) Бўласизми, йўқми?

Ерқин (зўрға). Шамнинг биттасини ўчириб, биттасини токчага олиб қўйсинлар!

Бек. Иннайкин-чи?

Ерқин (зўрға қалтираб). Иннайкин... билганлари!.. (Бек туриб шамнинг биттасини ўчирадир, биттасини токчага — бир бурчакка олиб қўядир; супача қоронғиликда қоладир. Бу орада Ерқин пичоқни олиб енгига жойлайдир. Бек яна қичқириб кела бошлагач, ўрнидан ирғиб туриб қочадир. Бек қувлайдир. Узоқ қувлашадилар. Бек қутирган туядай бўжириб, қучоғини очиб, ҳирс билан қувлайдир. Ерқин, бир бурчакка бориб қисиладир. Бек, бериги бурчакдан қучоғини кенг очиб, югуриб бораётганида Ерқин ҳам қучоқ очиб югуриб келади-да, пичоқни қаттиқ зарб билан Бекнинг кўкрагига қадайдир... Бек бирикки мартаба ёввойи товуш чиқарганидан кейин «гурс» этиб йиқиладир. Ерқин пичоқни суғуриб ташлайдир, рангги ўчган, оппоқ оқарган. Бир оз қўрқиб қараб тургандан кейин ўликнинг қўйнида бир қоғоз кўриб қоладир-да, дарров энгашиб оладир). Бу қандай қоғоз. (Бошини ўқиб кўриб.) Отамга! (Югуриб бориб иккала шамни ҳам ёқадир. Ҳансираб туриб ўқийдир.) Бу нима? Бу қандай гап? Сира тушунмай қолдим? (Ўйлаб кетадир.) Мана бунинг қилган хийлаларидан бири бўлмасин? Отамни алдаш, мени осонгина хотин қилиб олиш учун қурилган тузоғи бўлмасин? (Ўйлаб). Ҳа... ўзи ҳам кеча мақтаниб туриб эди... Шу хил хийлалар Пулатнинг бошига етарми экан? (Ўйлаб туриб бирдан ўрнидан туриб кетадир.) Агар бошига еткан бўлса-чи!.. Йўқ! Йўқ!.. Мунинг олдини... Гап яна Калда. Кал чинакам одам бўлса бу ишни эплайдир. (Ўйлаб, бирдан севиниб кетиб.) Пулатни илинтирини учун қурилган тузоқ билан ёвларини илинтирсак-чи? (Ўзи куладир. Бирдан қарсак чаладир.)

Кал, Кал!.. (*Эшикдан Кал кирадир.*) Полвонни ҳам чақир!.. (*Кал Полвонни чақирадир.*)

ЙИГИРМА БИРИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Кал, Полвон

Кал (*кириб*). Бу нимаси, Ойимпошша! (*Орқасига тисариладир.*)

Полвон (*кириб*). Ҳа, иш сарапжон бўлибдир-ку! (*Сира қўрқмасдан ўликни томоша қиладир.*) Шундай азамат киши-я... (*Ерқин ўйланадир.*) Кал, менга қара, ҳалиги мендан олган пичоқ қани?

Кал (*гаранг*). Қайси?

Полвон. Э... ҳалигина дандонсоғлиқ пичоғимни олмадингми?

Ерқин (*уйғонгандай бўлиб*). Қандай пичоқ? Дандонсоғлиқ деддингми? Бекнинг бошини еган пичоқдир? Мен иргитиб юборган эдим, қара!..

Полвон (*қараб топиб оладир*). Қип-қизил қон бўлиб ётадир. (*Олиб арта бошлайдир.*)

Ерқин. Кал! (*Кал жим*). Ҳой, имонсиз, қўрқоқ Кал, менга қара! Бўронбойлар нима бўлган?

Кал (*зўрға*). Бўронбойлар тайёр...

Ерқин. Сирдан огоҳми?

Кал. Огоҳ...

Ерқин. Бўлмаса, бошқаларини қўйиб туриб энг каттасини — Бўронбойни чақириб кел, бор! (*Кал индамасдан, секин чиқади.*)

ЙИГИРМА ИККИНЧИ МАЖЛИС

Ерқин, Полвон

Ерқин (*секин юриб қиличнинг ёнига борадир. Кўзи қиличга тушгач тўхтайдир*). Полвон, бери кел! Тўнкак бўлиб ёт! Пастроқ! (*Устига чиқади.*) Сал кўтарил! Тағин ҳам озроқ! Ҳа, бўлди! (*Қилични олиб ирғиб тушади.*) Қуллуқ, сенга Полвон! Хизматларингни асло эсимдан чиқармайман. (*Полвон Ерқинга яқинлашади. Кўзлари ҳирслашиб — ёниб кетадир. Ерқин сезиб қолиб ғалати бир кулиш била куладир, сўзни буриб.*) Пулат ботирни танийсанми?

Полвон. Танийман.

Ерқин (*қилични кўрсатиб*). Мана шундай тоза

қиличлар мана бу Бекка ўхшаган ноинсоф золимларга эмас, ўша Пулат ботирга ўхшаган инсофли, ҳақ йўлида тортишиб ётган азаматларга келишадир. Бу золимларга сенинг ҳалиги пичоғинг ҳам увол, хайф!... Лекин сенинг у пичоғинг табаррук пичоқ!.. У ноинсоф бир бекни ўлдирди-ю, лекин мени, Кални, сени, ҳаммадан кераклиги бечора Холани ўлимдан қутқазди!

Полвон *(бирдан рангги ўчиб)*. Холани? Қайси холани?

Ёрқин. У... ичкарида ошхонада ётиб туратурган бир муштинар кампир бор-ку? *(Полвон жим, рангги қаттиғ оқарган, пичоғи қўлидан тушадир. Ёрқин унга қарайдир.)* Ё... Ё... Бечора кампирини ҳам саранжом қилдингларми? Нимага рангинг ўчди? Полвон!..

Полвон *(зўрға)*. У кампир... менинг онам!!

Ёрқин *(ларзага келиб)*. Сенинг онанг!! *(Иккаласи ҳам жим.)*

Парда тушадир

БЕШИНЧИ ПАРДА

Бу парда ўн уч мажлисдан иборатдир

АРАЛАШАДИЛАР

(кириш тартиби билан)

Ч о л — дилкаш, нуруний чехрали бир чол, 60 ларда.

Қ о р о в у л й и г и т — қўшиндаги ёш йигитлардан бири, 30 ларда.

1 п а 2 й и г и т л а р — булар ҳам шундай.

П ў л а т — бир оз ўзгарган, уруш қиёфатида.

1 в а 2 ч о п а р й и г и т л а р — юқоридагилар каби.

Ў л м а с б о т и р — жуда оз ўзгарган, фақат изтироб асари бор.

К а л — ўша Кал, бу жойда жуда жиддий.

П ў л а т н и н г қ а р о р г о ҳ и

Тоғ ёнбағрига тикилган чодир, кенг, уй каби. Зийнат йўқ. Ёлғиз деворларига қиличлар, қалқонлар илинган. Тўрида тошдан бир кишилик сунача. Устига битта пўстак ёнилган. Унинг ёнларига тўнгалардан суначалар қилинган, уларининг устларида гиламлар.

Чол ёлғиз, бир чекада ўлтириб хаёл сурадир. Бир оздан сўнг ўзича сўзламакка бошлайдир.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Ч о л ёлғиз

Ч о л (*ўзича*). Бу ишларнинг охири нима билан саранжом топаркан? Бу боғбондан чиққан ботиримиз ҳеч бир кучга бўйин эгмак истамайди. Билмайман, унинг кўнглида хонга қарши тоғ-тоғ адоват борми? (*Жим.*) Инсоф қилинмайдир; энг ақлли, донишманд одамлар ҳам инсофини қўлидан бергаплар. Ўлмас ботирдай донишманд, зийрак одам борми? У ҳам бўлмас хоннинг этагига ёпишиб олиб, буқун, бутун эл-юрт дод деб турган хонни қутқазмоқ учун тортишиб ётадир. Тавба, замонамизнинг донишмандлари золимларнинг дуоғўйи бўлдилар. Афсус, афсус!

(Жим.) Лекин, хонлик бизнинг боғбондан чиққан Ботири-миздан бошқага келишмайдир. Бошда 13—14 киши билан иш бошлаб, мана 3 ойнинг ҳадида неча минг кишилик хон қўшини билан саваштурган бир кучга эга бўлди. Ҳамма қилиқларидан кўринадирким, мунда маҳзи адолатдан бошқа нарса йўқ. Шундай одамнинг қўли юқори бўлмасдан, агар бир қонхўр, золимнинг қўли юқори бўлса... фалак тугил ҳар кимдан қайтиб кетама! (Жим.) Бу кунлар ишни узил-кесил қилатурган кунлар. Ҳозир Пулат ботир билан Ўлмас ботир ўзлари майдонга тушканлар. Бу кун ё эрта бу кураш бартараф бўладир. (Жим.) Шу чоққача майдондан бирорта одам келмади, билмадик, нима ҳол бўлди экан? Кеч ҳам яқинлашиб келади, бу кун ҳам бартараф бўлмай, эртага қолармикан? Қани, йигитлар сўрай-чи, нималар эшитди экан. (Чақирадир.) Ҳой йигитлар! Йигит! («Хов!» деган товуш эшитиладир.) Буёққа кир! (Эшикдан Қоровул йигит киради.)

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Чол, Қоровул йигит

Қоровул. Ҳа, ота зерикиб қолдингизми?

Чол. Ўғлим, майдондан ҳеч бир хабар йўқми?

Қоровул. Йўқ, ота, ҳали-ҳозир ҳеч бир хабар йўқ. Ҳеч ким келмай ётибдир. Баъзида қаттиқ-қаттиқ қийқирган товушлар сал-пал эшитилиб қоладир. Ёв йигитлари баландга тирмашиб қолди, шекилли. (Ўлтирадир.)

Чол. Ундай бўлса букун бартараф бўлиб кетармикан, ўғлим?

Қоровул. На билай. Кеч яқинлашиб қолди, букун ҳам қолатурганга ўхшайдир. Лекин ота, ёв йигитлари ўнгурга етиб қолган эмишлар. Ўнгурга чиқиб олсалар, ишимиз ёмон эмасми?

Чол. Йўқ, болам, ўнгурга чиқиш жуда қийин. Агар бу ёқдан биз уриб бериб турсак, ёвни ўнгурга яқин йўлатмаймиз! (Бир оз жим.) Оҳ, бизнинг Пулат ботир енгиб кетсайди, ўғлим, шу мамлакат кўз ёши тўкишдан бир оз тўхтар эди.

Қоровул. Ҳамма юрт Пулат ботирнинг тарафида-ку, шундай бўлса ҳам Ўлмас ботирнинг ошиғи олчи келаётибдир, дейдилар. Билмадик, ҳақ ҳам шундай хор бўларми экан?

Чол. Ҳақ-ку, ҳеч вақтда хор бўлмайди-я, бир кун яна

юзага чиқади-я. Лекин, болам, Пўлат ботирнинг узуги йўқолганидан бери кўнглим қора, ўша йўқолишдан фолибад қиламан.

Қоровул. Ҳа, айтканча-я: ўша узукни ким олди экан?

Чол. Мендан илгари ботиримизнинг ёнида хизмат қилиб юрган масхарабоз бир Қал бор эди-ку? Ўша олиб кетган. Ундан бошқа одам эплаб ололмайдир.

Қоровул. Рости ҳам, узук билан бирга ўша Қалнинг ўзи ҳам йўқолиб кетди-а?

Чол. Ҳа, баракалла, болам, Қалда гап кўп эди. *(Жим.)* Мана мен ўша узукнинг йўқолишини фолибад қиламан, ўғлим. У узукда гап кўп эди, табаррук узук эди, биласанми ўғлим, у узукни бизнинг Пўлат ботиримизга ким берган?

Қоровул. Йўқ, ота, билмайман.

Чол *(секин жилмайиб)*. У узукни Пўлат ботирга Ўлмас ботирнинг қизи берган...

Қоровул. Ҳа, ҳа, ўша қиз бизнинг ботирни яхши кўрар экан, деб мен ҳам эшитган эдим.

Чол. Ҳа, баракалла. Пўлат ботиримиз илгари ўша Ўлмас ботирнинг боғбони эди-да. Хоннинг зулмига чидаёлмай, иннайкин ўша Ўлмас ботирнинг ёмонликларига тоқат қилолмай, аллақандай бир дарди қўзғалиб, мана буқун тоғларга чиқиб ўлтирибдир. Чиройлик, озода, сўлим боғларни ташлаб, мана, бу сарт тошли тоғларда ярим оч, ярим тўқ юрибдир.

Қоровул. Рост ота, рост. Бор бўлсун, бизнинг ботиримиз, лекин!

Чол. Бу кун «Ўлмас ботир қўшин бошлаб урушгали чиқар эмиш», деган овоза бўлиб қолди; унда биз пастда — сойнинг бўйида эдик. Ўша овоза ботиримизнинг қулогига ҳам чалинган экан, илгари менга ўша овозани айтиб берди, иннайкин кулиб туриб «Ўлмас ботирнинг энг табаррук узуги менинг қўлимда; агар золимларнинг тарафини олиб менга қарши тиг кўтарса, бошини ҳам узукка қўшиб қўя қоламан», деди. Ана шунини ўйлаб туриб узукнинг йўқолганидан фолибад қиламан. *(Ташқарида шарпа, қоровул югуриб чиқади.)* Ким келди экан? Майдондан хабар келди, шекилли. *(Чол ҳам чиқади. Ташқаридан гаплашган товушлар эшитиладир. Бир йўгон товуш: «Э... иш бўлмай қолди, Пўлат ботир уч жойдан ярадор бўлиб йиқилди, ҳозир олиб келаётибдирлар» дейдир. Сўзлаша-сўзлаша Чол билан яна иккита йиғит кирадилар.)*

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Чол, I ва II йигитлар

Чол. Пулат ботир ярадор бўлиб қатордан чиққан эса, энди нима бўладир, болам?

I йигит. Ўзи ярадор бўлиб йиқилди-ю, лекин, дарров Йўлчибекни чақириб олиб ўрнига қўйди: «Маҳкам бўласан, бўшашмайсан, бугун чидаб берсанг, эртага ёв бўшашадир» деди.

Чол. Билмадим. Болам, фойдаси бўлармикан?

II йигит. Йўлчибек ҳам Пулат ботирдан қолишмай-дир-ку, лекин, йигитларнинг мазаси қолмади. Айниқса, ўнғурдаги йигитлар жуда ёмон чарчадилар.

Чол. Бу гапини гапирма, болам, агар бу гапинг рост бўлса юртинг яна шўри қуриди. *(Ташқарида шарпа, ғовур-ғувур, «йўл бер! Қоч! Секин-секин!» деган товушлар.)*

I йигит. Ботирни олиб келдилар, шекилли. *(Югуриб чиқади, орқасидан II йигит чиқади, чол қолиб Пулатнинг жойларини тузатади. Пулат, икки йигит, уларнинг бўйинларига қўлини ташлаган. Киради. Секингина жойига ўтқазиб, бир неча болишга ёнбошлатиб қўядирлар. Унинг яралари боғланган, ўзи гаранг-карахтдир. Чодир йигитлар билан тўладир.)*

ТўRTИНЧИ МАЖЛИС

Чол, Пулат, йигитлар

Пулат *(бир оздан сўнг бошини кўтариб секингина кўзини очади)*. Мунча киши бу ерда нима қилиб турибсизлар? Бир менга, жиндек ярага шунча одамми? Боринглар, боринглар, майдонга кириглар! Ёвни енгмасдан келсанглар, мен сиздан рози бўлмайман? *(Ҳамма бир-бир чиқади.)*

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Пулат, Чол

(Чол ҳам девордан бир қилич олиб чиқа бошлайди.)

Пулат. Ҳа, ота, сиз қаерга кетаётибсиз?

Чол. Болам, уруш майдонига. *(Қулиб.)* Ёвни, худо хоҳласа, мана мен енгиб келаман!

П ў л а т. Ҳимматингизга балли, ота, лекин, менинг ёнимда қолганингиз яхши, сиз билан гаплаштурган гапларим бор. (*Чол индамасдан қилич-қалқонни жойига қўядир.*) Ўлтуринг!

Ч о л (*яқин келиб*). Ўғлим, ярагани ўзим дори-дармон қилиб, яхшилаб қайта бошдан боғлаб қўяйми?

П ў л а т. Йўқ ота, ўлтуринг. Яра деган нарса ҳеч гап эмас, тездан тузалиб кетадир. Бирдан уч еримга қилич тегмаганда, қатордан чиқмас эдим. (*Чол яқинига ўлтирадир.*)

Ч о л. Бир қилич ўнг қўлингга тегибдир, болам. (*Бир оз жим.*) Чап қўлинг билан қилич чопа олмайсанми?

П ў л а т. Йўқ ота, бизнинг понсотларимиз орасида ҳам чап қўл билан қилич чонатурганлари йўқ. Йигитларимиз орасида ҳам иккитагина бор.

Ч о л. Ўлмас ботир чап қўлида чопа олар эканмикан?

П ў л а т. Ўлмас ботир деманг, Ўлмас денг: Ўлмас ҳам деманг, қонхўр денг, қонхўр! (*Бир оз жим.*) У чап қўлида ҳам чопадир... Ҳатто... унинг қизи ҳам чап қўлида чопар эди... (*Юзида узоқ бир хаёл сезиладир.*)

Ч о л. Айткан-ча, ўша қиз қаерда экан ҳозир?

П ў л а т (*узоқ жим, сўнгра*). Ота, бир сир бор эди, сизга айтмасам бўлмайдир, бир ҳафтадан бери беркитиб келдим, энди беркитишга имкон қолмади.

Ч о л. Ўғлим, мендан ҳеч қандай сирингни беркитма. Мен сенинг учун керак бўлса, жонимни беришга тайёрман.

П ў л а т. Қуллуқ, ота, қуллуқ. (*Оғир дам олиб.*) Ўша қиз билан менинг ўртадаги гапларни эшитганмисиз?

Ч о л. Ҳа, бир оз эшитканман, биламан.

П ў л а т. Ўша қизнинг отидан бир хат олдим.

Ч о л. Хат? Қизиқ, қандай хат?

П ў л а т. Хатда: «Менинг бошимга ёмон кунлар тушди, худо хоҳласа, тез фурсатда қутилиб сенинг ёнингга бораман. Илоҳи бўлса, йигитларинг қаторида бир йигит бўлиб урушга кираман» дебдир.

Ч о л. Ўғлим, ёмон одамлар яна тагини бирорта шўрни сенинг бошингга ағдарини учун қилмайдиларми экан? Эҳтиёт бўл, ўғлим.

П ў л а т. Билмадим, ота, билмадим, мен бу ерда, отаси ҳам бу ерда бўлгандан кейин у қиз қандай қилиб менинг ёнимга кела олар экан?

Ч о л. Узугинг йўқолганидан, ўғлим, мен фолибад қилиб қолдим. Ишқилиб, эҳтиёт бўл.

П ў л а т. Ота, хотин кишини аралашган ишда фолибадлар

кўп вақт тўғри келади. Лекин, мен хотин кишидан кўланкага ўхшаб ҳаммавақт қочиб юраман-ку?

Чол. Хотин киши қочганини баттар қувалайдир, болам. Сен кўланкага ўхшаб қочсанг, у офтобга ўхшаб қувлайдир. Ишқилиб, сени тағри асрасин, болам.

Пулат (оғир). Ота, фолибадингиз тўғри. Ёв йигитлари ўнгулга етиб қолдилар. Бизнинг ўнгулдаги йигитларимиз жуда ёмон чарчаган. Энди, биз ютқизамиз, шекилли... (Жим.) Яраш сўраб Ўлмасга элчи юборсакми дейман? Ҳозир ярашсак, ҳеч бўлмаганда, йигитларимизнинг жонларини сақлаб қолиш шарти билан ярашиб олар эдик. Улар ўнгулга чиқсалар биз тамом бўламиз! (Узоқ жим. Ташқарида шарпа, ғовур-ғувур, бир оздан сўнг ҳансираб-ҳовлиқиб, бир йигит кирадир.)

ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Пулат, Чол, бир чопар йигит

И чопар (ҳансираб сўзлайдир, қоровул йигит чодирнинг эшиги ёнига келиб тинглаб турадир). Ботирим, ёв йигитлари ўнгулга чиқишиб қолишди. Йўлчибек бериги тарафдаги йигитлардан бирмунчасини ўнгулга кўчирди, ҳозир ўнгулда жуда ёмон қаттиқ чошиш бўлаётибдир, Йўлчибекнинг ўзи ҳам ўнгулда.

Пулат (узоқ ўйлагач). Катта-катта тошларни ағдариб сой бўйи йўлини буткул беркитиб ташланглар ва у ердаги йигитларнинг ҳаммасини ўнгулга жилдириглар. Бир иш қилиб ёвни ўнгурдан ҳайдаб тушириш керак. Бир нечта киши баландга чиқиб ўнгулга тош юмалатсин, ўзимизнинг йигитлар кўшилиб нобуд бўлса ҳам майли... Ишқилиб ёвни ўнгурдан пастга ҳайдаш керак. Шундай қилсак ёвнинг анча шашти қайтадир. Унгача биз буёқдан тўғрилаймиз... Бошқа иложи йўқ! Бор! Тез бориб Йўлчибекка айт! (Ғижиниб.) Агар қўлим ярадор бўлмаса ўзим борар эдим! (Чопар чиқади.)

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Пулат, Чол

Пулат (оғир). Бўлмайди, отажон, бўлмайди. Ҳар нима қилганимизда ҳам бўлмайди. Ўнгулни сақлаш ёв пастда вақтида мумкин эди, энди ёв йигитлари ўнгулга чиқиб солишаётган бўлса, уни сақлаб бўлмайди. (Ўйлаб

кетиб). Яна юзтагина янги чарчамаган йигитим бўлсайди, ёвни ўнғурдан суриб тушириб, йўлларга тош юмалатдириб юборар эдим. Шундай қилсак ёв чарчагунча ўзимиз ҳам туриш бера олар эдик. Ёвнинг чарчасига ҳам кўп қолмаган эди...

Чол. Ноумид бўлма, болам. Ҳалиги айтганларингни қилсалар иш яна жонланиб кетар.

Пўлат (оғир). Йўқ, ота, иш қўлдан кетган. Кечгача қаторимизнинг ўзи ҳам бузилгусидир. Йигитларимиз битта-яримта қоча бошладилар. Улар ҳам ишнинг хунук боришини сезиб қолдилар, шекилли. Йўлчибекка ўхшаган эслик, ботир, ўлса ҳам майдонда мард кетатурган йигитларимиз кам. Ўлмас томонда бўлса ундай йигитлар битта ҳам йўқ... Ҳаммаси Ўлмаснинг ҳайбатидан кўрқиб урушадир. Бўлмаса, у қонхўр ўша йигитларининг биттасига бўлсун кулиб муомала қилган дейсизми? Йўқ, йўқ, ҳаммавақт қазабу қахр... Бизда, худога шукур, бирмунча мард йигитлар бор. Шундай бўлса ҳам биз ютқизамиз... (Оғир дам олиб.) Биз чарчадик. Энди йигитларимиз чидай олмайдириллар. Ҳалиги қочишлари ҳам зерикканларидан. Мен ишнинг хунуклигини ярадор бўлмасдан бурун билган эдим. Йўлчибекни иш бошига қўйиб, йигитларни қизиқтирганимнинг сабаби, шу яраш таълиф қилинган вақтда душманини баъзи бир шартларга кўндирмак учун эди. (Қатъий.) Энди, баъзи бир шартларни қўйиб туриб ярашмакдан бошқа чора йўқ!

Чол (оғир дам олиб). Болам, бу қандай гап? Мен ўзимга фолибад қилиб юрган бўлсам-да, енгилдан сира умид узмаган эдим... Ахир, биз ҳақ эдик.

Пўлат (оғир, заҳарли жилмайиб). Шундай экан-а, ота, ҳақ ҳам жойи келганда, шунақа енгилб берар экан... (Қатъий.) Ҳозир икки тарафли бўлиш мумкин эмас, ишни қизигида бир тараф қилиш керак.

Чол. Яна ўзинг биласан, болам. Мен сендан ажралмайман. (Бир оз жим.) Хўш, энди нима қилмоқчи бўласан? (Пўлат жим, Пўлатга қарайди!)

Чол. Энди нима қилмоқчи бўласан, дедим.

Пўлат (ўйда). Эндими? Мен ҳам шуни ўйлаб турибман. (Узоқ жим. Сўнгра бирдан.) Ота, мен бир иш қилиб майдонга борайин, уёқ-буёққа от чопиб йигитларни қизиқтириб турайин. Сиз йигитлардан иккитасини олиб элчиликка боринг!

Чол. Вой, болам-е.. келиб-келиб ёвнинг ёнига омон тилашга бораманми?..

Пўлат (қатъий). Бошқа иложи йўқ. Ҳозир борсангиз

енгилган бўлиб бормайсиз, албатта, баъзи бир шартларни қўямиз. Қабул қилиб ярашса-ярашди, бўлмаса битта қолгунимизча уруниб, мардларча ўламиз-да! Шартларимизга унаса, йигитларимизнинг жонларини саломат сақлаб қолар эдик, ҳаммадан ҳам уларнинг ота-она, қапмақариношларини, бизнинг ўз бошимиз майли, кета берсин... шартларимизни, иннайкин, бошқа гапир турган гапларни йўлда айтиб бераман. Менинг отим шу ердами?

Чол. Шу ерда бўлса керак. Хабар олайми? (*Чиқадир, тез қайтиб кириб.*) Шу ерда экан.

Пулат. Турайлик бўлмасам. (*Ўрнидан турадир, чол йўламакчи бўладир.*) Қўйинг, ота, ўзим бақувватман. (*Чиқа бошлайдирлар, ташқарида йигитнинг товуши: «Оқ байроқ! Ким у, гор томондан оқ байроқ кўтариб келаётганлар?» Булар жойларида тўхтаб қоладирлар. Йигит сўзлайдир: «у... буёқдан бир йигит чопиб келатибдир. Ҳоёв! Ҳой!..» Булар бир-бирларига қарайдирлар.*)

Пулат. Ота, нима гап? «Оқ байроқ» дейдирми? Нима бало. Бизникилар ўзларича оқ байроқ кўтариб юборган бўлсалар-а?

Чол. Йўқ, болам, бизникилар сенинг буйругингдан чиқмайдирлар. (*Ташқарида йигитнинг товуши: «Уруш ҳам тўхтайдими, дейман? Шовқин-сурон эшитилмай қолди. Ҳой йигит, Тез кел! Чоп!!»*)

Пулат. Йигит ким экан? Бир бало бўлганга ўхшайдир...

Чол. Болам, йигит келгунча ўлтириб тур. Бўлмаса толиқиб қоласан. Йигит келсин, аҳволни билайлик, шунга қараб иш қиларсан. (*Секин бориб жойларига ўлтирадирлар.*)

Пулат. Кўнглим аллақандай оғир воқеаларни сеза бошлади. (*Бирдан.*) Йўқ, ота, биз қўлимиздан келганини қилдик. Агар енга олмасак ҳам бизни ҳеч ким айблай олмайдир. Ҳали ҳам уч-тўрт ойдан бери савашамиз! Ҳеч бўлмаганда номимиз қоладир-ку! Биздан кейингилар жабру зулмга қарши мана шундай бош кўтариб чиқишнинг мумкинлигини биздан ўрганиб қолсалар, шу ҳам биз учун катта гап! (*Ташқарида йигитнинг товуши.*) «Кимсан, ҳой йигит? Чоп! Тез бўл!» Йигит ҳам тезроқ кела қолмади... (*Жим. Ташқарида от юрган товушлар, оёқ товушлари: бояги йигитнинг товуши «Чопармисан? Бор, кир! Орқанг-даги оқ байроқ кўтарган отлиқлар ким? Нимага жавоб бермайсан? Ҳой!!!»* II чопар ҳансираб, ҳовлиқиб

киради. Орқасидан думма-дум қоровул йигит. У, эшик олдида тўхтаб тинглайдир.)

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Пулат, Чол, II чонар

II чонар (*ҳансираб*). Ботир!

Пулат (*оғир*). Ҳовлиқма! Нима ган?

II чонар (*бўғиқроқ ҳансираб*). Ёв йигитлари билан ўнгурда жуда қаттиқ уруш бўлаётган эди, ёв томон бирдан ҳар ерда оқ байроқ кўтариб юборди, улар, ҳар жойда баробар урушдан тўхтадилар. Биз ҳам тўхтадик. Ҳозир ҳар ким турган жойида туриб қолди.

Пулат. Сиз оқ байроқ кўтармадингизми?

II чонар. Йўқ. Биз кўтарганимиз йўқ. Йўлчибек айтдики, «Ёв урушдан тўхтаса, биз ҳам тўхтаб дам олайлик. Лекин, байроқни Ботирдан берухсат кўтармайлик!» деди.

Пулат. Баракалла, жуда яхши қилибдир. Тез бориб айт: ҳали байроқ кўтармай турсинлар. Керак бўлса, ўзим буюраман. (*Чолга.*) Йўлчибекнинг анча эси бор. Лекин қўли юқори бўлиб турган вақтида.. (*бирдан II чонарга*) Нимага қараб турибсан? Бор, тез!

II чонар (*секин*). Бошқа ган-молингиз йўқми экан деб эдим... (*Чиқа бошлайдир.*)

Пулат. Тўхта, менга қара! Сенинг орқангдан келаётган оқ байроқлилар кимлар?

II чонар. Мен кўрмадим.

Пулат. Кўрмадим? (*Чақиради.*) Йигит! (*Эшик олдида тинглаб турган қоровул йигит кирадир.*) Боя нима деб турган эдинг, оқ байроқ кўтарганлар дедингми?

Қоровул. Ҳа, боя оқ байроқ кўтарган отлиқлар йирокда кўринган эдилар, энди ҳозир улар ҳам яқинлашиб қолдилар.

Пулат (*II чонарга*). Ўшаларни сен кўрмадингми?

II чонар. Йўқ, мен кўрмадим.

Қоровул. Ботирим, бу билмаса билмайтурсандир. Улар мана бу ўнг томондан — горнинг тагидаги йўл билан келишиб ётадилар. Бу бўлса мана буёқдан, ўзимизнинг катта йўлдан келди.

Пулат (*ўйда*). Ҳа... шундай дегин. (*Бир оз жим. Бирдан.*) Бор, ишингга бор! (*II чонарга.*) Тез бўл, сен бояги гапларни Йўлчибекка етказ! (*Иккаласи чиқадилар.*)

ТҰҚҚИЗИНЧИ МАЖЛИС

П ұ л а т, Ч о л

П ұ л а т (*ўйда*). Ота, ҳали мен нима деб туриб эдим? Гапим чала қолди. (*Чол жим, бир оз ўйлагач.*) Ҳа... мен демакчи эдимки, қўли юқори келиб турган вақтида ёвнинг бирдан бу хилда оқ байроқ кўтариши нимага аломат бўлар экан?

Ч о л. Бир хийла-найранг бўлмасин дейман, болам.

П ұ л а т (*кулмсираб*). Қўли юқори келган томон ҳеч вақтда хийла қилмайдир, балки, кучига ишонадир. Ҳозир, хийлани биз қилсак бўлар эди. Ундан кейин: Ўлмас деган нарсаси асло мундай жойда хийла ишлататурган одам эмас, у ўз кучига жуда ортиқча ишонган кишидир.

Ч о л. Бўлмаса бу иш нимага ишорат бўлди?

П ұ л а т. Мен ҳам шунга ҳайронман. Ҳар нима бўлса ҳам бизга анча фойдаси бор: нимага десангиз, бизнинг йигитларимиз бир оз дам оладирлар. (*Ўйлаб кетадир, сўнггра секин.*) Ё — биз томонда, ё — улар томонда бир гап бўлди, шекилли.

Ч о л. Биз томонда бўлса, биз билмас эдикми?

П ұ л а т. Биз томонда ўзимиз билмайтурган нарсалар бўлса ҳам мумкин. Лекин, биз билмаган нарсани, эҳтимол, ёвимиз билатургандир. (*Бир оз жим.*) Нима бўлса ҳамки, агар шу иш бўлмаса, оқ байроқни ё биз кўтарар эдик, ё ер билан яксон бўлар эдик. Ҳозир ҳарна енгилмаган бўлиб тўхтадик. (*Жим. Узоқ жимликдан сўнг ташқарида йигитнинг товуши.*) Ҳой отлиқлар, кимсан? Шошма! Ўрнингдан қимирлама! Ўзим бораман! (*Ўироқдан гаплашган товушлар эшитиладир. Сўнггра от юрган товушлар, оёқ товушлари, гап, бир оздан сўнг қоровул йигит шошилиб кирадир.*)

ЎНИНЧИ МАЖЛИС

П ұ л а т, Ч о л, қ о р о в у л

Қ о р о в у л (*жириб*). Сиз билан кўришмакчи бўлиб Ўлмас ботир келибдир.

П ұ л а т (*ҳайрон*). Ўлмас ботир? Ўзими? Билиб айтасанми?

Қ о р о в у л. Орқасида битта йигити ҳам бор. У йигит оқ байроқ кўтариб келди. Бизнинг йигитлардан иккитаси бошлаб келибдир.

Пўлат (*ўйлаб*). Ўлмас ўзининг кучини бир кўрсатиб олиб, иннайкин ярашмакчи бўлдимми экан? Ҳалиги қаттиқ туриш билан бу оқ байроқ кўтариш ўртасида бир алоқа бор. Лекин элчи юбормасдан ўзи келгани нима? (*Бир оз жим.*) Хайр, бор, «Марҳамат қилинг!» дегил. Ота, жойларни тузатиброқ қўйинг! (*Йигит чиқар, чол жойларни ўнглайдир.*) Ўзингиз ҳам шу ерда — бир чекада ўлтуринг. (*Чол бир чекада ўлтирадир. Эшикдан Ўлмас ботир ёлғиз кириб келади.*) Пўлат бир-икки қадам босиб бориб кўришадир-да, ўз жойига уни ўтқазиб ўзи яқинига ўлтирадир. *Жим.*)

ЎН БИРИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Чол, Ўлмас ботир

Пўлат. Хуш келибдилар.

Ботир (*оғир*). Хушвақт бўл! (*Яна жим.*)

Пўлат. Нима хизматлари бўлса?

Ботир (*оғир*). Уруш тўхтади: қўлим юқори бўлса ҳам оқ байроқни мен аввал кўтардим. Шунинг сабаби тўғрисида сен билан гаплашмакчи бўламан.

Пўлат. Марҳамат қилсинлар, жон қулоғи сизда!

Ботир. Мен, маҳраминни ҳам олиб келиб эдим, уни ташқарида қолдирдим. Сен билан ёлғиз гаплашмакчи эдим.

Пўлат. Бу киши менинг жуда яқин маҳрамин, балки отам ўрнидаги киши. Агар бемалол бўлса, сизнинг маҳрамингизни ҳам чақирсак.

Ботир. Пўлат, ҳозир сен билан бизга дунёда ҳеч бир маҳрам, дўст, ота-она демасдан, ёлғиз гаплаштурган вақт келиб қолди.

Пўлат (*дарҳол*). Ота, сиз чиқиб туринг! (*Чол чиқа бошлайдир. Орқасидан.*) Ташқаридагиларни ҳам чодирдан наригароқ олиб бориб туринг! (*Чол чиқади. Ботирга.*) Энди икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Марҳамат қилгайлар.

ЎН ИККИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Ўлмас ботир

Ботир. Мен сенинг мардлигингни билганим учун сен билан майдонда учрашганимга жуда хурсанд эдим. Шу учун урушда бир мартаба ҳам ҳийла ишлатмадим, ҳаммавақт сенга ҳурмат билан уруш қилдим.

Пўлат. Сиз юртга — элга қарши хон томонидан бир

ховуч золимлар томонидан урушиб ётганингиз учун сизга жуда қаттиқ газабим бор. Иннайки: ўша хоннинг ноҳақлигини ўзингиз билла туриб, бизнинг ҳақлигимизга тушуниб туриб бизга қарши тиг кўтарасиз, бу яна бадтар газабни келтирадир. Шундай бўлса ҳам, сиздай улуг Ботир билан мардлар майдонида синашиб қолишганим учун мен ҳам кўп хурсанд эдим.

Ботир. Лекин мард деган ҳаммавақт мард бўлиши керак. Иннайки: ҳар нарсада мард бўлиши керак. Сен, менга кучинг етмаслигини билганингдан кейин мардларча ўлиб кетмасдан, ё — тузукроқ бир шарт қўйиб ярашмасдан, номардлик йўлига кирдинг.

Пўлат. Номардлик йўлига кирдим? Хўш, қандай қилиб?

Ботир (*жууда жиддий*). Пўлат, билиб туриб билмасликка солишинг бу яна катта номардлик. Шу номардлик билан ютмоқчи бўлсанг, хато қилсан: мен яна уруш бошлайман. лекин, бу сафар сени жууда ёмон қиламан. Шундан кейин сен билан номардларча урушаман. У ҳолда сенга, йигитларингга, уларнинг қавм-қариндош, болачақаларига, қишлоқ элларига зарра марҳамат йўқ! Билдингми? Шунча беҳуда қон тўкилиб, қанча хонадонларининг ер билан яқсон бўлишинга сенинг биргина номардлигинг сабаб бўладир.

Пўлат (*ҳайрон*). Нима демакчисиз, Ботир?

Ботир (*бир оз юмшариб*). Агарда шу номардлигининг ҳали ҳеч ким билмаган вақтда бир иш қилиб ювиб ўборсанг, менинг беҳадду поён газабларимни боссанг... Ўзингга, йигитларингга — ҳаммангга омон бериб, мардларча бир яраш қиламан. Бўлмаса дунё қонга ботадир, қонга! Билдингми? (*Юмшоқ*.) Лекин, Пўлат, мен сени яхши биламан: сенга номардлик қўл келмайдир, ярашмайдир.

Пўлат. Мен ҳеч бир номардлик қилмадим. Қилмайман ҳам. Сиз, қайси бир ишимни номардлик дейсиз? Айтинг, ахир!

Ботир (*кўзига қараб олиб*). Ерқин қаерда?

Пўлат. Қизингиз Ерқинми?

Ботир. Ҳа, ўша бахтиқаро қизим Ерқин.

Пўлат. Мен қайдан билайин уни?

Ботир. У ишнинг бир номардлик эди, мана бу тоғнинг иккинчи номардлик бўлди. Пўлат, чинакам шунча номардмисан?

Пўлат. Номард деган сўзни эшитганимдан кўра ўлганим минг даража ортиқ. Менинг ҳам газабим қайнай бошлады. Айтинг, Ботир, мен нима номардлик қилибман? 4.

Ботир. Рост айт, мардларча гапир. Ёрқинни нима қилдинг?

Пўлат. Ҳеч нарса қилмадим ва қилмоқчи ҳам эмасман!

Ботир. Агар қилган ишингни гувоҳ билан юзингга чапласам нима қиласан?

Пўлат. Гувоҳ йўқки, чапласангиз?

Ботир (*ёнидан бир хат олиб Пўлатга ургитадир*). Мана гувоҳ, номард бачча, мана гувоҳ?

Пўлат (*хатни тезгина олиб*). Мен хат ўқинни билмайман, рухсат беринг, мирзамни чақирай. Ё — ўзингиз ўқиб берасизми?

Ботир. Бу сирни сен-мендан бошқа ҳеч ким билмаслиги керак. Ишонсанг мен ўқиб бераман. Шун билгилким, бу тўғрида на сенга ва на менга қилча ҳийла ҳам тўғри келмайдир; бу иш — меннинг бахтиқора қизимнинг номуни тўғрисидаги иш-а? Билиб қўй!

Пўлат. Мен сизга ишонаман. Ўқинг, тезроқ шу тухматдан қутқаринг!

Ботир (*ўқийдир*). Ғалаба ва музаффарият қўшинининг сардори улуғ ботиримиз Ўлмас ботирга саломдан сўнг андоғ маълум бўлсунким, ғисмат харамида парвариш топган қизингиз Ойимпошшани ўзларининг жанг майдонида бўлганларида фрусат топиб бадкирдор душманлари ва ялангоёқ — бесаруполар сардори Пўлат ўғри одам юбориб, бир кечада, ўғирлатиб кетибдир. Албатта жанобларини жанг майдонида азмларидан қайтармоқ ва ўзининг шайтони нафсига фидо қилмоқ учун бўлса керак. Бу сирдан ёлғиз мен огоҳ бўлдим ва ёлғиз жанобларига маълум қилдим. Камина қуллари ҳам исматпаноҳ ҳамширани баднафс душманининг қўлидан қутқазиб олишга ҳар йўл билан кушиш қилғумдир. Тангри мадад берса яқин фурсатда ҳамширанинг қутқарилганини севиначиласам керак, деб Нишобсой босқоқлигининг беги камина қуллари». (*Хатни яна Пўлатга отиб уриб.*) Бу нима, бу?

Пўлат (*ёнидан бир хат олиб Ўлмас Ботирга қараб ургитадир.*) Нима бу? (*Ўлмас ботир тез очиб ичида ўқий бошлайдир.*) Овозингизни чиқариб ўқинг, мен ҳам эшитай. Иккаламиз баробар гувоҳ бўлайлик!

Ботир (*ўқийдир*). «Пўлат! Бошимга ёмон қийин ва оғир кунлар тушди. Ўзимни қутқариш чорасига кирдим. Яқинда ёқамни шу ҳалокатдан қутқара оларман, деб умид қиламан. Агар сиҳат ва саломат қутилсам, уйга қайтмайман, гўппа-тўғри сенинг ёнингга бориб, бир йигит қаторида урушга кирмакчи бўламан. Дунёда ҳеч бир хотин киши

қилмаган ишни мен қилай! Дунёда ҳеч бир эркак қилмаган ишни сен қилиб турасан, дунёда ҳеч бир золим қилмаган зулмин меннинг отам қилиб турадир. Бўи келма, ҳақсан! Ҳақ йўлда сенинг, меннинг номусим кетса... майли!

Дийдорингга мушток: Ерқин».

Пўлат. Бу нима, бу?

Ботир (*ҳайрон*). Чинакам, бу нима?

Пўлат. Менинг хат-саводим йўқ. Хатни ўзингиз ўқидингиз, нима гап бу? Қандай гап?

Ботир. Ерқинни ўғирлаган сен эмасмисан?

Пўлат. Мен қиз ўғриси эмасман ва бўлмаيمان ҳам! Мен, тожух тахт ўғрилари билан мардларча олишиб турган бир йигитман! Сизнинг қизингизни ўйлашдан ҳам қўрқаман...

Ботир. Ўйлашдан ҳам қўрқасан? Нимага?

Пўлат. Жанг майдонида ёлғиз жангни ўйлаш мумкин. Хаёл ёлғиз жангда бўлиши керак. Хаёли бошқа нарсаларга бўлинган кишилар, жанг майдонида ютқизадирлар.

Ботир (*ўзича*). Хаёли бўлинган кишилар жанг майдонида ютқизадирлар... Тўғри, рост! (*Пўлатга*.) Пўлат, мен қизимни қайда бўлса ҳам топишга тегишман. Сен ўғирлатдирмасанг ким ўғирлатдирадир уни? Унинг сендан бошқа илингани йўқ...

Пўлат. Ботир, у — менга элинган бўлса, элингандир, мунга мен айбли эмасман, қизингизнинг ўзи айбли... Мен унга элинганим йўқ... Айниқса, ҳозирги вақтда мен сизни мардларча енгилдан бошқа нарсага элина олмайман!

Ботир (*огир*). Шу учун сен бахтлисан, Пўлат! Жанг майдонида кўнгли тинч бўлганлар енгадирлар. Менинг кўнглим вайрон бўлди... (*Жим*.) Жанг майдони сенга ўхшаган — хотини, қизи, бола-чақаси, ишқилиб, бошқа илинчаги бўлмаганларнинг майдони! Менинг ҳам ҳеч кимим йўқ... Фақат биргина қизим борки, у — мен учун ҳар нарса (*ҳаттиқ*) қизимнинг номуси ўртага тушса мамлакат, юрти, хони, хонбаччаси... ҳар нарсасидан кечиб юбораман! (*Бир оз жим*.) Менинг қизим — қиз эмас, фарзанд эмас, бошимга битган бало! Хатини эшитдингми?» Дунёда ҳеч бир хотин киши қилмаган ишни қилар эмиш...» «бу йўлда номусидан ҳам кечиб юборар» эмиш... (*Шовқин солиб*.) Оҳ, болам, болам! У номус ўзиники эмас, отасиники эканини билмайдир!.. Мен кимман, менинг номусим қандай номус... Мунг ҳеч бир ўйламайдир! Мен — мамлакатнинг номуси, ўрданинг номуси, хон ва хонбаччанинг номуси, деб жанг майдонида қиличга кўксимни бериб ётсам-у, менинг

номусим поймол бўлиб кетаберса... Йўқ, йўқ, мен мунга асло чидай олмайман!.. (Жим.)

Пўлат. Хайр, энди нима қилмоқчи бўласиз?

Ботир. Пулат, сенинг ёнингда — сендай бир ёмон душманимнинг олдида шу кунга қолганим учун қазабимдан ёрилгундай бўламан! Лекин, лекин... (аста) меннинг кўнглимдаги фарзанд муҳаббати сенда йўқ, сен билмайсан! Сен ҳам ўз фарзандингни мендай севсанг, мендай кўнгил қўйсанг — ҳозир, шу онда нималар қилмас эдинг! Нималар!! Дунёни бузар, жаҳонни така-така қилиб юборар эдинг.

Пўлат. Қизингизни хонзода ўғирлатган бўлса нима дейсиз?

Ботир (босинқи)¹. Хонзода ўғирлатмайдир, хонзодага ўғирлаттириш лозим эмас, ўзим бермакчи бўлганман. (Ноумид.) Сенинг ишингни тугатиб боргандан кейин тўй бўлмоқчи эди...

Пўлат. Қизингиз унаرمىди?

Ботир. Нега унамасин? Мен уни сенга ўхшаган ялангоёққа бериб ётибманми?

Пўлат. Бўлмаса... бўлмаса қизингизнинг кўнглини билмас экансиз... Қизингизни асло танимас экансиз... Қизингизни билмасдан-танимасдан севар экансиз... У — севги эмас!

Ботир. Қизимни танимасам — танимасман, унинг кўнглини билмасам — билмасман... Лекин уни севаман, у учун ҳар нарсадан кечаман!

Пўлат (бемалол). Қўлимдан келса мен ҳам излашиб берар эдим... Лекин, йўлимга ўзингиз ғов бўлиб турасиз.

Ботир. Қўй, сенинг исташинг, Нишобсой бегининг исташи менга лозим эмас! Мен ўзим истаб топаман ва кимнинг қўлида кўрсам, унга қўл узатган кишини тонсам... ким бўлса бўлсин, этларини бир бурдадан қиламан. Хотин, бола-чақаси, авлод-аждоди, қовм — қариндоши... ҳеч биттасини эсон қўймайман! Ўз қўлим билан тилка-тилка қиламан!

Пўлат. Қизингиз ўзи яхши кўрса-чи?

Ботир (бақариб). Кимни?

Пўлат. Ўша қўл узатган одамни!

Ботир. Ундай бўлса қизим ўзи қочиб борар эди, уни кечаси келиб ўғирлатдирмаслар эди.

Пўлат. Рост, бу гапингиз тўғри. Ўша ўғирлатдирган

¹ Ўзини оғирликка олиб, осойишта, вазминлик билан

одам сиздан улугроқ, сиздан кучлироқ, сиздан ўткурроқ бўлсаю кучингиз етмасачи?

Ботир. Ёу мамлакатда мендан кучли одам йўқ! (*Ирғиб ўрнидан турадир.*) Мен кетдим!

Пўлат (*туриб*). Хўш, қаерга?

Ботир. Қизим, бахти қора болам қаерда бўлса, ўша ерга!

Пўлат. Сиз бу ерга саройини, хонини, тожу тахтни сақлагали келгансиз. Бу йўлда қанча бегуноҳ бечораларнинг қонини тўкдингиз! Энди ишингизни чала қолдириб кетасизми? Бу мардликми, Ботир? Бояги гапларингиз менгагина хос гаплармиди?

Ботир (*оғир, кўнглидан сўзлайдир*). Мардлик — номус билан бўладир, менинг номусим поймол бўлди... Мен, мундан кейин мард ботир эмас, номард бир жаллод бўламан! Билдингми?

Пўлат. Тожу тахтни сақлаш...

Ботир (*бақариб*). Менинг номусимни сақлай олмаган тожу тахтинми? А? (*Пякаласи ҳам жим бўладирлар. Ботир бўйинини букиб секингина чиқа бошлайдир. Пўлат ҳам индамасдан орқасидан юрадир. Бир-икки қадам босганларидан сўнг ташқарида шарпа; тўхтайдирлар. Қоровулнинг товуши: «Ҳозир Ботирнинг ёнига киргали бўлмайдир, у ерда Ўлмас ботир бор!» Калнинг товуши: «Пўлат ботирга ишим йўқ, ўша Ўлмас ботирга ишим бор. Кирмасам бўлмайдир!» Бошқа бир йигитнинг товуши: «Йўлчибек тайинлаб юборди, Ўлмас ботирга зарур иши бор экан, қўйиб юбор, кирсин!» Яна қоровулнинг товуши: «Бўлмай-дир, дедим, бўлмайдир!»)*

Пўлат (*ташқарига овоз қиладир*). Қўйиб юбор, кирсин, майли кирсин! (*Ташқаридан қоровулнинг товуши: «Ҳа, энди кирабер, Ботир ўзи чақирди!» эшикдан шошилиб Кал кирадир.*)

УН УЧИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Ўлмас ботир, Кал

Кал (*кириб салом берадир*). Ўлмас ботир деганингиз ким?

Ботир. Мен! Нима ишинг бор?

Кал (*қўйнидан хат олиб бериб*). Тезлик била жавобини беринг! Эртага қолса ҳам кеч бўладир!

Ботир (*ҳаяжон билан ичида ўқийдир*). Ерқин! Ерқин қизим! Бахти қора қизим!.. Кимларнинг қўлига

тушибсан. *(Пўлатга.)* Бояги хат қани? Ёрқиндан келган хат?

Пўлат. Ўзингизда эди, боя ўзингизга бериб эдим.

Ботир *(хаёл билан ёнларини қараб, хатни топади. Сўнгра иккаласини солиштириб кўриб).* Ўзи! Худди ўзи!..
(Калга бирдан.) Қани юр, йўл бошла! *(Чиқа бошлайди.)*

Пўлат. Ботир! *(Жим.)* Ботир, нима гап?

Ботир *(Пўлатга қараб самимий).* Пўлат, кечир мени! Сенинг билан олишиб бўлдим! Ҳозир Нишобсойга жўнайман, қизини ўзи ўғирлатиб сенга тўнкаган бекни бола-чақа, авлоду аждоди билан тилка-тилка қиламан! Номуссиз сарой, ҳамиятсиз сарой, тожу тахт лозим бўлса, ўзи сақлаб олсин. *(Тез чиқади.)*

Пўлат *(гаранг, шошган. Калнинг орқасидан бақиради).* Кал! Ҳой Кал! Кал дейман! *(Қаттиқ бақиради.)* Ушланг ўша Кални!..
(Ташқарида тўполон. Пўлат эшик ёғочига суяниб қолади.)

Нарда тушади

ОЛТИНЧИ ПАРДА

Бу парда саккиз мажлисан иборатдир

АРАЛАШАДИРЛАР

(кириш тартиби билан)

Хизматкор — хон саройидаги хизматкорлардан, хунук, жаллод нусха, 40 ларда.

Хонзода — чиройли, оппоқ, ёш йигит... 25 ларда.

Пулат — бояғидай, фақат шоҳона либос, тож кийган.

Чол — 5-пардадаги каби. Кийими бир оз тузалган.

Ёрқин — бурунгидай, ясанган.

Хон саройи

Хоннинг тахт уйи. Бир томонда тахт, тахтга қарши томонда пастда бир эшик. Тахтнинг тури томон ёнида яна бир эшик. Уйнинг тўрт томон девори ўрнида одам бўйида пастроқ шарқ усулида чиройлик панжара, орқасидан сардарахт ва кенг бир боғча кўринадир. Ташқарида тиниқ ойдин, уйда ой ёруғи. Парда очилганда уйда ҳеч ким йўқ, тахт бўш. Бир оздан сўнг панжаранинг орқасида икки киши кўриниб қоладир.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Хизматкор, Хонзода

Хизматкор (*Хонзодани етаклаб кириб*). Сиз Хонзода бўлсангиз ҳам, бу ўрдада ўссангиз ҳам, унинг сиру асрорларини биз хизматкорларча билмайсиз. Бери келинг, мен сизга бир сирни кўрсатай. (*Тахт ёнидаги деворнинг тешигига бир чўпни тиқиб тортадир.*) Мана, кўрдингизми? (*Торткач девордан бир эшик очиладир-да, бир киши сиққундай жой кўринадир.*) Мана, бир киши бемалол сигадир. Бу отангизнинг сир билатурган жойи эди.

Хонзода. Сир билатурган?

Хизматкор. Ҳа, сир билатурган. Вазиру вузаролар, саркардалар, юртнинг оқсоқоллари, улуг ботирлар баъзида бир-бирлари билан шу жойда учрашиб гаплашар эдилар. Ўшанақа вақтларда отангиз шу жойга бирорта кўнгли

ишонган одамни киргизиб қўйиб, ҳалигиларнинг ҳамма гапирган гапларини билиб олар эди. Бир-икки мартаба ўзи ҳам кириб турган экан...

Хонзода. Бу жой кўп одамларнинг бошини еган десанг-чи!

Хизматкор. Тўғри, биз қатори одамлар бўлса ҳам деиш! Бу жойда тилидан илиниб кетганлар ҳаммаси улуғ одамлар... Сотқин Иноқни биласизми? (*Хонзода жим.*) «Сотқин Иноқ» деб эшитган эмасмисиз?

Хонзода. Эшитган эдим, шекилли... Эсимда қолмабдир.

Хизматкор. Ўша одам катта отангизнинг энг хушёр, зийрак вазири эди. Хитойдан, ҳиндидан, авғондан... қаердан бир элчи келса ўша сотқин Иноқ гаплашиб — ми битказар эди. Катта отангизнинг энг ишонган одами эди. Ўзининг ақлига, ҳушига мағрур бўлиб кетиб, саркардаларнинг биттасини худди шу жойда бир нарса деб қўйган. Жавоннинг ичидаги одам, оқизмай-томизмай катта отангизга етказган... Ўша кечасиёқ ўша одам саранжон бўлди! Хотинлари, бола-чақа, қавм-қариндошлари катта отангизнинг олдига... Худди шу жойга йиғлаб келдилар. Катта отангиз, раҳматли кўп мудаббир одам эди, ҳалигиларнинг ҳаммасига катта инъом-эҳсонлар бериб «сиздан кўра менга яқин одам эди, топмай қўймайман!» деб алдаб жўнатди...

Хонзода. Ўзи йўқ қилиб-а?

Хизматкор. Бўлмаса бўлармиди? Подшоҳлик қилиш осон дейсизми? Иннайки: Хитойдан келган катта бир ҳаким ҳам шу ерда гапирган гапи била саранжон бўлди... У ҳам жуда ўткир одам эди... Лукмони ҳакимнинг шогирди экан... Бир авғон саркарда бор эди, уни ҳам мана шу жавон еган. Довулхон амакингизни, алланима деган тоғангизни, Оғоча деган аммангизни... Машшоқлардан Отақушоқни... Ҳаҳ-ҳа... жуда кўп катталарнинг бошини еган бу жовон. Мунинг ичига кириб олган одам пашша учса биладир, пашша!

Хонзода. Шунча одам ўлдиришга ботирлик қилган, шунча сиру асрордан хабардор одам ахийри келиб нима бўлди? Бир ялангоёқнинг шарпасини эшитар-эшитмас қочиб кетди!

Хизматкор. Унақа ялангоёқлардан юз мингги келса ҳам қочмас эди-я, энг ишонган кишиси Ўлмас ботир ишни бузиб қўйди-да...

Хонзода (*жеркиб*). Гапирма, ўшани! Унинг отини ҳам оғзингга олма!

Хизматкор. Гапнинг сирасини айтдим-да. (*Жим.*)

Менга қаранг, яхши йигит, Пулатнинг бу кеча шу ерга чиқиши аниқ. Мен одам қўйиб билдим. Бу кун қайин отаси ҳам...

Хонзода. Ўлмасни айтасанми?

Хизматкор. Ҳа, ўша Ўлмас ботир-да, қайин отаси! (*Шаҳзода ижирғанадир.*) У ҳам бу кеча шу ерга қизини кўргали, гаплашгали келар эмиш. Пулат ўғрининг ёлғиз ўлтиратурган вақтлари ҳам кун бўладир. У, кечалари кўп вақт ўзи ёлғиз ўлтириб чиқади. Бир балоларни ўйлайдир, шекилли... Майли, бу кун... (*Ҳалиги жойни кўрсатиб.*) Шу ерга кириб бир пойланг. Агар тўғри келиб қолса-иш битадир, бўлмаса эрта бор, индин бор.

Хонзода. Эрта ё индинга қолатурган бўлса — бўлмайди. Энди менинг борлигимни билиб қолсалар ҳам эҳтимол.

Хизматкор. Булар қиёматда ҳам била олмайди, хотиржам бўлинг. На қоровул, на воқеанавис, на тилчи — ҳеч нарсалари йўқ! Сизни икки ҳафтадан бери сақлаб келаман, яна кўп сақлашга ярайман. Сиз ишингизни тугатиб олсангиз эди, мен ҳам тезроқ қочар эдим.

Хонзода. Тиллани-ку кўрдинг?

Хизматкор. Ҳа, кўрдим.

Хонзода. Шу — ишни бартараф қилиб олсам менга ҳеч нарса керак эмас. Мени тутиб олиб ўлдирсалар ҳам майли. Тиллани сенга бераман. Ишқилиб шу ўртада юриб тур, баъшарти лозим бўлиб қолса, тилланинг қайдалигини сенга айтиб қолайин.

Хизматкор. Албатта, мен шу ўртада бўламан, лозим бўлганда ўзим ҳам кўмаклашиб юбораман.

Хонзода. Яхши (*Жим.*) Айтганча, ханжар қани?

Хизматкор (*тик қўнжидан бир чиройлик ханжар олиб*). Мана, жуда ўткир ханжар. «Ҳе!» деб бир тортсангиз... тамом! Биласизми, бу ханжар кимники? Танимадингиз-а?

Хонзода. Танигандай бўлаётибман.

Хизматкор. Бу ҳалиги «оқ сарой»ли хотиннинг ханжари. Амакингиз бир катта ҳовузнинг бўйида ўша хотинни сўйиб қўймадими? Мана шу ханжар билан сўйган...

Хонзода. Э... ўша ханжар шуми?

Хизматкор. Худди ўзгинаси. (*Жим.*) Энди сиз жовоннинг ичига кира берсангиз бўладир. (*Эслаб.*) Айтканча-я, бери келинг! Жовоннинг мана бу ерда иккита ёруғи бор, ўшандан уйнинг ҳаммаёғини кўриб турсангиз бўладир. Ёлғиз қолганида шайлайсиз! Қани, кириг, мен беркитиб қўяй.

Хонзода. Йўқ, мен ҳозир кирмайман. Улар узоқдан келсалар, мен у ерда қийналиб қоламан. Келар вақтларида дарҳол кириб оларман, сен борабер! (*Эслаб.*) Э шошма! Ичига киргандан кейин беркита оламанми? (*Қарайдир.*)

Хизматкор. Занжири бўлса керак. (*Қарайдир.*) Йўқ, мана кичкинагина ҳалқачаси бор экан, хайр бўлди. Мен шу ўртада тураман, кела бошласалар шарпа қиламан, сиз дарҳол жовонга жойланасиз.

Хонзода. Келса қайси томондан келади?

Хизматкор. Мана шу панжара томондан.

Хонзода. Бу эшикдан-чи?

Хизматкор. Бу ёқдан вазирлар, маҳрамлар, саркардалар, иннайкин фуқаро киради. (*Яқин келиб.*) Мард бўлинг, йигит!

Хонзода (*ҳатъий*). Ўргатма!..

Хизматкор (*мағрур*). Бу иш — ҳазил эмас, сиз ёшсиз, ўргатмасак бўлмайди. (*Чиқадир.*)

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Хонзода ёлғиз

Хонзода (*тахтга яқинлашади*). Э эгасиз қолган бечора тахт! Сенинг бу кунга тушиб қолишингни мен билар эдим... (*Жим, тахтнинг зинасига ўлтиради.*) Бу саройлар ҳаммаси бўш қолди. Бу ерда тагридан ҳам қўрқмай давлат сурган отам Пулат ўғрининг шаҳарга яқинлашганини эшитиб, бир кечанинг ичда бор-йўғини йигиштириб қочди. Саройдагиларнинг ҳаммаси, битта қолмай қочди. Фақат, қаерга қочадирлар? Ўлимдан қочиб бўлар эмишми? Ўлимдан қўрқиб қўрқоқлик кўчасига кириш, уларнинг аҳмоқлигини кўрсатмайдирми? Шу табнатлари билан яна эл устидан ҳукм қилиб келганлар. Садқайи кетсун сизга! Саройда қолиб, келган ялангоёқлар билан урушиб ўлмай-сизми? Мардлик билан ўлишда, ҳеч бўлмаганда, бир шараф бор! (*Жим.*) Мен қолдим. Мен қочмадим, ҳали ҳам қочмайман. Сарой, шу ялангоёқларнинг қўлига ўтгандан бери, мана шу (*ишора қилади*) ҳалол хизматкорникида беркиниб юриб жон сақладим. Шундай қилиб юриб бир кун мақсадимга етаман; ўзимнинг паст, хор, ифлос рақибимни тожу тахтдангина эмас, дунёда нафас олиб юришдан ҳам маҳрум қиламан, (*ғижиниб*) янчаман, эзаман, ястайман!... Ундан кейин газабим қонади, ундан кейин ўлсам ҳам, қолсам ҳам майли, бари бир... биламан, сезаман: менинг

сўнг куиларим яқинлашиб қолди. Эрта-нидин мен тугайман лекин, рақибни бўғмасдан, япчмасдан, эзмасдан ўлиб кетсам, дунё-дунё армон кўнглимда кетадир! (Жим.) Агар мен бу ялангоёқлар билан чиқишсам, отамнинг ўрнига шуларнинг ўзлари мени хон қилиб сайлашар эди. Ўзим отамдан порози эдим, шундай қилсам бўлар эди. Қилмадим, шу ишни қилмадим. Агар мен шу ишни қилганимда, ҳақиқатда, ҳамма ихтиёр Пўлат ўғрида бўлар эди. Мен шунга ушаб ўлтираманми? Иннайкейин Ўлмаснинг қизи кимники бўлар эди? У ҳам, албатта, ўғри Пўлатники бўлар эди! (Юракдан.) Оҳ!.. (Жим.) Эси йўқ қиз. Келиб-келиб кимни севдинг? Бир ялангоёқни! Мен, сенинг оёқларингга йиқилиб ётмоқ учун бутун салтанат, сарой, кайфу сафони қурбон қилай, деб турганимда, сен кимга эргашдинг, эй эси наст қиз? (Жим.) Майли, мана букуи сенинг ҳам йиғлар кунингдир. Сени ҳам йиғлатмоқ учун икки ҳафтадан бери фурсат пойлаб юраман. Бир неча фурсатлар қўлдан чиқди. Лекин, бу сафар фурсатни қўлдан бермайман. (Шу чоғда хизматкорнинг йўталган товуши келади.) Келаётир, шекилли. (Панжара орқали эҳтиёт билан қарайди.) Ҳа, ялангоёқларнинг хони келётибдир. На бошида тож, на устида шохона либос! Яна ўша ялангоёқ Боғибнён, фақат, беллида қиличи бор. Қандини еси, Қиличга у уста! Ёнида хизматкорлари ҳам йўқ... Соддаликни қаранг. Ялангоёқда... (Жим.) Букуи Ёрқинхоннинг тўйи! (Куладир.) Жуда яхши! (Жовоннинг ичига беркинадир. Жим. Бир оздан сўнг оёқ товушлари, гаплар эшитилиб, панжара ёнидан Пўлат билан Чол ўтадилар. Озгина вақт ўтказ улар айланиб кирадилар.)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

П ў л а т, Ч о л

П ў л а т (чуқур ўйда. Ярадор қўли ҳали боглиқ. Тўғри бориб секингина тахтга чиқиб ўлтиради.) Ота, тахт дегаи нарса мана шундай кечаларда, ҳеч ким кўрмаганда ўлтириб ўйлаш учун яхши экан. (Чолга жой кўрсатади.) Ўлтуриг ота, бир оз гаплашайлик. (Чол ўлтиради.) Кундуз кунлари одам кўп келганда, ҳар хил бемаъни тазимлар бўлганда тахтдан жуда тўйиб кетаман... Ташласаму қочсам дотман! Менинг бўйнимга жуда оғир юкни юкладинглар, мен ўзим шундай бўлар деб асло ўйламаган эдим. Элнинг хоҳиши билан бу иш бир бўлди, кетди. Энди, ўша элга

кўлдан келганча бир нарса бериш керак. Ҳар вилоятнинг беги, бурингидай, ўз бошича хон бўлиб олиб, юртни хоҳлаганича сўриб ётса... Манча қон тўкишнинг нима кераги бор эди? Неча кундан бери шунини ўйлайман. Нима қилсак экан?

Чол. Ёмон бекларнинг ўрнига яхши одамлардан бек қўйиш керак, болам.

Пўлат. Бу осонлик билан бўлатурган иш эмас. Ҳаммасини битта-битта ола бошласак, улар мамлакатда яна катта иғво қўзғатиб юборадирлар. Шу жойини хўп яхши ўйлаш керак. Мен, ҳали қайси вилоятнинг беги нималар қилган, ҳеч билмайман. Шу кунларда жуда кўп ариза кела бошлади-я? Ҳали у аризаларнинг кўпига жавоб бера олмадик. Вақт бўлмади. Иннайкини, ўша аризаларга қараб бир нарса қилиш ҳам қийин. Нимага десангиз, аризани ёзган одам ким, нима ғараз билан ёзган, нима учун ва кимдан дод дейдир; бунинг ҳақиқатини биз билмаймиз. Эҳтимол, ўзи бек бўлмоқчи бўлганлар ёзарлар; эҳтимол, бек билан бўй ўлчашмакчи бўлган бой ёзар; эҳтимол, бекини ўз йўлига сола олмаган оқсоқол ёзар... Биз қайдан билайлик! Лекин, аризани ёзган одам бойми, камбағалми — шунини яхши билиш керак. Агар камбағал бўлса, аризаси кўпинча тўғри бўлади. Нимага десангиз камбағал бек билан бўй ўлчашмайди: бекини ўз йўлига солиш етти ухлаб бир марта тушига ҳам кирмайди. Камбағал, ўлганининг кунидан ёзадир, ҳеч бир иложи қолмагандан кейин ариза берадир. *(Жим.)* Ҳар қалай иккаламиз бир мамлакатни айланиб, жой-жойида иш қилмасак бўлмайди. Бир бекининг устидан кўп ариза тушса уни қамаб туриб юртдан гап сўраймиз. Шунда юрт ҳамма дардини айтадир... Лекин, ота, мамлакатнинг ишларини қилмоқчи бўлган одам Ўлмас ботирнинг нозли қизи билан турмасин экан. Кеча кечаси «мана буларни менга ўқиб бергил!» деб беш-олти ариза берсам, аризани кўтариб уриб... *(секин)* севгидан, ўйнашидан тушиб келади... *(куладир.)* Унга қолса, мамлакат ишини бировга топширсам-да, у билан ўйнашиб ётсам...

Чол. Э... болам, хотин киши шундан бошқа ҳеч нарса тиламайди... Лекин, Ёрқин пошша, сенинг йўлингда неча ўлимлардан ҳатлаб ўтган қиз. Сенда унинг ҳаққини кўп. Мамлакат ишини ҳам қил, унинг ҳам кўнглига қара!

Пўлат. Э... ота, «мамлакат ишларидан бўшаган вақтларда гаплашайлик» десам, «мамлакатнинг ишлари курсин, одоқ бўлармиди? Фалончига буюр!» дейди. Йўқ, йўқ, ота, мен унинг кўнглига қараб юролмайман! *(Жим.)*

Хайр, боринг, аризаларнинг ҳаммасини олиб келинг. Бир кўрайлик-чи, қайси бекнинг устидан шикоят кўп экан? (*Чол тура бошлайдир.*) Ота, лекин, менинг бу ерда эканимни қизингиз билмасин... Башарти сўраб қолса «саркардалар билан бир зарур иш тўғрисида гаплашиб ўлтирибдир» дег. Кела кўрмасин! (*Чол чиқатуриб яна орқасига қайтадир.*) Ҳа, нима бўлди?

Чол. Ўғлим, сенинг ўзингни ёлғиз қолдириб кета бераманми?

Пўлат. Ҳар кун ёлғиз қолдириб кетасиз, ҳеч нарса бўлмайдир-ку. Бораберинг. Мен ҳеч кимга жабру зулм қилганим йўқ! (*Чол бўшашиб чиқади.*)

ТўРТИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат ёлғиз

Пўлат (*ўзича*). Бечора чол. Менга ота бўлиб қолди. (*Ўрнидан турадир*). Оппоқ, сутдай ойдин бўлди; боғ, тоғлардаги тўқайларга ўхшаб кетди. (*Секин тушиб панжарага суяниб ўйга ботади. Бир оздан сўнг секин-секин сўзлай бошлади.*) Ёрқин, Ёрқин... Менинг учун дунёда ҳеч ким қилмаган ишларни қилди бечора... Мени деб рўзгордан кечди, мени деб ўлимдан-ўлимга ҳатлади... Мени деб хонзодалардан кечди, хонзодалардан!.. (*Бир оз жим.*) Унинг кўнглига ҳам бир оз қараш керак. Мамлакатнинг ишларига зарар бермайтурган даражада... Кечалар узун, кунлар — ундан ҳам узун, ҳаммасига ҳам вақт топиладир. (*Жим.*) Мени деб Хонзодадан кечган одам, менинг кўнглимга ҳам қарасин! Менинг кўнглим — кўннинг кўнгли; унга тегиб бўлмайди. Фақат, кўннинг кўнгли билан бирга унинг ғамини ҳам менинг кўнглимга солган — ўзи бўлди... Ўзи ҳам шуни ўйламоғи керак. Мени, бир бечорани деб Хонзодадан кечган қиз, муңчаликка эсин югиртмаса, бўлмайди. (*Жим.*) Хонзодани деса эди, мени демас эди, нима бўлар эди? Бу кун Хонзода билан бирга тунроқларга буланган бўлар эди... Дуруст, Хонзода Ёрқинга кеча-кундуз бутун вақтини берар эди, лекин, бир неча ой, ё бир неча кун... ундан кейин яна бошқа бир Ёрқинга бурилар эди. Ахир унда ҳавасдан бошқа нима бор? У қондан яратилган! У — кўз ёшлари билан ўсган! Унга завқ керак, бир кунлик, икки кунлик, бир неча кунлик завқ керак! Оҳ, шу завқ бандалари! Юртнинг ҳамма кўз ёши ўшаларнинг оёқ остларига қўйиладир. Биттаси... биттаси...

(ғижиниб) ҳеч бўлмаганда биттаси қўлимга тушмади! Янчар эдим бир! Менда ҳам уларга қарши тоғ-тоғ, дунё-дунё ғазаб бор эди!.. (Шу чоқда Хонзода бирдан отилиб чиқади.)

БЕШИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Хонзода

Хонзода (отилиб чиқиб). Сендаги ғазаб ғазабми? Ғазаб бизда!.. (Ханжар билан Пўлатга отилади. Пўлат «а!» дейди, фақат қиличини олишга улгира олмай қолади. Лекин Хонзоданинг ханжар ушлаган қўлини билагидан соғ қўли билан ушлаб қолади, орада ерга булашиб олишми бошланади. Пўлат ханжарни ярадор қўли билан энди оламан деганда нариги ёқдан бўжириб хизматкор кириб қолади).

ОЛТИНИЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Хонзода, хизматкор

Пўлат, уларнинг иккови билан ҳам олиша бошлайди. Охирда Хонзоданинг қўли Пўлатнинг қўлидан чиқиб кетади, фақат, Пўлатга ханжар уришга яна улги келмайдир. Хонзоданинг урган ханжари бир неча марта Пўлатнинг ёнларидан, биқинларидан ўтиб кетади. Хизматкор зўр бериб Пўлатни тортган, Хонзода қўлини бир оз яна бўшатади. Шу чоқда панжарадан секингина пойлаб келаётган Ерқиннинг боши кўринади. У, ичкаридаги аҳволни кўргач, «Оҳ, Пўлат» деб бақириб юборади-да, сўнгра панжаранинг орқасидан йўқолади. Бу орада хизматкор ўрнидан ирғиб туриб, тахт ёнидаги эшикдан қочиб чиқмоқчи бўлади: у, эшикка етганда қаршисидан Ерқин кириб қолади. Пўлат бу орада Хонзоданинг қўлидан ханжарни тортиб олади. Хизматкор Ерқинни кўргач, кўрқиб орқасига тисарилади. Кўрқин ҳолатида секин-секин деворнинг бурчагига қисилади.

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Пўлат, Хонзода, хизматкор

Ерқин

Ерқин (югуриб кириб келади-да, хизматкорга бир марта ғазабли қарагандан кейин Пўлат билан Хонзоданинг устига бориб, энди Хонзодани урмоқчи бўлиб турган Пўлатнинг қўлидан ханжарни тортиб олиб ташлайди. Бу орада хизматкор чиқиб қочади).

Пўлат, Хонзода, Ерқин

(Аввал секингина Пўлат ўрнидан турадир, сўнгга Хонзода, иккаласининг ҳам қонаган, тилинган жойлари бор. Ерқин ранги ўчган, ҳайрон, жим.)

Пўлат (ҳансираб туриб, ечилиб кетган қўлини бир қўли ва оғзи билан секин боғлайдир, Хонзодага). Мардлик майдонидан қочиб кетиб хилватда йиқитмоқчи бўлган эдингми? Мардлар майдонидан чидай берган одам хилватда ҳам бўш келмайдир.

Хонзода (зўрға). Мардлар майдонидан салтанат, давлат, тожу тахт талашадилар... (Бир оз жим.) Бу — ишқ, севги майдони, бу хилватда, ёлғиз-ярим жойларда — бурчак-паналарда бўладир...

Пўлат (ёввойи кулиб). Сизда севги борми? Сизда-я? (Яна масхара қилиб куладир.)

Хонзода. Севги сен учун масхара... биз учун ҳар нарсадан қиммат...

Пўлат (яна баттар кулиб). Сиз учун севги ҳар нарсадан қиммат? Ундай бўлса шу чоққача қайда эдингиз? Севганингиз бир умр меники бўлгандан кейин келдингизми?

Хонзода. Менинг севганим — бир умр сеники бўлгани йўқ! Сен уни қилич билан, зўр билан тортиб олдинг. Ваҳоланки, севгида зор бор, зўр йўқ.

Пўлат. Зўр йўқ, зўр йўқ? (Бориб ханжарни оладир ва Хонзодага қараб иргитиб.) Мана бу нима? Бу ҳам зўрми?! (Қаттиқ кулиб.) Мана бу қонли ханжар ҳам зўрми?

Хонзода. Ҳар нима бўлганда ҳам салтанат тожу тахт эмас...

Пўлат. Тожу тахт билан салтанат севгининг совгаси бўлгани учун ширин... (Иккаласи ҳам жим қоладилар.)

Ерқин (Пўлатга). Бу нима гап, Пўлат? Мен сира англаёлмай қолдим...

Пўлат (Хонзодани кўрсатиб). Ўзларидан сўранг...

Ерқин. Ханжар кимники? Бу нима хангома? Айтиб бер, Пўлат!

Пўлат (куладир). Эгаларидан сўранг...

Ерқин. «Катта саркардалар билан мамлакатнинг зарур иши тўғрисида кенгашиб ўлтирадир» дейдилар, панжаранинг орқасидан туриб бўлса ҳам гапирганингни эшитайин, деб келсам... бу аҳвол. Қани саркадаларинг? Қани кенгаш? Нимага мени ҳар ким алдашга бошлади?

Ўзимизнинг жонажон отамиз бўлган чол шундай деб ўлтирса... Бўлмаган кенгашни бўлди қилиб сени мендан қочирса... Нима қилдим мен? *(Бир оз қизишмоққа бошлайдир.)* Пўлат, рости ҳам сенга салтанат, тожу тахт керак бўлса...

Пўлат *(бақирадир)*. Тожу тахт хонзодаларга керак? Сизга ҳам лозим бўлса, олаберинг, Ойимпошша!

Ёрқин. Мен бақирганимдан кейин сен нимага бақирасан? Бақирининг нима кераги бор? Секин гапирсанг ҳам бўладир-ку! Бу нима қўполлик?

Пўлат *(яна қизиб)*. Мен қўпол бўлсам, мени ҳайдангда, қаршингизда чиройлик, юмшоқ хонзодангиз турадир, ўшанга...

Ёрқин *(бақириб)*. Жим, нонкўр! *(Ўзича.)* Хонзода... Хонзода шуми ҳали? Бу чиройлик йигит Хонзодами? *(Эркисиз-эркисиз тикилиб қарайдир.)*

Пўлат *(энди секин бўлиб-бўлиб)*. Тожу тахт... Салтанат... сизнинг юклаб қўйган юкингиз... Уни мен ҳар қанча оғир бўлса ҳам кўтариб олиб боришим керак... Тожу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак. Унинг ғамини ейиш керак... Сиз менга тожу тахтни бурунги хонлардай эмиб, сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб бераман. Менга ундай тожу тахтнинг кераги йўқ! Сиз олиб берган тожу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ... Ойимпошша, ундай тожу тахтдан мен кечайин, ундай тожу тахт эгасидан сиз кечинг!

Ёрқин *(хўрсиниб)*. Ҳали ҳам юртни деган бўлиб мени буткул ташладинг... «Саркардалар билан бўлатурган зарур маслаҳатлар» деб мендан бутун кечиб юбординг... Икковимизнинг ҳалол йўлдош бўлиб қўшилганимизга мана уч ҳафта, яқин бир ой бўлди. Кечалари сени кута-кута тонг оттираман... «Юртнинг хони эмас, хизматкори бўлган Пўлат аризаларни кўриб, саркардалар билан гаплашиб, оқсоқоллар келса уларга насиҳат қилиб... иннайкин менинг ёнимга кирадир, меники бўладир» деб бутун кеча — тонг откунча кўзимни юммайман... Сен бўлсанг, тонгга яқин чарчаб келиб ухлаб кетасан... Мен бўлсам сенинг чарчаб ухлаганингни томоша қилиб яна тонгни кундуз қиламан... Эртароқ кирган кунларингда бир қучоқ ариза билан кирасан. «Ўқиб бер» дейсан, ўқиб беравериб яна тонглар оттираман... Бир кун чидамасдан аризаларингни иргитиб юбордим... Ўшанда мендан кечиб юборгундай бўлдинг! Билдим, билдим, ҳамма нарсани билиб турдим!

Пўлат. «Яхши кўраман, севаман» дейсиз, шуни

чидан билан кўрсатинг-да. Шунча вақт чидаб келгансиз, яна бир оз чиданг-да.

Ё р қ и н (*бир оз ўйланиб тургач, Хонзодани кўрсатиб*). Мана бу чиройлик йигитга ўзимни кўрсатмак учун ўзининг олдида айтаман: ҳар қанча чиройлик бўлса ҳам мен бу Хонзодаларни севмайман! Сени, сени ялангосқ, сен бесарупо богбонни ҳаммадан ортиқ севаман! Шунча вақт чидадим, энди яна чидайман! (*Бир оз жим.*) Лекин, Пўлат, чидашининг ҳам ҳадди бўлиши керак... Мен ёнман... Менинг ҳавасларим ҳеч қасрга сизмайди... Иншайкин, у ҳавасларни шу чоққача жуда зўр қийинчиликлар билан бўғиб келдим. У ҳавасларга еткунча ўлимлардан-ўлимга ҳатлаб... Энди у ҳавасларни яна ҳам бўғиб ётиш қўлимдан келмайди! Сен — эркак, сиз эркакларнинг бағрингиз тошдан бўладир, сиз чидай берасиз... Лекин, биз — хотинлар чидай олмаймиз. Йўқ, йўқ... мен ўзим чидай омайман! Мундан кейин ҳар кун сизсиз тонг оттириш мумкин эмас! Билдингми, мумкин эмас! Мумкин эмас!..

П ў л а т (*оғир дам оладир*). Агар бир оз сўнграқ келсангиз, бир кечага эмас, бир умрга мендан айрилдингиз...

Ё р қ и н (*чўчиб, бирдан*). Нима? Нима учун?

П ў л а т (*Бориб ханжарни оладир*). Ман бу олижаноб ошиқингиз сиз учун мени ўлдирмоқчи бўлиб келган экан.

Ё р қ и н (*бақариб*). Сени?! Сени ўлдирмак учун! (*Ғазаб билан бўғзидан ёввойи товуш чиқарадир*). Ҳа... (*Югуриб бориб Пўлатнинг қўлидан ханжарни оладир, қалтираб, титраб туриб секин Хонзодага қараб юрадир.*)

П ў л а т (*қаршисига бориб тўхтатадир*). Қўйинг, Ойимпошна! Бу кишига ўзининг ханжари ҳам хайф. Бу кишини шу бўйича кўчага ҳайдаш керак... Халқини, юртни, элни бир кўрсин... Бир-бирларини танисинлар... Ханжарни менга беринг. (*Қўлидан секин оладир.*) «Хонзода Пўлатни ўлдирмакчи бўлган ханжар шу» деб қонлари билан бирга майдонга чиқариб осиб қўямиз. Хонзоданинг ханжари бир печа кун юртга томоша берсин! (*Ёрқинга яқинлашиб.*) Мени юрт учун яна бир мартаба ўлимдан қутқардингиз, келинг, ўша юртнинг ишини ҳам биргалашиб қилайлик! Юртнинг ишини биргалашиб қилгандан кейин... (*Қучоғини очадир.*)

Ё р қ и н (*эрксиз бақарадир*). Пўлат!.. (*Бориб қучоғига кирадир, Хонзода жим.*)

ЯНА ОЛДИМ СОЗИМНИ

ҚИЗИЛ БАЙРОҚ

Низомиддин Асомий ўртоққа

Қизил байроқ!..

Ана, қандай селкиллайди шамолда,
Гўё уни саломлайди қибла ёқнинг шамоли,
Камбағалга на саодат уни кўрмак бу ҳолда,
Ҳам ҳаққи бор камбағалнинг, чунки ўзининг моли.
Уни олиб чиқмоқ учун қоронғудан ёруққа
Дарёлардай оқмадими камбағалнинг қонлари?
Уни олиб бормоқ учун мазлум, ожиз халққа,
Қолмадими Сибирларда ишчиларнинг жонлари?
Сиз, буржуйлар, кибор синфлар, яқин келманг байроққа,
Сиз эмасми илгаридан унинг қонхўр душмани?!
Энди қора яқин келмас нурлар сачратган оққа,
Қўпдан энди ўтиб кетди қораларнинг замони!
Қизил байроқ қип-қизил қон, у қон — ишчилар қони,
Кибор синфлар у қонларни тўккан золим жаллодлар,
Мазлумларнинг энг севгани — ишчиларнинг азони,
Қулоқларни бекитганлар — кибор синфлар, қаллоблар!..
Ай, ол байроқ, сен мазлумлар устларида селкилла,
Сенинг учун қонлар тўккан, жонлар берган мазлумлар.
Ишчилардан, аскарлардан, мазлумлардан саломлар,
Фаришталар, малаклар ҳам ризвонлардан, тавҳият.
Золим бойлар — буржуйлардан дардлар, ғамлар, аламлар;
Қаламимдан, қоғозимдан ҳам ўзимдан муҳаббат!!!

1917

ШАРҚ НУРИ

Мулланур Воҳидов руҳига

Сўнг даврда йўқсул Шарқнинг тарихи
Бир бет бўлсун оқ сатрни кўрмади,
Дунё тарихини ёзгон муаррих
Яхшилиқга қаламини бурмади.

Шарқнинг қайси бурчагини қарасанг
Йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш кўрардинг,
«Томуғ» деган сўзни билмак истасанг
Шарқни бошдан-оёққача юрардинг.

Бир замонлар ер юзинда ўз бошли
Улуғ, шонли, маданият тугдиргон
У гўзал Шарқ, ширин тупроқ сўнг замон
Бўлди четлар панжасида кўз ёшли...

Унинг бундай қизғаничли ҳолига
Ҳар кимдан кўп қон йиғлаган сен эдинг,
Уни эзгон йиртқич қўлли маъзинга
Сен улуғ ёв, сен мужассам кин эдинг.

Инсонликка саодатнинг бирдан-бир
Тўғри йўлини кўрсаткучи Марксди:
Бироқ, Шарққа қутулишнинг йўлини
Кўрсаткувчи улуғ доҳий сен эдинг,
Сендек киши Шарқ элига тансиқди.

Пок сийнаишга ўқ отгувчи душманлар,
Ўйламаки, бир ўзингнинг душманинг,
У душманлар бутун Шарқнинг душмани,
Кўпдан ичиб келган қонларин унинг.

Кун ҳам Шарқдан, ой ҳам Шарқдан чиқади,
Бироқ, бир сен Ғарбда чиқдинг ва ботдинг;
Шуниг учун меним шарқлик руҳимда
Ажиб мудҳиш, қўрқунч туйғу уйғотдинг.

Шарқнинг кунни кирса булут остига
Сениг сўнук кунларингни ўйлайман;

Ботиб борган ойга қараб: «Ай, йўқсил,
У улуг нур сенмасму?» — деб сўрайман.

Эҳтйомлдир, сени ҳар бир нарсадан
Азиз кўрган, у сен суйган йўқсил Шарқ,
Рухларингни ой ўрнига қўйгандир,
Балки бизнинг кўзларимиз қилмас фарқ...

Меним шарқлик кўзим сенинг руҳингни,
Шарқнинг ҳар бир бурчагида кўрадир;
Тўғри, сенинг у шарқсуяр руҳларинг
Алжумларда, саробларда юрадир.

Энди ундан учиб ўтди Мисрнинг
Сирлар тўлиб оққан Нили бўйига;
Нилни бўйлаб келиб кирди у руҳинг
Фаллохлар¹нинг қашшоқларча тўйига,
Ундан ўтиб Суриянинг Шомига
Аср кўрган кўчаларни айланди,
Шу минутда Ҳимолоё тоғида
Ҳинд қизига йигитликка сайланди.
Кеча кўрдим уни; будда ёнида
Риёзатнинг фойдасини ўқурди,
Ўтган куни Нишопурда — боқчада
Ҳайём билан ишқий шеър тўқурди.
Ўтган ҳафта Чин-мочиннинг юртида
Конфуци² фалсафасини эшитди,
Бу ҳафтада Эрон бориб зардаштга³
Нича⁴ билан қалайсиз деб тегинди...
Ҳиндистонда Бедил билан юрганин
Меним шарқлик кўзим аниқ кўрмишди,
Аламут⁵нинг тепасида юрганда
Меним руҳим орқасида юрмишди...
Шунинг учун суяр сени бутун Шарқ,
Сен Шарқмисан, Шарқ сенмидир била фарқ.

1918

¹ Миср деҳқонлари.

² К о н ф у ц и у — Хитойда машхур дин.

³ Машхур зардушт ҳоким.

⁴ Н и ч а — машхур олмаи файласуфидир. Зардашт фалсафасини ошнқ даражасида севар эди.

⁵ А л а м у т — Ҳасан сайёҳнинг қалъасидир. Ҳасан сайёҳ эса Исмоилии мазҳаби зўрларидандир. Зардашт фалсафасини ошнқ даражасида севар эди.

ЎЗБЕГИМ

Сўлқилдаб келасан, ўзбегим,
Маърифат отига отланиб,
Бир мири топган боладай —
Оғзингни иржайтиб.... суюниб
Дунёда ҳамма халқ қизиққан —
Гавҳардек бебаҳо от эди.
Хуррият бўлганда сен келдинг,
Минайин семирган отга деб,
Оғзингга «маллалар» бир тепди,
«Маърифат ҳаромдур сартга», деб...
Оғзингдан қон келди, йиғладинг,
Кўзингдан заҳарли ёш келди.
Кўраман, охирда минибсан,
Чарчаган бўлса-да, отингга.
Тангрига шукр қил, юра бер,
Кўз солиб, ўнгингга, чапингга!
Тез тузат, оҳ... мана бир хатонг:
Отингни чопасан шаҳарда.
Қишлоқда фақирлар кутадур —
Кечада, кундузда, саҳарда!
Билгилким, ҳаётинг, томиринг,
Ўзбегим, камбағал қишлоқда.
Қишлоқда чопасан отингни,
Чопишинг беҳуда тошлоқда.

1919

ГЎЗАЛ

Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен.
Ул юлдуз уялиб, бошини букуб,
Айтадир: мен уни тушда кўрамен.
Тушимда кўрамен — шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!

Кўзимни оламан ой чиққан ёққа,
Бошлайман ойдан-да сени сўрмоққа.
Ул-да айтадир: бир қизил яноққа
Учрадим тушимда, кўмилган оққа.
Оққа кўмилганда шунчалар гўзал,
Мендан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Эрта тонг шамоли сочларин ёйиб,
Ёнимдан ўтганда сўраб кўрамен.
Айтадир: бир кўриб, йўлимдан озиб,
Тоғ ва тошлар ичра истаб юрамен!
Бир кўрдим мен уни — шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Ул кеткач, кун чиқар ёруғлик сочиб,
Ундан-да сўраймен сенинг тўғрингда.
Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб
Айтадир: бир кўрдим, тушдамас, ўнгда.
Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Мен йўқсил на бўлиб уни суйибмен,
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-қуйибмен,
Бошимни зўр ишга бериб қуйибмен,
Мен суйиб... мен суйиб кимни суйибмен?
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Тошкент, 1919

ТЕМИРЧИ

Меҳнаткаш инқилобчининг икки сана даври муносабати-да
Манзара — темирчи дукони.

Т о л у н: Тақ, тақ! Тақ, тақ, тақ!
Т е м и р ч и (ишлаб туруб)

Қабул қилгин тилагимни, тагрим,
Бақувват қил билагимни, раббим!
Шу билакнинг кучи билан ўн жон,
Топиб ейдур кечингундай ош-нон.
Ёш гўдаклар менга кўзни тиккан,
Қари чол ҳам кампир бошни буккан.
Аввалгилар «ота-она!» — дер менга,
Кейингилар «бола — жон!» — дер менга.
Хаммасининг оч-тўқлиғи мендан,
Меним эсонлигим эса сендан!
Қайтармагин тилагимни, шоҳим,
Сенгагина бутун додим, оҳим!..

(Ўғлига)

Ур ўғлим, ур, қаттиқроқ ур,
Темир кўпроқ чўзилсин!

Ўғли

Омбир билан сен маҳкам бўл,
Қайрилсин-да, узилсин...

Т е м и р ч и

Нега ўғлим?

Ўғли

Оҳ, отажон! Жуда ёмон чарчадим... қорним очди...

Т е м и р ч и

Кел, болажон, яна жиндак, ростладим мен буюғни.

Ўғли

Куш кеч кирди.

Т е м и р ч и

Ишимизни тамомлаб уйга бориб тинчланармиз, озугимизни
гамлаб!..

Ушла маҳкам!

Ў г л и

Хўп ушладим!

Т е м и р ч и

Яқинроқ тут!

Ў г л и

Хўп, мана! Вой!..

Т е м и р ч и

Не бўлди?

Ў г л и

Қўлим куйди... нима қилай, жон дада...

(Ийги.)

Т е м и р ч и

Эй худойим, бир ўғлимни — ёрдамчимни кўп кўрдинг:
Келиб-келиб бир бечора темирчини куйдирдинг...

*(Оққан ёшни суртар. Ўзи бир қўлида темирни ушлаб, бир
қўлида болга билан урар.)*

О в о з

Тақ!

Т е м и р ч и

Вой, болам!..

Ў г л и *(ҳайрон).*

Нима бўлди?

Т е м и р ч и

Узди болға қўлимши!..

Ў г л и

Вой худо-ей!..

Т е м и р ч и

Нега мунча эзадурсан қўлингши?..

Шундай бойлар бўларким... бир неча йил ишламас, оч қолмас.

Мен бечора бир кунгина ишламасам, топмасам,
Уй ичимда ўн жон бордур...

Ў г л и

Бир бурда нон топилмас...

Т е м и р ч и

Мен бечора ўғлим билан то эртадан кечгача

Тинмай ишлаб бир рўзгорни нари-бери эплардим.

Бир-икки кун ишлай олмай қолсам бутун рўзгорнинг

Бир бурда нон тополмай оч қолишин...

Ў г л и

Билардим!

Т е м и р ч и

Шунинг учун билакда куч бор вақтда ишладим.

Ёзда ёниб ёз ўткардим, қишда ушуб қишладим.

Энди букун ёрдам эткан бир ўғлимнинг қўлини

Яра қилиб, сўлдирдинг сен умидимнинг гулини...

Ўз билагим кучлик бўлса яна ишни қилардим.

Рўзгоримни бир иш қилиб эплаб олиб юрардим.

Ўзим соғ деб шукур қилиб ўз қўлима зўр бердим.

Ўз қўлимнинг зарбаси-ла бармоқларимни эздим...

Энди менинг рўзгорим нима бўлуб қоладур?

Ў г л и

Кераксиз бу оилани... худо қайтиб оладур...

(И и г и .)

ҚИЗИЛ БАЙНАЛМИНАЛ

— Ҳаво бузуқ...

— Кўк юзида қоп-қора

кўмир каби қатор-қатор булутлар,
Иблисларнинг кўзларидай оп-ола
ёнган нима?

«Олтун ўчоқ» да ўтлар...

Ҳаво бузуқ... Тўғри, шарқнинг ҳавоси

Неча йилдир жуда ёмон бузулгон;

Аввали бузгон оппоқ қўллар жафоси.

Ёзмишига қора чизиқ чизилгон...

Кўк юзида қатор-қатор чизилгон

Кўмир каби булутлари — ёт эллар;

Ул элларнинг қуллиғида эзилгон

Шарқ эллари... бузуқ, қуруқ кўп ерлар...

Шарқ эллари асир каби ишларлар,

Бир ҳовуч ҳам келмайдиган халқ учун.

Бир ҳовучлар катта-катта ҳашарлар

Маданият топган, деганлар учун...

Шарқли киши қатиқ еса нон топмас,

Нон тополса қуруқ нон бор, чойи йўқ.

Бир ҳовучлар емағига ном топмас,

Бойликларни сиғдуришга жойи йўқ...

Шарқда, мана, бир оила ичида

Олти-етти киши очдан ўлмишдир,

Ана қара, ёш боғчанинг ичида

Кўп чечаклар очилмасдан сўлмишдир.

Қара ғарбни, базмгоҳ-ла боғчалар,

Қизил юзли одамлар-ла тўлуғдир,

Унда маъбуд қаторида оқчалар.

Шунинг учун оқчалилар улугдир...

Ресторанлар, боғчаларда бузуқлик,

Исрофларнинг охири йўқ, чеки йўқ.

Ҳар бир ерда поклик ҳамда тузуқлик

Қисқа мақол — «Саодатнинг беги йўқ»...

Шарқ элига қутулишга йўл йўқми,
Унга ҳеч ким шафқат кўзин солмасми?
Ғарблиларда инсоф виждон ҳеч йўқми,
Бирор қувват бу зулмни олмасми?

Илгарида бўлмаса ҳам энди бор
Ғарб устида бош кўтарган улуғ куч.
Ул кучдирки, маълумларга йўл очар,
Золимлар-чи наъра тортар:

— Уч, уч, уч...

Бир йилдирки кўк юзида туғилди
Қизил қонлар орасидан қизил ой,
Бир тарафдан қаҳр, зулмат қувилди,
Шарқни яна ул қизил ой қутқаргай...
Ортиқ етар эзилганинг, эй шарқ,
Қанот қоқиб ойга қараб юксал,
Асирликдан қутилмоққа зўр шарт:
— Қўлда яроғ, тилда «байналминал»...

ХАЁЛИ

Қўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин
Хаёлимнинг бир бурчида беркитдим.
Ул учқунининг кучлигидан сийнамда
Ҳеч тузалмас, оғир яра бор эдим.

Қулоғимга ол бахт, деб эшитилган
Азонларни шайтоний деб ўйладим,
Шунинг учун бахт берган малакка
Турли-туман афсоналар сўзладим...

Сочларини ўйнаб туриб эшитди
Ва дедиким: «Афсоналар беҳуда».
Бул сўзлари қулоғимга етишди:
«Оқдим,— деди,— қонли, зардобли сувда...»

Оқ-оқ,— деди афсоналар султони,—
Сенинг тахтинг, бахтинг унда кутади;
Ул зардобли, қонли сувлар остида
Қора кийган жонинг жилва этади.

Кет, эй шайтон, босирқадим... қўрқаман;
Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган.
Қурасанми? Мен эзилган, ётаман,
Устимга-да бало тоғи йиқилган.

Сўнгги нафас, охирги дам, эй малак,
Кел, бир қара, сўнгга йиқилсуи фалак.

Тошкент, 1920

ШАРҚ ҚИЗИ

Синглимга

Айталарким, совуқ, гамли қора қиш
Ўтиб кетиб келмиш чиройлик баҳор,
Гулга ошиқ бўлиб сайрар эмиш қуш,
Гул ҳам ул қушларга позланиб қарар.

Айталар, далада ер бети тамом
Қўм-қўк духобадан қўйлақлар киймиш.
Хўрозлар чақириб, юзин очса тонг,
Сабонинг лабини ошиқлар эмиш...

Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир рух,
Ҳар ким кулиб қарар эмиш дунёга.
Ҳатто, чол-бобойлар айталармиш: «ух,
Чиқиб юрсанг эди ёзги ҳавога!»

Фақат мен бир ўзим, Шарқнинг бир қизи
Баҳор келганини кўрмай қоламан.
Узуи, қора қишнинг кетмасдан изи
Унинг дўсти — кузни кутиб оламан.

Меним учун ёруғ дунё роҳати —
Тўрт девор ичида кўзлар ўйнатмоқ,
Меним учун улуғ шодлик соати —
Телба кўкрагимда ўйлар ўйғотмоқ...

Мен бир Шарқ қизимен, Шарқнинг ўзидек
Бутун таним, жоним — хаёл уяси,
Меним қора кўзим кийик кўзидек
Белгисиз овчининг ўқин кўргувси.

Айталарким, ёзда ҳар бир жони бор
Эркин нафас олар, шодланар, яйрар.
Айтмайларким, Шарқда боғлиқ хотинлар
Ул ёруғ дунёга на замон кирар?

Тошкент, 1920

ТАБИАТГА

Саидалихонга бағишлаб

Кел, малак, кел, кел, пари, кел, кел, ўпай бир эркалаб,
Кел, қуёш чиққунча ўптир... кел, кел, ўпай бир
эрталаб!

Кел, қучоқлай, кел қўлингни, бармогингни бир кўрай,
Кел, кўзингга кўз солай, кел, кўрай, сўнгра ўлай...

Келма, келма, эй пари, сён, танларинг нурдир сенинг,
Танларинг нур, юзларинг нур, тенгларинг хурдир
сенинг...

Ёкти ойлардан қуйилган ёғдулардандир танинг,
Кўк юзида барча юлдузлар суюнчингдир сенинг...
Кўланкангдир — боқчаларга турли гулларни сочар,
Кўз қарашингдир сенинг, элга саодатлар очар...
Ўйнашингдир — ўйноқи юмшоқ шамолни кўзгатар,
Тўхташингдир — дунёда барча ҳаётни тўхтатар.
Сўзлашингдир — боқчаларда барча қушни сайратар,
Бир табассум қилмогингдир — барча жонни яйратар,
Қуйлашингдир — уйқуда қотган жаҳонни ўйнатар,
Уйқудан турган жаҳон ул куч биландир, тўй этар...
Қайгуриб қолган чоғингдир, барча жонлар қайғулар.
Ҳар томонда қайғу, ҳасрат, ҳар азиз жон оҳ урар.
Кўк юзини қоп-қора, машъум булутлардир ўрар,
Ул булутлар устига оддек миниб девлар чопар.
Ҳар уришда қамчини ўтлар ёнар, чақмоқ чақар.
Ул булутлар чопсалар девлар билан осмон бўйи,
Унда бошланса жин, алвасти ва шайтонлар тўйи
Кўк гўзалдир, сел ёғар, дўллар қучар, тўфон босар,
Қум қучар... Тоғлар қадар қумлар қучар... йўлни
тўсар...

Зўр денгизлар наъра тортар... жонсўрар тўлқин
чопар,

Катта тўлқинлар келар-да, майда тўлқинлар қочар...
Майда тўяқинлар «ўлим» рақсин этарлар қуйлашиб,
Сўнгра қирғоққа чиқарлар жонлиларни йўқлашиб...
Келма-келма... мен фақир... бечора... йўқсил бир
киши,

Мен каби йўқсил кишининг ёғдуларда не иши? ..

1920

ПЎРТАНА

Пўртана қўзғалди, пўртана юрди
Пўртана ўзини қирғоққа урди,
Пўртана олдида бир кема кўрди:
Ичида зич одам... ўйнатди, сурди.

Ул кучли, ул ботир, ул қўрқмас, юракли,
Ул мағрур, керилган ҳам мажнун, ҳовлиқма,
Фарёд дер қирғоқлар ундан, шу туғролиқ —
Шаҳардек кемалар унга бир-луқма...

Ул ўзи қон ичар, қон олур бўлса-да,
Бағрида севгиси кучли,
Бақириб, ўкириб, югуриб юрса-да,
Гўзални суювга ўчли...

Сув қизи:

чиройли, сочлари қон-қора,
Бўйиндан сочилган, тарқоқ,
Кўзлари дил тортар, четроқдан бир қара,
Илиндинг... раҳменз ул тузоқ...

Кўзлари кейинки кўр қилди, кўрмадинг,
Сўзлари — булбулим, тутқун,
Юзлари оёларни ботирди, билмадинг,
Булутлар остига қочиб кирди кун.

Ана шул гўзални, ана шул малакни
Йўқ, янглиш... фалакни
Пўртана кўксига сақлар,
Ерлар сарф атар ғайратни, амакни
иш қилиб малакни,
Йўқ... жаҳон, фалакни
Оқ кўпик ичида оқлар.

Баъзида ҳисобсиз оқ кўпик ичига
Султондек тутқизар уни,
Дам кўкка ирғитиб, дам тортар кўксига
Шу ҷада ўйнатур кизни,
Кулдириб у нурли юзни.
Суйдириб у оҳу кўзни,
Қул қилиб сизни ҳам бизни...

Кўпиклар... у оппоқ, саноқсиз кўпиклар
Юлдуздек жимирлаб туралар,
Кўпиклар... у кичик, чиройлик кўпиклар
Ошиқнинг кўнглидан уралар...

Қичқирар, бўкирар, бўкирар йўлбарседек,
Югурар, секирар, отилур девдек.
Олдида ҳеч тўсиқ. Ҳеч моне қўймасдек
Интилар... ўнг-сўлни кўрмай...

Кўтарса бошини кўкларга тегадир,
Булутлар, чақмоқлар даҳшатда,
Эгса ул бўйинини — кўп вақт эгар —
Сув тегини кўрасан ваҳшатда.

Жонворлар қўрқади... даҳшатда титрайди,
Балиқлар ўлимни куталар,
Кучлиги кучсизни ютмайдир, ситмайдир,
Қўрқудан оғулар юталар...
Денгиз тинч, қўрқув йўқ. Қиёмат ухлайди,
Пўртана жимжитди уйда.
Шамолни пўртана қўзғатмай сақлайди,
Қўзғалмоқ, деган сўз йўқ унда.

Бу маҳшар, қиёмат, пўртана. Тўлқинлар —
Ҳаммаси йўқсилишнинг кўнглида,
Бир дамда дунёни куйдирур вулқонлар
Ожизнинг у ўтли дилида...

Ўйна, эй тўлқинлар, пўртана даҳшат сол,
Қирғоқлар титрасин, қўрқиб,
Кўк юзи, ер ости тинч бўлса — ваҳшат сол
Дарёдан сув ташлаб, пуркиб.

Бу менинг кенг кўнглим ғавғони, жанжални,
Тўполон, қўзғалиш, чувалаш,
исёни, тўфонни

Суядир; шунинг-чун дунёни, жаҳонни,
тоғ ва тош
Ҳаммасин ағдармоқ истайдир,
ёнадир, куядир...
Ўйнат эй, пўртана, тўхтатма, қувват ол,
Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама,
бўлмасин йўқлама.
Кўп эзган душмандан,
паст жондан
Ўчни ол, ўчни ол, ўч ол...

Тошкент, 1920

БУ КУН

(1 Май)

Бу кундурки, кетмон билан болталар,
Белкураклар, темиркурак, болғалар,
Заҳда ётгон арра, теша қўзғалар,
Меҳнат дарёсини қўзғар долғалар!

Бу кундурки, меҳнаткашнинг юраги
Кенг майдонда душман билан олишар,
Уйда бўлгон кетмон, теша, болталар
Душманларнинг бошларига солишар.

Бу кундурки, билак кучи ўзининг
Чин юзини очиқ-ойдин кўрсатар.
Ул тонг кучнинг қаршисида йўқлиқлар
Ер тагидан ўзларига жой истар.

Бу кун кетмон, болта, курак кунидир,
Бу кун ботир, кучли юрак кунидир!

1920

УЛУҒ БРИТАНИЯНИНГ БУ КУНГИ ҲОКИМИЯТИГА

Темза буйларига беш-унта
Тоғлардай ҳайбатли зиндонлар солинг!
Риёкор бўлмаган, ҳақ деган эрни
Зулм қўли билан зиндонга солинг!

Ланкастар шаҳрининг кўчаларида
Полис нафарлари тинмай айлансин.
Ишладим, ҳаққимни сўрайман, деган
Ҳар ишчи занжирга сиқиб бойлансин!

Қиличлар, милтиқлар, пулемёт, тўплар
Токай амрингизга бўйин эгади?
Токай ҳақ сўзлаган миялар, бошлар
Дорларнинг ипига бориб тегади?

Токай игво билан, алдашлар билан
Миллион-миллионларни асир қиласиз?
Токай англамаган, хом мияларга
Жаннат ваъдаси-ла таъсир қиласиз?

Ўн қават, юз қават зиндонларингиз
Ўзингиз учун ҳам тор катак бўлур!
Риёкор сўзлаган у тариқ тиллар
Яна ўзингизга қарши ўгрилур!

Мазлумлар, эзилган, хор бўлганларнинг
Ғазаб оловлари бир кун туташар!
«Интиқом! Интиқом!» деган наъралар
Тўлқиндай қутуриб Темзадан ошар!

Ўшанда Темзанинг сувлари қадар
Қутуриб ошишлиқ бизда ҳам бўлар.

1920

УЛУҒ ЙҰЛДА

Йулимизда чўллар, сувлар, денгизлар.
Бош учини таниб бўлмаслик излар.
Шу изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар.

Юракдаги сақлаб борган амаллар
Йўллардаги денгизлардан улугроқ.
Эзилганлар тилак тилар бу йўли
Бурунгидан тулуқроқ.

Маҳкам қилиб боғланилган камарлар,
— Тезрак!
— Қанот!
Қушлар янглиғ учайлик.
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик,
Шарқнинг эски чигалини ечайлик!

Тошкент, 1920

ЕРУҒ ЮЛДУЗГА

(Ҳазар эсдалиги)

Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла
Оталарнинг тарихдаги хатосин,
Шул хатодан осуфланиб, ёвларнинг
Эл кўкида сурган ишрат, сафосин.

Сўзла, англат ўтгандаги турмушнинг
Бутун қонли, шонли, жонли ерларин,
Кўз олдимда жилваланур юрт учун
Жонлар бериб, қонлар тўккан эрларинг.

Ўйнат, қўзгат, тўлқинлантир, ховлиқтир
Кенг Ҳазарнинг кўм-кўк, юмшоқ сувларин,
Сўзлаттириб чарчат, ҳорсин, чарчасин,
Тери оқсин, кўкка чиқар бугларин.

Кўпиклантир, майда, оппоқ кўпикдан
Кўйлак кийдир, ясантир сув бетларин,
Ул сувлар-ла пардоз қилдир, кийинтир
Тоғли, тоғли қирғоқларин, четларин.

Нега жимсен, нега жавоб бермайсен,
Нега кўзинг қизаринди, ёшланди?
Нега юзинг сўлган каби юмшарди?
Нега сенда бир талваса бошланди.

Биламен мен, сўзламайсан шунинг-чун —
Сўзлайдирган яхши сўзинг йўқ эрур.
Оғиз очсанг йўқсил элни эзмакка,
Қон қилмоққа ҳасратларинг кўп эрур.

Майли, майли, қандоқ аччиқ бўлса ҳам
Тўғри сўзни яширмасдан сўзлай бер,
Ҳар қанчалар юрак ёргич куй бўлса,
Ботир бўлиб секингина куйлай бер.

Ўтганларнинг заҳари ҳам бу кунда
Кўнгилларга тегмай ўтар кабидир.
Кечмишларнинг йиғиси ҳам шу кунда
Йўқсил дилни суюнтирар кабидир.

Фалокатлар кўрган ота-боболар
Истиқболнинг қимматини билмаган.
Эл ва юртни сақлар учун сўнг хоилар
Тузуқкина чора, тадбир қилмаган.

Биз, йўқсиллар, бошқаларга қул бўлиб,
Чет оёқлар томонидан эзилдик.
Ҳар ярамас, ҳар бузуқнинг тагида
Алам ортган, жабр кўрган биз эдик.

Етар, бўлди. Мени гапга солдинг-да,
Ўзинг унда тинглабгина турасан:
Яна, тагин таъсирланиб сўзимдан,
Оҳ-воҳ қилиб ўзни ҳар ён урасан.

Сўзла, сен-да тилларингни ўйнатиб,
Эски алам ичра бизни олиб бор.
Яшрин ётган пардаларни, зулматни
Қараб турма, нуринг билан йирт-юбор.

Ялинтирма, бошқаларга ялинган
Каби сен ҳам ялинтирмоқ истайсен,
Эзилгани эзишликка сен, гўзал,
Озроқ шарм, озроқ ҳаё қилмайсен?

Сўзла, англат, гўзал юлдуз, тез сўзла,
Мен-да сенингдек чиройли сўйлармен.
Ҳазардаги кўпикларга бирлашиб
Сени мақтаб ширин куйлар куйлармен.

Оғиз очдинг, товшинг келди, эй юлдуз,
Сўзла, сўзла, ёт киши йўқ, иккимиз...

Баҳри Ҳазар, 1920

ЗАРАФШОН

Сафар эсдалиги

Кўз олдимда оқиб ётган Зарафшон,
Еш боладек эркалайдир, уйнайдир.
Ҳовлиқма ҳам бўлса ўзи, кўп чаққон,
Унча-мунча тўсиқларни қўймайдир.

Катта-кичик тошлар бўлса йўлида
Ҳеч қурамай судраб кетар илгари.
Ким биладир, жон топширмиш қўлида,
Ҳазил-ҳазил билан қанча ёш-қари?..

Унинг ўзи шу ўйноқи қилиғи,
Шу ҳовлиқма одати-ла кўп қўрқинч,
Сувларининг нозли қиздек сийлиғи
Кўп таиларни ағдарарлик катта куч.

Ундаи қўрқинч унинг ўтқарганлари,
Салтанатлар, қонлар, улуг тарихи.
Сийнасида бўғиб ўлдирганлари,
Кўп жонларнинг инграйиши ва оҳи.

Тарихининг қанотлари сўнг йиллар
Аллақандай қора ранг-ла бўялмиш.
Ёнларида яшағувчи кўп эллар
Қора ёзмиш қозигига суялмиш...

Шўх-шўх оқиб, юрагида яширинча
Тарихларни, асрларни қарғамиш.

Билармикин, ўз умрида ул қанча
Яхши эрлар ёд этмиш-да, алқамиш?
Ай, Зарафшон, ўйнаб-кулиб оқа бер,
Мазлумларнинг юрагини ёқа бер....

Самарқанд, 1920

ҚАЛАНДАР ИШҚИ

Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарлик йўлда қотдим-ку.

Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлғусин билмай қулочни катта отдим-ку.

Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.

Унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.

Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни
Яна кулбамга қайғулар, аламлар бир-ла қайтдим-ку.

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Боку, 1920

ТОРТИШУВ ТОНГИ

Енгган қўшин бошлигидек гердайиб
Ботган қуёш булутларнинг остидан
Бош кўтариб чиқмоқ учун тириша.
Шунинг учун бери ёқда иржайиб
кулишурлар,
Унга қарши, қаршидан
Йиғлов, сиқтов, товуш, ғавго, хархаша.

Суюнингиз:
кўндан бери зиндонда
Қуёш кўрмай, захлаб қолган кўнгиллар.
Чиқар кунлар етди сизга ундан-да,
Мунда ечиб юборилгач тугунлар.

Қайғурингиз:
кишанларни ясовчи
усталар,
Бошқаларни тубанлар деб атовчи
хужалар,
Сизнинг учун ёз бошининг қоридек
Эрув кунлар келадир,
Сизнинг учун алвастининг зоридек
йиғлар кунлар келадир...
Чиқадирган қуёшни сиз беҳуда
Этак билан тўсмоқ учун тиришманг,
Аҳмоқ бўлиб Азроилнинг олдида
Жон талашинг, то ўлгунча беришманг.

Тошкент, 1920

МАҲМУДХҶА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ

Белгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимининг шамин ёқиб изладим,
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз кўйи юришимни тезладим.

Амалимининг юлдузи ким, кўз тикди
Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим
қайда?» — деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлидаги тутам-тутам гулини
Қабринг топиб, сочмоқ учун тиришди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари бўш ишди.

Мен-да ожиз — у муҳитнинг олдида
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик, қора девни сўкмакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб
Элда қолган исминг билан турамен.
Шул исмни эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юрамен.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканини билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида, пок руҳинг-ла сезмайсан.
Ана сочдим қалбимдаги гулларни
Термак учун чақираман қўлларни...

1920

ПАРЧА

Мақтадим, кўкка кўтардим сизни мен,
Энди менга сизга етмаклик қийин.
Мақтамоққа бир киришгач мақтайин,
Тўхтасам, сўнгги тинимда тўхтайин...

1920

* * *

Милтираган хира чироқсен, йўқсил,
Ел қаттиқроқ келиб урса ўчарсен.
Ёр алдаган севгучининг руҳидай
Бир лип этиб йўқликларга кўчарсен.

1921

* * *

Хаёл, хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан қўрқаман.
Хаёлдаги юлдузларким, амалдир,
Оловимни алар учун ёқаман.
Гўзал хаёл, кел, бошимда гул ўйнат,
Маним истак-тилагимни эркат!

1921

СУЙГАН ЧОҚЛАРДА

Гузалларнинг маликаси экансан,
Буни сенинг кўзларингда ўқидим.
Ўқидим-да истиқболим қушига
Хаёлимдан олтин қафас тўқидим.

Гунафшалар қулогимга мадҳингни
Сўзлаб-сўзлаб чарчадилар, битмади...
Аламзада булбул йиғлаб, кечалар
Аламингнинг сўнгин тамом этмади.

Кўзингдаги ҳикоянинг мазмуни,
Шоир бўлсам, айтиб-айтиб йиғлардим.
Ўшал, эски жароҳатли қалбимни
Сатрларнинг наштари-ла тилардим.

Хаёлимнинг қип-қизилдан кийинган
Парилари, ҳурларини кўрдингми?
Аламиндан гуллар эккан йўллардан
Қоинотга ҳаёт сочиб юрдингми?

Йўлларингда шеър айтса сўлган барг,
Қулогимга муסיқалар келтирур.
Қачон сенинг муסיқали овозинг
Сенинг мени суйганингни билдирур?

1921

КЛЕУПАТРА УЙҚУСИ¹

1

Клеупатра — Нилнинг бўйида,
Ўз қўли билан нилуфар узди.
Гўзал чечакни, ёзуқсиз гулни
Ишдан чиқарди, турмушини бузди.

Бир тўплам қилди, бир ипак бирлан
Бошига осиб уйқуга кетди.
Ул ухлаганда бутун Мисрда,
Бутун ўлкада уйғоқлик битди...

Жим тур, фаришта, қанотинг қоқма,
Фиръавининг қизи тинчлаб ухласин!
Унинг юзидан, гўзаллигидан
Ошиқнинг кўнгли бир ором олсин!

Унинг ётиши — кўннинг ботиши!
Қоронғиликда юлдузлар ўйнар.
Бутун ошиқлар, кўнгли ёниқлар
Гўзал ўйларни шул чокда ўйлар.

Тубан қараб юр, Нилнинг сувин кўр:
Қандай чиройли, лимиллаб оқар,
Фиръави қизидай, илон изидай
Буралиб оқар, қимирлаб оқар...

2

Клеупатра! Уйғонди нега?
Нега, ул чоғсиз уйқусин очди?
Унинг кўзидан, гўзал юзидан
Уйқу, қизиллик, тўлиқлик қочди?

¹ «Клеупатра» номли сочма ҳикоямнинг тизма шакли-
дир.

Ана, қўлини гулга узатди,
Боқ, ипин узди... гуллар қўлида!
Оҳ... гижим қилди, ерга ташлади,
Кўп йўқсил гуллар қурбон йўлида...

— Нега ташлади?

— Гул сўлғон эди...

Шунинг-чун золим ерга ташлади!
Ўзини кўр бир, маст илон янглиғ
Жойида ётиб тўлғоқ бошлади.

Бор, эй йигит сен, Нилнинг бўйидан
Золим қизи-чун нилуфар келтир!
Золим қизини бу сирли кечда
Кўп уринтирма, тезроқ тинчлантир!

Бир тўплам гулни бошига осса
Яна уйқуга очар қучоғин,
Йўқса бу золим ҳеч боса олмас
Юрагидаги севмаслик доғин...

3

Қўй, сен қўзғалма... менинг кўксимда
Кўз ёшим бирлан ўсган чечак бор,
Шунн берарман, бир ҳидлаш бирлан
Севгига ботиб бир умр ухлар!..

Бухоро, 1921

ХАЛҚ

Халқ депгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...
Халқ қўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.
Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади, тож ва тахтлар йиқилди...

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг бошидаги кўланка,
Бир қўзғалур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилур, бир ҳовлиқар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар...

Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Қучоқ очиб халқ ичига борайлик!

Бухоро, 1921

КЕЛ БЕРИ

Кел менга, кел, кел менга,
Қучоғимни очганман.
Турмуш — ҳақиқат бўлса,
Борлиғимни отганман...

Мен кучли, менда исён,
Мен — тўлқин, менда тугён;
Қўпулармен, тошармен,
Чегарамдан ошармен!

Тўфоним элни босар,
Турмуш тоғларин ошар
Ва ўлмас, мангу яшар!..

Девонабоғ, 1921

МЕН ҚОЧМАДИМ

Тошкентдаги ўртоқларимга

Мен қочмадим! Нега мени «қочди» деб,
Йўқга мунча шовқин-сурон қилдингиз?
Қучоғини «ўзлиги»га очди деб,
Оқ исмимга қора занжир илдингиз?

Мен «ўзлик»дан кўпдан бери узилиб,
«Кўплик» ичра ботиб кетган танамен.
У «кўплик»нинг қайғусида чўзилиб,
Қулоч отиб, сузиб юрган — яна мен.

Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир қанотни тақиб олиб қўзгалдим.
Шу йўлимда япроқлари сўлмаган
«Ёш ёғоч»нинг соясида тўхталдим.

Икки кўзим ялт-юлт этиб, кўкимдан
Тилагимнинг юлдузини қарайдир.
Чоғ-чоғ йиғлаб, ўтиб кетиб ўнгимдан
Қора булут, унинг юзин қоплайдир.

Бироқ яна унинг юзи кўриниб,
Кўзларимни қамаштириб қўядир.
Қилич ботиб, ханжар дилга уриниб,
Унга яна қайси қараш тўядир?

Мен қочмадим! Мен тилакни излайман,
Қанот кучлик, борган сари тезлайман!

Бухоро, 1921

УЛУҒ ЙҰЛОВЧИГА

А. М. руџига

Дунёга ишлар учунгина келганман.
(Ўз сўзи.)

Боқчаларда гуллар сўлди, сезмадим,
Ўстирганлар етим бўлди, сезмадим,
Кўнгилларга қора тўлди, сезмадим,
Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан...

Кетган йўлинг йироқ йўлдир, кети йўқ,
Бошланиши — қуруқ ва кенг бир бўшлиқ.
Тугалиши: яна чексиз бир йўқлик,
Бироқ қайтмоқ йўқдир тушган йўлингдан.

Кетдинг, бироқ изларингда кўз қолди,
Тилларингда айтилмаган сўз қолди,
Ўксиз бўлиб ётлар эмас, «ўз» қолди,
Чуқур маъно истаб эски сўзингдан.

1921

НАВРЎЗ КУНИДА

Хира, ўчган, кирлик, кучсиз дилларга
Ёруғ ёғду турмуш сепган янги кун
Сира севинч бермас ўзбек қизига,
Йўқса унга мангуликми қора тун?

Неча юз йил кишанларда энтиккан
Қашшоқ, йўқсил, тутқунларга эрк берган,
Ўзбек қизи: «Бошқаларга эрк берган,
Менга қани эркинг?..» деса на деяр?

Кўклардаги дона-дона сочилган
Юлдузларми эзгу кунни олқишлар?
Кимга тегар юлдуз кўздан отилган
Аччиқ гина, лаънатлар-у қарғишлар?

Гулой, Тўти, Қумри, Ойхон, Ерқинлар
Наврўз куни деворларга қарайлар.
Кўчаларда эркаклардан оқинлар,
Тутқунларнинг ёнларига кирмайлар.
Қаторларга уларни ҳам олмайлар,
Тутқунларни кишига ҳам санмайлар...

Тутқунларнинг кўз ёшлари баҳордек,
Шудринглардек гўзалликни ҳўллайлар.
«Гўзалликни севдим» деган эркинлар,
Кўриб туриб уялмайлар. Ўлмайлар!..

Наврўз куни эрксизларга эрк берар,
Ўзбек қизи эркли кунда бўшолмай,
Зиндон каби тор уйидан чиқолмай,
Қалин, огир деворларни йиқолмай,
Борлигини кенг дунёга отолмай,
Чин эрк кунин кута-кута телмирар...

Тошкент, 1921

МЕН ВА БОШҚАЛАР

Ўзбек қизи оғзидан

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман.
Эрк эртакларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини тинглаган менман...

Бошқада қанот бор, кукка учадир,
Шохларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек,
Куйини ҳар ерда элга сайрайдир.

Менда-да қанот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да деворлар тинглар.

Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман.

Тошкент, 1921

КУЗ

Кўм-кўк экан, саргайдилар япроқлар —
Оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек.
Бўронларнинг кўзлариким, ўйноқлар,
Ғолиб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек.

Қора булут тўдасиким, кўкларни —
Шарқни ёпган парда янглиғ ёнмишдир.
Куз қўшини — оғу булут ўқларни
Ёз бағрига ҳеч саноқсиз отмишдир!

Бало янглиғ қатор-қатор чизилиб,
Кўк юзидан қарғалар ҳам ўталар.
Шарқдек ичдан яширингизна эзилиб,
Кўп жонлилар сўнгги тинни куталар.

Бутун борлиқ — чоғлик ўчин олдида,
Совуқ... қора қишга кўчин олдида...

Бухоро, 1921

БУЗИЛГАН ЎЛКАГА

Эй, тоглари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут кўланка?
Ужмохларнинг кавсаридек покиза,
Садафларнинг донасидек топ-тоза
Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,
Томчилари ёмғир каби учаркан,
Нима учун йиғлар каби инграйлар?
Ёв борми, деб тўрт тарафни тинглайлар?
Табиатнинг ўтини йўқ ўтида,
Шарақ-шарақ қайнаб чиққан булоқлар
Ҳар қоронғи, қўрқинч туннинг бетида
Шифо истаб келмасин дер, қўноқлар.
— Бу нега?

Айт менга.

Кўм-кўк, гўзал ўтлоқларинг босилгон,
Устларида на пода бор, на йилқи,
Подачилар қайси дорга осилгон?
От кишнаши, қўй маъраши ўрнига
— Оҳ, йиғи,
Бу нега?

Туморчалар, ҳамойиллар тақинган,
Далаларда лола барги ёпинган,
Тоғ-тошларда ўйин қилган,
Чопинган

Гўзал қизлар, ёш келинлар қаерда?
Жавоб йўқми кўклардан-да, ердан-да,
Хароб бўлган элдан-да.

От минганда қушлар каби учғувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни қучғувчи,
От чопганда учар қушни тутқувчи,
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси — сор бургутлар қаерда?

Сенинг қаттиқ сир-бағрингни кўп йиллардир эзганлар,
Сен безсанг-да, қарғасанг-да кўкрагингда кезганлар

Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар,
Нега сени бир қул каби қизғанмасдан янчалар?
Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қулларга?
Нега тагин танларингда қамчиларнинг кулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?
Нега бунча умидсиздир туришинг?
Нима учун кўзларингда тутангувчи олов йўқ?
Нима учун тулларингда бўриларнинг қорни тўқ?
Нима учун газабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?
Нима учун ўч булути селларини ёғдирмас?
Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?
Ке, мен сенга қисқагина дoston ўқий,
Қулоғингга ўтганлардан эртақ тўқий,
Кел, кўзингинг ёшларини суриб олай,
Кел, ярали танларингни кўриб олай, тўйиб олай...
Нима учун ағдарилган, йиқилган
Оғир тожинг захар ўқи кўксингда?
Нима учун ёвларингни бир замон
Йўқ қилғундай темирли ўч йўқ сенда?
Эй, ҳар турли қуллиқларни сиғдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?

Андижон, 1921

АМАЛНИНГ ЎЛИМИ

Кўнглимда йиғлаган малаклар кимлар?
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда йиғлаган бу жонлар кимлар?
Қуллар ўлкасининг инсонларими?

На учун уларнинг товушларида
Ўтган асрларнинг оҳанги йиғлар?
На учун ёзмишнинг ўйнашларида
Ҳар юриш кўнглимни ништардек тиглар?

Кенглик хаёллари учдими кўкка,
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка,
Хаёлда порлаган шамларми сўнди?

Кечанинг жон олгич қоронғилиғи,
Нажот юлдузини хаёлми билди?
Шунча тутқунларнинг ҳақи, ҳақлиғи
Бир ҳовуч тупроққа қурбонми бўлди?

Оҳимнинг ўтидан чиққан шуълалар
Шарқнинг кўкрагида бир жой топмасми?
Кўксимдан қисилиб чиққан наъралар
Ухлаган дилларга силжиб оқмасми?

Ҳар кеча кўкларда ўйнаган юлдуз
Айтар эди менга: «Эрклик юлдузи —
Тутқинч эллар учун само кундузи,
Кўнгилда қолғуси унинг бир изи».

У бир из кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир, мен уни ўпмак истайман,
Агар топилмаса, бу юртлардан ҳам
Кўчиб йироқларга кетмоқ истайман.

Йиғлаган, инграган амал қизими?
Кўкдаги юлдузлар унинг изими?

1921

ЕНГИН

Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ,

Гўдаклар пайза бошида...

(Хабар)

Нега меним қулоғимда тун ва кун
Бойқушларнинг шумли тови бақирар?
Нега меним борлигимга ҳар ўйун
Ва ҳар кулги оғу сепар, ўт қўяр?

Кўнглим каби йиқик уйлар, қишлоқлар,
Бойқушларга бузуқ кўксин очганми?
Ота-она, таниш-билиш, ўртоқлар
Юртин ташлаб, тоғ ва тошга қочганми?

Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган,
Бутун кўнгил умидсизми, синиқми?

Подаларининг яйловида бўрилар
Қонга тўйгач, увлайларми кўплашиб,
Йиқиклардан ўлкаларни тўплашиб,
Ўтми қўяр алвастилар, парилар?

Табиатнинг бутун ёмон томони
Шу ўлкага фақат жилва қилдими?
Мўминларининг оқ виждони, имони
Шам сўнггандай тинсизгина сўндими?

Қиличларнинг тилларида қизил қон,
Булоқларининг суви янглиғ тошдими?
Яланг бола, яланг гўдак-маъсум жон
Найзаларининг бошларидан ошдими?

Кенг яйловга ўтми кетди, ёндими?
«Маданият» истагига қондими?

УЙҚУ

«Бормайман деди» куйига

Жим туринг, шовқинламанг, уйқу ичинда ул пари,
Юрма, тек тур, эй шамол, юрсанг-да юр бир оз нари.

Кўкда бир тўп қиз-малак уйқу куйини бошлади,
Илгари чалган тирик, жонли куйини ташлади.

Бош учида айланар бир тўп фаришта жимгина,
Кўк элининг тангриси — ой ҳам қарайдир тинчгина.

Ул олос кўзлар юмулган... куйни ёндиргачгина,
Кўп гўзал кўзларин юмдиргач, уялдиргачгина...

Чарчаган, толган, умидсиз кўзларим тўймай қарар,
Ҳар қарашда кўнглима минг турли уйларни солар...

Бу ётиш, бу уйқу, бу қандай ширин, қандай гўзал,
Жонланар, юз кўрсатар синган ва ясанган амал.

У ётиш, уйқу на ерда, на хаёлий кўкда бор,
Бу гўзал, сирли томоша менда, мен ўксукда бор.

Жим туринг. Шовқинламанг, уйқу ичинда ул нари,
Кўзларим тўймай қарар, борлиқ кўринма, тур нари...

Тошкент 1921

КУРАШ

Чақиргувчи, ўкиргувчи бир товуш
Ботирларнинг жон сўраган товшидир.
Йиқитгувчи, ағдаргувчи қўзғалиш
Яқиндаги зўр курашнинг бошидир.

Тептаклардек борар бир не билолмай,
Унда-бунда ўзни урган душмандир.
Кенг юракда тура олмай, сиғолмай
Тошиб кетган йўқсилдаги имондир.

Улуғ, қаттиқ ағдаргувчи бир кураш,
Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш.

Йўқ — яраш!

Тошкент, 1921

КЕТДИНГ

Йўлдошим, замзама бўлдинг-да, кетдинг,
Бор эдинг, йўқолдинг, ўлдинг-да, кетдинг,
Гул эдинг, очилмай сўлдинг-да, кетдинг,
Йўқлик денгизига тўлдинг-да, кетдинг.

Қичқириб орқангдан югурдим, чопдим,
Ғариблар мазорин истадим, топдим,
Кўрай деб сўнг чоғда телмуриб боқдим,
Сен эсанг юзингни бурдинг-да, кетдинг.

Элингнинг тилаги етимми қолди,
Бошига қайғини ўлимми солди?
Жонингни тангриси севибми олди?
Айтмадинг, оғзингни юмдинг-да, кетдинг.

Боқчангга ёш қўллар экалар гуллар,
Очилмоқ истайдир лола, сумбуллар.
Фироқ куйларини куйлар булбуллар,
Сен бўлса йўқликка урдинг-да, кетдинг,
Кўкармай, яшармай қурдинг-да, кетдинг.

ЎЛИМДАН КУЧЛИ

(Қитъа)

— Ўлим, сендан кучли бошқа куч борми?
Тарафингдан бир марҳамат бўлганми?

— Мендан кучли, мендан қувватлилар бор:
Мана, мендан ҳеч қўрқмайлар одамлар.

ИШҚ ЙЎЛИ

Эркин шеър

Сабрнинг косаси тўлгандир,
Бу оғир айрилиқ тўйдирган.
Оҳ, қанча газаблар бўлгандир,
Гўзалим, хабаринг бўлмаган.

Оч, ахир, очилким кўксингни,
Бир нафас ўзимни унутай,
Унутмоқ бутунлай ўзликни,
Оҳ, шундан нажотни мен топай.

Кечалар, кечалар... оҳ, сениз ва ойсиз
Бир кеча худди бир йилдир.
Қайтариб айталар: «Кечалар — рўёсиз —
Олдингда...» кўп оғир бир йўлдир.

Эй дарвиш, бу йўлда биргина йўлчи сен.
Кета бер, бир кун сўнгига етарсен.

ЯНА ҚОР

Яна қор. Оқ кафан уралди яна,
Яна кук куйди ерга парларини,
Қарганинг тиллари бурилди яна,
Яна қиш чорлади нафарларини.

Қоп-қора дев каби булут йигини
Қоплаб олди яна қуёш юзини,
Ётқизиб ёз ботир енгил туғини,
Уйкудан очмади сира кўзини.

Кутдилар ёз қизи — баҳор ойининг
Янги кунда ясалгуси тўйини.
Ёз каби турли гулга кўп бойнинг
Дедилар: бўлгуси чечак ўйини.

Қариган қиш бобой чидолмасдан,
Тўй кутилганда қилди бир босқин.
Нега эргашди унга қароли — бурон,
Кўп қўпол эрди, асти ул озғин.

Бир фақат қарғалар қор устида,
Қоғлашиб қиш бобойин олқайлар.
Тўнгдирувчи заҳар совуқ тунда
Бева-бечоралар ёмонлайлар.

Ҳар етим кўзда томчи-томчи заҳар,
Ҳар фақир уйида инглайиш ва йиги.
Ҳар сариф юзида сўнги шуъла сўнар,
Ҳар томон, ҳар тарафда бир қайғи.

Яна қиш... Қор кафан ёпилди яна,
Қарғага тўй... ўйин топилди яна.

ЯШАЙИШ

Огир-огир ва фақат қайғидан йироқ уйқу
Нечун узоқларга қочдингки, кўп ёмондир бу.

Кўзим очилди, бироқ кўрмадим гўзалликни,
Кўнглимда яс ила кўрдим бутун тубанликни.
Йўқ эмас эди гўзаллик билан чиройлилик,
Фақат улар тубида жилваланди ҳайвонлик.
Кулиб қарар эди дунёси гоҳ-гоҳлари,
Фақат кулишлар ичинда фиғон ва оҳлари.

Нечун очилди кўзим, қайга қочди уйқуларим?
Бу уйғонишда тулиб тошди, ошди қайғуларим.

КУЛМАК ИСТАДИНГ...

На учун кулмак истадинг, гўзалим?
Йўқса сўлмоқди лабларингнинг иши...
На учун тишларингни беркивиши
Бу йўли битмак истади, малагим?

Сенки, кулмак билан вужудимни
Баъзида севгига кўтарардинг:
Сўнгра бирдан яна чўқар эрдинг
Эски, беҳуда, кенг хаёлларингга.
О, қўлимни бир ол-да қўлларингга,
Кўкка беҳуда қўйма дудимни!

Севги — дард, севгувчи-да — бир тентак.
Сен-да тентакдан эътироз этасан,
Қочасан; оҳ, фақат одош кетасан,
Қайда бўлсанг-да ғирт бўғар севмак,
Севгидан қочмоқ истасанг, гўзалим,
Ташла, беҳуда ўйдир ул, азалим.

Менга бир кулмак истадинг, малагим,
Кулки, кулсин кулолмаган тилагим!..

Бухоро (ҳарбий хастахона), 1922

ЕТОҚДАН

Оғриқ олди, қайғу олди, зор олди,
Сўник кўзли, бағри эзик ёр қолди.

Қайда қолди мулла Бозор — девона,
Қулогимга ўқир эди афсона:
Эзгу жойга оқ от билан кирганини,
Дил каъбасини ўқлар билан бузганини.

Йиқиқлардан, қабрлардан товушлар,
Ўликларнинг саломини ўқийлар.
Борлигимни қўрқинч ўтлар ҳовучлар,
Хонақоҳлар фано тўри тўқийлар.

Сирли сирдан қилдай бўлсин хабар йўқ,
Йўқса йўлда ўтганлардек сўндими?
Оқ деб, пок деб юрганларда дил бузук,
Йўқса фано майсалари ундими?

Алам олди, фироқ олди, қон олди,
Амал қолди... Кўзи ёшли жон қолди.

Бухоро

(ҳарбий тастахона), 1922

ҚИЗАРИШ

Нечун қизарди юзинг қип-қизил анор янглиғ!
Дилингда ўйноқи бир шарпа ўтдими шошилиш?
Кўзингда кучли ҳавасларнинг излари қолмиш...
Қизармоғинг, йўқ эса, сирли эсгами боғлиқ?

Қизарганингда лабингдан-да бир тилак учди,
Унинг қанотлари кўнглимга ғамли ел урди,
Ўйимни ул тилагинг бирга илгари сурди,
Ва кўкда бир тўда алдамчи севгилар қучди...

Нечун, нечун яна кўзларда томчилар ўйнар?
Нечун, нечун бу аламларни кўммадинг бирга?
Нечун уларни ташладинг сўнг қўниқ — гўрга?
Нечун юзинг яна сўлгин, нечун узун ўйлар?

Лабингда биргина сўз бор, фақат дея олмайсан,
Нечун уни демакка кечмишингми қўймайдир?
Нечун мени кўрганда энди сўзлай олмайсан?
Нечун сенинг қарашинг ўйга ҳеч тўёлмайдир?

Бир оз... бир оз сўзла. Англатиб бер, сен,
Лабингда мангу ёпиқ қолмасун у биргина сўз,
Гўзал чечакдек очилсун сўнук ва сўлгин юз,
Ва мен-да дардингга бир чора, бир шифо топайин.

Лабингда қолса у сўзлар яна ўшал қизариш,
Яна кўнглингда ҳароми ва ўйноқи шарпа,
Яна сўлиш ва ўчиш... мангу, доимо қарғиш,
Битар, кетар шу балолар... лабингга жон кирса!

Нечун юзингда қизил чўғ каби ёниш, қизариш?
Ярарми менга-да билмак, нечун, нечун бу иш?..

Бухоро (ҳарбий хастахона), 1922

ОҒРИГАНДА

Бўғиқ, қисиқ, асабий бир кўнгил билан тун-кун
Тўшакда, ўйлар орасинда инграниб ётмак
Оғир... қийин...

Бу ётишнинг сўнги, сўнги келсун!
Езилмаганими бу тунлар сўнгида тонг отмак?

Кўзимда эрта ва кеч бир йигин хиёл очилар,
Хаёл билан кўраман, кўк юзи булутли каби,
Бутун кўнгил ва юраклар оловли — ўтли каби,
Булут кўзидан эса ерга оғу — ёш сочилар.

Менинг ўйимми қора? Ёки юрт кўкида булут,
Қуюқ булут тўдаси қонли ёш тўкиб йиғлар?
Меним бу хаста дилимми яна нечун тиглар?
Меним-да кўксима боқмоқчи истар ул бир ўт?

Бўғиқ, қисиқ бу кўнгил кучли ўт билан ёнадир,
У ўт орасида юртнинг хаёли жонланадир...

Бухоро, 1922

ҚИШ КЕЧАЛАРИ

(Русчадан)

Болалар, сизларга
Кўп яхшидир қишки тун.
Эринибгина ётасиз,
Тапча иссиқ, чуғ қизгин.

Гоҳ-гоҳ чиқиб тапчадан
Қувалашиб ўйнайсиз.
Эсга тушган ўйиннинг
Ҳеч бирини қўймайсиз.

Шовқин қилиб, бақириб,
Чақирасиз, жанглайсиз.
Энг сунг ётиб кампирнинг
Чўпчагини тинглайсиз.

Ташқарида қор-бўрон,
Заҳар тўкар қора қиш.
Ундан қўрқиб тўхталмас
Сизда ўйнаш ва кулиш.

Аммо бу хил севинчлар
Ҳаммада ҳам бўлмайди.
Ҳамманинг ҳам боласи
Қишда ўйнаб-кулмайди.

Ер юзида жуда кўп
Йўқсил, етим болалар.
Бечоралар нонга ҳам
Яхшигина тўймайлар.

Баъзиларнинг ёш чоғда
Оналари ўлгандир.
Шундоқ қилиб ёшликдан
Гул юзлари сўлгандир.

Улар учун на танча,
На ўтин бөр ва на чўғ.
На чўпчаклар айтгали,
На севгали киши йўқ.

Шуиндоқларни кўрсангиз,
Кўнгилларин кўтаринг.
Ё ака, ё ука деб
Бирга туринг, бир юринг.

Чоржўй, 1922

ЎТЛИ СУВ

Зўр денгизнинг тўлқинлари бағрида
Юз йилларнинг қонли, қўрқинч изи бор.
Юмшоқ сувдан бирикдирган оғзида
Шафқат билмас исёнларнинг сўзи бор!

Қандай мағрур аҳмоқларким, тинч ерда
Тот олурлар уни қарғаб, сўкмоқдан,
Йўлчи бўлиб йўлга чиққач, бу ерда
Жон берарлар даҳшатидан қўрқмоқдан.

Қора булут кўзларидан кўп чоқлар
Ховуч-ховуч янги кучлар оладир.
Эй тинч ерда кулар юзлар, ўйноқлар,
Сизга ёлғиз қовоғини соладир.

Саватингиз, хуржунингиз кўрдиким —
Кўз ёшлари, қайғилардан тўлмишдир,
Учиб ўтган йўлчилардан сўрдиким —
Қўлингизда жон йигитлар ўлмишдир.

Қўпирар ул, ҳовлиқар ул, тошар ул,
Гўрингиздан наъра тортиб ошар ул!

Тошкент, 1922

СЕВГИ ВА САЛТАНАТ*

Кенг талада кийик ўйнар,
Кийик кўзин йигит ўйлар,
Кийик кўзи кўнгил тортар,
Ошиқ кўрса дарди ортар.

Кийик кўзи ўйноқ бўлмас,
Йигит қанча боқса тўймас,
Еш йигитнинг ишқи ўлмас,
Кетса... сира қайтиб келмас.

Севсанг севгин ёшлигингда,
Чин севгига бошлигинг-да,
Бир севгидан сўнгра севмак,
Севгини алдамоқ демак.

Ўрдаларда севги бўлмас,
Шаҳзодалар сева билмас.
Севги асил яйловларда,
Ҳунармидир ёв-ёвларда?

Тангри севги яратғондир,
Яйловларга тарқатғондир,
Ўрдалари бек — хонларнинг
Уясидир ёмонларнинг.

1922

* Бу парча Чўлпоннинг «Чўпон севгиси» пьесасидан олинган.

ШУ КУНДА

Истагингга етар экан қанотларинг синдими,
эй кўнглимнинг булбули?
Сенга қарши кулиб турган гўзал чечак тиндими,
ташладими бир йўли?
Ҳаво ёрган кўкрагингни севги ели тилдими,
қон тўлами ҳар томон?
Кўзларингга айрилиқнинг ипларини илдими?..
Шу қилиғи кўп ёмон.
Ё эркинлаб ҳидлагали бермайларми гулингни,
тўсаларми йўлингни?
Гул ўзими кўзларингдан кўзларини қочирди,
йўқликларга ёширди?
Шу юлинган парларинг-ла учолмассан, йўқсил қуш,
У умидлар ҳавосидан энди бир оз тубан туш!..

Тошкент, 1922

СЕНДАН ЙИРОҚДА...

Йироқлашдим, узоқлашдим бир неча кун сендан,
ҳол сураб кўр мендан,
Нега мунча огир келди бу йироқлик менга,
англатайин сенга!

Чунки сенинг қаршингда мен айрилиқни ўйламай,
кўзларингга тикилдим,
Ўзлимга, борлимга баҳо қўймай, санламай
ерга қадар эгилдим.

У кўзларинг тошқинида балиқ каби сузган мен,
айрилиқни ўйлайми?
Бошқа дунё, бошқа ўйдан боғланишни узган мен,
сенга қараб тўяйми?

Мана энди бир неча кун сендан йироқ қолдим-да,
қайгуларга кўмилдим.
Айрилиқда — қайғу ичра улушимни олдим-да,
кўзларингни хўп билдим!

Энди сенга кўнгил дардин буткул очиб берайми,
истайсанми сен шуни?
Истамасанг, қистамайман... олдин сени кўрайми.
сўнг айтайми мен уни?

Яхши... энди қанотимни ростлайин,
Учиб бориб олдин сени топайин,
сўнг дардимни очайин!..

Тошкент, 1922

БАРГ

Жонланди, яшарди, кўкарди қарашим,
Ўзимда бир турли эркинлик сезаман.
Қўнглимда қолмади шу топда ғам-ғашим,
Умиднинг ипаклик қилини чўзаман.

Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса юмшоқдир,
Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса яшнайдир.
Шу боғда, шу чоғда ҳар нарса оппоқдир,
Қуёш-да нурини ҳовучлаб ташлайдир.

Ариқда сувларнинг ўйноқи кўшиғи
Шохларда ухлаган барглари уйғотди,
Айниқса, шамолнинг у юмшоқ шўхлиғи
Шохларда барглари титратди, ўйнатди.

Қип-қизил қанотли капалак, йўлида
Учратди чиройли чизанак қизини,
Капалак тикилгач, у қизча қўлида
Ушлаган япроқ-ла беркитди юзини.

Олтинли қўнғизни болалар ушлашиб,
Ип билан кўкларга учириб ўйнайлар.
Қулликни севмаган йўқсилни кучлашиб,
Нимага ўзининг эркига қўймайлар?

Лабларим шу тунда чанқаган, қизарган:
Кавсарнинг сувидан шароблар истамас.
Фаришта қилиқли, малика қизлардан
Чанқовни босғувчи бир ўпич сўрамас.

Кўклардан малаклар қиз бўлиб тушсалар,
Яна мен ўтларни қўйнимга қўймайман.
Қўйнимга тўлсалар, қўйнимдан тошсалар
Гулларнинг ҳидлари... мен сира тўймайман!

Ўпмайман шу чоғда фаришта — малакни,
Ўпаман бутوقда титраган бир баргни...

ВИЖДОН ЭРКИ

Ай тутқинлар, ай эзилган,
Ай қийналган йўқсил эллар,
Ай умидсиз, ай чизилган
Дор олдига... Оппоқ диллар!

Ай бевалар, бечоралар,
Ай боғланган кишанларга.
Ай эрк учун оворалар,
Кўп ялинманг сиз уларга!

Бўрилардан омон кутмак —
Тентакларнинг ишидир ул.
Ҳар монеъни ҳатлаб ўтмак —
Турмушда энг тўғри бир йўл!

Зулм олдида ҳар бир нарса,
Эҳтимолки бўйин эгар.
Агар зулм авжга келса,
Кўк боши-да ерга тегар.

Ҳайвонларга, инсонларга
Золим эга бўлмай қолмас.
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ — мумкин эмас!

Самарқанд, 1922

ШАРАФЛИ ХИЗМАТ

(Ўзбек саҳнасининг қимматли санъаткори
Саъдия Тўташга)

Эй, йўқсиллар саҳнасида энг қимматли санъаткор,
Эй, занг босган кўнгилларни оқартувчи малика! —
Букун сени кўнглим бутун борлиги-ла, олқишлар,
Фақат қанча олқиш, ҳурмат қилинса-да оз сенга!

Ўзбек қизи ўз оғзи-ла айтолмаган сўзини
Сенинг ўткир тилинг билан эшиттирди элига,
Ўзбек қизи сил оқартган, сўлгин, ғамли юзини
Сен орқали кўрсатди-да, қутултириш йўлига.
Букун юртининг ҳар ерида ўзини тиккан йиғитлар,
У қопқора пардаларга: «Йиртил, энди бас!» дейлар!

Эй, пардалар, чимматларнинг остидаги қайғуни —
Тирик жонли шакли билан эл кўзига кўрсатган,
Эй, деворлар орқасида йиғлагувчи чолгини
Қулоқларга эшиттириб, шафқат ҳисси қўзғатган,
Эй, санъатнинг энг ҳаваслик, энг берилган малаги,
Букун сенда саҳнамининг барча умид, тилаги!

Ўзбек қизи яна кўп йил кишанлардан қутулмас,
Кўз ёшлари яна кўп йил ўз юзига тўкилур...
Унинг юзи яна кўп йил шодлик кўрмас, очилмас,
Яна кўп йил товушлари коронгида йўқ бўлур...

Шунинг учун мendan сенга энг сатмий олқишлар,
Эй, йўқсиллар саҳнасида энг қимматли санъаткор!..

Тошкент, 1922

ЮПАЛМОҚ ИСТАГИ

Билмадим кўнглимни юпатгай кимлар:
Боғларми, тошларми ё оқар сувлар.
Ёки кишанлардан бўналган қуллар,
Ёки севиюмасдан таниланган туллар?

Ёки ойдин тунда кўзимни олмай
Кўклардан юпатқич юлдуз ахтарай?!
Ёки тонг чоғида сабо юпатгай,
Ёки ойдан томган вафосиз нурлар?

Ёки кўз ёшидан йиғилган бир кўл
Бўйида эгилган толда бир булбул
Сайраса, йиғласа, маъшуқаси гул
Қулганда юпатгай кўлдаги ҳурлар?

Чарчаган йўловчи йўлдан аданса,
Текис йўл қолса-да, тоғларни ошса,
Йўлни кўрсатувчи юлдуз-да қочса,
Шунда юпатгайми яланғоч чўллар?

Эркин далаларнинг эркин султонин,
Сонсиз подаларнинг ёлғиз чўпонин
Най чалиб тоғлардан истаса ёрнин,
Балки юпатғуси «ёр» деган куйлар?

Турмушда, хаёлда... ҳар бир нарсда
Ёлғиз алданишни кўрган бир банд
Борлиққа қарғишлар ёғдирган танда
Балки юпатғуси у аччиқ сўзлар?

Денгизлар қайнаса, тошса сувлари,
Кесилса йўлчининг истак йўллари.
Денгизга айланса унинг ва сўллари,
Балки юпатғуси ҳўлланган кўзлар?

Кўнгилда уйғонса енгил ҳаваслар,
Узилса, бузилса олтин қафаслар,
Бирга ичишсалар бир тўда мастлар,
Балки юпатгайлар ўйноқи қизлар?

Ўйланган ўйларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўгиллар...

*Жумабозор станцияси (Ўрта Осиё темир йўли),
1922*

КЕТГАНИНГДА

Клеупатрага

Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайгуларим-ла?
Хижронлик куйини бошлаб
Йиғловчи чолгуларим-ла?

Севгимдан сўнгги малаклар
Тўп-тўғри кўкками учди?
Кўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?

Ортиқ сен мендан узоқда
Кўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?

Ортиқ сен ундаги богда,
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... барча жаҳон жим,
Ер ютса яхши шу чоқда!..

Кетдингми сен мени ташлаб?
Қолдимми қайғумни бошлаб?

Тошкент, 1922

ҚЎЗҒАЛИШ

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан дегаи афанди!
Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган,
Эй! Бўйшимга кишан солиб, ҳалокагага судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!

Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур,
Томиримда қўзғалишининг ваҳший қони гупурди.
Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди,
Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузилур!

Эй! Сен мени қул ўрида ишлатгувчи афанди,
Титра, кўрққим, боғлиқ қулинг бош кўтарган куч энди!

Тошкент, 1922

САТАНГ

Қоп-қора сочидаи иккита гажак
Буралиб-буралиб юзига тушмиш.
Қолганлари яна бўлакма-бўлак
Белидаи — илондек ерга чўзилмиш.

Унинг юзларида бошқа қизлардек
Кетсиз қайгуларнинг излари йўқдир.
Балки, эрда ўсган эрка қизлардек
Тўлғин юзларида доим шўхликдир.

Қўзлари кулишдан бошқани билмас,
Ҳар доим оғзидан шакар тўкилур.
Севгидан бошқага бўйин эгилмас,
Олдида суфийнинг аҳди бузилур...

Ихчам бармоқлари қилда югурса,
Жонсиз қиллардаги қуш каби сайрар.
Енгил оёқлари йўргалаб кетса,
Сил бўлган кўнгил ҳам очилар, яйрар!

Қизил юзларида икки гажакча...
Айниқса, кўп кўркам бўлган шу кеча!..

Тошкент, 1922

КЎНГИЛ

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Хақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен,
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки сен ҳам хур туғилгансан!

Тошкент, 1922

* * *

(Александр Блокдан)

Кўнгил жимдир. Совуқ кўкда,
Қараб унга ёниб турган
Ҳануз-хола у юлдузлар.

Бутун атроф ва ҳарёқда,
«Нон, олтин!» деб фиғон қилган
Талашчи, ғалвачи эллар.

У жим; лекин фиғонларга —
Қулоқ берган ва кўз тиккан
Узоқларга — йироқларга!..

Тошкент, 1922

ОДАМ ВА ҚУШ

(Русчадан)

Гузал қушлар! Менинг мунда борлигим,
Ҳеч сабабсиз қўрқитадир сизларни!
Сира қўрқманг! Сайрай беринг эркинлаб,
Қўнглингизда яшрин ётган сирларни!

Ҳам далада, ҳам боқчада — тинч бўлинг!
Тутмоқ учун сизга тузоқ қўймайман.
Эркинликда эркили бўлиб яшашнинг
Қиммати мени ўзим ҳам биламан!..

*Тошкент,
1922*

КИШАН

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!
Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир!

На мудҳиш, на совуқ-манхус, на қизганмас қучоғинг бор!
Башар тарихининг ҳар саҳфасида * қонли доғинг бор!

Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдирким, бутун борлиқни заҳр айлар!

Қулф бирлан сенинг эркингда кўп йиллар қолиб кетдим...
Фақат ҳар тебранишдан қутулишлиқни умид этдим.

Кишан, гавдадаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир.
Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!..

Тошкент,
1922

* «Д»ни «ид» (и)га айлантириб, қаттиқроқ чўзиб ўқимоқ лозим («саҳфасида» каби), йўқса, аруз ўрнида ёзилган бу парчанинг вазни бузиладир. Бу парчада шунга ўхшаган жойлар яна бир мунча бор, умуман аруз вазнида ёзилган парчаларда шу қонда кузатилмоғи керак.

ҚИШ ОЛДИДА

Кўклам кетидан ёзни узатдик, у-да кетди,
Кузнинг-да булутли, қора даври келиб ўтди.

Барглар яна саргайди, тўкилди... яна бўшлик...
Қушлар яна тўп-тўп қочалар... қарға, фақат, шод!
Ҳар нарсада бир қайғи, кадар, ранги сўлишлик...
Ичдангина, тинсизгина ҳар нарсада бир «дод»...

Дунё... яратилганда хунук, чиркин эмиш-да,
Кўклам била ёз унга кийимлар кийгизармиш.
Куз... ҳеч кўра олмас, ичи тор, қизғин эмиш-да
Ҳар нарсани сўлдиргувчи қўлни тегизармиш.

Куз даврида дунё кийими қолмас эмиш-да,
Қиш чоғида унга қарамоқлик-да ёмонмиш.
Бир қарға, фақат, кузларини олмас эмиш-да,
Қарға шу учун қишда куярмиш-да, ёнармиш...

Холбуки, на куздан ва на қишдан юз ўгирмай,
Ҳар қайсисидан кўнглим учун топдим ўйинлар.
Ёзлар каби қишларда-да ғам рангини кўрмай,
Ўтмакда қуёш қўйнида кунлар каби тунлар!

Дунё кийими йиртиқ эса қайғи керакмас,
Куннинг бирида ерга тушар пахта каби қор.
Дунё танига қор кийими нега келишмас?
Оқлик ичида қоп-қора кўз... ўт каби чақнар!

Кўклам каби қишнинг-да гўзал гуллари бордир,
Ёзлар каби қишларда-да олтин кечалар бор.
Кўклам каби қишнинг-да гўзал тунлари бордир,
Қишларда-да ёзлар каби жон — муъбачалар бор!

Кўклам-да кетиб, ёз-да битиб, куз-да тугалди,
Эй, қиш бобо, чиқ ўртага, навбат санга келди!..

АЛАМЗАДАЛАР...

«Ўликка йиглаш маъъ қилинсун»

(Маъкама қарори)

Вой, бу қандай замонки, қандай иш?
Йигламоқ энди йўқ бўлар эрмиш...

Бобом ўлганда биз етим бошлиқ,
Туғнимиз устидан чизгиб белни,
Ушладик тол таёқни, кўз ёшлиқ,
Йигладик... йиглатиб бутун элни...

Бизни кўрганда ҳар киши дедиким:
«Баракалла, қуйиб, ёниб йиглар!»
Бизда лекин ғараз бўлак эдиким,
Муни ақли тула киши онглар!

Бобомиз ўлди, кетди... раҳматлик,
Ўзи ҳам кўб ёмон қариб эди-да...
Ўлиши бўлди бизга заҳматлик,
Бу маҳалла-қўйи ёмон эди-да!

Бўйинимиздан ботиб кетиб қарзга
Ҳовли-жойларни балки сотгаймиз,
Сўнгра бор-йўғимизни сарф қилиб арзга,
Қозининг йўлларида ётгаймиз...

Вой бундай қарор, бу қандай иш?
Шу балоларми йўқ бўлар эмиш?..

1922

ЭРКИНЛИК ИСТАГИ

Эркин кўнглим чидай олмас бу сиқик,
Бу боғланган, бу «эғалик» турмушда.
Агар шундай кета берса, бу аниқ,
Тилак учун қила олмас бир иш-да.

Шунча чоқлар чидаб келган кўнглимга
Бу кунгина ўз чизиги тор келди.
Гўё унинг қўл тегмаган бўйига
Ин боғланиб, жуда қаттиқ тортилди.

Ул интилиб, ул уриниб ётадир,
Тор қафасдан қутқаргали ўзини.
Теваракка аччиқ қарғиш отадир,
Билмадимки, қон босганим кўзини?

Бундан бурун ул кўп оғир тинларни
Чидам билан, тинчлик билан ўткарди.
Қаршисида авраб турган жонларни
Кўра туриб қурамади, кеткарди.

Шунинг учун тубанларнинг тубани
Ёвуз, бузуқ кишилар ҳам эркинча
Таларларди, эмарларди-да уни
Сўкарларди орқасидан ҳар кеча.

Ул қандай тор, қандай сиқик ерларда
Қандай бузуқ чизикларда бўлмади?
Ул қандай хур, қандай тубан эрларда
Қилини ҳам қимирлатмай турмади?

Энди ул-да тор чизикдан безгандир,
Қайтиб унга киришликни истамас,
У маъносиз «эғаликлар» эзгандир,
Улар билан бир тин бўлсин туролмас.

Ул эркинлик, ўзбошлилик истайдир,
Кетга қараб — ўлим бўлсин — кетмайдир.

ҚИЗЛАРНИНГ ДАФТАРИГА

Кўнгил, тинмас кўнгил, энди етар, кўз тикма гулларга,
Гўзалдир, ёшдир ул гуллар... фақат алданма уларга
Ки, қизғонмас, кўнгил қўймас сенингдек оқкўнгилларга..

1922

БИНАФША

Бинафша сенмисан, бинафша сенми,
Кўчада ақчага сотилган.
Бинафша менманми, бинафша менми,
Севгингга, қайгунгга тутилган?

Бинафша, нимага бир озроқ очилмай,
Бир эркин кулмасдан узилдинг?
Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,
Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?

Бинафша,
Айт менга,
Кимлардир уларким,
Игнани бағрингга санчалар?
Бинафша,
Бир сўйла,
У қандай қўлларким,
Узалар, ҳидлайлар, янчарлар?
Бинафша, шунчалар чиройли юзинг бор,
Нимага узоқроқ кулмайсан?
Бинафша, шунчалар тортувчи тусинг бор,
Кўнглимга исриқлик тўкмайсан?
Бинафша, йиглама, бинафша, кел бери,
Қайғингни қайғумга қўшгил.
Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери,
Бу ердан кўкларга учгил.
Бинафша, гўзалим, қайғулим, келмайсан,
Қайгунг зўр, қайғумни билмайсан,
Менга бир кулмайсан.

1922

КЎКЛАМ ҚАЙҒУСИ

Эй қоронғи узун қишнинг хаёли
Кўклам чоғи кўзларимда ўйнама!
Айрилиқнинг чидаб бўлмас малоли
Кўклам, майса юзларида қайнама!

Бир оз... бир оз кўнгил берай кўкламда
Шафтолининг гўзал, қизил юзига,
Бир оз... бир оз алданмайин кўнглимда
Бош чиқарган йигитликнинг сўзига.

Қаршимдаги кулиб турган юмшоқ қиз
Кўм-кўк майса ўртасида бир гулдир.
Кўп йиғладим... ёшларимни қатор чиз
Ва қаршимда гўзал қизни бир кулдир!

Кўклам чоғи... Сайроқ булбул сайрамас,
На учунким, танбуримнинг тили йўқ.
Ул гўзал қиз чин қараш-ла қарамас,
На учунким, умидимнинг йўли йўқ.

Тилларимда ҳар кўкламнинг кўшиғи,
Юрагимда ҳар гўзалнинг севгиси,
Кўзларимда ҳар қайғидан бир йиғи,
Юзларимда алданишнинг белгиси.

Ёлғиз менми кўклам чоғи йиғлаган?
Ёлғиз менми ҳар умидда алданган?
Ёлғиз менми кўкрагимни тиглаган?
Ёлғиз менми севинч билан бўлмаган?
Эй кўкламнинг кўз торгувчи келини,
Нима учун йиғлатасан бир мени?..

1922

ТУН

(Эркин шыр)

I

Тун ёмон, тун қоронги,
Тун қўрқинч, тун азоб.
Тунда эски ва янги —
Ҳар нарса — хаёл, сароб.
Туннинг узунлиги,
Чуқурлиги кўп ёмон.
Туннинг бузуклиги,
Елгизлиги беомон.
Тунда ҳар нарсанинг товуши
Йироқдан гувиллаб келар,
Тунда кўп чоғлар юзимга
Жинларнинг қўллари урилар.
Ох, туннинг қалин пардаси
Қандай гуноҳларни яширмас.
Ох, туннинг товушсиз наъраси
Ҳеч жонни қўрқитмай қолмас.
Туннинг яширин қучоқларида
Ўлимлар, қонлар тўлгандир,
Унинг алдамчи боғларида
Қанча ёш гуллар сўлгандир.

II

Тинчланиб ўлтуруб юлдуздан
Эртақлар эшитмак бўлсам,
Ё ўзим истаб топган қиздан
Бир қараш, бир кураш сўрасам.

III

Ҳар ердан қанча товушлар
Девлардек наъра солурлар,
Теграмда найза-қиличлар
Жонимга ҳамла қилурлар.
Салқин сув кони — булоқлар

Кундузлар чанқаганимда
Шир-шираб кўнглимни йўқлар,
Мен дарров олмаганимда
Баттарроқ қайнаб оқарди.
Бир ҳўплаб шунда мен ичсам,
Кайфимга қанча ёқарди.
Истардим, қўйнига қочсам,
Оҳ, тунда оғу бўлар ҳар
Манбадан томчи сув ичсам,
Оҳ, тунда нозли булоқлар,
Кўнглимга тарқаталар ғам.
Бу тунда севгили ёрим,
Қолдингми мендан узоқда?
Билмайсан, оғриқли бағрим
Қон йиғлар тунда, бу ёқда.
Бу тунким, сирли қоронғи,
Йўлларда шарпа-да йўқдир,
Кўнглимда тўп-тўла қайғи,
Оҳ, йўллар қанча узоқдир.
Кел, энди ташлама, қўйма
Бу туннинг қўйнида ёлғиз.
Ҳижронни бошимга ёйма
Эй тундек сочи қора қиз.

КЕТ

Кет, кўзимни алдагувчи хоки нур,
Кет, оловли чизигимдан нари юр.
Кет, заҳарли қизғалдоқни иргитма,
Кўнглимдаги сўнг умидим йўқ этма.
Кет, илоҳий виждонимни булғама,
Бутлар билан тегарамни чулғама.
Кет эй, тўққиз пари, гўзал қора қуш,
Йиқиқ бўлган кўкрагимдан четда уч.
Кет, севгимнинг улуг ёви, кўринма,
Лаънат сочиб ёиларимда юринма.

Эски дўстлар йўл адашиб ўлдилар.
Янги дўстлар бунинг учун кулдилар.
Янги йўлга оёқ босмай тўхтасам,
Бу йўлларда қутулишлик йўқ, десам,
Сен ул чокда қайси йўлга солардинг,
Фалокатдан қандай тортиб олардинг?
Сенинг қўпол... қийнагувчи қилигинг,
Кет, мангулик йўққа кўчсин борлигинг.
Кет, малаклар достонини ўқима,
Кет, аслсиз эртақларни тўқима,
Кет, севгили кўкрагимга тинчлик бер,
Кет, сенинг-чун қучоқ очган қора ер.
Кет, жонимни қийнагувчи жоду — хур,
Кет, кўнглимни алдагувчи ёлгон нур.

1922

АЛДАНИШ

Беш йиллик ёнишим бир йил учунми?
Эркалаб ўтқувчи бир ел учунми?

Кўзимга кўринган саробми эди,
Мен шунга алданиб тоғларми ошдим.
Севгимнинг боқчаси харобми эди,
Шу боқча ичида йўлми адашдим?

Кўзимни ўраган киприкми эди
Ёки кўк тусида пардами эди,
Кўнгил шу чоққача тирикми эди,
Жоним кўклардами, тандами эди.

Қўлимни тегиздим... Одам эди-ку,
Кўзимда ўйнаган бир нур эди-ку,
Сезгим-да соғ, тетик, бардам эди-ку,
Бўйнимга қўл солган бир хур эди-ку.

Нега мен сезмадим? Ўт эмасмиди?
Шул ўт ичидаги мен эмасмидим?
Каъбамга осилган бут эмасмиди?
Бутни тангри деган мен эмасмидим?

Мен уни хаёлий, тотли бир севиш—
Илоҳий муҳаббат, ишқ билан севдим.
Беш йил, шунинг учун беш йил англайиш...
Ёниш, куйишларим... оҳ, энди билдим.

Оҳ, энди билдимким, барчаси хаёл,
Барчаси бир тотли, роҳат туш энан.
Кет, йўқол кўзимдан, ҳақиқат, йўқол,
Бағримга ботмоқда оғули тикан.

Чиндан-да мен у кун ёлғизми қолдим,
Чиндан-да у ўтли севги битдими?

Чиндан-да турмушдан оғизми олдим?

Чиндан-да умидим буткул кетдими?

Чиндан-да кўнглимда севги ўтлари

Чўғсиз ўчиб қолган шамдек ўчдими?

Чиндан-да каъбамнинг санам, бутлари

Кул-парча бўлди, буткул кўчдими?

Чиндан-да мен букун севмасми бўлдим?

Чиндан-да муҳаббат ўtimi сўнди?

Чиндан-да мен букун тиканми илдим?

Кўнглим бу алданишга, оҳ, қандай кўнди?

Севгимнинг яшаши бир йилми эди?

«Ғув» этиб ўткучи бир елми эди?

1922

ИШҚ

Усмоплича

Илк аввал кўзими ишқ ила очдим,
Ишқинг майдонига қоними сочдим,
Ишқсиз ўлкалардан у онда қочдим,
На замон боғладим зиннор ишқи.

Ишқ дея айрилдим диндан, имондан,
Англамам ҳеч бир жой инсоф, виждондан,
Ишқа сажда этдим, бўлдим у ондан
На замон қатл этдим каффор ишқи.

Жаннат баним учун қуруқ саҳродир,
Ишқинг саҳросиким, банга маъводир,
Аксини сан банга нақадар қондир,
Қонмам, чунки билдим гулзор ишқи.

Ишқнинг майдонида бир жаҳлу оним,
Бир маҳшар қўпарур ҳар дамда қоним,
На буюк баним, боқ, ишққа имоним,
Ярадаз, чўкдирдим жаббор ишқи.

Бан ишқнинг мулкина ягона хоқон,
Банга бўйин эгар бор жумла султон,
Илашур ўрдума шуйла бир боққан,
Кўр нижа саф биста ашкор ишқи.

Сўйларкан дилларим на ёмон сўзлар,
Ёзаркан қаламим на хазин ағлар,
Соддадил бунлардан на маъни анғлар,
Билмаз куч ўлдуғин изҳор ишқи.

1922

БИТДИ

Бер қўлингни, шу титраган қўлим билан сўнг дафъа
Бир қисайин, сўнгра ортиқ у қўлларга тегмак йўқ.
Қўзларингни сўнгги марта тушир хира кўзимга,
Кўкрагимга киприкларинг сўнг мартаба отсин ўқ.

Кўкимизда ҳануз учмай қараб турган юлдузнинг
Кўр юзини, айрилиқнинг кузи билан сарғайган.
Сен кетасан, юлдуз учар, ёлғизликда ташланган
Ўксигингга ҳаёт бермас ёғдулари кундузнинг.

Бер қўлингни сўнг мартаба, ёлғиз қолган ўксукман,
От ўқингни сўнг мартаба, алам куттан кўксимга.

1922

ОППОҚ ОЙ

Қучоғингда қалтирайман, титрайман,
Ортиқ сендан безди кўнглим, оппоқ ой.
Йўлни очсанг, энди бундан кетаман,
Қўклам яқин келган дейлар, бир қарай.

Қўкдан тушган енгил, оппоқ парлардан
Қудрат қўли сенга кўйлак тўқийди.
Учиб келиб узоқ-яқин ерлардан
Бир тўп қарга мадҳиянгни ўқийди.

Қўклам яқин деган сўзни эшитиб,
Қўзларингга замҳарирдек ёш келди.
У ёшларинг жам бўлишиб, уюшиб
Осилдилар... бўйнинг ерга эгилди.

Қовуз юзи икки қарич муз бўлган,
Ёш болалар тийганишиб ўйнайлар.
Ушуб, тўнгиб масжиддаги чол ўлган,
Етим қолган болалари йиғлайлар.

Жар қишлоқнинг йўлида ҳам шаҳарга
Қаймоқ ва сут келтирувчи бир бола
Тўнгиб ўлган, ҳар куш эрта-саҳарда
Шундай қилиб бир неча жон йўқола.

Қучоғингда жуда совуқ, оппоқ ой,
Қўклам келсин, бир севинай, бир ўйнай.

1922

ЮРТ ЙЎЛИ

Узоқ... оғир йўлга чиққан йўлчиман,
Бу йўлларда қолоғузим юлдуздир.
Мен юртимнинг пок истакли кучиман,
У юлдузнинг тугалиши кундуздир.

Томирларим, олов каби қайнаган
Қонларини кечмишлардан олмишдир.
Билагимда ирғиб, чоғиб ўйнаган
Унутмаким, оёқларинг толмишдир.

Узоқ йўлнинг йўлчисиман, бораман,
Истагимни бу йўллардан оламан!..

Бухоро, 1922

ИРФОН КЕЛАДИР!

*(Ўзбек билим юртини биринчи мартаба
битириб чиққан 5 йигитга)*

Шу йигитларки, қўлга турли асо
Ушлашиб йўлчиликни кўзлайлар.
У улуғ йўлки, бир улуғ саҳро,
Чин саодатни шундан излайлар.

У қуруқ, кимсасиз, ваҳима йўлдан
Чарчамай, сусамай утиб кетмоқ!
Тугамай ўтли пнтилиш дилдан,
Бор тўсиқларни йўқ этиб кетмоқ!

Шу ёмон, зим-зиё, узун кечалар
Бизни ютмоқ, битирмоқ истайлар.
Эскилар қутқаришга келмайлар,
Балки, қонларни томчилаб ичарлар...

Тоза қонларга иштаҳа сақлаб,
Кутадир йўлда оч, харис душман.
У улуғ йўлни нур билан тозалаб,
Ётасан истагингга, эй, ирфон!

Чунки, сен — янги, тоза бир кучсан,
Билагинг бир темир, пўлат кабидир.
Чунки, сен ёғду, нурга кўп ўчсан,
Тилагинг бир олов, бир ўт кабидир.

Сен учун йўқ — ўлим, мазор, йўқолиш,
Сен учун бор — ҳаёт, яшаш, уриниш.
Эзгу истакка тўғрилаб йўл олиш
Ва йўлларда чарчамай югуриш!

Шу тилакларга зўр, улуғ ҳурмат!
Шу юракларга сўнгги йўқ — ҳиммат!..

Тошкент, 1923

ЎЗБЕК ҚИЗИ

Қирғон эдим бир кун боғчага,
Япроқ янглиғ титраб-қалтираб.
Қарар эди кўзим тўрт ёғимға
Қурқа-писа, ўтдай ялтираб.

Алла қайдан, дейман, ёнглишғина
Йиртқич эрим келиб чиқмасун.
Ёхуд сезиб қолиб қайинона,
Ўстларимга тоғлар йиқмасун.

Йўқ... ул куни тангрим сақлади-да,
Улар мени сезмай қолдилар.
Менга қараб чечак-гуллар унда
Севиниб кўзни солдилар.

Мана бу гул бу кун тонгдагина
Чиқғон чойшаб-парда остидан.
Парда йиртиб, мен ҳам чиқғонимда
Тўсиб чиқар эрим қаршимдан.

Менинг бахтим қуллар бахти янглиғ—
Ёруғ ўлкаларда яшайдир.
Бахти йироқ, кўнгли тўла қонлиғ—
Эркин Шарқнинг тутқун қизидир.

1923

КЕЧИРИШ

Баланд-у паст, катта-кичик бинолар
Қизил, кўм-кўк, яшил томлар устида
Ола-була, қуюқ-суюқ булутлар...
Кўкни қоплаб бир томонда тўпланган!

Кун ботадур... тарқоқ, ёйиқ лолалар,
Унда-мунда булутларнинг юзида
Сил юзидек ранги кетиб сулиблар...
Қоронғилик Шарқ томондан қўзғалган!

Шом азони... муаззиннинг йўсунсиз,
Кучсиз товуши титрабгина чўзилган...
Ёмғир пича ёғиб ўтган, бузилган—
Қинғир кўча четидаги узун из...

Қисмат излаб ҳар томонга тарқалган
Катта-кичик, ёшу қари бўшашиб,
Ҳориб, чарчаб секингина қайтадир,
Маҳалланинг бир ерига тўпланган
Бир тўп бола... турлик ўйин ўйнашиб,
кетганларни кутадир...
Белгисизлик қанотини кенг ёйиб,
Қоинотни қучоғига тортадир.
Чироқлар ҳам жин кўзидек йилтиллаб
Хира қараб, мунгайиб
Қуриндилар
килкиллаб—
Ёмғир суви ер бағрида ётадир.

Тошкент, 1923

МЕНИМ ЙЎЛЛАРИМДА

Меним йўлларимда чўзилган тоғлар,
Қорга қўйин очган қатор доvonлар...
Қўзларим йўлларга тикилган чоғлар
Қўнглимда йўл юриш истаги қайнар!

Қорга қўйин очган қатор доvonлар,
Сизга қараб туриб кучни чоғладим.
Қўнглимда йўл юриш истаги қайнар,
«Юриб ўтаман!» деб белни боғладим!

Сизга қараб туриб кучни чоғладим,
Меним йўлларимда чўзилган тоғлар!
«Юриб ўтаман!» деб белни боғладим,
Қўзларим йўлларга тикилган чоғлар...

1923

БАС ЭНДИ!

Етар, бас, чекдан ошгандир
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Туликдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Қўнгилда сўнгги интилмак,
Қўзимда сўнгги ёш қолди,
Қучимда сўнгги талпинмоқ!

Бу қарғиш, бу ҳақоратлар
Қучимни тортмоқ истайдир.
Тубанлик ҳам сафолатлар
Ўзимни ютмоқ истайдир!

Қўнгилда сўнгги интилмак,
Шу ҳолда кетмак истарман.
Қучимда сўнгги талпинмоқ,
Амалга етмак истарман!

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Ёвимга отмоқ истарман!
Қўзимда сўнгги ёш қолди,
Амалга етмак истарман!..

Тошкент, 1923

ЧЕЧАК

Бир кечанинг эсдалиги

Янгигина япроқ ёриб чиққан чечак,
Беш-олти кун ҳар ким учун тансиқ бўлур.
«Битди иси» деб ташласа бирор тентак,
Ҳар ким тепса, ҳар ким эзса, у — ҳақлидур!
Беш-олти кун кўкракларда улуғланиб,
«Мен гўзалман, чиройлиман!» деган гулни,
Ерга тушгач, олиб кўринг... сўлгинланиб,
Ўлим тусли ранги билан истар чўлни!
Ва айтарки: «Агар чўлда, биёбонда,
Бир ёввойи, ҳидсиз чечак бўлса эдим,
Узиб олиб ерга урмас ҳар инсон-да,
Кенг саҳрода ўзим яшнаб, сарғаярдим!
Ҳар хоин қўл мени ерга урмас эди,
Ҳар бир оёқ кўкрагимдан юрмас эди!..»

Тошкент, 1923

СЕВИНЧИНГНИ ҚУРАЛА!

Уёлмасдан, тортинмасдан ҳар кишининг ёнига
Ўйнаб келган, кулиб келган, эй гуноҳсиз ёш бола!
Сенга ҳали жуда узоқ кирмак одам сонига,
Шунинг учун сира тинмай севинчингни қурала!

Янгигина япроқ ёзган эрка, тоза бир гулсан,
Шунинг учун ҳар бир назар, ҳар қарашинг тозадур.
Ҳар боқчада, ҳар дарахтда шарақлагон булбулсан,
Ҳар сўзингни бир фаришта қанотига ёзадур.

Бу борлиқнинг қайгусини англамагон ёш гўдак,
Пойларингга ўралашар қайғу эмас, гул-чечак.

1923

СУҲБАТ

С ў р а ш:

Нега ер қўйнига тушиб қолдинг
Юксак урнингдан, эй гузал япроқ?
Нега оч бағрини қучиб қолдинг?
Сени тез сўлдириб, кўмар тупроқ.

Қ а й т а р и ш:

Согиниб ерни, бағрига тушдим,
Юксак урнимдан, эй зийрак тутқун!
Кучли севгим билан учиб-қучдим
Сўлдириб бугун, ундирар бир кун!

Қўқон, 1924

БАҲОР КЕЛДИ

Йўқсилларни ингрятгучи қиш кетиб,
Баҳор келди, гулбарралар очилди.
Ваҳимали қиш биноси йиқилиб,
Гўзал баҳор эшиклари очилди.

Бу севгили қўноқ учун қувониб,
Қўнгил очмоқ истаб қирга чиқармиз.
Ўйнаб-кулиб, гулбарралар теришиб,
Югуришиб, адрларга чиқармиз.

Баҳор билан бирга келган булбуллар
Боқчаларда нола қилиб сайрашар.
Қизил гулнинг қаршисига қўнишиб,
«Ғунча тугиб, очилгин», деб сўрашар.

Булбулларнинг мусиқадек овози
Рухимизга ширин озиқ берадир.
Жилва билан турса баҳор шамоли
Димоқларга шодлик иси келадир.

Қуллуқ сенга, гўзал баҳор, хуш келдинг,
Энди тоғда қизил гуллар очилсин.
Олма, ўрик, шафтолилар гуллашиб,
Майдонларда кўк майсалар кўкарсин.

1923

УЧ-ТЎРТТА ЮЛДУЗ

Гўристон, қоронғу, зим-зиё бўшлиқда
Адашган бир йўлчи, тасаввур қилингиз,
Қўрқасиз! Қўрқасиз!..

Ва лекин уфқда
Уч-тўртта юлдузнинг ўчмасдан, ярқираб,
Нур сочиб тургани кўрилса... дилингиз
Қўрқишдан бир қадар тўхтар-да, ярқираб
Кўзингиз олдида бир умид кўринур.

Шу умид, қутулиш тонгининг нуридир!..

Бухоро, 1923

БАЛАНДЛИҚДА

Оқшом чоғи мунда кел-да, сайр эт,
Қобуси гадам билан фанони.
Интилма самога, тухта, сабр эт,
Бу ерда таниб ол оқу ҷароғи!..

Бухоро, 1923

ЯНА ЎТ *

Яна теграмда ўт, олов, учқун,
Яна кўкларда сор ва бургутлар,
Яна қўзғалмоқ олдида тутқун,
Яна сарҳадда «ур», «йиқит», «тут!»лар.

У огир занжириггни шалдиратиб,
Қари Шарқ, сен-да қўзғалурсанми?
Уюшиқ қўлларинггни қалтиратиб,
«Маданият»га шоп солурсанми?

Ёки ўтгандаги эришчаклик
Яна йилларча тебратурми сени?
Ёки бир ҳавлиқар-да эркаклик,
Қони майдонга тезлатурми сени?

Қўзғалиб кетганиггни бир кўрсам,
«Қутулурман!» деган ишонч бўлса,
Кишанинг нарча-нарча тўғралса,
Қутулиш изларингга юз сурсам!

Рухи йўқ бир «машина» олдинда
Нега ерлар қадар тубанландинг?
Нега жонсиз темирга боғландинг?
Хўрланиш шунчаларми инсонда!

Яна ҳарёнда ўт ва учқунлар,
Яна қўзғалди қонли тўлқинлар!..

Тошкент, 1923

* Бу нарсга катта бир уруш бошланмоқ эҳтимоли кучайганда ёзилиб эди. Уруш чиқмай қолди. Шарқ ҳам шу учун қўзғалмай қолди.

ОЙ ҚҰЙНИДА

Шафтоли келинчак,
Унинг қўйнида мен тентак.
Мен боғингга кирмасдан,
Одоқ бупти емасдан.

Бир томчи тўкилган ёш учун шунча сўлишми?
Бу боқчада гул кўп эди — сўлди амалимдек!
Қўнгилда бирор шарпани сезсам эди гулдек,
Ўлганда-да сен менда кўрардинг севинишини!

Шафтолида ой нурини кўргач, яна руҳим
Ойлар каби ёш даврига суқлар каби боқди.
Ёшлик ўзи севгинг каби, тортилмади бир зум,
Бир зум ўзи, бир гул ўзи... дўзах каби ёқди!

Кўп титрама, кўп уйнама, кўп қайнама, эй барг!
Ҳирс кўзлари соф кўксингга оғули тикандек
Бир ботса-да, йиғлатса-да, додлатса-да мандек,
Ҳар кўзга бақирсангки: «Топилмас тоза истаи!»

Мендан сўра, ёлғиз, мана мен, алданиб ўтдим,
Ҳар саҳфаси, ҳар япроғи «алдаш» бу китобнинг!
Бир ўққа илинмасми, тилинмасмиди жонинг?
Ой қўйнида тонг отгунча сенга шуни айтдим...

Бир томчи тўкилган ёш учун шунча сўлибсан,
Алдамчи, фано кўзларда тентакча кулибсан!..

Тошкент, 1923

ҚИЗ ҚҰШИҒИ

Ўксук кўнгил қуши
Тушди қафасга,
Сира етолмайдир
Эркин нафасга.
Қора кунлар тушди меним бошимга.

Сиқиқ қафасларда
Яйрай олмайман.
Жаннат боғлар бор-ку,
Сайрай олмайман.
Ёмон кунлар тушди меним бошимга.

Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботадир...
Ёмон ҳидга тўлиб
Тонглар отадир...
Оғир кунлар тушди меним бошимга.

Жаннат каби боғлар
Булбулсиз қолган...
Осмон бўйи тоғлар
Қулунсиз қолган...
Қийин кунлар тушди меним бошимга.

Кўз ёшимда ювсам
Юртнинг бағрини,
Тилим билан сўрсам
Оққан қонини...
Қонли кунлар тушди меним бошимга.

Ҳасратим кўп, элга
Айта олмайман.
Армоним кўп, дилга
Жойлай олмайман.
Ўтли кунлар тушди меним бошимга.

Қафасларни бузиб
Учсам осмонга!
Кишанларни узиб
Етсам жононга!..
Ерсиз кунлар тушди меним бошимга.

Андижон, 1923

МЕН ҲАМ СЕВАМАН!

Ойдин кечаларда кўкка кўз тикиб,
Ёруғ юлдузлардан севги кутдим мен.
Ҳар юлдуз тигига, руҳ билан тегиб,
Узун тунлар бўйи кутиб ўтдим мен.

Юрганда, турганда ҳар гўзал нарса,
Меним кўзларимга севги кўринди.
Севгига ёт бўлган ҳақиқий шуъла,
Ўтлар, оловлар-чи,
пирпираб сўнди!

Йигитлик кўкариб яшарган дамда,
Ҳар юмшоқ товушга тутқин бўлдим мен...
Ҳар гўзал чехрага кўнгил берганда,
Борлиқни у учун қурбон қилдим мен...

2

Энди у кунларим ўтиб кетдилар...
Энди турмушимда ойдин кечлар йўқ.
Вафосиз севгилар учиб битдилар...
Англадим севгида ҳар кўнгил бузуқ!

Кўнглим куруқ эмас, яна севги бор,
Фақат бу севгида алданиш йўқдир.
Ҳорган кўзларимда хаёл яна бор,
Фақат у хаёллар нурдан тиниқдир.

Энди ҳар нафасда яна куяман,
Фақат Мажнун бўлиб элни севаман,
Унга ҳурмат билан бўйин эгаман,
Бошимни у учун дорга қўяман!..

Тошкент, 1923

ЎЗИМНИҚИГА

Қўп кўркам чечаклар ўраб олганда,
Беҳуда ҳисларим ҳийла қийнади.
Бутун кўркамликни сен менга сақла,
Сендан бошқа гуллар «ўз эмас» энди.

Тошкент, 1923

ҒАФЛАТ

« .. Биз, олам китобини янглиш ўқиймиз-да,
«У бизни алдайдир», деймиз»

Р Тагор

Тонгларнинг сирлари турни кенг ёйганда,
Биз — гофил, уйқунинг қаърида қоламиз.
Тўлган ой кўкларда сузилиб борганда,
Биз — қўпол, тонгларнинг қаҳрида қоламиз.

Ёлгонлар, алдашлар бошланган дамларда
Уйқимиз очилиб, борлиққа чиқамиз,
Бир замон — қиличлар ҳеч турмас қинларда...
Шул замон биз ҳатто кўкларда учамиз.

Дерларки: «Ойларнинг нурида вафо йўқ!»
Демаслар уларки: «Айб бизда, биз бузуқ!»

Андижон, 1923

СОМОН ПАРЧА

«Кундалик дафтарим» дан

Топширдим ўзимни муҳитнинг эркига...

Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб бораман.
Ҳар амал, ҳар ишни «ҳақ» деб бораман,
Вазминим қолмади бир узук қилча...

Муҳит кучлик экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдек ялтираб учиш йўқ энди.
Ёлғон хаёлларга кўчиш йўқ энди,
Оқишнинг йўлига солдим куйимни.

На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт!
Кўзимда оғир бир таслим нури бор.
Ай, ўтли кечмишим, юзингни беркит,
Сенда шайтонларнинг ҳақсиз зўри бор.

Мен энди худди бир сомон парчаси...
Локин зўр денгизнинг чексиз қўйнида,
Жимгина борадир кирсиз қўйнимда,
Эркин кўпикларнинг алла қанчаси!

Кирмайман кўчанинг боши беркига,
Чунки таслим бўлдим муҳит эркига...

Андижон, 1923

ХАЗОН

Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизориб ёндилар,
Қизориб ёндилар сўнг дамда япроқлар.

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар,
Билмадим, кимларнинг қисмати узулур?
Ёнғоққа ёпишиб, бир чангал солдилар,
Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур?

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келгонлар,
У қўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсин!
Эй, меним боғимдан мевамини тергонлар,
У қора бошингиз ерларга кўмулсин!

Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,
Сўнг дамда япроқлар қизориб ёндилар?
Билмадим, кимларнинг қисмати узулур,
Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар?

1923

ДАМЛАР...

Дам бўлурки, қалбим тонгининг шамоли
Қаршисида қалтираган япроқдек
Аста-секин титраб кетар... мен ҳам тек,
Жим қоламан унга қулоқ солгали,
Бутун эсим, сезгим билан толгали...

* * *

Баъзан хаёл этагини тутқизмас,
Ёт ерларда ўз бошича йўқ бўлур.
Шунда эс ҳам қалб тилига тушунмас,
Боши қотар, қўполланур, тўнганур.

* * *

Шунда бирдан ғайбдан товуш: «Эй шоир,
Қуруқ қолдинг саодатли дамдан!» дер,
«дамдан!» дер...

Андижон, 1923

СЕЗГИ

Боғларда сўлди гуллар, сўлди гуллар, сезмадим,
Қизориб ботди кунлар, ботди кунлар, сезмадим,
Қайда қолди қонли кинлар, қонли кинлар, сезмадим,
Сочларинг боғлаб олиб, боғлаб олибдир сезгини!..

Бир йироқ йўлким, унинг йўқдир кети, йўқдир кети,
Чанг ва тупроқ бўлди, кетди... унда кўпларнинг бети,
Минг жаҳаннамдир, жаҳаннамдир унинг икки чети,
Бир куни ўлгай адошиб, қон муҳитнинг келгини...

Кўзларимни мен тикиб қолдим, тикиб қолдим унга,
Лола-гулларни экиб қолдим, экиб қолдим унга,
Тоза умидни тутиб қолдим, тутиб қолдим унга,
Чунки мен кўрдим, кўриб қолдим кераклик белгини!..

Қўқон, 1923

ТАШЛАМА

Кўксингдан гулингни олиб ташлама!

Хаёлинг кўкларда учиб юрганда,
Ўйноқ истакларни қучиб юрганда...
Кўзларим кўксингга боғланиб турди,
Қарашим ўзини у гулга урди.

Севганинг сен гулга боқмас бўлса-да,
Сен жафо расмини асло ушлама!
Кўксингда бир куни қуриб сўлса-да,
Ўзал қиз, у гулни олиб ташлама!..

Қўқон, 1923

КЎРИНГАН АЛАНГА

Германия воқеалари тўғрисида

Кун ботишга ўт кетибдур, алангаси кўринди.

Хунук, бузук, совуқ юзлар — аланганинг бағрида —
Қон ўйнаган кўзларини катта очиб туралар...
Тўп кишилар алангага ўзларини уралар.
Оналарнинг кўз ёшлари — болаларнинг доғида.

Эй, маданий, эй файласуф, эй аллома «кун ботиш»,
Ер юзида кишан ёйиб, қуллик сепиб, охирда
Бу нима, бу — алангалар тўри билан ўралиш?
Ҳеч мумкинми қаҳр этилсун қаҳр этгувчи қаҳрда?..

Ер юзининг ҳар бурчида сиз базмлар қурганда
Олам-олам бечоралар ботқоқларда суринди.
Нима учун атрофингиз алангага буринди,
Қон ноқуси сизнинг учун енгил машқин урганда?

Ҳар тарафда сизнинг ёлиб қулларингиз юрганда,
Нима учун олов чикди, алангалар кўринди?..

Анджон, 1923

РАҚАМЛИК СЕВГИ

(«Найларам» куйига)

Бир ва икки, уч ва тўрт, беш, олти, етти, саккиз, ўн —
Саналарни йўлларида ёстаб ўтсанг сен бутун,
Янги-янги саналар турса қатор эзмак учун,
Шунда ҳам бўлмасми бир шафқат, тарахҳум, қизғониш?

Холи боғда кучли бода, хуш сабода бир кеча...
Тўлғон ойнинг нурлари ўпса сочингдан тонггача,
Сўнгра оппоқ бир булут бошингда юрса шомгача,
Шунда ҳам кўнглингда сезмайсанми озроқ уйғониш?

Юзларинг бир, кўзларинг ўн, сўзларинг минг алдади,
Борлигинга алдамоқдан бошқа нарса қолмади.
Қўкрагинга қизғонишнинг еллари қўзғолмади,
Шул сабабдайдурки, кўнглимда умрлик ўртаниш...

Ўйна, кул, гулдек эгил, ёвлар учун, ёвлар учун...
Биз ётайлик йўлларида... ёста, тупроқ қил бутун.
Бир ва икки, уч ва тўрт, беш, олти, етти, саккиз, ўн —
Саналарнинг ҳаққи ёлғиз йўлларида ёстаниш...

1923

ҚУШНИНГ ҲАДИГИ

1

Қуш бечора қўрқадирким, уясидан айиргайлар,
Уясидан айирмоқ-ла қанотини қайиргайлар.

Майда симдан силлиқ қилиб, моҳирона тўқилган бир
Қафас топиб, дарчасини очиб дерлар: «Масканга кир!»

2

Мискин қуш ҳам янги маскан чаккасига қўниб олар,
Масканига кўз югуртар, теграсига назар солар.

Ва кўрарким, маскан ўзи машинада қуйилмишдир,
Уни ҳозир қилмоқ учун, кўп зеҳният сарф бўлмишдир.

Дарчалари маҳкамгина, пухтагина, хотиржамлик,
Сув ичгали, дон егали тешиклар бор кичик-кичик.

3

Симлар билан иши йўқдир, чиқмоқ учун учиб кўрар,
Ўрмонларнинг хаёлида ҳар томонга ўзни урар.

Томни тешиб чиқмоқ учун, шипларга ҳам кўп илинар,
Ундай қилиб бир интилар, мундай қилиб бир интилар.

4

Фақат, заиф вужудини қанча урсун деворларга,
Балки унинг юмшоқ тани, тўлиб кетсун ол қонларга.

Деворларнинг сезгиси йўқ, туйғуси йўқ, товуш бермас,
Тегра бутун руҳсиз гавда, «Нечун мундоқ бўлдинг?» демас.

Унинг бутун тасаллиси — тўлиб-тошиб сайрамоқдир,
Кўм-кўк дала, ўрмонларни, эслаб-эслаб йиғламоқдир,
йиғламоқдир!..

Уш, 1924

ЎШ КЕЧАСИ

Қоп-қоронғи кеча... чироқлардан
Сўнгги нур кетди, у йироқлардан
Ўкириб, гувлаган товуш келадир,
Кечанинг кенг сукутини тиладир...

Нима?

Қандоқ товуш бу?

Билмайман,

Қулоғимни сира ололмайман.
Балки бир тўп ажинанинг қўшиғи,
Ёки алвасти товушининг чўзиғи,
Ёки тоғларда дев ботир уйнар,
Ёки саҳрода бўрилар тўйи бор...

Кечанинг, балки, йиғлаган доди,
Балки куннинг аламли фарёди!..

Уш, 1924

КЎКЛАМ КЕЛАДИР!

Кўкламойим йўлга чиққан. Кўкламойим қўзғалган,
Кўк кўйлакнинг битишига, унча кўп ҳам қолмаган!

Тирик ҳаво... Кўк юзинда оппоқ, ҳарир пардадек
Оқ булутлар, унда-мунда ёйилганлар наришон.
Шуълаларнинг акси билан, йилтиллаган, ёнгандек,
Кун тиглари, қарашларга ўткир-ўткир санчилган...

Қип-яланғоч дарахтлар ҳам қучоқ очиб, кўз тутиб,
Кўк кўйлакнинг битишини чидамасдан куталар.
Қарғалар ҳам қишда қилган гуноҳларни унутиб,
Уз айтмасдан, индамасдан учиб-учиб кеталар.

Сезгиларни уйғотувчи ҳидли гуллар тўпланиб:
«Биз ҳам йўлга чиқдик!» дея юборганлар бир чопар.
Гул ҳидидан ризқ эмгувчи жониворлар уйғониб,
Эрта-индин боқчаларга, чаманларга оралар.

Кўкламойининг ипак кўйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келади.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни беради.

Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгиллар ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам руҳи кирсайди!..

Андижон, 1924

ИСТАШ

Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз
Хар ёққа қарайман.
Тонг вақтида нур тўккувчи ёлғизгина юлдуз
Айтарки: «У менман!»
Мен унга ишонмоқчи бўлиб ўйнатаман кўз,
Ул ҳам кула бошлар.
Шул чоқда деворлар ичидан қайғули бир қиз
Йиғлаб кела бошлар.

Ул мунда, ёвуқда, шу учун тез бурилиб мен:
«Хой ер қизи!» дейман,
Кўнглимга яқин юлдуз эмас, бошқа эмас, сен,
«Ер юлдузи» дейман.

Бу сўзни эшитгач қочадир кўкдаги юлдуз,
Албатта аразлаб,
Ҳам жим бўладир ердаги бечора, ғариб қиз,
Гўр оғзини излаб.

Кўк юлдузи изсиз эди, ер юлдузи кучсиз,
Хар иккиси кетди.
Кўнглимга яқин нарсани излаб кеча-кундуз
Ой-йилларим ўтди...

Анджон, 1924

ЯНА КЎКЛАМ

Яна мен сенга қайтдим, эй кўклам,
Чунки борган сари юзинг очилиб,
Чунки борган сари хидинг сочилиб,
Сил кўнгилларга бахш этар малҳам!

Кечанинг сирли қўйнига бекиниб,
Кечага тотли бўсаларни бериб,
Юзидан пардаларни иргитган,
Дунёга бир келин каби чиққан.

Турли туслардаги чечакларни
Кўрсам, айниқса, тонг отар чоқда,
Сўнгра кун қон сочиб ботар чоқда,
Сўнгги нур ўйнаган теракларни —

Шунда, шаббода — қиз билан бирга,
Қувлашиб ўйнаганда япроқлар,
Шу жувон толдаги қуруқ бир шох,
Қуп-қуруқ гавдасин тутиб елга —
Қайси кўкламни! Билмадим, йўқлар!
Ким ҳасратини англатар?!
Эвоҳ!..

Тошкент, 1924

ВАҲМ

Кечаси ойдинда, ойнинг ҳам хирароқ вақтида
На учун кўзимга ҳайбатли кўриндинг,
Эй, менинг айвоним олдида тек турган
Биргина туп арча?

Кейинча юзингга ой нури оқди-да,
Бутунлай бошиқа хил касвага бурундинг,
Юзингга тикилиб, индамай тек турган
Кўзимга нималар гапирдинг яшринча?

Ёлғизсан, бир тупсан, ойдин кеч қўйнида,
Боғимда, эй арча,
Лекин мен борлиқнинг тамомий шаклини
Юзингда кўрдим-ку шу кеча!

Бир тупсан, ёлғизсан, яккасан шу боғда,
Ер ости-устида бор қадар арчалар бирлашди
Сен билан шу чоқда, шу чоқда!..

Қўқон, 1924

БАҲОРДА

(Талабаларга)

Баҳор келди — табиатнинг қўллари
Дарахтларга ипак қўйлак кийгизди,
Ер ҳам сўлган кўкатларни тиргизди,
Яшилланди далаларнинг йўллари.

Тут тагида қайнаб ётган чойдишча
Чақирази ишлаб ётган деҳқонни.
Бир чеккага ташлаб қўйиб кетмонни,
Ул ҳам шерик деҳқонига дер: «Кулча—

Бўлмаса ҳам зоғорангни олиб кел..
Нари-бери чойни ичиб ташлайлик,
Иннайкейин жуяк ола бошлайлик,
Чойдишга ҳам бир сиқим чой солиб кел».

Бир озгина чой ичишиб, дам олиб,
Яна ўша оғир ишга тушарлар.
Шомга яқин ишларидан бўшарлар,
Ва қайтарлар ҳориб, чарчаб, судралиб.

Узун қишни китоб билан ўтказган.
Ўқиғувчи ёш ўртоқлар, ҳорманглар.
Кўнгиллардан ғам ва ғашни кетказган
Баҳор чоғи яйрашдан ҳам қолманглар.

Қўқон, 1924

КАТТА ЙЎЛ БЎЙИДА УЧРАГАН ЯПРОҚ УЧУН

Япроқ, япроқ... бутоқларда
Қалтираган варам япроқ.
Юзларингги сўнг чоқларда
Бутун босиб кетган тупроқ.

От ўтгану чанг чиқарган,
Чанглар келиб сенга қўнган.
Қўнган чанглар қола берган,
Шулар билан рангинг ўнган.

Яна ҳар кун йўлдан ўтган
Ҳар оёқдан чанг қўзгалар,
Кенг кўчадан кўтарилган
Ҳар бир зарра сенда қолар.

Сенинг кўм-кўк тоза юзинг
Қўзга тақир кўринмайдир.
Шафтолими, олхиротми,
Кўксултоими, кимсан ўзинг?
Тирикликдан нишон борми?
Нега сира билинмайди?

Сени сийпаб, эркалатиб,
Аста-секин кўкартирган
Ўзал кўклам ўтиб кетди.
Ҳозир ёзинг энг етилган
Қирчиллама вақти етди.

Сен ётасан чангга ботиб...
Эрта-индин қовоғини
Буриштириб куз ҳам келса,
Тўплаб идиш-оёғини
Секин-секин ёз ҳам жилса.

Чанг остида саргаясан
Бир пирпираб ерга тушиб,

Кечалари тўнғиб, ушиб,
Охир ерга ем бўласан.

Айниб бериб ҳаво агар
Ҳозир ёмғир ёғса эди
Бетингдаги сариқ чанглар
Лойқаланиб оқса эди.

Ёзининг алвон кўйлагига
Тўйиб-тўйиб қарар эдинг,
Бир гулман-ку мен ҳам унга
Деб мақтаниб ён-бериингга
Бир озгина яйрар эдинг...

Севинчи бер: кук ялангга
Қора булут чодир қурди.
Юзингдаги қалин чангга
Томчи-томчи нам югурди.

Оқ томчилар тасбиҳ янглиғ
Чўзилишиб чизилдилар.
Сени эзган тупроқлар ҳам
Кўкдан тушган тўқмоқ билан
Хўп янчилиб эзилдилар.

Чанг остидан чиқмоқ билан
Силкинишиб, бир жонлилик
Кўрсатарлар теграсидан
Аламзада япроқлар ҳам,
Шудир ёзининг асли ранги.

Тошкент, 1924

ЭЙ, БУЛУТ

Саёҳат эсдаликларидан

Далалар-қирларда, адирнинг ёнида,
Ҳар турли ёввойи кўкатлар қўйнида
Ухлаган йўлчини нимага уйғотдинг,
На учун кўзингдан садафдек ёш тўқдинг?

Бевафо бир тентак қўлингдан чиқдим,
Ё гузал масканинг илонга ин бўлди.
Ё эркин кўнглингни тириклик сиқдим,
Ё севган гўдагинг бўрига ем бўлди?

Ҳарҳолда мен каби бир саёқ, телбасен,
Юзингга ҳеч қайда бир эшик очилмас,
Сен қочган йўл билан одатда қочилмас,
У йўл ҳам бошқадек маҳв этар... билгайсан!..

Адирнинг тепаси бир озроқ жой берди,
Киприкни-киприкка қўйдим-да, ёйилдим.
Шу чоқда кўкларда кўланканг кўринди,
Туш билан кўришар-кўринмас айрилдим...

Кўзимда сен каби уйқу йўқ, ай булут!
Истайман ўлимдак умрли бир сукут!..

Чимкент, 1924

БУЛОҚЛАР ҚУЧОҒИДА

Чимкентга

Эй, кўнглимда шон аралаш уят бир оз қолдирган,
булоқларнинг қучоғи!
Кимлар-кимлар, кўкрагингга довул каби солдирган,
эй тузалиш ўчоғи!
Мен бағрингга шифо истаб келган огрик бўлсам-да,
бошқа нарса излайман.
У нарсани топмагунча чарчасам-да, толсам-да,
кўкрагингда кезармен...
Мен излаган эски излар, билмадимки, қолгайми,
ёки ўчиб кетганлар?
Сахфаларда ўрунлашган китобалар ёлғонми
ё силлииб битганлар?
Тарих учун ёздирилган китобалар ўчмаслар
ўчмагунча қониёт!
Тарих билан ўрнатилган ҳайкаллар ҳам кўчмаслар
кўчмагунча мумкинот!
Тарих учун ўрнатилган ҳайкалларни кўрсам мен
шу шифолик сийнагда,
Мени эмас, яна бошқа бир ҳайкални кўргайсан
адир йўли — зинагда!..

1924

ЁЗНИНГ ТУГАЛИШИ

Алвидо, эй кучоққа сигмас ер,
Алвидо, эй кўкатга кўкрак қир.

Сен-да сўлмоққа юз тутиб қолдинг,
Мен-да кетмоққа кўз тутиб қолдим.

Алвидо, «мунда қол!» деган кўкрак!
Кўп оғир сендан айрилиб кетмак!

Чимкент, 1924

СОЗИМ

Нафрат ўлкасидан ҳижрат қилганман,
Улфат диёрига маскан қурганман,
Юзимни ўт эмас, гулга бурганман,
Самовий завқларга тўлиб турганман
Булбуллар севгини мақтаган дамда!

Чечаклар ўсғуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унғуси ўйлашларимдан,
Қалблар юмшағуси сайрашларимдан,
Севги чаманида яйрашларимдан
Жаннатлар яратгай ташланган жанда.

Тилинган тилларга қон югурғуси,
Бўшалган инларга жонлар кирғуси,
Тиканли боқчалар чечак кўргуси,
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилғуси
Жандалар танимга теккан кунларда!..

Ўш, 1924

ШАФТОЛИГА

Ўн саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек
Қип-қизарган юзларингдан бир ўнч бер, шафтоли!
Сенга қараб турганимда — бир озгина бўлса ҳам —
Бўлмас каби, йўқ кабидир... умидимнинг заволи!

Умидимнинг заволига қон йиғлаган кўзларим
Ешларини юзларингга томчи-томчи тўкдим?
Ёки севги армонида шаҳид бўлган йигитнинг
Есир руҳи қони билан лабларингдан ўпдим?

Майли севган ошиқларинг юзларингга тўймасун,
Лекин, рақиб лабларингга лабларини қўймасун!..
заҳарини қўймасун!..

Қўқон, 1924

ЖАВОЛАШ

(Бир ўлимнинг изи)

Дедиларким: «Вафот этди Жаволаш!»
Танларимда чўзиқ, огир бир титраш
Бошланди-да япроқ каби чўзилдим,
Бир қанча чоғ тушунчада йўқ бўлдим...

Ҳой, қушлардек учиб юрган енгил жон,
Гавданг энди тупроқларга қўйилди,
Изларинг ҳам ер бетидан ювилди,
Фақат, руҳинг кетмас она бағридан!

Бошқа дунё тортганида ўзига
Унамоқдан бошқа йўлинг бўлмаган.
Оз бўлса-да, бир марҳамат қилмаган,
Маъюс-маъюс қарасанг ҳам юзига...

Дедиларким: «Вафот этди Жаволаш!»
Қалб кўзидан чиқиб кетди қатор ёш...

Қўқон (темир йўл бекати), 1924

ЕР АСИРАЛАРИ

Ер асиралари, ер асиралари!
Олтин билакузуклар, ёқут маржонлар,
Садаф доналарми тасаллилари,
Қўрғонми, деворми насибалари,
Қун санаб ўтарми ою йиллари,
Тилга келмасларми шу қадар жонлар?

Ер асиралари, гўзал тонгларнинг
Сочидан кўнгилга қувват олингиз!
Ўзингиз тиришиб, бевиждонларнинг
Кўнглига эрк учун илҳом солингиз!

Ер асиралари, ер асиралари,
Ёш тўкиб йиғлашми насибалари?!

Андижон, 1924

ЯНГЛИШАСИЗ

Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлайман,
Ер бетига сира назар солмайман!
Янглишасиз, мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмайман...

Қўқон, 1924

ПАРАНЖИ *

Кўклам чоғи бўлса,
Ой тўлса,
Юлдуз кулса,
Сени шунда кўрсам.

Бир даста гул берсам,
Олсанг,
Маст назар солсанг,
Бир нафас бирга қолсанг.
Абадий завқларга тўлсам!..

Эмсак —
Юлдузлардан нур!
Кийсак —
Шуълалардан тўр!
Ўйнаса, куйласа
— Тиниқ кўлдан чиқиб —
Бир тўп пари — ҳур!

Ҳой, қиз!
Ҳой, қизга ўхшаган жувон,
Юр!
Ким сени ўйласа,
Борлигимни йиқиб,
Ерларга кўмилсин!
Йўқ бўлсин,
Йўқ бўлсин
Йўқ бўлсин!
Паранжи!
Йиртингиз!
Гўрларга элтингиз!

* Бу шоърини бировнинг қўлида кўргандан сўнг дўстим Боту ҳам бир «Паранжи» ёзиб, ўзининг «Умид учқунлари»да бостириб чиқарди.

Ёндиринг чимматни,
Бўғмасин,
Тўсмасин
Табиий зийнатни!

Йўқ бўлсин,
Йўқ бўлсин
Паранжи!
Очилсин,
Гулласин,
Яшнасин
Паранжи остига беркинган,
«Менга ҳам эрк!» деган
Инжи! Инжи!!

Қўҳон, 1924

ҚОР

Ҳар томонда қор, қор, қор...
Ел билан тушар, чиқар.
Булутлар элаб элак,
Сепар оппоқ капалак.
Тўда-тўда учарлар,
Айланишиб қочарлар,
Елларга йўл очарлар.

Мана, ҳар томон оппоқ,
Майдон, кўча, том, чорвоқ.
Ерлар тўнгғон, кўк тўнгғон,
Ҳаво чарчаб бўғилғон.
Қўкрагига тушган қор
Ўзига жой ахтарар,
Жимжит уйларни ўрар.

Оғир-оғир ёйилар,
Кафан каби керилар
Қип-яланғоч далага,
Қуши кетган уяга.
Қишлоқ бироқ кўринмас,
Бошидан булут кетмас,
На йўл, на из билинмас.

1924

* * *

Бир тутам сочларинг менинг қўлимда,
Ғижимлаб ўпайми, ё тараб-ечай,
Сир деб сақлаганинг менинг қўйнимда,
Сир деб сақлайинми ё елга сочай.

Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан?
Ўзинг-ку «уларда вафо йўқ!» дединг,
Нимага уларни тагин кутасан?

Очилган қўйнимда тўлганган танинг
Кўнгилдан қилча ҳам ҳид етказмаса,
Менга яқинлашма, ай. тирик бўса!
«Севдим» деганларинг ёлғондир сенинг!..

Тошкент. 1925

БҲЙЧЕЧАК

Бойчечакнинг боласи
Очди юзини,
Сувга чиққан холаси
Кўрди қизини!

Бойчечакнинг боласи
Етимча бир қиз...
Унинг ўғай онаси
Жуда ёмон, тез!

Бойчечакнинг боласи
Юлиб олинди,
Юртининг кўзи оласи
Жуда севинди!

Бойчечакнинг боласи
Ҳар уйда кулди,
Гўдакларнинг халтаси
Нон билан тўлди!..

Андижон, 1925

КУЗ ГУЛИГА

Ранги ўчган,
Умри кечган
Куз гули,
Бир йўли
Пастрак эгил,
Менга бир ўпич бергил!

Бурун ёз эди,
Тула ноз эди,
Энди куз келди,
Қаддинг эгилди,
Рангинг сўлмоқда,
Ёшлар тулмоқда
Ғамли кўзингга,
Сўлгун юзингга
Кимса қарамай,
«Узайин» демай
Ўтиб кетмакда!

Куз етилмакда,
Қишдан чопар бор,
Ёмон хабар бор!..
Энди ноз қилма,
Нозланиб кулма!
Кел, лабимга кел,
Бир озроқ эгил,
Бир яйраб ўпай!
Шунга эсириб,
Рухингга кириб
Кўкламга етай!..

Андижон, 1925

КЎКЛАМ ЁМФИРИ

Уч кунлик ёмғир,
Тўхтади базўр.
Булутлар кўчди.

Кеч кирган чоқда
Тол шохларига
Шуълалар тушди...

Хавонинг юзи,
Заҳарли кўзи
Мулойимлашди...

Шарқнинг малаги,
Най камалаги
Кўкка улашди...

Толда чочпопук,
Қиз кўнгли пўк-пўк
Тақмоқ истайдир!

Ўртоқжонини,
Хайрихонини
«Ҳа» деб қистайдир.

Лекин шуълалар,
Сингиб боралар...
Оқшом тўр солди,
Чочпопук тақиш,
Йигитга ёқиш...
Эртага қолди...

Анджон, 1925

КЕЛИНЧАК

Бутун гуноҳи
«Кўк қарға шоҳи»
Кийиб юргани...

Дунё кўркини,
Ўйин-кулгини
Яхши кўргани...

Ҳар куни саҳар
Боқчага чиқар
Гуллар тергали.

Эрига эмас,
Чунки, арзимас,
Дилга бергали...

Бўйнига осиб,
Бағрига босиб
Овунган бўлар.

Бир талай ғамдан,
Ҳасрат-аламдан
Совинган бўлар...

Ойнакка қараб,
Сочини тараб,
Ўзига ошиқ...

«Шу эрга тегдим,
Қаддимни эгдим,
Ўлганим ортиқ!»

Ҳар кун эрталаб,
Бир талай газаб
Эр ўлгуридан.

Кундуз нағмаси
Қайиғнонаси —
Кўмилгуридан...

Қўшни келинчак,
Истаб «ҳалунчак»
Чиқиб қоладир.

Ўлтириб ерга,
Ўша келинга
Ҳасрат қиладир.

Шунда очилиб,
Ҳийла сочилиб,
Алча яйрайдир.

Қайғуга тўлса,
Ўзи жим бўлса...
Дутор сайрайдир.

Қайғуга тўлса.
Ўзи жим бўлса...
Дутор сайрайдир!..

Анджон, 1925

КУКЛАМДАН ХАБАР *

«Куклам кўшиқлари» дан

Бақа сайраса,
«Вақ-қа-қа» деса,
«Куклам қўзгалди!»
Деб хабар берса,
Шунда ҳам кўнглим анча яйрайдир!

На учун япроқ, чойшаб ёймайдир—
Танларига қон
Тулиб қолса ҳам,
Кўкрагига жон
Кириб қолса ҳам?

Эй гўзал куклам,
Судралма сен ҳам!
Югуриб, елиб,
Тез дарак келиб,
Ўшиб ол баргини,
У эринчакни,
Очсин кўзини,
Алвон юзини!..

Андижон, 1925

* Бу нарсa ёш болаларга атаб ёзилган эди. Мактаб болаларига ўқиб берилган ва уларнинг ўзларидан ёзирилган вақтда уларнинг қизиқ-қашликлари кўрилди.

ҚИЛҚИЗ МАФТУНЛАРИ

Боядан бери юмшоқ қалтираб,
Биланглаб тез-тез,
Силкиниб турган тол навалари —
Нега — билмадим —
Бирдан тўхтади.

Қизиқиш билан уларга қараб:
«Боядан бери силкинардингиз,
Бирдан нимага бундай тиндингиз,
Эй, гўзал толларнинг ёш садолари?»
Деб хитоб қилдим.
Жавоб бердилар:

«Чолғу чалинди,
Қилқиз ялинди,
Қўнглингга ўхшаб биз ҳам жим бўлдик,
Қилқизнинг майин завқига тўлдик».

Анджон, 1925

БИРИНЧИ ХАТ

Мен
«Кетай» деб,
Тез етай деб,
Боғладим
Белга камар!

Сен
«Нетай» деб,
«Сабр этай» деб,
Солмадинг дилга кадар!

«Нур олай» деб,
«Юксалай» деб,

Мен
Қанот қоққан адим,
«Айланай» деб,
«Ўргулай» деб,

Сен
Қараб қолган эдинг...

Энди:
Мен мундан —
Узоқ ерлардан
Чопар чопдириб
Юбордим бир хат,
Бир кичик нома!

Энди:
сен ундан —
Юмшоқ еллардан
Қанот тақдириб
Мен сари жунат
Бир сучук нома,
Эй сочлари пат,
Эй пок муҳаббат.

Москва, 1925

ГАЛДИР *

Мен дутор бирлаи туғишган, кўҳна бир девонаман,
Ул туғишгоним билан бир ўтда доим ёнаман.

Дилларида ҳам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ҳам кўрмаганлардан тамом безорман.

Мен дуторнинг ҳар ерига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак ҳамдан хабар.

Пардалар узрә юриб турган одам бармоқлари
Кўкрагимни кўи босар, шундан бўлур толмоқлари.

Икки торни қақшатиб, бармоқлар ўтса тўхтамай,
Ғамли ўт чиқмас ўшал торларда «Галдир» йиғламай.

Аҳли ғамлар мен каби мажнунсифат «галдир» бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини «галдир» қўйдилар...

Пўқ ишим ҳоким, амалдор, шоҳу хоқонлар билан,
Биргадурман доимо ҳамдард бўлгонлар билан!..

Андижон, 1925

* «Галдир» — 1) девона, телба, «паритонҳол» одам; 2) Бир куй — (маниқ) нинг номи. Бу шеър, ўша куйга солиниб ва ўша куйнинг номидан айтилган.

ҲОЙ, ЙЎЛОВЧИ ҚИЗ

(Р. Тагордан)

Мен биламан, оҳ, биламан сени,
Ҳой, йўловчи қиз!
Денгиздан нари маъбудинг сени,
Ҳой, йўловчи қиз!
Кўрдим куз фасли, тонг отар чоғда,
Кўрдим кўкламда — ой ботар чоғда,
Кўрдим қалбимда сирлик учмоқда,
Ҳой, йўловчи қиз!
Йироқ кўкларга кўзни соламан,
Қўшиқларингни тинглаб қоламан,
Сенинг йўллaringда қурбон бўламан,
Ҳой, йўловчи қиз!
Бутун дунёни кўрдим мен, мана,
Келиб турибман белгисиз элга,
Эшингнинг олдида меҳмонман сенга,
Ҳой, йўловчи қиз!

Қўқон, 1925

ДАЛА ЙЎЛЛАРИДАН...

Дала йўлларидан юриб бораман,
Ҳар япроқ бошимда битта елпигич.
Юмшоқ ел...
Юзимни буриб бораман,
Ҳисларим ел каби енгил, уйнагич...

Кичкина ариқнинг пастак шовваси,
Майин товуш билан шовлаб турадир.
«Эй, қўпол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
Дала йўлларида мен борман», дейдир.

Дала йўлларида телбалар каби
Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
Афсоналардаги дарбадар каби
Кимсасиз ерларга қўйин очамен.

Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
Ғафлат уйқусидан уйғониб кетдим.
Янги нашидалар дилга битилди,
Уларда туганмас маъни дарж этдим.

Шовва товушлари эркин шеъримга
Олтин қанот тақди афсоналардан,
Олқишлар қўзғалди гул-лолалардан,
Ўзлик ёт кўринди турган еримга,

Ўзимдан ташқари бир дунё кўрдим...
Иккимиз ўшанда оқиб борамиз,

Фоний қирғоқларни йиқиб борамиз,
Ҳақиқий бирликка шунда йўл бурдим.
Шу он... ўзликларни уриб борамен,
Дала йўлларида юриб борамен.

ЎЗБЕК ЧИНОВЧИЛАРИГА

Ерни ўлчанг, таноб тортинг, хандасага тўғриланг!
Ер эккувчи деҳқонларнинг ҳолини ҳам хўи ўйланг!

Таноб деган жонсиз нарса мўлжалгача чўзилур,
Аммо жонли деҳқонлар-чи? — Унга етмай узилур!

Ер сизларга кўкрагини катта очиб кўрсатар,
Деҳқон бўлса, кўз ёшини ерга сочиб кўрсатар.

Рақам билган, мия билан деҳқон ғамин англангиз!
Таноб тортган қўллар билан ярасини боғлангиз!

Ўзингизни ер эгатнинг хизматига чоғлангиз,
Ер ва меҳнат ёвларининг юрагини доғлангиз!..

Қўқон, 1925

БАҲОРНИ СОҒИНДИМ...

Баҳорни соғиндим, баҳорни...
Кўрганда ерлар, оламлар тўла қорни.
Қор... қор—
Заҳарли пиналар каби
Кўзларга қараб оқар...
Қайдасиз, қайдасиз
Латиф сийналар каби
Далаларга сингган баҳор?

Тала-туз,
Экин-тикин...
Ғамгин-ғамгин
Сўла бошлади.
Сарғайган япроқ,
Бўяниб тупроқ
Ўла бошлади, ўла бошлади...

Йўқ... ўлим йўқдир!
Ёлғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор.
Яна баҳорлар,
Яна лолалар,
Яна сиз, эй... эркин тилаклар!..

Самарқанд, 1926

КУЗ ЁМҒИРИ

Тўкилди томчилар...
Япроқнинг юзлари
Томчига ўптириб ҳўлланди,
Чуқурча кўлланди...
Томчини кўндириб,
Бетида ўйнатди
Чуқурча,
У — жиндек кўлча.
Томчилар —
Кўкларнинг сўзлари
Ерларни қамчилар...

1926

УЗАЛГАН ҚҰЛ

Қўлимдан тортмоқчи бўлдим?
Шу кетсиз гирдоблардан қутқариб
Қиргоққа отмоқчи бўлдим?
Ким ўзи мен каби йўл озиб
Адашган йўлчиға қўл берган
Ва юрғун кўзларға термилган?

Чарчаган қанотим куч сезди,
Янами кўкларға юксалиш?
Янами кўнгилда тебраниш?
Йўлимда бир фанор кўргазди,
Янами йўлчилик бошлаймен
Ва совуқ маскани ташлаймен?

Мен унга кечмишдан — аламли
Афсона варақлаб берайин.
Асабий, шиквали ва ғамли
Достончи руҳиға кирайин.

Сиз унга айтингиз: тингласин
Қалтироқ қилларнинг зорини.
Қалтироқ қилларнинг ёрини
Йўқотғач эзилиб ингласин.

Айтингиз: тингларкан, кўзлари
Марҳамат нуриға буринсин.
Юзида қизғаниш излари
Оловдай қизариб кўринсин.

Бошладим шиквали чўпчакни,
Қиргоқдан чўзилган қўлларға,
Ва балки кирмаган йўлларға
Кирарман ахтариб чистакни.

Москва, 1926

БУ ЕРНИНГ ҚИШИ

(Назираларга назира)

Кеча-кундуз қор...
Бу ерда фалак,
Эрка бир малак,
Пар сочиб ўйнар!

Бу ерда қуёш
Жуда эринчак,
Нозли келинчак
Билгани ўйнаш!

Шундай кўриниб,
Жилмайиб, кулиб,
Бир ўпич бермай,
Қучоққа кирмай,
Яна қайтади,
Ситам этади.

Қор парчалари —
Тўкилган садаф,
Ётар йилтиллаб,
Ой кечалари.

Поёнсиз боқча,
Чаман-чаман қор.
Жонли сой оқар
Кундузи кеча...

Ит увламайди,
Хаёт қайнайди.
Тунни чайнайди.
Хеч ухламайди,
Кўзни юммайди.
Сира тинмайди.

Москва, 1927

ЧИММАТ ҚЎШИҒИ

(«Узганча»га)

Чимматимни кўтариб кўрди хушторим,
Дедим: «Тирикликда шудир мазорим!»

Чимматимнинг қиллари юзимга ботар,
Бу қафаслар ичида қачон тонг отар?

Чимматимни ташласам ҳеч ким олмайди,
Ота-онам ҳолимга назар солмайди.

Чиммат, чачвон дегани, ҳаммаси, бир гап,
Кўп чиройлик кўзларининг ёшига сабаб.

Чиммат теккан юзларим сўлиб боради,
Кўнгилда умидларим ўлиб боради...

Чимматимни иргентай, ушла, хушторим!
— Паранжини қўшиб ташла, озодсан, ёрим!

1927

ҚАДОҚЧИ ҚЎШИҒИ

Ҳаволарда қулоч отиб келган турналар,
Бизнинг Қашқар элларида йўқми бир хабар?

Бизнинг эллар доволарнинг кетида қолди,
Золим фалак бошимизга айрилиқ солди...

Олис йўлларга қараб телмирган ёрим,
Бу йил қайтай десам, етмас мадорим!

Ҳаволарда қаторлашиб учган турналар,
Омон борми элда қолган ота-оналар?..

1927

(Ҳенрих Ҳайнедан)

Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени алқамаган киши қолмади
Қайғумни назмга терган вақтимда.

1927

ЗАНГБУНИНГ ҚИЗИ¹

Эрта саҳарларда тонг шабадаси
Ўрик гуллариини ўпиб ўтгандир,
Мени ҳам ўпмасин «жувон ўлгир» деб,
Шафтоли япроги юз беркитгандир.

Сўртақлар юзига чўзилган «зангбу»
Қизи — Япроқхонни² уйғотиб олиб,
Ясан-тусанига эрта-кеч бошлар,
Билган ҳунарини ўртага ташлар.
Япроқхон ингичка гажаклар солиб,
Онаси ёнида қийшанглаб турар,
Ўтган-кетганларининг кўнглидан урар.

Бечора Япроқхон тортиб олиниб,
Қиймали гўшт билан қозонга тушса,
Каварток севганлар қатор туришса,
Зангбунинг аҳволи нима бўлди денг!
Бирининг тўйига карнай чалиниб,
Йигитлар куёвни олиб келганда,
Бирининг борлиги қайнар қозонда,
Шуни, эй гофиллар, эсга бир олинг.

Ўтган шабадани ўнган булбуллар,
Гулдан бошқасини ўйламаслармиш.
Шу қадар таъсирли, буралма тиллар
Гулдан ўзга бир сўз сўзламаслармиш.

Шабада ўзи ҳам бугун бир ўпини
Берган япроғини эртага ташлаб,
Бошқа япроқларга хушомад бошлаб,
Вафонинг расмини бузиб ўйнармиш.

¹ З а н г б у — узумнинг занги.

² Узум япроғи.

«Япроқнинг қисмати тукилиб сулиш»,
Деганлар шуни ҳам англасинларким,
«Турмуш — ҳаёт» деган қудратли ҳоким,
Минг турли қонунлар тузиб уйнармиш!..

Москва, 1927

ҚАЙТИШ

Сира ташламай сени,
Қуз ёшларида мени
Ўстирган, асл шеърим!

Бир чоқлар кўким, ерим,
Қиблам, истагим эдинг,
Кўнгил чечагим эдинг.

Сенсиз кунларда яна.
Бўшлик тўлди кўнгилга,
Яна ҳамдамсиз қолдим.

Кўнглимга алам олдим,
Қўлимга қалам олдим,
Яна жонланмакчиман!

Кўнглим кўнглингдан майин,
Кўнглингга кирмакчиман!..

Фаргона, 1927

ХИЗМАТЧИ БОЛА ҚЎШИҒИ

(«Торт наърангни, Хитой»

пъесасида ўзини

ўлдираётган хизматчи бола айтади.)

Томиримни ҳакимлар қачон кўради?
Жон олувчи бўронлар қачон юради?
Қуз барглари тукилди: сап-сарик сомон?
Йўқсилларга тириклик ўлимдан ёмон...
Бу қоронғи кечалар бойлар учун соз,
Биздек боёқишларга ўлимдан ҳам ноз...

1928

ЖАН-ЗИ

Шоли десанг доираида, Жан-Зи,
Бошоқлари ҳарёнда, Жан-Зи,
Бойлар ҳар кун ош еса, Жан-Зи,
Қамбағаллар ҳайронда, Жан-Зи.

Қамиш баланд ўсади, Жан-Зи,
Ўсиб йўлни тўсади, Жан-Зи,
Ҳамма чиққан генерал, Жан-Зи,
Қамбағални кесади, Жан-Зи.

1928

МЕН ШОИРМИ?*

«Таржимаи ҳолим» га

Хаёлим бир учиб кетиб қоладир,
Мен ҳам тизгинини қўйиб бераман.
Зотан, қандоқ қилиб тутиб тураман?
Энг позик қилимга тегиб қоладир.

Учадир... учадир... минг қабат кўкин
Бир бошдан сийпалаб ўта берадир.
Зерикмай, эринмай кета берадир,
Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...

Қўлаиқа кабидир, ўтган еридан
Сўнгра қарасаиғиз, бир нишон қолмас.
Юрган ерларидан озиқ ҳам олмас,
Шуида зерикаман унинг сайридан...

Бир замон бир ширин жойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир,
Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш бошланар менда.

Чунки хаёлимнинг кўзлари билан
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга гарқ бўлиб, ўлиб тураман.
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан

Англаниш кўлимдан келмай қоладир.
Шу чоқда тилларим қалдираб кетиб,
Борлиғим — йўқликка ғилдираб кетиб
Демакки: «Бошқалар билмай қоладир—

* Бу шеър Тошкентдаги Ўлка ўзбек билим юртининг юқори сифф ўқувчиларига атаб ёзилиб, улар томонидан дарсада текширилган.

Шундай гўзалликни! Аттанг, агар мен
Рассом бўлсам эди, чизиб берардим,
Ўхшаш нусха билан ёзиб берардим.
Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?..»

Шоирлик менда бир соями, дейман,
Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач,
Рассомдек хаёлга чиза олмагач,
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман...

Хаёлим юксакдан тушиб кетадир,
Шоирлик чапг бўлиб учиб кетадир...

Қўқон, 1928

ЎН ОЛТИ

Ўн олти мартаба тўпландик бизлар—
Тутқун оталарнинг эркин авлоди.
Пулатдек пишиқлик, матонат берди
Темир кишанларнинг даҳшатли ёди.

Ўн олти мартаба тўпландик бизлар
Асрнинг чораги ўтмасдан туриб.
Биз, янги етишган — навкирон кучмиз,
Матлабга етамиз чопиб, югуриб.

Бизнинг асабимиз печа минг йиллар
Кишанлар остида шу қадар пишди —
Ки, шунча оғирлик ичида асло
Шошмадик, душманлар ҳайрон қолишди!

Бизнинг сафимизни оралаб баъзан
Душманининг заҳарлик фикри кирса-да,
Биз сергак одамлар ва қаршимизда
Сақланиб қололмас ҳеч қандай парда!

Бизнинг йўлимизда оғирлик сонсиз,
Бирма-бир уларни енгмай қўймаймиз!
Биздаги бу имон сенда йўқ асло,
Эй душман, негаким, кўнглимиз тамиз!

Ўн олти мартаба тўпланиб бизлар
Режалар тортишдик янги ишларга,
Нима дейишини билмайди душман,
Бу режа бўйича югуришларга!

Ўн олти мартаба тўпланиб бизлар
Қўл солдик ҳаётнинг томирларига!
Ўзимиз ҳаётни тебратувчи куч!

Жонлилар қайрилиб боқмаяжаклар,
Шафақлар қизариб оқмаяжаклар,
Ўлим олқишини юксалтиражак,
Зулмат ғурублардан салом беражак:
Ҳаётнинг ёлғончи амирларига!..

ОКТАБРЬ

(7 ноябрь)

I

— Эй, букун, эй бу кун
Дунёлар сарсилди!
Фикрлар, хаёллар,
Рўёлар сарсилди!

Эй, букун, оловлар
Дунёни ёндирди,
Инсонлар оч ерни
Қонларга қондирди!

Эй, букун, кукларда
Қуёшлар тутилди.
Эй, букун, шамоллар,
Бўронлар қутирди!

Эй, букун, жаҳаннам
Оловлар пускурди.
Эй, букун, вулқонлар
Зулматга тупурди!

Эй, букун, чақмоқлар
Чақдилар, чақдилар...
Эй, букун, тўфонлар
Оқдилар, оқдилар...

Эй, букун, дўл келиб
Оламни йиққан кун!
Эй, букун, курраминиз,
Меҳвардан чиққан кун!..

II

Йўқ, дўстим, ҳовлиқма,
Хаёлга берилма.
Ортиқча ҳашамга
Берилиб сўз дема.

Ҳеч нарса бўлмади!
На тўфон, на вулқон.

Елғиз, ҳақ йўлларда
Оқди қон, оқди қон...

Елғиз бир ҳаракат,
Қимирлаш кўрилди,
Чайладан чиқилиб
Ўрдага юрилди.

Осилди «йўқ» «бор» га,
Йўқсиллар-бойларга.
(Ҳеч нарса бўлмади
Куи, булут, ойларга.

Табиат жим қолди,
На ессик, на совуқ.
Октябрь ойида
Куз кетган.
Қиш ёвуқ.)

Қўзғалди оч қолган,
Энтиккан бир йиғин,
Ўлимнинг кўзига
Қўз тиккан бир йиғин.

Қўзғалди бечора,
Яланғоч жамият.
Қўксенда ёнарди,
Лекин, бир ҳамият!

Ўлимга завқ ила
Судраган ҳамият!
Ўлимдан ўзгани
Қўрмаган ҳамият!

Ҳамият, ё ғазаб,
Ё шиддат...
Бари бир!
Елғиз у — дунёнинг
Фотиҳи, оламгир!

Ана шул ҳамият,
Ана шул жамият,
Ана шул ирода,
Ана шул ҳақ ният

Золимнинг кўлидан
Қудратни олди-да,
Ўзининг маҳеули—
Зиндонга солди-да,

Ўзича яшашининг
Йўлини қаради,
Ўзига бир олам
Қурмоққа яради.

Шугиша:
Дўл келиб
Оламини йиқмади,
Ва ерининг курраси
Меҳвардан чиқмади.

III

У куннинг куйи ҳам,
Шеъри ҳам кўн содда,
Лекин у соддалик,
Равонлик олдида

Дўлларнинг оламини йиқитиш—
Ҳечдир!
Курранинг меҳвардан чиқитиш—
Ҳечдир!

1930

ДАРЁ БЎЙИ

(Ғафур Ғуломга)

Бу Учқўргон, ажаб, оби-ҳавоси дилнавоз эрмиш,
Хусусан дарёнинг қирғоқлари куз фасли соз эрмиш.

Талотум айлашиб сувлар чопармиш телба, мажнундек,
Қироқлар бевафо маҳбублардек йўлда ғоз эрмиш...

Тиниқ ой нурлари сувлар юзинда ўйнашиб тунлар,
Тонг отгунча уларнинг ишлари минг турфа ноз эрмиш.

Бўлак жойларда тан роҳат тополмай чекса заҳматлар,
Бутун ёз ўткунча дарё сувида «аббоз» эрмиш.

Қуриб Норинни таъби жўш уриб бир-икки сўз айтган
Аруздан баҳрасиз бир Чулпон отлик бенамоз эрмиш.

1931

1 МАЙ

I

Бу буюк кун йиллар бўйи зўр ўрмонларнинг
Қуёш тушмас жойларида қарши олинди.
Ёхуд чуқур ва қоронғи ертулаларнинг
Зах бағрида нафас, баъзан, ичга солинди.

Қизил байроқ алангадек ловуллар экан,
Ҳуштак чалиб ўтган ўқлар бағрини тилди.
Уни қўлдан бермайман деб Май кунларида
Кўп ишчилар тикланолмас бўлиб йиқилди.

Бу буюк кун, ҳар йил келиб, ўз теграсига
Қуйилардан янги-янги қувват тўпларди.
Ўн олти йил мундан бурун кеч куз фаслида
У зўр қувват душманларнинг сафини ёрди.

II

Шундан бери у зўр кунни, ҳар келганида,
Миллион-миллион кулар юзлар қарши олади.
Байналминал овозлари юксалар экан,
Бор шундайлар: нафасини ичга солади...

Миллион-миллион кулар юзлар ҳар йил шу кунда
Бир қайрилиб ўтганлари йўлга қарайлар,
Шундай улуғ довларни нечик ошганлар,
Нечик мунча тез кетганлар... англаёлмайлар.

Тарих бўйи ҳеч бир қувват ботинолмаган
Жуда огир, жуда мушкул бир йўлни тутиб,

Ўтиш учун лоақалли икки-уч аср
Керак бўлган узун йўлни беш йилда ўтиб
Қари тарих бетларига шараф битганлар,
Ер юзини ҳайрон қилиб гангиратганлар!

Фақат, яна қизил байроқ ҳилпирар экан,
Миллионларнинг ўткир кўзи — тагин йўлларда,
Янги ҳаёт, синфсиз ҳаёт қуриш истаги,
Миллион-миллион
Эркак, хотин, қиз, ўғилларда!..

1933

ҚҰШИҚ

«Хуш келдингиз Хоразмга» куйига

Бузиб эски турмушларни,
Бажардингиз зўр ишларни,
Адо қилиб юмушларни,
Ҳорманг энди, колхозчилар!

Оқ олтинлар ривожланди,
Қўп ишлаган кўп қозонди.
Меҳнат душманлари ёнди,
Ҳорманг энди, колхозчилар!

Интизомни жойлаб сафга,
Ғайрат солиб ҳар тарафга,
Эришдингиз зўр инарафга,
Ҳорманг энди, колхозчилар!

Қўлга олиб тупроқ-конни,
Азиз кўриб ишлаганини,
Бажардингиз зўр планини,
Ҳорманг энди, колхозчилар!

Фирқа сизнинг раҳбарингиз,
Бузилмайди сафларингиз,
Шараф тўла дафтарингиз,
Ҳорманг энди, колхозчилар!

1933

БИР ЛАВҲА

(Шанхай воқеаларидан)

Нагасаки лиманидан жилди пароход.
Бир пароход эмас, балки улкан бир флот!
Вампу дарё сувларини қоплади тўлқин.

Сизинваннинг ҳавосини заҳарлик тутун
Бир ҳафтадан бери бирдак босиб туради.
Тоғ тўплари кемаларга олов уради!

Сеттилментдан ташқарида бу мудҳини учини
Кеча-кундуз оғир тундай давом этади.
Оғир ўқлар ер бағрини ёриб титади!

Кенг майдонда ўликлар йўқ, ўлганлар сонсиз!
Қўн «маданий» уруш бўлди ўликсиз, қонсиз:
Ҳар бир ўлик бир нечага бўлиниб кетган,
Ё қўлини, ё бутини бирдан гайб этган,
Бири қумлар орасида араиғ кўринар,
Бири оёқ остларида қолиб сурунар...

Қўн «маданий» уруш эмини — ўликсиз, қонсиз!
Обруйлик бир газетада қайси виждонсиз
Шу мазмунида ёзув ёзиб жар чақиради.
Хўжайини дам чиқармай элни қиради!

Иккови ҳам «ваҳшийлар»ни йўлга солмоқчи,
Иккови ҳам «ваҳший эл»да туриб қолмоқчи,
Иккови ҳам «ваҳший»ларини ёмон кўради,
Кўча-кўйда кўринганда юз ўгиради.
Иккови ҳам «ваҳшийлар»нинг кучига хуштор!
«Ваҳшийлар»га бу севгидан нима фойда бор?

Сеттилментдан учиб ўтди хунук қора қуш!
Ресторанда билинмади бу мудҳини учини.
Чулки унда жаз навқини қулоқ ёради,
Ташқарида оч бир хитой, ҳей, ёлворади,
Ҳей, ёлворади!..

1932

* * *

Барча умид сен карамдан, эй карам, қилгил карам,
Бир умр оғзимга олмай, қанддин етди алам.

Нон билан ун ҳам ўшал қанднинг йўлида жилвагар,
Ул икковидин ҳам тониб, минг мартаба ичдим қасам.

Мевахонлар, шиннижонлар, энди ноз этманг менга,
Сиз билан ўйнашгани йўқдир кўнгилда ҳафсалам.

Гарчи картошка менга ихлосини билдирса-да,
Ҳеч яқин бормасман асло унга энди, жон акам.

Ташладим шундай паловни, бор дебон унда гурунч,
«Овқатинг доим палов бўлсин» деган эрди дадам.

Дўстлар меҳмонга чорлаб, қўйсалар қанду-шакар,
Ҳайфдир ундоқ такаллуф мен учун ортиқ ҳашам.

НИЛ ҚИЗИ

Гўзал Нил бўйидан —
Фаллоҳ¹ қизиман.
Эҳромлар йўлида
Карвон изиман.

Тошиқиндан тугилдим
Эрта баҳорда,
Илиқ нурлар эмдим
Қундан наҳорда.

Тукилган хурмолар
Емишим бўлди...
Оловли севгилар
Елга тутилди.

Севганим қул бўлиб
Сотилиб кетди.
Мингларча қулларга
Қотилиб кетди...

Бутун ҳаётимни
Бир заҳар сирди.
Қўйинимга севмаган
Бир эркак кирди!

Онамдан айрилдим
«Она» дегунча,
Отамни кўрмадим
Кўзим тўйгунча...

Нилнинг баракаси
Дуёга татир.
Фаллоҳнинг бахтини
Кимлар уйготур?..

1934

¹ Миср доҳқони

НОРИН ДАРЁ

Бош кўтарган қуллар каби ҳиддат билан,
Ҳужум қилган қўшини каби шиддат билан
Тўлқинлардан ўркач отиб юксакларга,
Аччиғ билан ўзни уриб тирсакларга,
Оч йўлбарсдай наъра тортиб келишинг бор!
Асов отдай телбаланиб елишинг бор!

Бир оз тўхтаб дам олишни билмайсан ҳеч!
Қай чопасан, югурасан — эртаю кеч!
Ўкиришинг авж олади кечалари!
Юракларга хавф солади кечалари!
Кечаларининг жимлигини битирасан!
Аммо-лекин жинниликни қотирасан!

Йўлларида оч саҳролар энтикади,
Ташна тупроқ суқни кириб кўз тикади!
Қуриб ётган ариқларнинг кўзи сенда!
Кўп бўғиннинг ҳасрат тўла сўзи сенда!
Сенда, кошки, бир айланиб қараш бўлса,
Қирғоқлардан ҳолу аҳвол сўраш бўлса!

Шу оқиш-ла юз йилларни оқизган — сен!
Кўп бўғинни тобутига ётқизган — сен!
Сенга қолса шу оқиш-ла яна юз йил,
Яна минг йил, мингларча йил...

Бас энди! Бил:

Юз йилларнинг ихтиёри сенда эмас!
Одам бугун ҳеч бир кучга банда эмас!
Сен, азамат, шундай ердан ўтасанким,
Сенга ўхшаш узиқора дарёлар — жим,
Ўқирмасдан, бўқирмасдан оқадилар,
Буйруқ кутиб қирғоқларга боқадилар!
Сендан асов, сендан ёмон дарёлар ҳам
Бўйин эгиб келишдилар бирам-бирам!

Днепрни билармидинг? Бало эди!
«Мен телбага кишани борми, қалай?» дерди.
Озод меҳнат бир ҳамлада ушлаб олиб,
Оз фурсатда одам қилиб — йўлга солиб
Ўз эркида ўйнатади у телбангни!
Шошма, ҳали, тизгинлайди бир кун...
Гангни! ¹

Сен мағрурсан! Сенга, ҳали тегмаганлар,
Сенинг темир иродангни эгмаганлар.
Ҳали сени пўлат қўлга олмаганлар,
Йўлларингни оч чўлларга солмаганлар,
Қуриб ётган ариқларга оққанинг йўқ!
Оқ олтидан шокилдалар таққанинг йўқ!
Электрик юлдузларни ёққанинг йўқ!
Лампа кўз-ла мамлакатга боққанинг йўқ!

Эрта-индин сен жиннига тегажаклар!
Иродангни — метин бўлсин! — эгажаклар!
Сени пўлат қўлларига олажаклар!
Йўлларингни оч чўлларга солажаклар!
Қуриб ётган ариқларга оқажаксан!
Оқ олтидан шокилдалар тақажаксан!

Электрик юлдузларни ёқажаксан!
Лампа-кўз-ла мамлакатга боқажаксан!
Ниагара қари, сендан анча катта,
Днепр ҳам ундан кичик шу фурсатда.
Ниагара кўпдан бери тизгинланган,
Унинг асов елкасига одам минган.

Фақат уни, биласанми, кимнинг қули?
Паррасини айлантирган кимнинг пули?
Бошқаларнинг терисини оқизганлар,
Банкаларга пулларини ётқизганлар,
Йўқсилларни зулук каби сўрувчилар,
Манфаатга ўзларини урувчилар,
Бировларнинг елкасида яшовчилар,
Миллионларнинг луқмасини ошовчилар!

Днепр-ла сенинг ўрнинг ундан юксак!
Сизга эга — буюк меҳнат, улуғ эмак.

¹ Хиндистонда каттакон дарё.

² Америкада машҳур шаршара (шалолла)

Сизга эга — ўз кучи-ла ишловчилар,
Лукмасини ҳалол қилиб тишловчилар!
Қул зотини озодликка бошловчилар,
Ҳақ курашга миллионларни ташловчилар!
Улар сизни ҳақ йўлларда оқизажак,
Қўз нуридай азиз қилиб боқизажак!
Ҳеч бир кучни қўймайжак тексин сизга!
Қонга ботган қўлларини эгсин сизга!..

1934

ЯНГИ МЕН¹

Менда энди қайғулар йўқ,
Мен баҳорлар каби шанман,
Кечаларнинг ўлимига
Қаҳқаҳалар солган манман!

Ўлик руҳли кечалардан
Сир кутишлик менда йўқтур,
Мен истамам, қора савдо,
Кишанингини Мажнунга ур!

Менинг янги ватанимда
На Мажнун бор, на-да занжир!
Муида ҳар бир инлаганининг
Бахти қучоғида келур!

Муида меҳнат бир ҳукмдор,
Амр этади, чарчатмайди,
Чунки машшоқ ўз созига
Севгисини йўқотмайди.

Муида меҳнат қувнаб-қувнаб
Муъжизалар яратади.
Муида ҳар кун дўх қўшиқлар,
Қуйлар ила тонг отади.

Миллионларнинг бири каби
Мен ҳам ҳар кун тер тўкаман,
Ҳар кун янги ҳаяжонлар,
Зафарларга кўникаман!

Миллионларнинг бири каби
Мен ҳам қувноқ, мен ҳам шанман,
Кечмишларнинг ўлимига
Қаҳқаҳалар солган манман!..

1934

¹ Бу шеърнинг асли озарбайжон туркчасида ёзилган.

БИЗНИНГ ВАТАН

Ер юзида ўзга бир олам эрур бизнинг ватан,
Бошқа ҳар бир ўлкадан кенг, ҳар диёрдан каттакон.

Ҳар томондан юксалиш сориға ташлаб зўр қадам,
Дашту саҳроси анинг гул-гул очилмишдир чамаи!

Дарёси аввалгидек, ердан олиб қочмас ўзин,
Чунки пойига унинг маҳкам урилмишдир кишан.

Муида меҳнат — ҳурлик олган, барча меҳнат аҳли — ҳур!
Кимки меҳнат қилса — қувноқ, кимки меҳнат қилса шан!

Фан билан меҳнат иковлон қўл беришкан, иттифоқ,
Эркин-эркин яйрашиб ижод этар меҳнат ва фан!

Янги жамият қуриб дунёга ўрнак бўлгани
Барча меҳнат аҳли бирга, ҳамма бир жон, бир бадан!

Бу ватани жон билан сақлашга, Чўлпон, ҳозир ўл,
Кимки қасд этса анга кийсин пушаймондин кафан!.

1934

БУ КУННИНГ ШОИРИ

(Октябрнинг XVII йиллиги кунда)

Шоирнинг қалами кўнгилдан куч олиб
Шу куннинг шонига
Ҳар йил бир янги куй тўқийди.
Шу улуг кунларда миллионлар олдида,
Муаззам майдонда ўқийди!

Шоирнинг кўнглида барқ урган туйғулар
Муаззам майдонлар туйғуси!
Чўллардан жаннатлар яратган янги синф
Миллионлар, миллионлар туйғуси!

Миллионлар тилмочи — янги синф шоири
Бу кунга бағишлаб
Ҳар йил бир янги куй тўқуркан,
У куйни ҳар жойда, ҳар колхоз аъзоси,
Ҳар совхоз ишчиси ўқуркан,

Ҳар ишчи дастгоҳи бошида ўзича,
У куйни оҳиста куйларкан,
Шоирнинг ўзини кўрмаган пионер
Шеърининг мақтовини сўйларкан,

Шоир ҳам миллионнинг биттаси бўлганин,
Ҳар жойда, ҳар онда сезади,
«Бу ишим — миллионлар иши!» деб ўйлайди,
Ва буни
Ҳам жонда, ҳам қонда сезади!..

ЯНА ОЛДИМ СОЗИМНИ !

Бир печа йил қантаргач
Яна олдим созимни,
Энди айтиб йиғламас
Кўнгилдаги розимни.

Кўнгилдаги кудурат
Кўтарилди, ниҳоят,
Энди, илҳом манбаи —
Қайнаб ётган шу ҳаёт!

Қилларидан созимнинг
Тукилажак шан куйлар,
Хур ўлканинг хур қизи
Сингари қашан¹ куйлар.

Қурилиш дostonлари
Пардалардан оқажак.
Эҳ, кўнгил, янги дардлар
Тагин сени ёқажак!

1934

¹ Шўх

КУЗ

Дарахтлар танига тирмашди изгирин,
Шохларга илондай чирмашди изгирин.
Қўллари баргларнинг бетида сурунди,
Баргларнинг бандини қирт этиб кесишга
Уринди...

Ер бети қопланди малларанг чойшаб-ла,
Боқчалар қопланди ранг-баранг чойшаб-ла!
Қиш, қиров орқали жўнатти номасин,
Яқинда чалажак ёқимсиз нағмасин...
Гуппи тўн вазмин солажак бус-бутун,
Ишига қайтажак ўт, ўтин!

Лекин биз қош-қовоқ солмаймиз куз каби,
Юзларга ғам ранги олмаймиз куз каби.
Юлдуздай ёнувчи кўзларни ўйнатиб,
Шу катта,
Думалоқ курранинг
Олтидан бирига қараймиз!
Қишу ёз
Бир хилда ишлаган,
Бир хилда яратган,
Шу тинмас
Ва саёқ курранинг
Олтидан бирини ўзига қаратган,
Ишлаш-ла тишлаган
Ерига қараймиз!

Ишлашда — буюк завқ!
Меҳнатда — улуг шавқ.
Ижодда — ўлмаслик
Ва фоний бўлмаслик
Қўраммиз!
Кузда ҳам,
Қишда ҳам,

Баҳорлар шавқи-ла,
Айланар куррамиз!

Майли,
Ҳар дарахтга тирмашсин изғирин.
Шохларга, илондай чирмашсин изғирин!
Майлига,
Ҷиш агар
Йўлласа номасин!
Бошласа
Бетаъсир,
Ёқимсиз нағмасин!
Биз
Ҷишдан
Ёшларнинг ризқини оламиз!
Ҷишни ҳам,
Ёзни ҳам
Режага соламиз!..

1934

ДИЁРИМ

(Ўзбекистоннинг 10 йиллигига)

Титилиб ўқилмас бўлганда тарихинг,
Ҳасрат-ла аламга тўлганда тарихинг,
Ҳазонинг баргидай сўлганда тарихинг,
Кўзимнинг нурини аямай ўқидим.

Ҳеч қайдан мен кутган зарварақ чиқмади,
Игнадек ялтираб бир варақ чиқмади.
Ҳасрат-ла аламга бир қироқ чиқмади —
Миямда беҳуда хаёллар тўқидим...

Ҳар ерда бошкесар хонларнинг таърифи,
Беҳуда шуҳратлар, шоиларнинг таърифи,
Дарёдек оқувчи қонларнинг таърифи,
Шул эди минг йиллаб битилган тарихинг.

Фуқаро ким эди — одам деб саналса?
Бир раҳбар кўрдими жон бериб, жон олса?
Бир ҳаким тондими бемордан қон олса?
Шул эди саждалар этилган тарихинг.

Бемаъни тарихни ёндирди инқилоб,
Сен қўйган талабни қондирди инқилоб,
Қарғаган кечмишдан тондирди инқилоб,
Келажак меҳрини кўнгулга жо айлаб!

Шоирлар, адиблар, ҳакимлар ёнмади,
Маъқулдан инқилоб ҳеч қачон топмади,
Кечмишининг барчасин сафсата санмади,
Ўрганиб ётади кечмишни бел бойлаб.

Диёрим, каттакон рўзгорда бир тансан,
Қандай жой, нима иш, хўн яхши билгансан,
Дунёга янгидаи туғилиб келгансан!
Ўн йилда бошқатдан ясанди тарихинг!

Дунёлар тарихи жой берди кўксидан,
Хавфнинг йўқ гардишнинг ҳар қанча аксидан,
Йўлдошнинг — меҳнатдир, ўртоғнинг — илму фан,
Тарихлик номини қозонди тарихинг!..

БАЙРАМДА ШАҲРИМИЗ

Турди роҳат уйқусидан шаҳримиз эрта-саҳар,
Тушди истиқболига олтин қуёшдан зарралар.

Тилладан япроқ тақинди, богчалар-ла парклар,
Жонли селга очди йўл алвон кийинган арклар.

Дарёдек тошди қизил байроқ билан улкан шаҳар,
Кулди байроқлар каби қувнаб яшарган чехралар.

Отга минган мард йигитлар, танка минган қаҳрамон,
Барча қувноқ чехраларга ёв хуружиндан омон!

Қанча лочин осмонда... Мангу қайрилмас қанот,
Сулҳпарвар ўлкамизга ёв ҳужуминдан нажот.

Уйқудан турган шаҳарнинг чехраси қандай ёруғ!
Ялладан тинмайди бир дам... жилдираб оққан ариқ!

1935

БУ ЎЛКАНИНГ КЎКЛАМИ

(Кавказ хотиралари)

Бу ўлканинг кўклами жуда ҳам намгарчилик,
Қуёш булутлар билан ўйнашади, шекилли.
Қачон кўрсам яширинган ўйинқароқ боладай,
Мени энтиктирмоқчи, ўйнашиб, алдай-алдай...
Мени алдарсан, қуёш! Мени алдаш осонроқ.
Нишондорни алдаб кўр,— шунда сенга берай ҳақ.
У, ҳавонинг нозини назарига илмайди,
Московда ваъда берган, бошқа гапни билмайди.
Булут ерни қамчилаб осмон бўйи сузаркан,
Бемаҳал хуруж қилиб, мўлжалларни бузаркан,
Нишондорнинг юзлари жилмаяди бепарво:
«Қўркутолмайсан,— дейди,— сен бизни инжиқ ҳаво!»
Адирларга қарайди: ҳар томон яшил бугдой!
«Нима қилайин,— дейди — булутларни мақтамай?
Ризқимизни уларнинг хуружидан оламиз,
Шу томчилар остида кўкаради даламиз!»
Боя, дўллар остида чопиб ўтди ишига.
Ҳаво тушолармиди нишондорнинг пешига?
Қуёш ҳали инидан тузук-қуруқ чиқмасдан,
Булут ҳўл лунгисини қаттиққина сиқмасдан,
Майсалар эрта билан дилдирашиб қараркан,
Совуқ шамол танларни қашлоғичда тараркан,
Далаларда нишондор баҳорни боғлаб олган,
Далада бир жон борми — ҳавога назар солган?
Жўхори доналари холис олтиндай тоза,
Бежирим қурутганлар офтобга ёза-ёза.
Қора ернинг бағрига кўмилдилар доналар,
Ҳа, Қуёш, кўкдагилар кўп ёмон алданалар.
Бу ўлканинг эгаси — бутунлай янги одам,
Қўядими ғурури тиласин кўкдан ёрдам?
У сенинг кўкларингни ўз амрига олажак,
Аччиғинг келган бўлса оловингни баланд ёқ!
У, сенинг оловингдан мўл-кўл ҳосил олажак,
Сени ҳам бора-бора ўз йўлига солажак!..

БИРИНЧИ САНЪАТ НИШОНДОРИ ЎРТОҚ УЙҒУРГА

Саҳна санъатини бола чоғидан
Меҳрибон онадек парвариш қилдинг.
Асабинг метиндан пишиқроқ эди,
Биламан, шунда ҳам қапча сиқилдинг!

Бутун ёшлигингни саҳнамиз олди,
Ёшлик ғайратини сен унга бердинг.
«Туркистон табиби» ўйналар экан,
«Саҳнамиз «Ҳамлет»га етади!» дердинг.

Бирга қадам ташлаб инқилоб билан
Саҳна санъатини шунча юксалтдинг.
Элни севинтириб қандай порлади
Энг буюк асари В. Шекспирнинг!

Бугун олдингилар сафига ўтиб,
Қандай гузал жойни олди саҳнамиз.
Ниҳоят, сени ҳам олдинг сафда
Фахрий нишон билан кўрдик ҳаммамиз.

Кўнгилдан қутлайман! Бу улуг нишон
Янги ютуқлардан хабар демакдир.
Совет санъатининг қизил байроғин
Тобора юқори кўтар. демакдир!

1936

БУЛБУЛ ВА ГУЛ

(А. С. Пушкиндан)

Баҳор чоғида ҳоли боғда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фигон айлаб, «Гулим, раҳм айла-
гил», дерди.

Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
Фақат ором оларди поладин тўлғона-тўлғона.

Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен
ҳам
Ёнарсан, уртанарсан, дод этарсан тинмайин бир
дам.

Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди,
Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга
етмайди.

1936

ИЗОҲЛАР

КЕЧА ВА КУНДУЗ. Икки китобдан иборат ушбу романининг «Кеча» деб номланган биринчи қисми 1936 йилда нашр этилган. Романининг «Кундуз» деб номланган иккинчи қисмининг ёзиб тугалланганлиги ва нашр этила бошлангани ҳақида маълумотлар бор. Аммо бу асар корректураси ёзувчи билан биргаликда ҳибсга олинган ва унинг кейинги тақдири ҳақида маълумот учрамайди.

Романининг биринчи китоби қайд этилган нашр асосида қайта эълон қилинмоқда.

ЕРҚИНОЙ. 1926 йилнинг 29 мартда Москвада ёзиб тугалланган ушбу пьеса шу йили Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан чоп этилган.

Мазкур манба асосида қайта нашр этилмоқда.

ҚИЗИЛ БАЙРОҚ. «Иштирокиюн» газетасининг 1918 йил 74-сонида босилган. Айрим маълумотларга қараганда, шёър 1917 йилнинг апрель-май ойларида ёзилиб, Қўқонда нашр этила бошлаган «Хуррият» журналида биринчи марта эълон қилинган.

НИЗОМИДДИН АСОМИЙ. — Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши учун курашган илқилоб ветерани, фавқуллодда комиссар Низомиддин Хўжаев (1886—1942); Чўлпоннинг дўсти. Асомий таҳаллуси билан шёърлар ёзган ва театр санъати билан шуғулланган.

ШАРҚ НУРИ. 1918 йилда ёзилган бу шёър «Ўзбек ёш шоирлари» (Тошкент, 1922) тўпламида эълон қилинган.

МУЛЛАНУР ВОҲИДОВ (1885—1918) — татар халқининг илқилоб бий йиллардаги йўлбошчиси.

ЎЗБЕГИМ. 1919 йилда ёзилган.

ГУЗАЛ. 1919 йил февралда Тошкентда ёзилган «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 72-сонида ва «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.

ТЕМИРЧИ. Октябрь илқилобининг икки йиллиги муносабати билан ёзилган ва «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 9 декабрь сонида эълон қилинган.

ҚИЗИЛ БАЙНАЛМИНАЛ. Шёър «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 6 март сонида босилган.

ХАЁЛИ. 1920 йил апрелида Тошкентда ёзилган ушбу шёър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.

ШАРҚ ҚИЗИ. 1920 йилининг 23 апрелида Тошкентда ёзилган ушбу шеър Чулпоннинг «Уйғониш» тўпламида (1923) босилган.

ТАБИАТГА. 1929 йилининг 29 апрелида Тошкентда ёзилган ушбу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида эълон қилинган.

ПУРТАНА. «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган бу шеър 1920 йилда Тошкентда ёзилган.

БУ КУН. 1 Май байрами муносабати билан ёзилган бу шеър «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 1 Май кунда чоп этилган.

УЛУҒ БРИТАНИЯНИНГ БУ КУНГИ ҲОКИМИЯТИГА. Шеър «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил сонларида бирида босилган.

УЛУҒ ЙЎЛДА. 1920 йил 4 августда Тошкентда ёзилган бу шеър «Адабиёт парчалари» тўпламида (1926) босилган. Ушбу шеър «*Бокуга Шарқ қурултойига келганда*» сарлавҳаси остида «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида ҳам эълон қилинган.

ЕРУҒ ЮЛДУЗГА. 1920 йилининг 19 августиди Бокуда ёзилган ушбу шеър «Ёш ўзбек шоирлари» тўпламида босилган.

ЗАРАФШОН. 1920 йил августиди Самарқандда ёзилган бу шеър ҳам «Ёш ўзбек шоирлари» тўпламида босилган.

ҲЕЧ ҚУРАМАЙ — илтифот қилмай.

ҚАЛАЛДАР ИШҚИ. 1920 йил 3 сентябрда Бокуда ёзилган ушбу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида эълон қилинган.

ҚАЛАЛДАР — Чулпоннинг адабий тахаллусларидан бири.

Жў (жўй) — ариқ.

ТОРТИШУВ ТОНГИ. 1920 йил сентябрида Тошкентда ёзилган ушбу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ. 1920 йилда ёзилган ушбу шеър Чулпоннинг «Булоқлар» (1922) тўпламида эълон қилинган. Шеър Ўзбекистондаги жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири, ёзувчи, журналист ва жамоат арбоби М. Беҳбудий вафотининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган.

ПАРЧА. 1920 йилда ёзилган ушбу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида эълон қилинган.

«МИЛТИРАГАН ХИРА ЧИРОҚСЕН, ЙЎҚСИЛ...» 1921 йил майида ёзилган ушбу шеър «Гўзал ёзғичлар» (1924) тўпламидаги Чулпоннинг сабҳатномасида эълон қилинган.

«ХАЕЛ, ХАЕЛ... ЕЛҒИЗ ХАЕЛ ГЎЗАЛДИР...» 1921 йил майида ёзилган ушбу шеър ҳам «Гўзал ёзғичлар» тўпламида эълон қилинган.

СУЙГАН ЧОҚЛАРДА. 1921 йилда ёзилган бу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида босилган.

КЛЕУПАТРА УЙҚУСИ. Бухорода 1921 йил 17 августда ёзилган бу шеър Чулпоннинг «Тонг сирлари» (1926) тўпламида босилган. Шоирнинг шу мавзудаги «Клеупатра» шеърый ҳикояси «Билим учоғи» журналининг 1923 йил 2—3 сонларида босилган.

ХАЛҚ. 1921 йил 8 сентябрда Бухорода ёзилган ушбу шеър Чулпоннинг «Уйғониш» (1923) шеърлар тўпламида босилган.

КЕЛ БЕРИ. 1921 йил 21 сентябрда Девонабоғ (Бухоро)да ёзилган ушбу шеър Чўлпоннинг «Уйғониш» шеърлар тўпламида эълон қилинган.

МЕН ҚОЧМАДИМ. 1921 йилда Бухорода ёзилган ушбу шеър ҳам «Уйғониш» тўпламида эълон қилинган.

МЕН «ЎЗЛИК»ДАН КЎПДАН БЕРИ ЎЗИЛИБ, «КЎПЛИК» ИЧРА БОТИБ КЕТГАН ТАНАМЕН — Чўлпон 1921 йилда инқилобий Бухорога бориб, Фитрат ёрдамида Бухоро Халқ Республикасининг дастлабки одимлари билан танишаётган кезларда Тошкентдаги мухолифлар уни қайноқ инқилобий ҳаётдан чекинишда айбладилар. Чўлпон бу мисралар орқали ўзининг шахсий қобилигига — «ўзлиги»га ўралиб қолмагани, халқ ичига — «кўплик ичра» кириб бораётганини айтади.

УЛУҒ ЙУЛОВЧИГА. 1921 йилда ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида эълон қилинган. Шеър А. М. исмли Чўлпоннинг бизга номтаълум замондошига бағишланган.

НАВРЎЗ КУНИДА. 1921 йил 27 апрелда Тошкентда ёзилган ушбу шеър «Уйғониш» тўпламида эълон қилинган.

САНАМАЙЛАР — санамайлар.

МЕН ВА БОШҚАЛАР. 1921 йил апрелида Тошкентда ёзилган ушбу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

КУЗ. 1921 йил 4 ноябрда Бухорода ёзилган ушбу шеър «Уйғониш» тўпламида эълон қилинган.

БУЗИЛГАН ЎЛКАГА. 1921 йилда Андижонда ёзилган бу асар Чўлпоннинг «Булоқлар» тўпламида эълон қилинган.

УЖМОҲ (учмоҳ) — жаннат.

КАВСАР — жаннат булоғи.

ҲАМОЙИЛ — елка ва қўлтиқ орқали ўтқазиб тақиладиган боғ (масалан, китоб жилдининг боғи).

АМАЛИНИНГ ЎЛИМИ. 1921 йилда ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида эълон қилинган.

ЕПҒИН. 1921 йилда ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

УЙҚУ. 1921 йил февралда Тошкентда ёзилган бу шеър «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида босилган.

БОШ УЧИДА АЙЛАПАР БИР ТЎП ФАРИШТА ЖИМГИНА — сўз уйқудаги парининг боши устида бормоқда.

КЎРАШ. 1921 йил 8 мартда Тошкентда ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

КЕТДИНГ. 1921 йилда ёзилган ва Чўлпоннинг дўсти Раҳматулла Султоповга бағишланган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

ЎЛИМДАН КЎЧЛИ. 1921 йилда ёзилган.

ИШҚ ЙУЛИ. 1921 йилда ёзилган бу шеър ҳам «Булоқлар» тўпламида эълон қилинган.

ЙИЛ ҚОР. 1921 йилда ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

ЯШАЙИШ. 1921 йилда ёзилган ва «Булоқлар» тўпламида босилган.

ЯС — мотам, мусибат, кулфат.

КУЛМАК ИСТАДИНГ... 1922 йил 4 январда Бухорода, шоирнинг хасталик кезларида ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ЕТОҚДАН. 1922 йил 21 январда Бухорода, шоирнинг хасталик кезларида ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

ҚИЗАРИШ. 1922 йил 5 февралда Бухорода, шоирнинг хасталик кезларида ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ОҒРИГАНДА. 1922 йил 16 февралда Бухорода, шоирнинг хасталик вақтида ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ҚИШ КЕЧАЛАРИ. 1922 йил 29 февралда Чоржўйда ёзилган бу шеър «Адабиёт парчалари» тўпламида босилган. Шеър рус тилидан таржима қилинган.

УТЛИ СУВ. 1922 йил 23 мартда Тошкентда ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ТОТ ОЛУРЛАР — тот олиш, роҳатланиш.

СЕВГИ ВА САЛТАНАТ. 1922 йил мартада ёзилган бу шеър «Қизил байроқ» газетасининг ўша йилги 25 март сонидида босилган. Шеърнинг тагида газета редакциясининг қўйидаги изоҳи берилган: «Бу парча Чўлпон ўртоқнинг ҳануз босилмоғи ва ўйналмоғи «Чўлпон севгиси» манзум томошасидан олингандир».

ШУ КУНДА. 1922 йил 2 мартда Тошкентда ёзилган бу шеър Чўлпоннинг «Тонг сирлари» тўпламида 1926 йилда босилган.

СЕНДАН ЙИРОҚДА... 1922 йил 11 апрелда Тошкентда ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

БАРГ. 1922 йил 3 майда Бухорода ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган. Худди шу шеър «Бир тилла кўнгиз» сарлавҳаси остида «Адабиёт парчалари» тўпламида ҳам нашр этилган.

ВИЖДОН ЭРКИ. 1922 йил 9 июнда Самарқандда ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида эълон қилинган.

ШАРАФЛИ ХИЗМАТ. 1922 йил 7 июлда Тошкентда ёзилган бу шеър бярпичи марта «Қизил байроқ» газетасининг 1922 йил 27 июль сониди, сўнгра Чўлпоннинг «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЮПАНМОҚ ИСТАГИ. 1922 йил 9 июнда Ўрта Осиё темир йўлининг Жумабозор бекатида ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

КЕТГАНИНГДА. 1922 йил 26 июнда Тошкентда ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ҚУЗГАЛИШ. 1922 йил 15 июлда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

САТАНГ. 1922 йил 6 августда Тошкентда ёзилган бу шеър ҳам «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЎНГИЛ. 1922 йил 7 августда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

«КЎНГИЛ ЖИМДОР. СОВУҚ КЎКДА...» Александр Блокнинг шеъри. 1922 йил 7 августда Тошкентда таржима қилинган. Ушбу таржима «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

ОДАМ ВА ҚУШ. 1922 йил 20 августда Тошкентда рус тилидан қилинган ушбу таржима ҳам «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

КИШАН. 1922 йил 15 сентябрда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида берилган.

ҚИШ ОЛДИДА. 1922 йил 5 октябрда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

АЛАМЗАДАЛАР. 1922 йилда «Қаландар» тахаллуси билан ёзилган бу шеър «Туркистон» газетасининг 1922 йил 22 октябрь сонида босилган.

ЭРКИНЛИК ИСТАГИ. 1922 йилда ёзилган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

ҚИЗЛАРНИНГ ДАФТАРИГА. 1922 йилда ёзилган бу сатрлар «Булоқлар» тўпламида босилган.

БИНАФША. 1922 йилда ёзилган бу шеър «Ишқилоб» журналининг 1922 йил 3-сонида ва «Булоқлар» тўпламида босилган.

ИСРИКЛИК — хушбўй хид, кайфият.

КУКЛАМ ҚАЙҒУСИ. Ёзилган санаси қайд этилмаган бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган.

ТУШ. Ёзилган санаси қайд этилмаган бу шеър ҳам «Булоқлар» тўпламида босилган.

КЕТ. Бу шеърнинг ҳам санаси қайд этилмаган. «Булоқлар» тўпламида босилган.

АЛДАНИШ. Бу шеър «Булоқлар» тўпламида босилган ва санаси қайд этилмаган. Сарлавҳадан кейин «Алданиш» сўзи русча «Разочарование» маъносида қўлланганлигини тасдиқловчи изоҳ бор.

ИШҚ. Усмонли турк тилида ёзилган бу шеър ҳам «Булоқлар» тўпламида босилган ва унинг ёзилган санаси қайд этилмаган.

БИТДИ. Бу шеър ҳам «Булоқлар» тўпламида босилган.

ОППОҚ ОЙ. Ёзилган санаси қайд этилмаган бу шеър дастлаб «Адабиёт парчалари», сўнгра «Булоқлар» тўпламларида эълон қилинган.

ЮРТ ЙУЛИ. 1922 йил 13 декабрда Бухорода ёзилган бу шеър «Уйғониш» тўпламида босилган.

ИРФОН КЕЛАДИР. 1923 йил 12 майда Тошкентда ёзилган бу шеър «Туркистон» газетасининг 1923 йил 16 май сонида босилган.

ЎЗБЕК ҚИЗИ. 1923 йил ноябрда ёзилган бу шеър «Гўзал ёзгичлар» тўпламида (1924) босилган.

КЕЧИРИШ. 1923 йил 5 майда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

МЕНИМ ЙУЛЛАРИМДА. 1923 йилда ёзилган бу шеър «Туркистон» газетасининг уша йилги 16 февраль сонида босилган.

БАС ЭНДИ. 1923 йил февралда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЧЕЧАК. 1923 йил 3 мартда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

СЕВИНЧИНГИ ҚУРАЛА. 1923 йилда ёзилган бу шеър «Туркистон» газетасининг ўша йилги 17 март сониди босилган.

СУҲБАТ. 1924 йил 4 апрелда Қўқонда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 7—8- сонларида босилган.

БАҲОР КЕЛДИ. 1923 йил 7 апрелда ёзилган бу шеър «Адабиёт парчалари» тўпламида босилган.

УЧ-ТЎРТТА ЮЛДУЗ. 1923 йил 1 майда Бухорода ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

БАЛАНДЛИКДА. 1923 йил 4 майда Бухорода ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ҚОБУСИ АДАМ йўқлик масофаси.

ЙНА УТ. 1923 йил 26 майда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ОЙ ҚУЙНИДА. 1923 йил 3 июнда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ҚИЗ ҚУШИҒИ. 1923 йил 1 июлда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган. Халқ йўлида ёзилган ушбу шеърда шоир куйидаги сўзларни илова қилган: «Бу нарса «Қора сочим ўсиб» деган халқ қўшиғининг «Андижонча», «Искобилча»ларига ва ҳам «Одилчахон» деган куйга тўғри келади».

МЕН ҲАМ СЕВАМАН. 1923 йил 3 июлда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЎЗИМНИКИГА. 1923 йил 12 августда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ҒАФЛАТ. 1923 йил 23 сентябрда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

СОМОН ПАРЧА. 1923 йилда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ХАЗОН. «Фарғона» газетасининг 1923 йил 16 ноябрь сониди босилган.

ДАМЛАР... 1923 йил 14 декабрда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

СЕВГИ. 1923 йил 3 декабрда Қўқонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ТАШЛАМА. 1923 йил 21 ноябрда Қўқонда ёзилган бу шеър ҳам «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЎРИНГАН АЛАНГА. 1923 йил 31 ноябрда Андижонда ёзилган бу шеър «Фарғона» газетасининг 1923 йил 7 ноябрь сониди ва «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ҚОН НОҚУСИ — қон қўнгироғи.

РАҚАМЛИК СЕВГИ. «Фарғона» газетасининг 1923 йил 20 декабрь сониди босилган.

ҚУШНИНГ ҲАДИГИ. 1924 йил 3 февралда Ўшда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЎШ КЕЧАСИ. 1924 йил 7 февралда Ўшда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЎКЛАМ КЕЛАДИР. 1924 йил 18 февралда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ИСТАШ. 1924 йил 15 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 4 сонидида босилган. Сарлавҳадан кейин «Исташ» сўзи «Искание» деб русча таржимада ҳам берилган.

ЯНА КЎКЛАМ. 1924 йил 31 мартда Тошкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

ВАҲМ. 1924 йил 18 апрелда Қўқонда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 1-сонидида босилган.

БАҲОРДА. 1924 йил 23 апрелда Қўқонда ёзилган.

КАТТА ЙЎЛ БУЎИДА УЧРАГАН ЯПРОҚ УЧУН. 1924 йил 25 майда Тошкентда ёзилган бу шеър «Адабиёт парчалари» тўпламида босилган.

ЭЙ, БУЛУТ. 1924 йил 2 июнда Чимкентда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

БУЛОҚЛАР ҚУЧОҒИДА. «Фарғона» газетасининг 1924 йил 12 июнь сонидида босилган.

ЕЗНИНГ ТУГАЛИШИ. 1924 йил июнида Чимкентда ёзилган бу шеър «Фарғона» газетасининг 1924 йил 26 июнь сонидида босилган. Шеър «Қордан айрилиш» деб ҳам аталади.

СОЗИМ. 1924 йил 14 августда Ўшда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ШАФТОЛИГА. 1924 йил 3 апрелда Қўқонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

ЖАВОЛАШ. 1924 йил 9 майда Қўқоннинг темир йўл бекатида ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЕР АСИРАЛАРИ. 1924 йил 24 сентябрда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЯНГЛИШАСИЗ. 1924 йил 28 сентябрда Қўқонда ёзилган бу шеър ҳам «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ПАРАПЖИ. 1924 йил 1 октябрда Қўқонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

ҚОР. 1924 йилда ёзилган.

«БИР ТУТАМ СОЧЛАРИНГ МЕНИНГ ҚЎЛИМДА...» 1925 йил 19 январда Тошкентда ёзилган бу шеър «Сирлардан» номи билан «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

БОЙЧЕЧАК. 1925 йил 18 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЎЗ ГҲЛИГА. 1925 йил 21 апрелда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЭСИРИБ — мафтун бўлиб.

КЎКЛАМ ЕМҒИРИ. 1925 йил 22 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЕЛИНЧАК. 1925 йил 25 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

КЎКЛАМДАН ХАБАР. 1925 йил 17 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

ЎЛҚИЗ МАФТУНЛАРИ. 1925 йил 7 майда Андижонда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 4-сониди босилган.

БИРИНЧИ ХАТ. 1925 йил ноябрда Москвада ёзилган бу шеър...

ГАЛДИР. 1925 йил 26 мартда Андижонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида эълон қилинган.

ҲОЙ, ЙУЛОВЧИ ҚИЗ. Робиндранат Тагордан 1925 йил 15 февралда Қўқонда таржима қилинган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 11—12-сонларида эълон қилинган.

ДАЛА ЙУЛЛАРИДАН. 1925 йил 26 апрелда Андижонда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 5—6-сонларида босилган.

ЎЗБЕК ЧИНОВЧИЛАРИГА. 1925 йил 27 июнда Қўқонда ёзилган бу шеър «Тонг сирлари» тўпламида босилган.

БАҲОРНИ СОҒИНДИМ. 1926 йил 16 сентябрда Самарқандда ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1926 йил 7—8-сонларида эълон қилинган.

КУЗ ЕМФИРИ. 1926 йил 10 октябрда Москвада ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1927 йил 12-сониди босилган.

УЗАЛГАН ҚЎЛ. 1926 йил 14 ноябрда Москвада ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1927 йил 1—2-сонларида босилган.

БУ ЕРНИНГ ҚИШИ. 1927 йил 23 февралда Москвада ёзилган бу шеър «Ер юзи» журналининг 1927 йил 20-сониди босилган.

ЧИММАТ ҚЎШИҒИ. 1927 йил февралда ёзилган бу шеър Чулопоннинг «Соз» тўпламида (1935) босилган.

ҚАДОҚЧИ ҚЎШИҒИ. 1927 йилда «Хужум» спектакли учун ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида босилган. Шеър сарлавҳасидан кейин: «Хужум» пьесасида қашқарлик қадоқчи куйлайди. «Ушалди хуморим» куйига деган сузалар берилган.

«ҲАММА ЭСНАБ ТУРДИ, ҚУЛОҚ СОЛМАДИ...» Ҳенрих Ҳейне шеъри. 1927 йил мартда рус тилидан қилинган бу таржима «Соз» тўпламида эълон қилинган.

ЗАНГБУНИНГ ҚИЗИ. 1927 йилда Москвада ёзилган бу шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг ўша йилги 2-сониди босилган.

ҚАЙТИШ. 1927 йил 10 июлда Фарғонада ёзилган бу шеър «Ер юзи» журналининг 1927 йил 21-сониди босилган.

ХИЗМАТЧИ БОЛА ҚЎШИҒИ. 1928 йилда ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида эълон қилинган. Сарлавҳадан сўнг қуйидаги эскартма

берилган: «Торт наърангии, Хитой» пьесасида ўзини улдираётган хизматчи бола айтади.

ЖАН-ЗИ. 1928 йилда «Торт наърангии, Хитой» спектакли учун ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида босилган.

МЕН ШОИРМИ? 1928 йил 1 декабрда Қўқонда ёзилган бу шеър Ўлка ўзбек билим юртининг юқори синфларида шоирнинг эстетик қарашларини ифодаловчи шеър сифатида таҳлил этилган.

УН ОЛТИ. 1930 йил июлида ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида чоп этилган.

ОКТАБРЬ. Октябрь инқилобининг ўн уч йиллигига бағишланган бу шеър 1930 йилда ёзилган ва «Соз» тўпламида эълон қилинган.

ДАРЕ БУНИ. 1931 йил августида ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида босилган.

1 МАЙ. 1933 йилнинг 1 Майида ёзилган бу шеър ҳам «Соз» тўпламида босилган.

ҚУШИҚ. 1933 йилда «Хуш келдингиз, Хоразмга» куйига ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида эълон қилинган.

БИР ЛАВҲА. 1932 йил феврилида ёзилган бу шеър «Соз» тўпламидан ўрин олган.

ВАМПУ (ХУАНПУ) — Хитойдаги дарё, Янцзыяннинг ўнг irmoғи.

СИЗИНВАН (ЯНЦЫЗЯН) — Хитойдаги дарё.

«БАРЧА УМИД СЕН КАРАМДАН, ЭИ КАРАМ, ҚИЛГИЛ КАРАМ...» Биринчи марта эълон қилинаётган ушбу шеър 30-йилларнинг биринчи ярмида Чулпон қанд насали билан оғриган кезларда ёзилган.

ИЛЛ ҚИЗИ. 1934 йил мартида ёзилган ва икки қўшиқдан иборат бу шеър «Соз» тўпламида эълон қилинган. Ушбу нашрда фақат биринчи қўшиқгина берилмоқда.

НОРИН ДАРЁ. 1934 йил мартида ёзилган бу шеър ҳам «Соз» тўпламида босилган.

ЯНГИ МЕН. 1934 йил августида ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида босилган.

БИЗНИНГ ВАТАН. 1934 йил августида ёзилган.

БУ КУННИНГ ШОИРИ. 1934 йил ноябрида Октябрь инқилобининг йигирма етти йиллиги муносабати билан ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида эълон қилинган.

ЯНА ОЛДИМ СОЗИМНИ! 1934 йил ноябрида ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида чоп этилган.

КУЗ. 1934 йил ноябрида ёзилган бу шеър ҳам «Соз» тўпламида чоп этилган.

ДИЕРИМ. 1934 йил ноябрида Ўзбекистон ССРнинг ўн йиллиги муносабати билан ёзилган бу шеър «Соз» тўпламида босилган.

БАЙРАМДА ШАҲРИМИЗ. «Ўзил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил, 10 ноябрь сониде босилган.

БУ ҲЛКАНИНГ КУКЛАМИ. 1936 йил апрелида ёзилган ушбу шеър «Гулистон» журналининг уша йилги 5-сонида нашр этилган.

БИРИНЧИ САНЪАТ НЯШОНДОРИ УРТОҚ УЙЃУРГА. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 18 февраль сонида босилган.

БУЛБУЛ ВА ГУЛ. А. С. Пушкиндан қилинган бу таржима «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 12 декабрь сонида босилган.

МУНДАРИЖА

О. Шарафиддинов. «Кулган бошқалардир, йиглаган менман...»	5
Кеча ва кундуз (роман)	19
Ёрқинной (драматик асар)	273
Яна олдим созимни	375
Қизил байроқ	377
Шарқ нури	378
Ўзбегим	380
Гузал	381
Темирчи	382
Қизил байналминнал	385
Хасели	387
Шарқ қизи	388
Табиатга	389
Пуртана	390
Бу кун	393
Улуг Британиянинг бу кунги ҳокимиятига	394
Улуг йўлда	395
Бруг юлдузга	396
Зарафшон	398
Қаландар ишқи	399
Тортишув тонги	400
Маҳмудхўжа Бехбудий хотираси	401
Парча	402
«Милтираган хира чироқсен...»	403
«Хаёл, хаёл... Ёлғиз хаёл гузалдир...»	404
Суйган чоқларда	405
Клеупатра уйқуси	406
Халқ	408
Кел бери	409
Мен қочмадим	410
Улуг йўловчига	411
Наврўз кунда	412
Мен ва бошқалар	413
Куз	414
Бузилган ўлкага	415

Амалнинг ўлими	417
Енгин	418
Уйқу	419
Кураш	420
Кетдинг	421
Ўлимдан кучли	422
Ишқ йўли	423
Яна қор	424
Яшайиш	425
Кулмак истадинг	426
Етоқдан	427
Қизарин	428
Оғриганда	429
Қиш кечалари	430
Ўтли сув	432
Севги ва салтанат	433
Шу кунда	434
Сендан йироқда	435
Барг	436
Виждон эрки	437
Шарафли хизмат	438
Юпанмоқ истаги	439
Кетганингда	441
Қўзғалиш	442
Сатанг	443
Кўнгил	444
«Кўнгил жимдур. Соғуқ кўкда...»	445
Одам ва қуш	446
Кишан	447
Қиш олдида	448
Аламзадалар	449
Эркинлик истаги	450
Қизларнинг дафтарига	451
Бишафша	452
Кўклам қайғиси	453
Тун	454
Кет	456
Алданиш	457
Ишқ	459
Битди	460
Опиоқ қор	461
Юрт йўли	462
Ирфон келадир	463
Ўзбек қизи	464
Кечириш	465

Меним йўлларимда	466
Бас энди!	467
Чечак	468
Севиңиңни қурала!	469
Суҳбат	470
Баҳор келди	471
Уч-тўртта юлдуз	472
Баландликда	473
Яна ўт	474
Ой қўйнида	475
Қиз қўйниги	476
Мен ҳам севаман!	478
Ўзимникига	479
Ғафлат	480
Сомон нарча	481
Хазон	482
Дамлар	483
Сезги	484
Ташлама!	485
Қўринган алаңга	486
Рақамлик севги	487
Қўйниги ҳадиғи	488
Ўш кечаси	490
Кўклам келади!	491
Исташ	492
Яна кўклам	493
Ваҳм	494
Баҳорда	495
Катта йўл бўйида учраган янроқ учун	496
Эй, булут	498
Булоқлар қучоғида	499
Ёзини тугалиши	500
Созим	501
Шафтолига	502
Жаволаш	503
Ер асирлари	504
Янглишасиз!	505
Паранжи	506
Қор	508
«Бир тутам сочларини менинг қўлимда...»	509
Бойчечак	510
Кўз гулига	511
Кўклам ёмғири	512
Келинчак	513
Кўкландан хабар	515

Қилқиз мафтунлари	516
Биринчи хат	517
Галдир	518
Хой, йуловчи қиз	519
Дала йулларидан	520
Ўзбек чиновчиларига	521
Баҳорни соғиндим	522
Куз ёмғири	523
Узалган кул	524
Бу ернинг қиши	525
Чиммат қушиғи	526
Қадоқчи қушиғи	527
«Ҳамма аснаб турди, қулоқ солмади...»	528
Зангбунинг қизи	529
Қайтиш	531
Хитой оҳанглари	532
Хизматчи бола қушиғи	532
Жан-зи	533
Мен шоирми?	434
Ўн олти	536
Октябрь	537
Дарё буйи	540
1 май	541
Қушиқ	542
Бир лавҳа	543
«Барча умид сен қарамдан, эй қарам қилғил қарам...»	544
Нил қизи	545
Норин дарё	546
Янги мен	549
Бизнинг ватан	550
Бу куннинг шоири	551
Яна олдим сезимни!	552
Куз	553
Диёрим	555
Байрамда шахримиз	556
Бу ўлканинг кўклами	557
Биринчи санъат нишондори уртоқ Уйғурга	558
Булбул ва гул	559
Изоҳлар	560

Литературно-художественное издание

Чулпон

И ПРОЗВУЧИ ЕЩЕ МОЙ САЗ

Роман, драма, стихи

Художник И. Шиповский

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий напир

Чулпон

ЯНА ОЛДИМ СОЗИМНИ

Роман, драма, шеърлар

Мухаррир Р. Абдурашид

Расмлар муҳаррири М. Карпузас

Техн. муҳаррир Т. Смирнова

Мусаххилхлар Ш. Собирова, Ш. Назарова

ИБ 4689

Босмахонага 28.02.90. да берилди. Босинига 23.01.91 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/32. № 2 босмахона қоғози. Оддий янги гарнитура. Юкори босма. Шартли босма тобоги 30,24. Шартли буюқ-оттиски 30,24. Нашр. л. 27,74. Жами 75000 нуска. № 1342/43рақамли буюртча. Баҳоги 5с. № 17—90 рақамли шартнома. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Павлов кучаси, 30.

Ўзбекистон ССР матбаа Давлат комитети «Матбуот» матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг асосий норхонасида диапозитив тайёрлашиб, Ўлгийул китоб фабрикасида босилди. Ўлгийул шаҳри, Самарқанд кучаси, 44. 702.800.

Чўлпон.

Кеча ва кундуз: Роман/[Тўпловчилар: Н. Каримов, Ш. Турдиев; Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов; Таҳрир ҳайъати: Э. Воҳидов ва бошқ.].— Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1991—576б.

Абулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон шахсга сизгиниш йиларининг қурбонларидан бири эди. Узоқ йиллар мобайнида халқимиз бу оташии фарзанди ижодидан бебаҳра қолиб келди.

Партия ва ҳукуматнинг янгича сиёсати — ошкоралик, демократиянинг меваси ўлароқ, бу ижодий мерос яна ўз қонуний эгаси — халққа қайтарилмоқда.

Эллик йилардан ортиқ бир муддатда илк бор чоп этилаётган ушбу китобдан муаллифнинг «Кеча ва кундуз» романининг «Кеча» қисми, «Ёркипой» драмаси ҳамда энг сара шеърлари жой олди.

Ўйлаймизки, бу халқчил ижодкор билан қайта дийдорлашув китобхонларни хурсанд қилади.

Чулпан. День и ночь: Роман.

